КРИМІНОЛОГІЯ

Загальна і Особлива частини

Підручник

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Кримінологія

Загальна і Особлива частини

Підручник
За редакцією професора В.В. Голіни
і професора Б.М. Головкіна

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Харків
«Право»
2014

ББК 67.9(НУКР) 73
К82

Рекомендовано вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № від 2014р.)

Рецензенти:
В.М. Дрьомін, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України;
О.М. Костенко, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;
В.І. Шакун, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Автори підручника:
В.В. Голіна – доктор юридичних наук, професор (вступ, розд. 1, §1,2,4 розд. 4, розд.9,11,18, § 1,2,4 розд. 26,30,31); **Б.М. Головкін**, доктор юридичних наук, професор (розд. 5,7,8,15,23); **М.Ю. Валуйська** – кандидат юридичних наук, доцент (§1 розд. 21 у співав. з **І.О.Доброрезом**, §2-3; розд. 25); **І.О. Доброрез** – кандидат юридичних наук, доцент (§1 розд. 21 у співавт. з **М.Ю. Валуйською**); **М.Г. Колодяжний** – кандидат юридичних наук, ст. наук. співробіт. (розд. 22,33); **О.В. Лисодєд** – кандидат юридичних наук, доцент (розд. 10,12,19); **С.Ю. Лукашевич** – кандидат юридичних наук, доцент (розд. 13, §3 розд.2); **В.Ф. Оболенцев** – кандидат юридичних наук, доцент (розд. 2, §3 розд. 4, розд. 16,24); **В.В. Пивоваров** – кандидат юридичних наук, доцент (розд. 20,32); **О.Ю. Шостко** – доктор юридичних наук, професор (розд. 3,6,27,28,29); **О.Ю. Юрченко** – кандидат юридичних наук, доцент (розд. 14,17).

Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник/ В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд та ін..; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. – Х.: Право, 2014- с.

ISBN 978-966-458-098-1

Загальна частина підручника присвячена розгляду теоретичних основ кримінологічної науки: предмету, методології і методики, історії розвитку кримінологічних ідей, поняття та вимірам злочинності, її детермінації, особистості злочинців і потерпілих від злочинів, кримінологічній політиці в Україні, запобіганню злочинності, кримінологічного прогнозування і планування, світовому досвіду боротьби зі злочинністю.

В Особливій частині представлені сучасні уявлення про кримінологічні характеристики, методи і технології запобігання та протидії окремим частинам та видам злочинності.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів освіти, працівників правоохоронних і правозастосовчих органів, органів влади і управління, громадських організацій і громадян.

ББК 67.9 (4УКР) 6я73
©В.В. Голіна, Б.М. Головкін,
М.Ю.Валуйська, та ін.
© «Право»

Вступ

Кримінологія — соціально-правова наука, яка вивчає закономірності злочинності, особу злочинця, причини і умови злочинності та її окремих видів, напрямки і заходи її запобігання. Це — предмет науки. Як суспільна наука кримінологія теоретично осмислює і систематизує об'єктивні знання стосовно свого предмета, на основі аналізу даних кримінологічних досліджень описує, пояснює та прогнозує розвиток його складових явищ. Отримання кримінологією наукових знань про злочинність, особу злочинця, кримінальну детермінацію має на меті належне забезпечення щодо розробок і впровадження у практику боротьби зі злочинністю оптимальних заходів її запобігання в Україні. За висловленням Вольтера, запобігання злочинності є справжньою юриспруденцією у цивільному суспільстві. Отже, кримінологія має свій предмет, систему, методику досліджень. Разом з тим вона тісно пов'язана з філософськими, правовими, суспільними, правознавчими та технічними науками.

Навчальна дисципліна «Кримінологія» створена відповідно до методичних рекомендацій щодо структури, змісту та обсягу підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів. Вона складається із Загальної й Особливої частин, у яких розглядаються теоретичні та прикладні питання науки. У Загальній частині викладається понятійний апарат кримінології (поняття злочинності, її природа, кількісно-якісні показники, особа злочинця, причини й умови злочинності й окремої злочинної поведінки, методики кримінологічних досліджень, теорія запобігання злочинності). Особлива частина кримінології присвячена кримінологічній характеристиці, особі злочинця, причинам і умовам та запобіганню окремим видам злочинних проявів, які виділяються за їх мотивацією, контингентом злочинців, локалізацією тощо.

Мета навчального курсу — надати студентам науково обґрунтовані уявлення про сучасний стан злочинності в Україні і у світі, кримінологічні риси особи злочинця і потерпілого, негативні явища й процеси, які її

обумовлюють, а також про теорію запобігання злочинності. Крім того, привити студентам навички самостійного комплексного аналізу кількісно-якісних показників злочинності, організації та впровадження заходів запобігання злочинності у територіальному масштабі. Слід також зауважити, що статистичні дані про кількісно-якісні показники злочинності та її прояви надаються за попередні до видання підручника роки, а тому студенти повинні статдані за наступні роки отримати самостійно.

Перед студентами при вивченні навчальної дисципліни «Кримінологія» стоять такі завдання:

– засвоїти на лекціях основні терміни і поняття кримінологічної науки, вміти розкривати їх зміст і використовувати при викладанні певних тем дисципліни;

– знати основні кількісно-якісні показники сучасної злочинності та її проявів в Україні. Треба мати на увазі, що ці показники за 2012 рік, у зв'язку з введенням Єдиного реєстру досудових розслідувань, надані офіційною статистикою тільки за 11 місяців 2012 року;

– закріпити на практичних заняттях за допомогою методичних матеріалів навички теоретично і емпірично обґрунтувати напрями та заходи запобігання злочинності;

– розвити на практичних заняттях, при написанні рефератів, конт-рольних і курсових робіт вміння самостійно аналізувати кримінологічний стан злочинності у регіоні, складати методичні засоби щодо проведення локальних кримінологічних досліджень, програмувати заходи запобігання окремим проявам злочинності на окремому об'єкті, районі та у територіальному масштабі.

Підручник забезпечений контрольними питаннями і завданнями для самоконтролю, апаратом для орієнтації в матеріалах підручника (іменний та предметний покажчики, бібліографія до кожної частини) для поглибленого вивчення курсу.

Видання орієнтоване на активізацію самостійної творчої роботи студента, формування професійно значущих умінь, що дозволяє створити необхідні умови для успішної навчальної, а згодом і практичної діяльності.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ 1. Поняття, предмет і система кримінології

§1. Поняття і визначення кримінології як науки

Кінець XIX і початок XX століть позначився появам ряду природознавчих наук, які спираючись на емпіричні дослідження, намагатись надати аргументовані відповіді на питання про природу людину та її поведінку, суспільства, його структуру, позитивні і негативні сторони, шляхи подолання його вад і недосконалостей. Серед цих питань були і питання про природу злочинності, витоки суспільно небезпечних дій, особу злочинця, формуючих злочину мотивацію причин й умов тощо. Кримінальне право, як вчення про злочин і покарання, в силу своїх традиційних вихідних положень невзмозі було дати відповіді на зазначені питання. Потрібні були інші методи дослідження цих питань і пошук інших, ніж репресивні кримінально-правові заходи, які, за свідченням практики, виявилися недостатньо продуктивними, а іноді і недоцільними. Як альтернатива кримінально-правовим заходам, інтенсивно теоретично обгрунтовується запобіжний напрям протидії злочинності, для розробки і впровадження якого одних кримінально-правових знань і догматичного методу дослідження було недостатньо. Потрібна була нова динамічна наука, яка б зосередила свою наукову увагу, з одного боку, на розробці теорії і осмисленої практики нерепресивної протидії злочинності, а з другого, - інтегрувала і пристосовувала для цього наробки інших галузей знань.

Такою наукою з часом стала кримінологія. З її появою позначилися два напрями протидії злочинності: кримінально-правова репресія і кримінологічне запобігання злочинності.

Що стосується самого терміну «кримінологія», то в перекладі дослівно (від латинської «crimen» - злочин і грецької «logos» - вчення) означає вчення про злочин. Вважають, що свою назву сучасна наука про злочинність отримала у 1885 році, коли у м.Турині (Італія) була опублікована книга

італійського вченого і судді Рафаело Гарофало (1852-1934рр.) під назвою «Кримінологія». Ця книга з підзаголовком «Природа злочинності та теорія покарання» складалася з трьох глав: «Злочинність», «Злочинець», «Репресія» і, за думкою вчених, констатувала нову за світоуявленням і методикою дослідження позитивну науку, спрямовуючи криміналістів на нові шляхи, і посилюючи впевненість, що на одних абстракціях і далеких від дійсності конструкціях неможливо побудувати належну систему протидії злочинності (М.П. Чубинський).

Отже, поступово наука вийшла за межі своєї назви і стала розглядатися як область упорядкованих знань про природу і сутність злочинності, про особу злочинця, систему детермінант, що її породжують або сприяють злочинним проявам, про соціальні, правові та інші за галуззю знань заходи їх запобігання.

Більш як 200 років кримінологія розвивається у різних напрямах в залежності від теорій злочинності, особи злочинця, детермінації злочинності. Віхами у кримінології є класичний, соціологічний, антропологічний, соціобіологічний, психологічний та інші напрями розвитку науки. Сучасна світова кримінологія, а в деяких країнах соціологія злочинності являє собою різну за змістом теорію і практику запобігання злочинності. Не дивлячись на певний різнобіг національних підходів до проблеми злочинності, кримінологів, як відмічається у спеціальній літературі, єднає 3 фактори:

- уявлення про кримінологію як позитивну емпіричну науку, основним завданням якої є отримання достовірних знань про злочинність, особу злочинця, причини й умови скоєння злочинів;
- прагнення адекватно оцінити, описати і пояснити ці феномени;
- забезпечення політиків ефективною стратегією впливу на злочинність, винахід фундаментальних принципів успіху у протидії злочинності, вирішення проблеми декриміналізації суспільства.

§2. Предмет кримінології

Предметом будь-якої науки є певні фрагменти реальної дійсності, які нею вивчаються з метою їх пізнання і завдяки якому визначаєтья профіль науки.

Основними складовими частинами (елементами) предмету кримінології являється:

- злочинність як соціально-правове явище;
- злочинні прояви;
- особа злочинця;
- детермінація злочинності;
- запобігання злочинності.

Злочинність розглядається у кримінології як соціальне явище, як негативна суспільно небезпечна властивість будь-якого соціуму породжувати у масових масштабах злочини. Учинення багатьох злочинів – це не якась виняткова, гранично ірраціональна людська поведінка (хоча такі факти теж мають місце), а дуже поширена і для значної кількості населення раціональна, звична, навіть економічно вигідна поведінка. Злочинність піддається статистичному виміру, завдяки чому держава і суспільство мають певне (але не повне) уявлення про рівень соціальної небезпеки цього явища. Злочинність залежить від стану суспільства, яким звужується або поширюється злочинна мотивація.

Злочинні прояви – це різновиди злочинності, які і утворюють злочинність як множинність злочинів. Саме вони створюють прикладну кримінологію, яка концентує у собі відповідну інформацію стосовно того чи іншого конкретного виду злочинності (наприклад, корислива злочинність, злочинність неповнолітніх, рецидивна злочинність, тощо), визначаючи тим самим специфіку його кримінологічної характеристики, детермінації, особи злочинця і напрями запобігання.

Наступним основним елементом предмету кримінології є особа злочинця. Злочинність – породження деструктивності суспільства і осіб, які

вчиняють злочини, тобто злочинців. Оскільки злочинець, як особа засуджена судом за вчинення злочину – це суспільна більш менш соціалізована людина, то в сучасній кримінології особа злочинця на різних рівнях наукової абстракції досліджується не як уроджена злочинна особа з певною генетично закладеною злочинною програмою, а як продукт недостатньої соціалізації і негативного соціального впливу. Фундаментальним у вітчизняній та й світовій кримінології є положення, що майбутнім злочинцем особа стає внаслідок слабкої позитивної соціалізації. Однак це не виключає, що у різні періоди становлення і розвитку особистості, певний вплив можуть мати деякі генетичні (біологічні, психологічні, фізіологічні тощо) вади, відхилення, інстинкти, які ускладнюють засвоєння позитивних суспільних вимог або у подальшому сприяють формуванню злочинної мотивації. Кримінологія досліджує особу злочинця як поняття високої наукової абстракції, як узагальнений тип певної частини чи групи злочинів і як конкретного злочинця. В межах цього елементу предмета вивчається співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця, дається кримінологічна характеристика та створюється типологія злочинців.

Вітчизняна кримінологія у своїх наукових розвідках керується діалектичним принципом всебічної об'єктивної закономірності і обумовленості усіх явищ природи і суспільства, у тому числі визнання закономірності людської волі і людської поведінки (детермінізм). Детермінантами злочинності, а на видовому і індивідуальному рівнях злочинних проявів – причинами й умовами – виступають об'єктивні і суб'єктивні чинники (іноді їх називають фактори), взаємозв'язок яких формує у соціумі криміногенний потенціал, а також шкідливі зразки поведінки, що за певних умов проявляють себе у виді особистісного й соціально масового порушення моральних заборон і правових (у тому числі й кримінально-правових) норм.

Запобігання злочинності – кінцева мета кримінології. Саме в лоні кримінологічної науки зароджуються теоретичні засади, визрівають основні

напрями і заходи організованої протидії злочинності. Запобігання злочинності як соціального явища, її злочинних проявів окремих злочинів мислиться як єдність загальносоціальних і спеціальних видів діяльності держави і суспільства. Запобігання злочинності, як важливий елемент інтегративної системи науково обгрунтованої протидії злочинності, включає в себе безліч різноманітних запобіжних заходів, чітких визначень рівнів і напрямів запобіжної діяльності субєктів, їх компетенції, природи самих заходів, прогнозування і планування, ресурсного забезпечення тощо. Все це потребує наукового обгрунтування, експерементування, розумного впровадження і грамотного управління процесом запобігання злочинності. Ніяка наука і практика, крім теоретичної і прикладної кримінології, на сьогоднішній день цього здійснити не здатна.

Крім того, предметом кримінології охоплюються такі його елементи, як: кримінологічна політика, історія зарубіжної і вітчизняної кримінології, методологія і методика кримінологічних досліджень, віктимологія, сімейна та інші різновиди кримінології, так звані «фонові явища» (алкоголізм, наркоманія, порушення норм соціальної моралі, громадського порядку і безпеки, деякі адміністративні правопорушення, проституція, бідність, безробіття, віктимність і віктимізація та ін.), що кореляційно або іншим різновидом детермінант пов'язані зі злочинністю.

§3. Місце кримінології у системі наукових знань

Розгляд питання про місце кримінології у системі наукових знань зачипає щонайменш два аспекти: про самостійність кримінології як науки і зв'язок її з іншими суспільними і природничими науками.

Кримінологія – наука, наукові розвідки якої торкаються багатьох сторін природи, буття, свідомості: від генетичних властивостей людини у пошуку механізмів її поведінки до суспільних протиріч, як джерело детермінант злочинності.

Існує чотири основних поглядів на кримінологію як науку.

Кримінологія – соціологія злочинності (Ю.Д. Блувштейн, А.Ф. Зелинский, І.П. Рущенко та ін.) Частково це вірно, бо в соціології взагалі розглядається суспільна девіація. Але злочинність проявляється як соціально-правова девіація і учений має справу не взагалі з природою злочинності, а з реальними її кримінально-правовими проявами (насильницька злочинність, злочинність неповнолітніх, економічна злочинність тощо). Тому наука повинна бути тісно пов'язана з кримінально-правовими, а якщо точніше то й юридичними науками і потребує досконалого знання цих наук. Аргумент щодо офіційного признання кримінології юридичною наукою означає, що кадри кримінологів комплектуються з осіб, які мають базову юридичну освіту, лише підтвердження думки про підготовку на цій базі кадрів кримінологів-спеціалістів. Вважаємо, що кримінологія повинна бути автономною від соціології наукою.

2. Кримінологія – юридична кримінально-правова дисципліна, частина кримінального права, оскільки ті явища, які вона вивчає і яким запобігає, мають юридичну характеристику та нормативно регулюються (А.А. Герцензон та ін.). Відома позиція, яка поділяється й досі, що кримінологія вийшла з кримінального права, а тому і понятійно, і змістовно, і ідеологічно вона знаходиться під впливом останнього, що врешті решт робить її придатком кримінального права, тобто соціологією кримінального права. Але якщо звернутися до засновників кримінології, особливо ідей запобігання злочинності Ч. Беккаріа, і диференціації наук А.Фейєрбаха, який запропонував виділити з кримінального права самостійні галузі знань – кримінальну психологію, філософію покарання, кримінальну політику, то стає зрозумілим, що предмети кримінології і кримінального права різні. Створити теорією запобігання злочинності, здійснити наукове прогнозування злочинності та її проявів, планування, керування і контролювання соціального процесу впровадження запобіжних заходів кримінальне право не здатне.

3. Кримінологія – міждисциплінарна, навіть, комплексна наука, в якій наведені і юридичний, і соціологічний, і психологічний, й інші пласти теоретичних положень, а також практичної інформації (І.М. Даньшин). «Комплекс» (від лат. complexsus зв'язок, сполучення) – сукупність предметів, явищ, що складають ціле. Як зазначається у кримінологічній літературі, введення до визначення природи кримінологічної науки ознаки «комплексна» не сприяє розумінню її походження і змісту. Очевидно, може йтися про знання, методи дослідження з комплексу наук, якими частково користується кримінологія, тобто предмет науки підмінюється притягненням знань інших наук для його пояснення. І взагалі наукознавство у диференціації наук не використовує понятя «комплексність» (А.П. Закалюк, І.К. Туркевич). Крім того, виникає питання: щодо базової підготовки кримінолога: юрист, психолог, педагог, соціолог, економіст? Сьогодні саме юристи (а краще було б сказати кримінологи-спеціалісти) вирішують усі сквозні проблеми запобігання та протидії злочинності і допомогає їм у цьому кримінологічна наука як самостійна галузь знань. Кримінолог – не універсальний спеціаліст, який здатний дати галузеві рекомендації (економічні, політичні, соціальні, психологічні тощо). Його завданням є лише аналіз відозмін злочинності, результативності заходів її запобігання тощо.

4. Кримінологія – загально-теоретична наука для усіх наук кримінально-правового циклу (кримінологічного, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, судової психології та ін.) Співвідношення кримінології і цих наук можна порівняти із співвідношенням теорії держави і права і інших юридичних наук (А.І. Долгова). Підтримки ця позиція не знаходть, бо кримінологія не розробляє, наприклад, теорію злочину і покарання, не втручається в проблеми кримінального процесу і криміналістики та ін., а ці науки, у свою чергу, далекі від теоретичних осмислень предмету сучасною кримінологією.

Отже, кримінологія – це сучасна самостійна наука, яка має свій предмет і методи його дослідження, котра інтегрує і переробляє набутки інших галузей знань для пояснення свого предмету і для потреб практики запобігання та протидії злочинності.

Другим аспектом питання про місце кримінології у системі наукових знань є обгрунтування необхідності більш менш тісних її зв'язків з соціальними і природознавчими науками і практиками. Наявність таких зв'язків – характерна риса кримінології. Кримінологія для підтвердження складних наукових гипотез стосовно природи злочинності та її окремих проявів, особи злочинця, детермінант, розробки теорії запобігання злочинності «вимушена» спиратися на передові досягнення у осмисленні своїх предметів таких наук як філософія (філософія злочинності), соціології (соціологія злочинності), теорія держави і права, психологія, педагогіка, соціальна психологія, кримінально-правові, адміністративно-правові науки, медицина, екологія, генетика, генна інженерія, кібернетика, політологія, культурологія, релігієзнавство, економіка, демографія та ін. Злочинність – явище і соціальне, і біологічне, і історичне, і психологічне і генетичне, це відноситься і до природи особи злочинця – людини, кримінальну мотивацію і кримінальні дії якої іноді чітко і зрозуміло неможливо пояснити з позиції лише кримінологічних знань. Як сказав І.І. Карпець, видатний кримінолог сучасності, кримінологія «сигналізуюча» наука. Вона нагадує державі, суспільству, науковій спільноті, практикам про нагальні проблеми запобігання та протидії злочинності.

§4. Структура кримінології. Загальна і Особлива частини. Кримінологічна класифікація злочинів

Історично склалося так, що вітчизняна кримінологія формувалася за часів, коли від науки вимагалося не тільки теоретичних знань, їх інтепретації щодо предмету науки, але й практичної реалізації ідей. Тим більше, що кримінологія навіть у лоні кримінального права, все помітніше репрезентувала себе як наука, спрямована на нерепресивний напрям протидії

злочинності. Така спеціалізація науки вимушувала кримінологію здійснювати дослідження, науково втручаючись у сферу природи, буття, суспільства, свідомості. Вітчизняна кримінологія функціонально перетворювалась із науки описової, пояснювальної у прогностичну і регулятивну, тобто кримінологія представляє собою структурність як теоретичних, стосовно свого предмету, так і прикладних, відносно до окремих злочинних проявів, знань, де загальні теоретичні знання конкретизуються і набувають практичного характеру.

Структура [лат. structura] – взаєморозташування і зв'язок складових частин чого-небудь; побудова. Слід, на наш погляд, розрізняти структуру кримінології як науки і як начальної дисципліни у вітчизняному вимірі. Структура кримінології як науки багато у чому залежить від країни її становлення, традицій науки, методологічних засад учених або школи, соціальних і кримінологічно значущих проблем, рівня і результатів їх дослідження, потреб практики тощо (наприклад, Г.Шнайдер «Криминология»; В. Фокс «Введение в криминологию»; Д. Шестаков «Криминология» та ін.).

До структури кримінології як навчальної дисципліни є інші вимоги. Тут повинен діяти принцип логічності, послідовності викладення основних знань стосовно природи злочинного і злочинності, їх детермінант, особи злочинця, запобігання злочинності,кримінологічної характеристики її частин і проявів. З урахуванням того, що вітчизняна кримінологія дійсно починалася в надрах кримінального права і формально об'єднана в наукову спеціальність з кримінальним і кримінально-виконавчим правом, хоча за своїм предметом кримінологія відокремлена, традиційно за аналогією з кримінальним правом поділяється на Загальну і Особливу частини.

Загальна частина містить теоретичний матеріал стосовно визначення, предмету, методу і системи кримінології, методології і методики кримінологічних досліджень, історії виникнення кримінологічних ідей і появи самої науки кримінології, проблем злочинності, обумовленості її

соціальними та іншими за природою детермінантами, особи злочинця, віктимологічного вчення про жертву злочинів, теорії запобігання злочинності, її прогнозування і планування відповідних заходів, їх ресурсного забезпечення та ін.

Особлива частина досліджує і надає кримінологічну характеристику окремим злочинним проявам, їх причинам й умовам, особі злочинця та заходів запобігання. Особлива частина кримінології складалася і продовжує складатися та вдосконалюватися за різними класифікаторами. Взагалі класифікація – це розподіл якоїсь різноякісної множини на певні групи або класи, які мають схожі риси або кримінологічну характеристику. Під кримінологічною характеристикою розуміється достатня інформація про конкретний вид (частину, підвид) злочинності. Цим поняттям охоплюється кількісно-якісні показники про даний вид злочинів, про особу злочинця і особу потерпілого.

У перших вітчизняних підручниках з кримінології (1966, 1968рр. та ін.) їх Особлива частина була майже тотожня Особливій частині кримінального права. У наступних підручниках з кримінології її автори відступають від кримінально-правової класифікації злочинів за родовим об'єктом посягнення і використовують інші класифікатори: особливість кримінальної мотивації та глибина антисуспільної спрямованості особи злочинця; контингент злочинців; сфера злочинних проявів; усталеність злочинної діяльності; місце злочинних проявів тощо. Ця група може включати корисливу, насильницьку, корисливу насильницьку злочинність; економічну злочинність; професійну, рецидивну, організовану злочинність; пенітенціарну злочинність та ін. Друга група – злочинність неповнолітніх; жіноча злочинність; злочинність посадових осіб; військовослужбовців; тероризм; екологічна злочинність та ін. Така кримінологічна класифікація проявів злочинності при дослідженні виявляє більш уразливі їх характеристики і надає предметну спрямованість запобіжним заходам.

Вважаємо, що процес кримінологічної класифікації повинен вдосконалюватись. Цього потребує практика запобігання та протидії злочинності, оскільки багато різновидів злочинних проявів носять специфічний характер, що викликає необхідність досліджень і розробок не загальних для даного виду злочинів, а спеціальних, навіть оригінальних запобіжних заходів. Наприклад, кишенькові і квартирні крадіжки, корисливі насильницькі злочини на ж/д транспорті, торгівля людьми і немовлятами, незаконна трансплантація органів та ін.

§ 5. Завдання кримінології на сучасному етапі розвитку України і перспективи

Реальне втілення конституційного положення, що Україна – правова держава, в якій утвердження і забезпечення прав і свобод людини, є її головним обов'язком, передбачає, перш за все, створення в ній надійної системи кримінального запобігання правопорушень у різних сферах матеріального і духовного життя людей. Це є і основним завданням кримінології в Україні.

Позитивним сигналом розуміння важливості цього завдання є те, що в державі і значній частині суспільства спостерігається потреба у розробці, впровадженні, реалізації і підвищенні ефективності такої системи. Про це свідчать наукові, нормативні, організаційно-управлінські, інформаційні, ресурснозабезпечуючі та інші заходи, а саме: створення науково-дослідних установ з кримінології (Інститут вивчення проблем злочинності ім. академіка В.В. Сташиса, Координаціне бюро з проблем кримінології Національної академії правових наук України, Кримінологічної асоціації України); видання низки законів і підзаконних актів стосовно запобігання і протидії злочинності та її окремим проявам (організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю і корупцією; про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону; про засади запобігання і протидії корупції; державні комплексні програми профілактики злочинності та ін.); втілення у практику запобігання злочинності кримінологічного

прогнозування, державного і регіонального планування запобігання і протидії злочинності; про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції тощо); проведення міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів», присвячених проблемам боротьби зі злочинністю, видання монографічних робіт за результатами проведених кримінологічних досліджень, фундаментальних праць «Правова система України: історія, стан та перспективи у 5 томах, п'ятий том якої містить проблеми теорії запобігання та боротьби зі злочинністю, за який ряд вчених-авторів стали Лауреатами Державної премії України в галузі науки і техніки (2011р.); Правова доктрина України: у 5 т., 2013,у п'ятому томі якої є розділ «Кримінологія»; розширюється ресурсна база запобіжної діяльності.

У 2002р. Координаційним бюро з проблем кримінології НАПрН України розроблено і схвалено Концепцію розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. Концепція визначила: 1) сучасні ключові проблеми кримінологічної науки і практики, з якими вони вступили у XXI ст.; 2) основні проблеми і завдання кримінології, які визначені на основі прогнозу розвитку кримінологічної обстановки в країні на початку XXI ст.; 3) потреби і завдання розвитку та самоудосконалення кримінології як науки (А.П. Закалюк).

Для реалізації основного завдання кримінологія повинна:

- правдиво відображати кримінальну реальність – злочинність та її багатоліких проявів та витоків;
- поглиблено вивчати феномен злочинця, не обмежуючи свої дослідження аналізом тільки спеціальних факторів її формування;
- адекватно описувати детермінанти злочинності, причини й умови її злочинних проявів, вплив фонових явищ (алкоголізм, наркоманія, безробіття, бідність, бездоглядність, віктимізація тощо) на формування кримінальної мотивації;

- активізувати пошук шляхів і стратегій стабілізації злочинності, зменшення темпів її зростання, соціальної небезпеки, професіоналізму, організованості та корупції;

- досліджувати і використовувати світовий досвід запобігання та протидії злочинності, спираючись на науково обгрунтовані, практично випробувані у тих чи інших країнах світу заходи, які надані у рекомендаціях Конгресів ООН по запобіганню злочинності і кримінальному правосуддю.

Подальший розвиток кримінології як науки, так і практики вбачається у остаточному оформленню державної політики у сфері профілактики правопорушень у кримінологічну політику запобігання та протидії злочинності в Україні. Науковою базою кримінологічної політики є теорія запобігання злочинності, вихідні положення якої у цілому розроблені у працях вітчизняних і зарубіжних кримінологів. Слід зазначити, що світовий досвід протидії злочинності, численні наукові дослідження переконливо свідчать про те, що остаточно подолати злочинність і ті явища, які її породжують та їй сприяють, поки що неможливо. Навпаки, «кримінологічний статок» отримує нові злочинні прояви. Історія розвитку держави і права ще не створила тих соціально-політичних, економічних, культурно-виховних, моральних умов, за яких подолання злочинності, а точніше, криміногенного потенціалу суспільства, проявами якого і є злочинність, стала б реальністю. Неможливість вирішити цю глобальну проблему засобами історично створеної моделі переважно репресивного (карального) впливу на злочинців змушує загадати й про іншу давнозвісну модель протидії злочинності – її запобігання, яка (за винятком деяких елементів) у жодній країні довготривало, послідовно, наполегливо не застосовувалася, та спонукає до енергійного пошуку способів її ефективного впровадження. Обов'язковими передумовами запобігання злочинності є соціально-економічна стабільність у державі (і навіть у державах); збільшення соціального капіталу шляхом здійснення найкращої соціальної політики; позитивна динаміка міжнародного співробітництва; стабільність

законодавства, що регулює усі сфери життя; суспільна злагода і збалансованість інтересів різних верств населення та ін. Глобалізація, крім інших наслідків, має сприяти поширенню цих позитивних стандартів. Зараз «мудрий законодавець» (за Ш. Монтеск'є) намагається поєднати репресивну помірність із посиленням профілактичного тиску, наприклад, закон про засади запобігання та протидії корупції. Настав час, як вже згадувалось, перетворення кримінології із «сигналізуючої» науки на самостійну соціальну науку, здатну вирішувати проблеми і дійсно брати посильну участь у впровадженні своїх прогресивних ідей і наробок у практику кримінологічно осмисленої (а не стихійної) протидії злочинності. Але для цього потрібна політична воля. Поставлене на порядок денний державної внутрішньої політики питання про посилення кримінологічного аспекту у сфері протидії злочинності активізує нормотворення, наукові дослідження злочинних проявів, привертає увагу політиків різних рівнів, засобів масової інформації, громадян.

Можна сподіватись, що концептуальні положення, ідеї, принципи кримінологічної політики з часом будуть реалізовані у практичній запобіжній діяльності з певним позитивним результатом.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які основні елементи складають предмет кримінології? Коротко охарактеризуйте кожен з них і дайте визначення кримінології як науки.
2. Назвіть основні наукові підходи до розуміння природи кримінології. Чи згодні Ви, що кримінологія – самостійна наука?
3. Чим пояснюється тісний зв'язок кримінології з соціальними і природознавчими науками?
4. Поясніть структурний розподіл кримінології на Загальну і Особливу частини. Перерахуйте проблеми, які у них вирішуються.
5. Що розуміється під поняттям «кримінологічна класифікація злочинів?» Обгрунтуйте її наукову і практичну доцільність.

6. У чому полягає основне завдання кримінології? Наведіть приклади впровадження кримінологічних знань у практику запобігання і протидії злочинності.

7. Чи перспективний, на Ваш погляд, кримінологічний напрям протидії злочинності? Аргументуйте свою відповідь.

Розділ 2. Методологія, методи та методика кримінологічної науки

§1. Методологія кримінології

Методологія науки - це система основних поглядів, принципів розуміння оточуючого Світу, що є базовими для наукового пізнання. Згідно неї визначаються напрямки наукового пошуку, пояснюються виявлені закономірності, здійснюються прогнози розвитку явищ. Тому положення наукової методології для кримінологічних досліджень мають принципове значення.

Зараз у вітчизняній кримінології базовою є методологія теорії діалектики. Її основним постулатом є твердження про суцільний взаємовплив та взаємодію об´єктів Світу в різний спосіб та різними формами. Фактично мова йдеться про зв´язок, коли при певних умовах одне явище, процес (причина) з різним ступенем обов´язковості обумовлює стан іншого. У науці це явище визначається категорією «детермінізм».

У класичній теорії детермінізм окреслюється лише безпосередньою причинністю, що тлумачилася виключно механістично. Зараз наука стверджує про наявність різноманітних форм взаємовпливу явищ, серед яких є й ті, що проявляються у вигляді співвідношень і не реалізуються у безпосередній взаємодії (кореляції за просторовими та часовими характеристиками, функціональні залежності і т.ін.).

§2. Методи і методика кримінологічних досліджень

Методи наукових досліджень - це конкретні засоби отримання та опрацювання наукової інформації.

Будь-яке дослідження реалізується у конкретних діях, спрямованих на встановлення нових даних у певній сфері пізнання. Власне, використання цих методів і є дослідженням. Тому точне розуміння сутності кожного методу має принципове значення для забезпечення практично значущих результатів наукового пошуку.

Методи дослідження поділяються на емпіричні (ті, що сприймаються органами чуття) та теоретичні.

Теоретичні методи:

- методи – пізнавальні дії: виявлення та вирішення протирічь, постановка проблеми, створення гіпотези;
- методи-операції: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація.

Емпіричні методи:

- методи – пізнавальні дії: обстеження, моніторинг, експеримент;
- методи-операції: спостереження, вимір, опитування, тестування.

Методи, які використовуються в кримінології, розробляються в теорії фундаментальних наук і можуть бути поділені на загальнонаукові та галузеві. Загальнонаукові методи - це засоби отримання інформації, застосування яких є загальним для багатьох гуманітарних і технічних наук (описування, аналіз, експеримент). Використаня галузевих методів (інтерв'ю, дослідження документів) обмежується лише сферою гуманітарних наук.

За критерієм дисциплінарної належності основні методи кримінології поділяють на:

1)статистичні (метод групування, метод відносних, середніх величин);

2)соціологічні (анкетування, інтерв'ювання, аналіз документів);

3)психологічні (метод близнюків, метод тестування);

4)економічні (монетарний метод - визначення масштабів тіньової економіки через обсягі позабанківського обігу готівкових коштів, метод аналізу

узгоджених та взаємозалежних показників господарської діяльності підприємств).

За повнотою охоплення досліджуваного явища методи досліджень поділяють на суцільні і несуцільні. У суцільних досліджується усе явище, у несуцільних - тільки частина. Безумовно, максимально достовірні результати про досліджувані явища встановлюються при суцільних дослідженнях. Проте при вивченні масових явищ їх застосування є витратним, а в деяких випадках – неможливим (наприклад, неможливо дослідити всі злочини у зв'язку з їхньою латентизацією).

У залежності від мети дослідницької діяльності виділяють:

1) методи безпосереднього встановлення даних (інтерв'ю, анкетування);

2) методи опрацювання та аналізу інформації (метод узагальнюючих показників, метод кореляційного аналізу);

3) методи фіксації первинної інформації і результатів дослідження (вербальний, табличний, графічний).

Застосування конкретного методу передусім залежить від специфіки досліджуваного об'єкта. Статистичні методи застосовуються при вивченні кримінологічних явищ, що мають масовий характер (злочинність, злочинці). Соціологічні методи застосовуються при вивченні соціальних процесів (наприклад, впливу засобів масової інформації на правосвідомість населення). Психологічні методи застосовуються для дослідження властивостей особистості злочинця і жертв злочинів. Економічні методи найбільш часто застосовуються при прогнозуванні злочинності в сфері економіки.

Подальший розвиток кримінології обумовлює активне використання згаданих методів для вивчення злочинності і правоохоронної практики. Масштабна робота такого роду здійснюється в спеціалізованих дослідницьких установах (зокрема – у Науково-дослідному Інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В.В.Сташиса Національної

академії правових наук України). Окремі дослідження проводяться кримінологами при написанні монографічних та дисертаційних робіт.

Сукупність методів та технічних способів роботи з вишукуваною інформацією в конкретному випадку називають п*роцедура дослідження*.

Методика наукових досліджень - це операційна послідовність застосування наукових методів у конкретних дослідженнях для збирання, опрацювання та аналізу інформації. Якщо методологія науки визначає базові засади наукового пізнання, то методика встановлює конкретні технології комплексних дій для отримання нових наукових знань.

Для вибору методики дослідник має визначити і враховувати 1)мету дослідження; 2)вибір методів дослідження; 3)послідовність застосування методів. Наприклад, якщо предметом дослідження встановлюється латентна злочинність, то його метою може бути встановлення розмірів цього явища. Отримати ці дані можна з використанням соціологічних методів (опитування населення) або статистичних методів (аналіз соціально-демографічних і економічних показників). У випадку, якщо обираються соціологічні методи збирання інформації, має бути встановлена послідовність застосування таких методів (базові, уточнюючі, контрольні).

У теоретичному аспекті зміст методики обумовлюється рівнем розвитку наукових знань у певній області. У практичному аспекті в конкретних дослідженнях вибір методики залежить, по-перше, від об'єкта, який вивчається, а по-друге, від ресурсної забезпеченості запланованого дослідження.

В усіх випадкух доцільно дотримуватися такої послідовності етапів кримінологічного дослідження.

1.Встановлення проблеми, ознайомлення з профільною літературою, визначення наукової гіпотези запланованого дослідження.

2.Розробка програми дослідження, визначення джерел інформації, методів дослідження, учасників, матеріально-технічного забезпечення.

3.Безпосереднє збирання інформації та її фіксація.

4.Узагальнення та аналіз отриманої інформації.

Соціологічними вважаються методи збору інформації, метою яких є встановлення якісних характеристик (змісту) соціальних явищ і процесів.

До соціологічних відносять методи опитування (анкетування й інтерв'ювання), вивчення документів, експертних оцінок.

Можливість їхнього застосування в кримінології обумовлюється соціальним характером явищ, що становлять предмет науки. Так, інформацію про злочинність (фактичну та латентну), «фонові явища» встановлюють за допомогою анкетування громадян та експертних оцінок. За результатами вивчення документів (зокрема, кримінальних справ, характеристик з місця роботи і т.ін.) описуються особистісні риси злочинців, умови їх формування.

Для кримінології головною проблемою у застосуванні соціологічних методів є те, що частина суспільних явищ може бути недосяжною для дослідників. Зокрема, багато злочинних посягань мають неявний характер, оскільки злочинці й ІНШІ ОСОБИ з різних причин приховують інформацію про злочини. Для подолання цієї проблеми застосовують методики, що забезпечують максимальну достовірність наукових пошуків. Зокрема, використовуються побічні методи збору інформації, які дозволяють отримувати кримінологічну інформацію незалежно від впливу осіб, яких вона стосується. В інших випадках методи дослідження комбінують, уточнюючи і перевіряючи отримані дані. Наприклад, інформація про обсяги латентної злочинності встановлюється опитуванням експертів, а потім вона перевіряється опитуванням населення. Коли досліджуються кримінологічно значущі характеристики криміногенних груп (мотивація поведінки, цілепокладання і т.ін.), їх обов'язково порівнюють з аналогічними характеристиками законослухняних осіб.

Опитування - це соціологічний метод збирання інформації про суспільні явища шляхом спілкування з респондентами.

Виділяють дві форми опитування: анкетування й інтерв'ю.

При *анкетуванні* бланки анкет з питаннями щодо досліджуваної проблеми різними способами передається опитуваним (респондентам). Ці особи самостійно фіксують відповіді на отриманих бланках, після чого передають їх дослідникам.

Анкети бувають іменні та анонімні. В іменних анкетах опитуваний повідомляє свої дані (прізвище, ім'я, по батькові та ін.). При анонімному дослідженні такі дані не вказуються.

Структура анкети складається з трьох частин: вступної, основної (інформаційної) і заключної. Вступна частина містить відомості про мету дослідження. У інформаційній частині анкети вказуються питання, на які повинні відповісти учасники опитування. Вони можуть стосуватися як досліджуваного суспільного явища, так і соціально-демографічних характеристик опитуваних. У заключній частині анкети вказується інформація про засоби повернення анкет дослідникам та подяка учасникам.

Запитання в анкетах бувають так звані відкриті, закриті і змішані. Щодо "відкритих" питань опитуваний формулює свою відповідь самостійно і викладає її у прийнятній для себе редакції. Щодо так званих "закритих" запитань разом пропонуються і варіанти відповідей. У "змішаних" запитаннях опитуваний вибирає найбільш прийнятний запропонований варіант або зазначає власну відповідь.

Питання анкети повинні містити точну інформацію щодо сутності досліджуваної проблеми. Розташовуватися вони повинні за принципом від більш простих до більш складних; від загальних до уточнюючих. Перевіряють точність і достовірність відповідей контрольними запитаннями, які стосуються раніше порушених проблем але мають інше формулювання.

Кількість питань повинні бути не дуже великою (не більш 10), щоб процес участі в анкетування не був довготривалим.

При опитуванні важливо вибрати засіб поширення і повернення анкет. Від цього залежить і бажання респондентів брати участь у дослідженні, і кількість повернутих анкет. Відомо, що при опублікуванні в друкованих

засобах масової інформації (газети, часописи) повертаються до 5% анкет. При поширенні поштою - порядку 20-20% анкет. Найбільше ефективним є поширення анкет у локальній аудиторії після відповідного інструктажу. У цих випадках можна досягти повернення майже 100% анкет.

Інтерв'ювання від анкетного засобу опитування відрізняється тим, що в цих випадках дослідник самостійно задає питання безпосередньо опитуваним і фіксує відповіді в спеціально розроблених бланках. Такий спосіб збирання інформації є більш витратним і тривалим за часом. Проте, при належній організації він дозволяє забезпечити довіру співрозмовника й отримати більш відверті і достовірні відповіді. До того ж інтерв'ю дозволяє контролювати бесіду і своєчасно корегувати її у залежності від отриманих відомостей.

На відміну від анкет анкетування, опитувальники для інтерв'ювання не містять звернення до респондента. Їхній зміст складають лише питання, які безпосередньо стосуються досліджуваних проблем і соціально-демографічних характеристик учасників дослідження. У випадках анонімного інтерв'ювання про останнє взагалі не запитують, або запитують так, щоб забезпечити анонімність учасника.

В залежності від методики співбесіди розрізняють інтерв'ю формалізовані (стандартизовані) і неформалізовані (нестандартизовані). При формалізованих інтерв'ю опитування здійснюється відповідно до розробленого запитальника. Неформалізовані інтерв'ю відбуваються у формі вільної бесіди. При тому фіксується винятково та інформація, що цікавить дослідника і стосується проблем дослідження.

У залежності від обстановки проведення розрізняють інтерв'ю клінічні і фокусовані. Клінічні інтерв'ю проводяться в спеціально створеній обстановці, в умовах локалізації дослідника й опитуваного. Такі опитуваннння можуть тривати достатньо тривалий час. Фокусовані інтерв'ю проводять в звичайній обстановці перебування опитуваного, без додаткової локалізації. Час їхнього проведення не дуже тривалий.

У число опитуваних включаються особи, що можуть мати інформацію про предмет дослідження. Якщо учасниками опитування є правопорушники, то доцільно аналогічне опитування проводити і серед осіб, що не вчиняли злочинів (у так званій контрольній групі). Порівняння даних, отриманих від першої і другої категорії опитаних, дозволяє встановити більш точні відомості про проблему дослідження.

Експертні оцінки як метод кримінологічних досліджень передбачає опитування та узагальнення думки фахівців з певної проблеми. Застосовується цей метод там, де отримати інформацію іншими методами неможливо і там, де вишукувані дані носять оціночний характер (краще - гірше, більше - менше, доцільно - недоцільно). Іноді таким чином оцінюються кількісні характеристики малодосліджених явищ. Фактично, отримана інформація ґрунтується на інтуїції учасників дослідження і їхньому досвіді. Тому, при використанні цього методу повинні залучатися спеціалісти (теоретики і практики), що мають достатній стаж роботи в певній сфері і здатні кваліфіковано висловлювати судження про проблему.

Технологія застосування цього методу зводиться до такого. Питання, що цікавлять дослідників, викладаються в спеціальній анкеті. Після інструктажу експерти відповідають на поставлені питання, відображаючи свої відповіді в бланках анкет. Ці дані узагальнюються й аналізуються.

Експеримент - це навмисне створення штучної обстановки задля перевірки наукової гіпотези з подальшим аналізом отриманої інформації.

Застосування цього методу дослідження в кримінології має свої особливості. Не всі кримінологічні гіпотези можуть бути перевірені при моделюванні реальних ситуацій. У своїх діях дослідник обмежений етичними нормами і вимогами законодавства. Не можна, наприклад, експериментально перевіряти тезу про вплив алкогольного сп'яніння на свідомість злочинця під час учинення злочину. Тож зазвичай експеримент використовують для розробки запобіжних заходів.

Вивчення документів як метод кримінологічних досліджень являє собою процес ознайомлення та фіксації дослідником інформації з документальних джерел. Документом прийнято вважати створений людиною предмет, призначений для збереження і передачі інформації (зазвичай у паперовому або електронному виді). У кримінологічних дослідженнях вивчаються кримінальні та особові справи засуджених, матеріали преси і т.ін.

Встановлена з документів інформація фіксується у розробленому запитальнику. Питання в ньому присвячені по-перше, ідентифікації документа; по-друге, безпосереднім проблемам дослідження. На кожний документ заповнюється один бланк запитальника. Далі отримані результати узагальнюються й аналізуються за встановленими методиками.

Спостереження як метод кримінологічного дослідження являє собою візуальне сприйняття та фіксацію дослідником даних про існуючі факти, явища, процеси.

В кримінології застосування цього методу має особливості. По-перше, багато явищ, які досліджуються (злочини, деякі види правоохоронної діяльності) мають прихований характер. Часто це унеможливлює присутність дослідників безпосередньо на місці подій. По-друге, у випадках безпосереднього спостереження протиправної діяльності дослідник зобов'язаний вжити заходів до припинення посягання, повідомити про них в правоохоронні органи. Це, безумовно, унеможливлює встановлення багатьох подій у повному обсязі. Тому аналізований метод здебільшого використовується для вивчення явищ, які не мають протиправного характеру.

Спостереження буває двох видів: включене і невключене. При включеному спостереженні дослідник бере участь у події, що вивчається. Наприклад, при проведенні рейду міліції. При невключеному спостереженні дослідник вивчає явище, не приймаючи в ньому участь і не впливаючи на події. Зокрема - при спостереженні роз'яснювальної роботи співробітників органів і служб у справах дітей.

Відрізняють також спостереження відкрите й інкогніто, польове і лабораторне. При відкритому спостереженні учасники події, що спостерігається, знають про дослідження, при спостереженні інкогніто - навпаки. Польове спостереження передбачає звичайну обстановку, в якій має місце досліджуване явище. При лабораторному дослідженні ситуація й обстановка утворюються штучно, припускаючи звичайну поведінку учасників.

Результати спостереження фіксуються у вербальній формі, як правило, шляхом вільного викладення матеріалу. Коли спостереження здійснюється системно, то викладення результатів може здійснюватися щодо кожного випадку в окремому формулярі.

Первинна інформація, отримана за допомогою соціологічних методів, узагальнюється й аналізується методами статистики. Таким способом встановлюються кількісні показники, які описують якісні характеристики досліджуваних явищ (наприклад, співвідношення між групами населення, які довіряють правоохоронним органам, і тими групами населення, які критично ставляться до їх діяльності).

Цінність соціологічних методів для кримінології пояснюється декількома обставинами. У деяких випадках вони є єдиним засобом отримання інформації (наприклад, про довіру правоохоронній діяльності). З іншого боку в такий спосіб можна перевіряти й уточнювати дані офіційної статистики про злочинність.

Варто відмежовувати соціологічні методи від інших. Якщо за допомогою соціологічних методів встановлюються характеристики масових соціальних явищ - злочинності, злочинців окремих типів і т.п., то для психологічних методів кінцевою метою є встановлення відомостей про окремі злочини і злочинців. Різняться зазначені методи також і за об’єктом дослідження. При використанні психологічних методів вивчається передусім психічний аспект поведінки (мотивація, воля). При використанні ж

соціологічних методів встановлюються процеси суспільного життя (криміналізація суспільства, формування кримінальної субкультури і т.ін.).

Статистичні методи на відміну від соціологічних описують не змістовні, а кількісні характеристики масових явищ.

Статистичними називають спеціальні методи збору й аналізу інформації про кількісні характеристики масових соціальних явищ. В кримінології їх використовують, зокрема, для встановлення властивостей злочинності, визначення ефективності правоохоронної діяльності.

Дослідження із застосуванням статистичних методів здійснюється в декілька етапів.

1.Підготовчий етап. Його метою є організація майбутнього дослідження. На цьому етапі вирішуються два види питань: організаційні і методичні. Організаційні питання присвячені матеріальним і економічним аспектам роботи (фінансування заходу, його учасники і т.ін.). Методичні питання стосуються методики дослідження. Зокрема, визначається явище - об'єкт спостереження, одиниця досліджуваної сукупності, засоби аналізу інформації і т.п.

2.Етап статистичного спостереження. На цьому етапі факти (одиниці сукупності) виявляються (власне спостерігаються) та реєструються передбаченим способом (у розроблених бланках або в електронному виді). При цьому застосовуються методи спостереження, анкетування, інтерв'ювання.

3.Етап зведення й групування. Після етапу статистичного спостереження отримана інформація, як правило, розрізнена і знаходиться у різних дослідників. Для встановлення загальних характеристик досліджуваного явища ці відомості зводяться разом. При цьому можливі два варіанти. У першому випадку - при децентралізованому зведенні даних - вони опрацьовуються безпосередньо тими дослідниками, які фіксували інформацію на етапі статистичного спостереження. У єдиний центр передається вже оброблена інформація, де вона й об'єднується. Наприклад,

при дослідженні латентної злочинності відомості про результати інтерв´ювання громадян можуть опрацьовуватися дослідниками на місцях, а результати такого опрацювання будуть передаватися і об´єднуватися у єдиному центрі.

В другому випадку, при централізованому зведенні зафіксована інформація пересилається в єдиний центр, де й опрацьовується. Наприклад, при опитуванні населення з проблем віктимізації заповнені громадянами анкети можуть надходити до керівників проекту, які опрацюють первинні данні.

І при централізованому, і при децентралізованому зведенні перед перерахуванням (узагальненням) отримані дані групуються. Наприклад, відомості про злочини групують в залежності від місця, часу, об'єкта посягання.

4.Етап узагальнення статистичних даних. У процесі арифметичного обчислення визначають так звані узагальнюючі показники - числові дані, які характеризують кількість, співвідношення, середнє значення властивостей явищ. Наприклад, підраховується загальна кількість злочинів, і встановлюється рівень злочинності в двох областях: у першій - 300 злочинів за місяць, у другому - 200 (показник кількості). Далі при арифметичному співвідношенні цих даних встановлюється, що на першій території цей показник у 1,5 разів більше, ніж на другій (показник співвідношення).

5.Етап аналізу статистичної інформації. На цьому етапі виявляються взаємозв'язок між різними соціальними явищами і тенденції їх розвитку. Наприклад, встановлюється взаємозалежність між зростанням кількості злочинів, вчинених в стані алкогольного сп'яніння, і зростанням кількості алкоголю, реалізованого населенню.

6.Етап поширення результатів статистичного дослідження. На цьому етапі отримані дані оформлюються у вигляді тексту, таблиць, графіків, і поширюються серед зацікавлених користувачів.

Треба вказати, що статистичні методи широко застосовуються в кримінології. Так, з обрахуванням показника рівня злочинності встановлюється кількість зареєстрованих злочинів та виявлених злочинців. Показник динаміки злочинності демонструє тенденції зміни обсягів цього явища. Структурні характеристики описуються показниками структури злочинності.

У кримінології головною перешкодою для застосування статистичних методів є наявність латентної злочинності (прихованої від дослідження). Для подолання вказаної проблеми отримані відомості необхідно додатково перевіряти побічними методами.

Психологічні методи збору інформації - це засоби одержання даних про закономірності психічного життя людини, активне відображення людською свідомістю об'єктивної реальності у формі відчуттів, мотивів, потреб, переживань і інших процесів психіки.

Об'єктом досліджень із застосуванням цих методів є, зокрема, особистість злочинців. При цьому можуть бути встановлені, зокрема, психічні властивості, що обумовлює підвищену вірогідність учинення насильницьких злочинів: підвищена збуджуваність психіки, агресивність, і т.ін. Психологічні методи дозволяють установлювати також цілі, потреби й інші спонукальні мотиви злочинної поведінки. Важливе практичне значення мають психологічні методики, що дозволяють оцінювати ступінь визнання засудженим своєї провини, оскільки таким чином прогнозується можливість нових злочинних посягань.

Найбільш відомими психологічними методами, що застосовуються у кримінології, є такі.

Метод обрахування рівня інтелекту. Він дає можливість зробити висновки про інтелектуальний розвиток людини на підставі відповідей випробуваного на питання з різних сфер людських знань. Таким чином, зокрема, оцінюється механізм протиправної поведінки при вчиненні необережних злочинів у наукомістких сферах людської діяльності.

При використанні *методу комплексного психічного тестування* встановлюються різні форми розладу психіки людини. Основна мета застосування такого методу - встановлення психічних відхилень, що обумовлюють особливості мислення злочинців під час протиправного посягання. Здійснюється шляхом спостереження за випробуваним, а також вербального контакту з ним.

«*Тест руки*», запропонований З.Вагнером, призначений для прогнозу агресивної поведінки. Випробуваному пропонуються картки з зображенням різних положень руки. Учасник повинний повідомити свої припущення про те, що робить ця рука в кожному положенні. Якщо відповіді містять велику кількість суджень, пов'язаних із насильством, це є підставою для прогнозу про схільність людини до агресії.

Для об'єктивізації результатів дослідження з застосуванням психологічних методів доцільно здійснювати аналогічне вивчення контрольної групи — законослухняних осіб.

Варто пам'ятати, що при застосуванні психологічних методів кінцевою метою є встановлення відомостей, що характеризують окремих злочинців. За допомогою соціологічних методів встановлюються узагальнюючі характеристики особистості злочинців. Різняться зазначені методи також і за об´єктом дослідження. Якщо при використанні психологічних методів вивчається психічний аспект поведінки окремих осіб, то при використанні соціологічних методів встановлюються узагальнені характеристики масових процесів громадського життя (наприклад, мотивація окремих типів злочинців).

§3. Узагальнення і аналіз кримінологічної інформації

Узагальнення й аналіз кримінологічної інформації являє собою діяльність дослідників, спрямовану на встановлення закономірностей досліджуваних явищ на підставі емпіричного матеріалу, отриманого на попередніх стадіях дослідження.

Фактично узагальнення й аналіз кримінологічної інформації зводиться до упорядкування попередньо отриманих емпіричних даних. У первинному виді отримана інформація являє собою великий масив розрізнених даних, що, як правило, зафіксовані на окремих носіях і характеризують окремі факти, а не досліджуване явище в цілому. У такому масиві інформації без застосування додаткових методів кримінологічні закономірності встановити складно. Тому в кримінології обов'язковим етапом будь-якого дослідження є діяльність з упорядкування емпіричного матеріалу. Для цього дані з первинних носіїв (анкет, запитальників) доцільно переносити в таблиці, у такий спосіб групуючи однотипну інформацію.

Після такого узагальнення здійснюється аналіз отриманих даних. Його метою є встановлення закономірностей у досліджуваному явищі.

На підставі аналізу одержують закономірності декількох видів.

1.Кількісні закономірності. До них відносять закономірності характеристик розмірів явища (кількість злочинів - рівень злочинності), внутрішньої структури (питомої ваги окремих видів злочинності), середнього значення ознаки (середнього віку злочинців).

2.Якісні закономірності. До них відносять закономірності, що характеризують сутність явищ і процесів. Наприклад, віднесення злочинця до злісного типу в зв'язку з неодноразовим учиненням тяжких злочинів.

3.Закономірності розвитку. Наприклад, тенденції зміни показників, що характеризують динаміку злочинів, вчинених на певній території.

4.Закономірності взаємозв'язку. Наприклад, закономірності, що характеризують взаємозалежність чисельності співробітників правоохоронних органів і кількості виявлених злочинів.

Вказані закономірності встановлюються за допомогою методів математичного і логічного аналізу. Математичний аналіз полягає в обрахуванні співвідношення, усереднення, коефіцієнтів кореляції (залежності) між кількісно-якісними показниками. Логічний аналіз здійснюється за допомогою методів логіки. Наприклад, якщо на певній

достатньо великій території зареєстровано менше тілесних ушкоджень середньої тяжкості, ніж тяжких тілесних ушкоджень, це може свідчити про їх значну латентизацію. Такий висновок робиться на підставі закономірності, у відповідності до якої за інших рівних умов тяжких злочинів вчиняється менше, ніж злочинів меншої тяжкості.

Результати аналізу, як власне результати кримінологічного дослідження, повинні бути належно оформлені і доведені до зведення зацікавлених користувачів. При цьому застосовують графічний, табличний і текстовий засоби фіксації даних. Можливо їхнє комбіноване використання.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Яка різниця між методологією науки і її методикою?
2. Надайте характеристику конкретно-соціологічних методів кримінологічних досліджень.
3. З якою метою в кримінології використовуються психологічні методи? Що таке тестування?
4. Охарактеризуйте етапи кримінологічного дослідження
5. Як відбувається узагальнення і аналіз кримінологічної інформації?

Розділ 3. Історія розвитку кримінології

§1. Витоки кримінологічної думки

Кримінологія – відносно молода наука. Вона оформлюється як самостійна наприкінці 19 століття. Однак кримінологічні ідеї виникають задовго до формування науки у філософській літературі. В античні часи (приблизно VIII ст. до н. е. – IV ст. н. е.) багато філософів того часу розмірковували і над проблемами злочинності і шляхами її зменшення. Зокрема, Конфуцій (551 – 479 до н. е), Піфагор (580 — 500 до н. е.), Демокріт (приблизно 460 — 370 роки до н. е.) , Сократ (469 — 399 до н. е.), важливе значення надавали вихованню і моральним засадам, які можуть значно вплинути на окремі вчинки та поведінку дітей і молоді. Конфуцій, наприклад, наголошував на важливості виховання підданих прикладом правителя.

Сократ пов'язував моральність з розумом і відзначав, що доброчесність полягає у пізнанні добра. Він також вважав, що коріння злочинності слід шукати в поганому вихованні, недоліках системи освіти: людина поводить себе дурно тому, що не знає, в чому її благо.

З іншого боку, у Давній Греції особливе значення надавалось державному устрою як фактору, що зумовлює повагу до законів і їх виконання. Протагор (481 — 411 ст. до н. е.) відзначав, що суспільне життя є результатом політичного мистецтва. Мистецтво правителя полягає у створенні такого державного устрою, за якого всі люди будуть переконані в справедливості законів і будуть вважати за благо їх виконання.

Платон (427 — 347 або 348 до н. е.) у багатьох своїх творах розмірковував над проблемами права і законодавства. Він розвинув положення про соціальні перебудови як фактори, що перешкоджають злочинності, оскільки розглядав порушення законів як наслідок величезної хвороби держави, джерелами якої є міжусобиця і поляризація доходів бідних і багатих. На його думку, допустимим є чотирикратне перевищення майна заможних над бідними. Платон також вважав, що слід створювати законодавство, щоб випереджати події, тобто вперше звернув увагу на

негативну роль безкарності як однієї із основних причин правопорушень. Він розглядав злочинців як морально хворих людей, а головним завданням правосуддя вважав лікування їх душ.

У підвалини своєї концепції Платон заклав три постулати. Перший постулат — прихильність до хиби є душевною хворобою, що руйнує і, зрештою, вбиває. Другий постулат — покарання за злочин слід розглядати як моральні ліки — не смачні, але корисні. Третій — для злочинця держава повинна бути "лікарем" чи джерелом і причиною його видужання.

Аристотель (384 — 322 до н. е.), описуючи в своїх працях практично всі галузі наукового пізнання, не залишав поза увагою і злочинність. До причин злочинів він зараховував бідність, необґрунтовані привілеї певних соціальних верств і політичне безправ'я інших, національні протиріччя. Він засуджував культ багатства, відзначаючи, що найбільш великі злочини вчиняються через прагнення до надміру, а не через відсутність предметів першої необхідності. Серед засобів впливу на злочинність він виокремлював наступні соціальні фактори: справедливий державний устрій, стабільність законів, беззаперечну їх перевагу над посадовими особами, боротьбу з корупцією, розвиток економіки, який повинен забезпечувати високий рівень життя, активну участь всіх прошарків населення в різних соціальних справах. Підвалиною стабільності державного ладу Аристотель вважав належну систему виховання.

Як пише С.М. Іншаков у своїй монографії "Зарубіжна кримінологія", зразок державної системи виховання продемонструвала Римська імперія. в якій протягом століть випробовувалися різноманітні політико-правові моделі, моральні та релігійні системи. Стародавній Рим дав суспільству не тільки приклади жорстоких засобів впливу на злочинність шляхом застосування таких жорстоких і публічних видів покарання як розп'яття на хресті, страта за допомогою диких тварин, засудження злочинців при великому скупченні народу, перетворення на рабів дітей за неслухняність батькові тощо.

У Римській державі було втілено багато ідей давньогрецьких філософів. У Римі у ході довготривалої війни з Карфагеном, яка потребувала надпотужних національних сил, сформувалася особлива система виховання, яка дисциплінувала чоловіків, прищеплювала їм з раннього дитинства поняття про воїнську честь та доблесть. У Древньому Римі був перейнятий досвід Спарти. Ця постійна готовність до війни тримала напоготові всю націю і виявилася засобом оздоровлення всіх сфер суспільного життя й ефективним засобом зведення до мінімуму протиправних ексцесів. Цей період, не дивлячись на його драматизм, історики називають золотим століттям великої держави.

У давньому Римі в період правління консула Помпея було проведено перший успішний кримінологічний експеримент, коли полонених піратів не страчували, а переселяли у віддалені від Середземного моря області і наділяли землею, що допомагало перетворити їх із злочинців на добропорядних слуг суспільства.

В епоху Середньовіччя (а саме від 5 століття - падіння Римської імперії - до епохи Відродження та Реформації - кінець 15 століття - початок 16 століття) вчинення злочинів розглядалось як прояв зла, переважала концепція особливого внутрішнього та зовнішнього стану злочинця і можливість його раннього діагностування.

Християнський богослов і політик, один із батьків католицької церкви Блаженний Августин (354 - 430), свідок падіння Риму та його розгрому племенами вандалів, розвинув вчення про сутність боротьби людей як протиборства добра і зла, втіленого в людському образі. Августин заклав підвалини концепції свобідної волі, у відповідності з якою людина є вільною у виборі вчинків, і лише під впливом злої волі, в результаті «вселення» в неї диявольских сил, вона вчиняє те, що прийнято називати злочинами. У злочинців наявне значне зменшення добра, яке може мати зворотній характер (розкаяння і розпочинання нового життя багатьма раніше засудженими). У працях Святого Августина багато також психологічних і можна сказати

кримінологічних думок щодо хибних поглядів і невірних понять як причин злочинів, мотивів злочинів, ролі співучасників у ґенезі злочину.

Слід звернути увагу на погляди Томи Аквінського (1225-1274), на думку котрого добропорядні особи в змозі регулювати свою поведінку, орієнтуючись на закони природи. Загроза ж покарання необхідна для осіб, які не підлягають переконанню. Цікаві роздуми Томи Аквінського про особливий вид злочинності - злочинність влади. Вплив на цю злочинність на основі законів, головним гарантом яких є влада заможних, дуже складний. Залишається лише вжити рішучих заходів: якщо монарх, носій усієї повноти влади, порушує свої священні обов'язки перед Богом і народом, то його можна усунути насильно. У людей немає іншого вибору, адже монарх стоїть над законами, та їм не підкоряється.

Реформатори церкви - Мартін Лютер і Жан Кальвін - заперечуючи християнські постулати аскетизму та борючись з користю та корисливістю, сприяли загостренню конфлікту між багатими та бідними. У країнах протестантизму (Англії, Швеції, Данії та ін.) були прийняті суворі закони проти збіднілих громадян (жебраків, волоцюг).

Томас Мор (1478 — 1535) і Томмазо Кампанелла (1568 — 1639) італійські філософи – утопісти у своїх найвідоміших творах “Утопія” і “Місто сонця” звернули увагу своїх сучасників на ідеї соціальних перетворень як засобу впливу на злочинність. Вони вважали, що приватна власність і гроші породжують злочини, які не можна зупинити жодними законами та санкціями.

У другій половині XVII і протягом XVIII століття запановує епоха Просвітництва. Представники цієї течії: вчені, філософи, письменники були прихильниками теорії природного права і вважали, що метою суспільства є людське щастя, шлях до якого — переустрій суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом.

Праці Вольтера (1694 - 1778), Монтеск’є (1689— 1755), Дідро (1713— 1784), Руссо (1712— 1778) заклали підвалини ідей і поглядів учених, яких ми

зараз називаємо представниками класичної школи кримінології. Зокрема, Вольтер виступаючи проти надмірно суворих покарань, обурювався їх безглуздою жорстокістю і рішуче виступав проти страти. Категорично засуджував переслідування людей за богохульство, блюзнірство, чаклунство, за незгоду з догматами віри. В той же час він вказував на необхідність вживання заходів для запобігання злочинам.

§2. Періодизація історії кримінології та характеристика її основних напрямів

У розвитку кримінології можна виокремити три етапи: **класичний**, **позитивістський**, **плюралістичний (сучасний)**.

Перший (класичний) період продовжувався з другої половини XVIII ст. до останньої третини XIX ст., другий (позитивістський — біологічні (антропологічні), психологічні, соціологічні теорії) — з останньої третини XIX ст. по 20-ті рр. XX ст.; третій (плюралістичний, сучасний) — з 30–40 рр. XX ст. до нашого часу.

Класичний період характеризувався тим, що **кримінологічні ідеї формувались у межах класичної школи кримінального права**, яскравими представниками якої були італійський дворянин Чезаре Беккаріа (1738 – 1794) та англійці Ієремія Бентам (1748 – 1832), Джон Говард (1726 – 1790).

Ч.Беккаріа (1738-1794)

Для того, щоб краще оцінити революційність їх ідей, згадаємо деякі історичні моменти. Хоча у 18 столітті Європа швидко розвивалась індустріально, практики покарання залишались на рівні Середньовіччя. Катастрофічно швидко збільшувалась прірва між бідними і представниками вищого класу. Кількість злочинів зростала, а покарання ставали жорстокішими. На той час обвинувачених у злочинах (зокрема, й у

релігійних проступках) піддавали тілесним покаранням, тортурам, смертна кара передбачалась за більшість складів злочинів.

Найбільш відомим представником класичного напрямку був Ч. Беккаріа. Сучасники відмічали той факт, що науковець проявляв видатні здібності з моменту навчання в університеті м. Павія. Після повернення в рідний Мілан, Ч. Беккаріа приєднався до групи радикальних інтелектуалів, які об'єднали зусилля для знаходження шляхів модернізації італійського суспільства. Учений ретельно студіював праці англійських і французьких філософів – гуманістів. Наукові пошуки призвели до публікації у 1764 р. (коли Ч. Беккаріа виповнилось тільки 26 років) монографії «Про злочини і покарання», де чітко, всебічно було викладено ідеї того, що система кримінальної юстиції повинна служити людям, а не монархії (хоча багато його ідей були синтезовані із творів інших науковців). Автор дуже швидко став відомим у всьому світі. Один із підрозділів роботи було присвячено питанням запобігання злочинності. Саме Ч. Беккаріа виголосив принцип: «Краще запобігти злочину, ніж потім карати за нього». До ефективних засобів боротьби зі злочинністю він, зокрема, зараховував якість, чіткість і доступність законів, публічність і невідворотність покарання, подолання свавілля в діяльності влади, виховання в людях поваги до закону замість страху перед владою. Важливим є те, що італійський учений велике значення надавав свободі - «поневолені люди завжди більш сластолюбні, розпусні і жорстокі, ніж вільні», та просвітництву і вихованню – «найбільш вірним, хоча і найбільш важким засобом запобігання злочинності є удосконалене виховання».

Смертну кару він називав «війною нації з громадянином», наводив низку аргументів на користь її скасування. Звертаючись до історичного досвіду, Беккаріа дійшов висновку, що насильницьку смерть, заподіяну громадянину, не можна абсолютизувати як єдиний дієвий засіб для утримання інших від скоєння злочину. Смертна кара подає людям приклад жорстокості, сприяючи цим самим вчиненню нових злочинів.

Значний вплив на реформу кримінального права справив Ієремія Бентам. Його ідея про те, що людина прагне отримати максимальне задоволення і мінімальні страждання, стала центральною для кримінального права того часу (хоча вперше на це звернув увагу ще давньогрецький філософ Платон). На загальному рівні Бентам не поділяв діяння на злочинні та незлочинні, адже, на його думку, будь-якою поведінкою керує прагнення уникати страждань та отримувати насолоду. На цьому рівні його теорія не розмежовує гріх і злочин, аморальний учинок та нещасливу пригоду, погані манери та неправомірні погляди. Останні розмежовуються штучно, залежно від санкцій, передбачених або державою, або релігійними інституціями чи суспільством. Тобто система санкцій визначає, якою є поведінка – злочинною чи аморальною.

Джона Говарда вважають першим англійським реформатором тюрем, а також відомим філантропом. Він доклав багато зусиль для покращення умов утримання в'язнів у тюрмі.

Отже, представники класичної школи пов'язували діяльність, що запобігає вчиненню злочинів, із свободою, просвітництвом, досконалим вихованням. Ці вчені заклали підвалини майбутніх наукових пошуків кримінологів. Головні постулати їх праць є такими: людина сама контролює свою долю згідно зі своєю вільною волею; від учинення злочинів її можна утримати за допомогою загрози покарання; аби ця загроза була реальною, потрібно, щоб покарання наставало невідворотно і було співмірним тяжкості вчиненого злочину. Держава повинна контролювати злочини завдяки визначеності, суворості і вчасності використання наявних у її розпорядженні санкцій.

Методологічною основою кримінологічних теорій позитивістського періоду є філософія позитивізму (від. лат. positivus — позитивний). Він визначається як такий напрямок у філософії та науці, який випливає із «позитивного», тобто із даного, фактичного, стійкого, незаперечного знання, а інші пояснення навколишнього світу вважає недостовірними і

непотрібними. Позитивізм ґрунтується на принципі, що справжнє (позитивне) знання може бути тільки результатом окремих наук або їх спеціальних комплексів і здобутись методом досвіду і спостережень. Позитивізм як методологічна основа кримінології проявився в емпіричному аналізі взаємозв'язку між окремими криміногенними факторами і злочинною поведінкою. Позитивістська школа кримінології дотримується детерміністської теорії, у відповідності до якої злочинна поведінка не обирається правопорушником довільно, а зумовлюється соціальними, психологічними, біологічними факторами або їх поєднанням (звідси й отримали назву відповідні теорії).

Засновником біологічного (антропологічного) напрямку (і першим ученим-кримінологом) вважають італійського тюремного лікаря Ч. Ломброзо, який у 1876 р. опублікував книгу «Злочинна людина». На великому емпіричному матеріалі (досліджено понад 26 тисяч злочинців) ним було сформовано так звану теорію природженого злочинця, якого можна розпізнати за певними анатомічними і фізичними ознаками, що свідчать про дегенерацію і атавізм (тобто поява в організмі ознак, властивих віддаленим предкам і відсутніх у осіб цього покоління), а саме: аномалії черепа, низьке чоло, асиметрія обличчя, знижена чутливість до болю, подовжені або недорозвинені мочки вух тощо. Однак окрім цього типу, італійський учений поділяв злочинців на випадкових, душевнохворих, злочинців за пристрастю, до яких він відносив і «політичних маніяків».

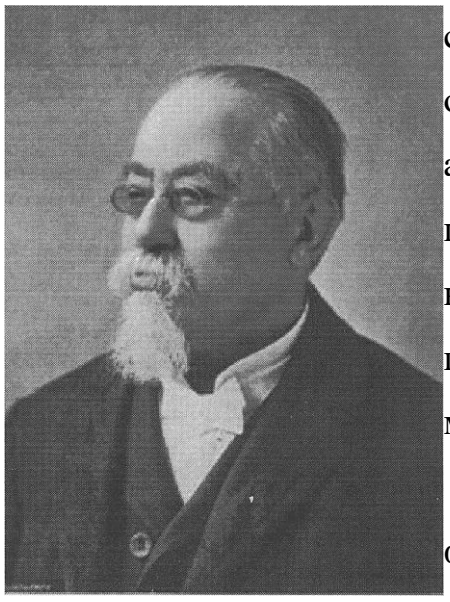

Саме Ч. Ломброзо почав дослідження фактичного матеріалу, поставив питання про причинність злочинної поведінки та про особистість злочинця. Пізніше Ч. Ломброзо частково змінив свою теорію, зосередивши увагу на інших факторах, що обумовлюють злочинність:

кліматичних, етнічних, культурологічних, виховних, спадкових, родинних. Головною заслугою вченого вважають те, що він започаткував системні дослідження особистості злочинця.

Наукові дослідження у цій сфері були продовжені і трансформовані учнями вченого — Е. Феррі (1856 — 1929) та Р. Гарофало (1851—1934). Е. Феррі, ставши університетським професором у 25 років, є автором «Кримінальної соціології» і вважається засновником багатофакторного підходу. Він рекомендував розглядати злочин як хворобу, а каральну систему – як клініку, тобто відводив інституту покарання суто запобіжний характер. Він також звертав увагу на важливість соціальних заходів впливу на злочинність.

Італійський професор Р. Гарофало у 1885 р. видав доволі об'ємну працю, що мала назву «Кримінологія». Її підзаголовок розкривав сутність роботи: «Природа злочинності і теорія покарань». У своїх працях учений приділяв увагу психологічним і соціальним факторам, що обумовлюють злочини. Гарофало бачив причини злочинів, перш за все, не у фізичних рисах людини, а у їх психологічному еквіваленті — «аномаліях моралі» конкретної особи.

У рамках позитивістського напрямку наприкінці XIX — на початку XX ст. сформувався психологічний підхід до пояснення злочинної поведінки. Його започаткували Р. Гарофало, продовжили Ж. Пінатель, Г. Годдард, К. Горні. Англієць Ч. Горінг визнавав, що злочинні риси притаманні всім індивідам, а різниця між злочинцями і незлочинцями полягає у ступені виявлення цих рис.

Засади соціологічного напрямку у кримінології позитивізму заклали французькі вчені Габріел Тард (1843—1904) , Еміль Дюркгейм (1858—1917), Франц фон Ліст (1851 — 1919).

Г. Тард психологізував суспільні відносини, основними соціальними процесами вважав конфлікти, пристосування й наслідування, за допомогою якого індивід засвоює норми і правила поведінки. Е. Дюркгейм — один із засновників французької соціологічної школи — розробив теорію аномії (безнормативності), підтримував ту ідею, що злочинність є нормальним явищем у суспільстві, поки вона не переходить певний «поріг насиченості». Згідно з поглядами Е. Дюркгейма і його послідовників, суспільство нормально функціонує при «соціальній згуртованості», яка урегульована нормами права й моралі. Відсутність між людьми соціальної згуртованості призводить до стану аномії і соціальної дезорганізації, яка породжує злочинність.

§3. Сучасний етап розвитку кримінології

Цей етап розпочався з 30–40 рр. XX ст. і триває до наших днів, характеризується продовженням наукових пошуків у рамках біологічних, психологічних, соціологічних теорій з акцентом на інтеграційні теорії.

Сучасні біокримінологи вважають, що наявність деяких біологічних факторів збільшує ймовірність втягнення індивідуумів у протизаконні діяння, однак заперечують жорсткий детермінізм між цими явищами. Вони схильні розглядати біологічні фактори, соціальні умови й оточуюче середовище як причини, що спільно впливають на поведінку людини. Тому запропоновані цими вченими теорії точніше було б називати біосоціальними.

Психологи, психіатри, а також інші спеціалісти у галузі психічного здоров’я завжди відігравали активну роль у створенні кримінологічних теорій. Теоретичною основою багатьох досліджень є праці європейських і американських психологів. Останні вважають, що кримінологи ніколи не зможуть пояснити причини злочинності, поки не з’ясують, які психологічні процеси визначають злочинну поведінку, тому психологічні підходи пояснення злочинності застосовуються сучасними кримінологами доволі широко. На важливості цього напрямку наголошують і представники соціологічної науки.

Більш того, на основі цих концепцій у багатьох країнах розробляються і впроваджуються спеціальні профілактичні програми для неповнолітніх. До них належать наступні: створення асоціацій психічного здоров'я, програми змінення харчування, лікування алергій, розладів навчання у дітей, наркологічні програми тощо.

У XX ст. дуже потужно почала розвиватися кримінологія у США. На її розвиток відчутно вплинула соціологія. На відміну від біосоціальних і психологічних теорій, що зосередили увагу на особистості, соціологічний підхід до вивчення злочинності та її причин ґрунтується на дослідженні взаємодії індивідів і всього суспільства, а також його інститутів. Серед найбільш відомих учених XX століття слід назвати Г. Айзенка, Е. Сазерленда, Р. Мертона, Т. Селіна, А. Коуена, Дж. Вілсона, К. Шоу, Т. Гірші, Готфредсона, Ш. і Е. Глюк, Д. Лауба, Е. Лемерта, Дж. Волда, А. Блумштейн, В. Реклеса та ін.

Загальний соціологічний напрям можна поділити на три великі групи, представлені різними теоріями. Першу становлять так звані *теорії соціальної структури*, до яких належать теорії соціальної дезорганізації, аномії, культурної девіантності, теорія субкультур і теорія можливостей. До другої групи належать так звані *теорії соціального процесу*. Ця група об'єднує теорії соціального навчання, диференційованого зв'язку, нейтралізації і соціального контролю. До третьої — належать теорії, які можна умовно назвати *альтернативними* (наприклад, теорія стигматизації, теорія конфлікту, феміністські теорії).

У другій половині XX ст. у всьому світі набувають розвитку статистичні та віктимологічні кримінологічні дослідження.

§4. Розвиток кримінології на теренах України

До жовтневого перевороту 1917 р. вітчизняна кримінологія розвивалась у межах кримінального права. Науковцями, яких можна із сьогоднішніх позицій назвати кримінологами, були М. П. Чубинський, І. Я. Фойницький, О.

Жижиленко, Г. І. Волков, М. М. Гернет, А. Н. Трайнін, Д. А. Дриль, М. О. Неклюдов, С. В. Познишев, М.В. Духовський, М.Д. Сергеєвський.

У період між 1918 і до початку 1930-х рр. у СРСР спостерігався бурхливий розвиток кримінології. Створювалися кабінети з вивчення злочинності та особи злочинця (Одеса, Харків, Київ, Москва, Саратов), проводилися грунтовні дослідження мотивації злочинної поведінки, узагальнювалися дані соціологічних і психологічних спостережень стосовно різних категорій злочинців, видавалися збірники статей і монографії. Для наукових праць того часу характерною була відносна незалежність від ідеологічних догм. Використовувалися досягнення таких наук як біологія, психіатрія, психологія. Однак на початку 1930-х рр., у зв'язку з перетворенням країни у диктаторський комуністичний режим на чолі з Й. Сталіним, під приводом боротьби з ломброзіанством, кримінологію було знищено.

Її відродження в СРСР почалось із кінця 1950 — початку 1960-х рр. З 1963 р. кримінологію почали викладати в юридичних вузах. В Україні наука почала відновлюватись у Київській вищій школі МВС СРСР (нині Національна академія внутрішніх справ України) завдяки зусиллям професора П. Михайленка. Кафедру кримінології в Харківському юридичному інституті було створено в 1972 р.

У кримінології часів СРСР домінував марксистський класовий підхід до вивчення злочинності, що розглядав це явище як наслідок в основному класових і суспільних суперечностей. Злочинність визнавалася обов'язковим атрибутом лише капіталістичного суспільства. Незважаючи на це, в Україні проводились ґрунтовні прикладні дослідження таких відомих українських кримінологів, як І. М. Даньшин, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, І. П. Лановенко, І. К. Туркевич.

Найбільш розробленими в теоретичному плані були розділи про особистість злочинця, детермінацію та запобігання як злочинності в цілому, так і її окремим видам: розкраданню державного і суспільного майна,

злочинам проти особи, крадіжкам, грабежам, розбоям; хуліганству; злочинам, пов'язаним з порушенням правил безпеки руху на автотранспорті; злочинам неповнолітніх і молоді; також досліджувалися проблеми взаємозв'язку алкоголізму, наркоманії із злочинною поведінкою.

Значний внесок в розвиток науки внесли вчені інших радянських республік, зокрема, Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, В. М. Бурлаков, О.М. Вєдєрнікова, Б.С. Нікіфоров, Я. І. Гилинский, Ю. В. Голік, А.Е. Жалінський, Г. І. Забрянський, В.К. Звірбуль, Лунеєв, С. М. Іншаков, Е.Б. Мельникова, Лейкіна. Сахаров, Г. М. Міньковський, Карпець, В. Н. Кудрявцев, К. К. Горяінов, П. С. Дагель, У. С. Джекебаев, И. А. Исмаилов, І. С. Ной, Долгова, Н.Ф. Кузнецова, Л. В. Кондратюк, В. В. Лунеев, В. С. Овчинський, О. М. Яковлев та ін.

Із набуттям незалежності українська кримінологія почала активно розвиватися. У працях вищеназваних українських учених, а також професорів В. В. Голіни, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, О. М. Литвака, В. М. Поповича, В. О. Тулякова, В. І. Шакуна та ін. набули розвитку актуальні проблеми сьогодення: загальнотеоретичні і прикладні проблеми запобігання злочинності, економічній злочинності, методологічні проблеми пізнання злочинної поведінки на основі принципу натуралізму, зв'язку злочинності й урбанізації, тіньової економіки, віктимології.

На початку XXI ст. вітчизняна кримінологія, маючи значну базу нових знань та нових спеціалістів, вийшла на наступний етап свого розвитку. У цей період чималий вклад у розвиток фундаментальних і прикладних кримінологічних досліджень внесли В.С. Батиргареєва, А. М. Бойко, Б.М. Головкін, С.Ф. Денісов, В. М. Дрьомін, О. М. Литвинов, О. А. Мартиненко, О. Ю. Шостко.

Відомим в Україні та за її межами став створений у Харкові в 1995 р. Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України. Одним із основних наукових напрямків роботи НДІ є надання пропозицій щодо

внесення відповідних змін та доповнень до законодавчих та інших нормативно-правових актів України, які регулюють різноманітні аспекти боротьби зі злочинністю.

Однак найбільшою проблемою до цього часу залишається впровадження у практичну діяльність правоохоронних та інших державних органів і недержавних органів теоретичних наробок науковців.

§5. Стан сучасної світової кримінології

Стосовно розвитку світової кримінології, то наприкінці XX — початку XXI ст. увагу вчених було зосереджено на дослідженні таких проблем, як організована, у тому числі транскордонна злочинність та її основні види — наркобізнес, торгівля людьми, нелегальна міграція, відмивання брудних грошей, а також корпоративна злочинність, злочини проти оточуючого середовища (“зелена” кримінологія), сімейна кримінологія, злочини у сфері високих технологій, а також запобігання злочинності на основі оцінки ризику злочинних дій, пенітенціарна кримінологія, відновлювальна юстиція, зменшення можливостей вчинення злочинів, кримінологічні підходи до функціонування системи кримінальної юстиції, заходи фінансового впливу (замороження банківських рахунків та їх подальша конфіскація) як складова протидії корупційній злочинності, порівняльна кримінологія. Кримінології новітнього часу притаманні міждисциплінарний підхід, розмаїття кримінологічних теорій. Найактивніше кримінологія розвивається в таких країнах як Велика Британія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Канада, США, Австралія. Найбільш знаними кримінологами сучасності є Г. Абадинський, Н. Крісті, М. Кілліас, Д. Фарінгтон, К. Уеда, Л. Радзинович, Е. Савона, Д. Вілсон, Г.Й. Шнайдер, М. Тонрі, Ян ван Дайк, М. Леві, Р. Семсон та ін.

Єдину світову антизлочинну політику проводить ООН. Наукові розробки кримінологів знаходять своє втілення у роботі Комісії ООН із запобігання злочинності і кримінальної юстиції, що кожні 5 років проводить Конгреси ООН з аналогічною назвою, на яких розробляються

загальносвітові стратегії протидії злочинності та її окремим видам. 13 Конгрес ООН відбудеться у квітні 2015 року в Катарі.

На загальносвітовому рівні функціонує мережа кримінологічних науково-дослідних інститутів. Серед них слід назвати Центр ООН з міжнародного запобігання злочинності (CICP, Відень), Міжрегіональний інститут ООН із досліджень злочинності та юстиції (UNIKRI, Турин), Європейський інститут із запобігання злочинності і контролю над нею (HEUNI, Гельсінки). Серед європейських інституцій вагому роль відіграє Європейський комітет з проблем злочинності (ECCP), який розробляє проекти конвенцій або кримінально-політичні рекомендації. Рішенням Ради Європи у 2001 р. було засновано Європейську мережу запобігання злочинності (EUCPN). Ця структура сприяє державам в обміні інформацією, розповсюдженні даних щодо впровадження апробованих і ефективних стратегій запобігання окремим видам злочинності.

Важливу роль у дослідженні злочинності виконує створене у 2000 р. Європейське товариство кримінологів, яке об'єднує осіб, що займаються вивченням, викладанням, практикою у царині кримінології, та підтримує науковий обмін і співробітництво кримінологів Європи задля поширення кримінологічних знань на європейському рівні. Було проведено чотирнадцять щорічних конференцій цього товариства.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які кримінологічні ідеї містились у творах філософів античних часів і Середньовіччя?
2. Охарактеризуйте основні етапи становлення і розвитку кримінології.
3. Назвіть учених — представників класичного напряму розвитку кримінології.

4.Схематично зобразіть групи соціологічних теорій.

5. Хто із вчених уперше в своїх дослідженнях звернув увагу на особистість злочинця?

6. Ознайомтеся детальніше з однією із соціологічних теорій. Розкрийте її основний зміст. Які емпіричні дослідження були проведені на її підтвердження?
7. Праці яких українських кримінологів вам відомі? Назвіть основні положення прочитаної вами наукової праці.

Розділ 4. Злочинність та її вимірювання

§1. Поняття злочинності та основні наукові підходи щодо її розуміння і визначення

«Злочинність» - центральне поняття кримінології. Це і науковий термін, і термін щоденної мови, і практичної політики, що створює суттєві складнощі в його однозначному розумінні. Немалу роль при цьому відіграють, певно, і концептуальні принципи кримінології у поясненні злочинності, які сформувалися у процесі розвитку цієї науки.

Індетерміністський філософський принцип «свобода волі» діючої людини, перенесений у сферу кримінального права, виключав як саме поняття злочинності, так і розуміння її суті як цілісного соціального явища. Кримінальна реальність мислилася у вигляді одиничних злочинів – результат прояву злої волі окремих осіб, мотив до дії у яких виникає довільно, за власним міркуванням. З точки зору раціонального XIX ст. важко було б інакше пояснити поведінку людини, яка вчиняє явно ірраціональні вчинки – злочини.

Антропологічний детермінізм з його головною ідеєю «уродженого злочинця» приводить до висновку щодо існування кримінальної реальності як набору заздалегідь відомих злочинів, котрі вчиняються хворими особами. Злочин і навіть його вид заздалегідь запрограмовані природою. При такій концепції злочинність як неминуче зло еволюції людства, його атавізмів, сприймалася у виді більшого чи меншого прояву біологічних «уроджених програм».

З середини XIX століття злочинність почала розглядатися не просто як набір індивідуальних злочинних актів, які породжуються свідомими егоїстичними устремліннями деяких людей, їх злою волею або осіб з уродженою злочинною програмою, а як соціальне явище, обумовлене суспільством. Соціальний детермінізм (позитивізм) за допомогою статистики і математики зафіксував, що злочинність, складовими частинами якої є окремі злочини, стала явищем, оскільки був установлений її зв'язок з різними

соціальними протиріччями. Суспільство містить у собі зародки усіх злочинів, що мають вчинитися, оскільки у ньому існують умови, які сприяють їх розвитку (А. Кетле).

Визнання того факта, що злочинність – соціальне явище, є, безперечно, видатним відкриттям науки XIX століття. Воно мало і має далекоглядні висновки. Одним з таких висновків було те, що злочинність – явище, притаманне будь-якому суспільству, незалежно від рівня його цивілізованого розвитку, тобто воно вічне (Ю.М. Антонян). Дійсно, злочинність супроводжує людство. Якщо неупереджено звернутися до історії, то далеко не гармонія інтересів члена роду і авторитету старшин панувала у первісному суспільстві. Дикі масові людські жертвопринесення, ритуальні вбивства, спалення, винищувальні війни, грабування, насильство, нещадність і крайня жорстокість, варварські звичаї тощо були сопутниками людства з моменту його появлення. Це були витіки багатьох насильницьких, корисливих насильницьких та інших злочинів. Злочинність змушувала людську спільноту шукати різні види захисту від руйнівних суспільно небезпечних дій (табу, звичаї, заборони, приписи, та ін.), які з часом склали основу кримінального права.

У вітчизняній кримінології існує декілька наукових підходів до розуміння і визначення злочинності.

1. Сумарно-статистичний: злочиннність – відносно масове, історично мінливе соціальне явище, яке має кримінально-правовий характер і складається із сукупності злочинів, які вчинюються у відповідній державі за певний період часу (Н.Ф. Кузнецова, І.М. Даньшин та ін.).

2. Деструктивний: злочинність – масовий прояв деструктивної поведінки людей, яка виражається у системі злочинів, вчинених на даній території протягом певного часу (А.Ф. Зелінський).

3. Девіантологічний, або релятивно-конвенціональний. Під злочинністю тут розуміється відносно розповсюдене (масове) статистично стале соціальне явище, різновид девіантності (відхилення), яка визначається

законодавцем у кримінальному законі. При цьому припускається, що в дійсності немає об'єкта, який був би «злочинністю» за своїми внутрішніми якостями. Злочин і злочинність – поняття відносні, договірні, тобто штучні соціальні конструкти (Я. Й. Гілинський).

4. Особистісно-активністний. Злочинність – це соціальний феномен суспільного життя у вигляді несхвальної і опасної для суспільства кримінальної активності частини його членів. Численні фактори, які обумовлюють вчинення злочинів і злочинності як соціального феномену, у різні часи і різні періоди життя суспільства неоднакові не тільки за змістом, але й за інтенсивністю, стійкістю та глибиною впливу. Цими показниками визначаються такі риси злочинності як мінливість, відносна масовість, інтенсивність, міра суспільної небезпеки (А.П. Закалюк).

5. Інституціоналіський (суспільно установлений функціонально пов'язаний з суспільством). Злочинність розглядається як один із різновидів соціальної практики, як сукупність кримінальних практик. Вона – не особливий вид людської поведінки, що знаходиться поза соціальної діяльності, а є самою цією діяльністю, але поза правового поля (В.М. Дрьомин).

Є і інші підходи до поняття та визначення злочинності. Усі вони свідчать про спроби вчених розкрити предметну сутність злочинності, знайти відповіді на актуальні питання сучасності, науково адекватно відобразити цей фрагмент реальності. Доцільно із наведених визначень злочинності виявити найбільші характерні її ознаки.

До таких ознак відносяться:

- історична обумовленість і мінливість злочинності;
- соціальна природа злочинності;
- множинність злочинів;
- територіально-часовий і кількісно-якісний її вимір.

Отже, злочинність – це історично обумовлене і мінливе соціальне явище, яке проявляє себе у виді множинності злочинів, має територіально-часовий та кількісно-якісний вимір.

В деяких наукових роботах пропонується віднести до ознак злочинності її системність. Злочинність – це система, що складається зі злочинів, сукупність і взаємозв'язок яких підкорена системним принципам. З цієї точки зору, злочинність розглядається як порівняно самостійна, динамічна, ймовірна соціальна система, елементами якої є конкретні злочини, а також окремі види злочинів, об'єднаних в однородні групи. Специфічний зв'язок цих елементів створює вже не просту сумарну сукупність, а якісно інше за своїм змістом явище – злочинність (І.М. Даньшин, Н.Ф. Кузнецова та ін.)

Але немало і тих вчених, які спростовують це положення. На їх думку, злочинності не притаманні властивості системи. Злочинність можна віднести до класу так званих уявних систем або статистичної множинності. Ледве чи доцільно накидати системний камуфляж на конгломерат різнородних ізольованих елементів, які не мають єдиного системостворюючого стрижня (І.П. Рущенко, В.В. Голіна та ін.)

Питання залишається відкритим для подальшої дискусії.

§2.Кількісно-якісне вимірювання злочинності

Злочинність – мінливе, динамічне, суспільно-небезпечне явище, яке потребує постійного поточного всебічного моніторингу, що надає можливість державі і суспільству мати уявлення про масштаби і особливості проявів злочинності. Моніторинг первинної про них інформації здійснюється за допомогою кількісно-якісних показників злочинності. До них відносяться: рівні злочинності та її проявів, рівень судимості, коефіцієнти злочинності, структура та динаміка злочинності, латентність злочинності, територіально-часова її поширеність в Україні, характер, ціна злочинності та ін. показники.

Рівень злочинності – це фіксована в абсолютних величинах кількість зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, в Україні цілком чи в окремих

її регіонах за певний період часу (зазвичай за рік). Рівень злочинності – кількісний показник саме зареєстрованої злочинності. Рівень фактичної злочинності складається із зареєстрованої і скритої (латентної) злочинності. Про цей рівень злочинності існують лише припущення. Наприклад, рівень зареєстрованої злочинності у 2013р. дорівнює 563560 злочинів.

Ще одним важливим кількісним показником злочинності є *рівень судимості*, тобто кількість осіб, які – з виявлених злочинів – притягнуті до кримінальної відповідальності і засуджені до певних покарань (зазвичай за рік).

Отже, рівень злочинності не тотожній рівню судимості. Це показники, які інформують про різні види діяльності державних органів у сфері протидії злочинності.

Коефіцієнти злочинності. Для більш точної оцінки рівня злочинності на певних територіях і з урахуванням кількості населення застосовується коефіцієнт злочинності. Коефіцієнт злочинності – математичний підрахунок кількості зареєстрованих злочинів або виявлених злочинців на прийняту в науці «одиницю» населення: 10 тис. чи 100 тис. (в залежності від усього населення регіону). Розрізняються найбільш ємкі коефіцієнти: коефіцієнт злочинної інтенсивності і коефецієнт злочинної активності.

Коефіцієнт злочинної інтенсивності визначається кількістю злочинів на певну (10 тис. або 100 тис.) частину населення за формулою:

$$Кзі = \frac{П * 100.000}{Н}$$, де

П – кількість зареєстрованих злочинів в країні або в регіоні за рік;

100 000 – умовна «одиниця» населення;

Н – населення країни або регіону (області, міста, селища, тощо) за той же рік.

За цією формулою підраховується коефіцієнт злочинної інтенсивності будь-якого різновиду злочинних проявів (вбивство, крадіжка, угон транспорту та ін.)

Так, у 2013р. коефіцієнт злочинної інтенсивності в Україні на 100 тис. населення дорівнює 1238 злочинів.

Коефіцієнт злочинної активності вимірюється кількістю виявлених злочинців на все населення країни (регіону), а на його частину, яка досягла 14-літнього віку, за формулою:

$$Кза = \frac{П' * 100.000}{Н'}$$, де

П' – кількість виявлених злочинців (за рік);

100 000 – умовна «одиниця» населення;

Н' – населення країни (регіону, яка досягла 14-літнього віку і старше)

Наприклад, у 2013р. коефіцієнт злочинної активності в Україні на 100 000 населення, 14 і старше років, складає _____ .

Структура злочинності. Злочинність – явище, яке проявляється у виді множинності різних (за багатьма показниками) злочинів і злочинців, інформацію про їх кількісний стан надає рівень злочинності. Але даної інформації замало для розуміння змісту злочинності, тобто її якісної характеристики. З цією метою у кримінології використовується одне із різновидів статистичного зведення – структурне (варіаційне) групування, яке є розподілом множинності злочинів на певні групи, класи, підрозділи залежно від їх однородності чи різнородності, за якісною ознакою.

Отже, ***структура злочинності,*** - це групування злочинів і осіб, які їх вчинили, за певними їх якісними ознаками для установлення найбільш характерних рис з метою подальшого виявлення і вивчення взаємозв'язків між структурними підрозділами. Це, так би мовити, внутрішня побудова

злочинності. Вона визначається питомою вагою (часткою) окремих груп злочинів і злочинців у загальній їх кількості.

Ознаки злочинів і злочинців, які реєструються кримінально-правовою статистикою, поділяються на кримінально-правові, кримінологічні і соціально-демографічні.

Кримінально-правові ознаки структури злочинності – це групування злочинів за інститутами кримінального права, зокрема, за:

- розділами, статтями, їх частинами та пунктами КК України;
- формою вини;
- суб'єктами злочину;
- ступенем тяжкості злочинів (ст. 12 КК України);
- формою співучасті;
- повторністю, сукупністю;
- рецидивом злочинів;
- мотивом вчинення злочинів;
- спосіб вчинення злочину;
- види і строки покарання та ін.

Так, наприклад, у 2013р. було обліковано правопорушень за ступенем тяжкості: особливо тяжких кримінальних правопорушень – 13 776; тяжких кримінальних правопорушень – 156 131; середньої тяжкості кримінальних правопорушень – 231 983; невеликої тяжкості кримінальних правопорушень – 161 669.

При аналізі конкретних видів злочинних проявів можуть бути використані інші структурні кримінально-правові ознаки.

Кримінологічні ознаки структури злочинності характеризують її з боку: адміністративно-територіального поширення злочинності (так звана «географія злочинності»); за видом поселення (місто, смт, сільська місцевість); різних галузей господарської діяльності (виробництво, агропромисловий, паливно-енергетичний комплекси, торгівля, кредитно-фінансова сфера та ін.); характера міжособистісних стосунків між людьми (у

сфері побутових, сімейних, службових, досугових відносин); способами, знаряддям, зброєю, прийомами вчинення злочинів; місцем, часом, порою року; видами насильства; типів конкретних життєвих ситуацій при вчиненні окремих злочинних проявів тощо.

Доцільність тих чи інших додаткових структурних ознак як різновидів, так і самої злочинності обумовлюється науковими, а часто прикладними інтересами.

Соціально-демографічні ознаки структури злочинців призначені для визначення типових кримінологічно значущих соціальних і демографічних властивостей особи злочинців. До таких узагальнюючих ознак відносяться: стать, вік, освіта, національність, сімейний стан, спеціальність, працевлаштованість, місце реєстрації і проживання, мотив вчиненя злочину, наявність судимості та ін. За допомогою цих та інших ознак визначаються найбільш криміногенний контингент злочинців, зв'язок між ними і видами злочинних проявів, антисуспільна спрямованість і т. ін. Так, наприклад, співставлення різних вікових груп у масі злочинців свідчить про те, що найбільш криміногенними є молоді люди віком від 18 до 28 років. За статтю у злочинності переважають чоловіки, але є певні види злочинів, де злочинці жіночої статі переважають (у сферах обслуговування, освіти, тощо). Всього виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у 2013р, 149 560, з них неповнолітніх – 7 360.

Доцільність тих чи інших додаткових кримінологічних ознак при вивченні структури злочинності обумовлюється науковими та прикладними інтересами.

Динаміка злочинності. Злочинність розвивається у часі, змінюється під впливом діючих на неї факторів. Динаміка злочинності – це зміна усіх її показників у цілому або їх елементів протягом певного часу. Час вимірювання динаміки злочинності залежить від стану стабільності політичної і соціально-економічної обстановки в країні. Рух злочинності за кілька років дає можливість виявити закономірності і тенденції (напрями) її

розвитку (зростання, зниження, стабільність). При дослідженні видозмін злочинності застосовуються різні статистичні методики. Наприклад, обробка статистичних даних щодо зареєстрованої злочинності за допомогою рядів динаміки відображає її розвиток у часі (характеристика рівнів розвитку злочинності у часі; виявлення і кількісна оцінка основної тенденції розвитку; спостереження періодичних коливань; екстраполяція й прогнозування).

Вимір показників динаміки злочинності здійснюється різними способами, зокрема базисним і ланцюговим. Базисний спосіб обчислення показників динаміки злочинності представляє собою порівняння кожного рівня статистичного ряду щорічних даних зареєстрованих злочинів з першим рядом, який приймається за основу порівняння (базис-100%). Для розробки показників динаміки злочинності ланцюговим способом використовується прийом порівняння наступного рівня ряду з попереднім. Є і інші способи, передбачені правовою статистикою .

Найбільш поширеними видами наочного зображення динаміки злочинності є динамічні ряди, статистичні таблиці, графіки, стовпчикові діаграми та ін.

При дослідженні коливань злочинності, з метою уникнення впливу випадкових обставин слід ураховувати дві групи факторів, які здатні змінювати її динаміку: соціальні і правові.

Соціальні фактори:

- історична соціально-економічна зміна обстановки в країні, революція, перебудова, реформування, зміна політичного курсу країни, реформування та ін.);

- зростання або обмеження «фонових» явищ у суспільстві, які детермінують злочинність;

- стан соціально-демографічної ситуації в країні (динаміка народжуваності, смертності, питома вага неповнолітніх, старіння, міграція населення, зміна соціального положення певних верств населення тощо);

- адміністративно-територіальне реформування та ін.

Правові фактори:

- зміни у кримінальному і кримінально-процесуальному законодавства;
- введення іншої (за існуючу) системи статистичних звітів;
- інтенсивність виявлення латентних злочинів;
- підвищення або зниження правоохоронної, правозастосовної, запобіжної діяльності органів кримінальної юстиції;
- створення кодексу кримінальних проступків;
- розходження застосовуваних в окремі періоди одиниць виміру злочинних проявів тощо.

Крім зазначених основних показників злочинності існують такі додаткові її показники, як: характер злочинності, «географія» злочинності, топографія злочинності, «ціна» злочинності.

Характер злочинності (від гр. риса, особливість) визначається питомою вагою тяжких і особливо тяжких злочинів і суспільною небезпекою осіб, які їх вчинили, до загальної кількості зареєстрованої злочинності і злочинців. За даними кримінально-правової статистики у 2013р. Питома вага цих злочинів у структурі всієї злочинності складала біля 30%.

Характер злочинності визначається національним кримінальним законодавством, а тому може змінюватися відповідно до класифікації злочинів. За КК України (ст. 12) тяжким і особливо тяжким вважається злочин, за який у статті передбачене покарання у виді позбавленя волі на строк, відповідно, не більше 10 і понад 10 років або довічного позбавлення волі. Що стосується злочинців, то їх суспільна небезпека обумовлюється видом злочинної діяльності: організована, професійна, серійна, рецидивна злочинність, терористична діяльність та ін.

«Географія злочинності» - кількісно-якісний показник, який характеризує територіальну розповсюдженість і якісну відмінність чи схожість її основних показників. Нерівномірність у розподілу злочинності за регіонами України пояснюється: а) природно-географічними та кліматичними особливостями регіону; б) історичними та соціально-

економічними умовами його розвитку; в) національним складом, традиціями, культурою, структурою населення; г) демографічною ситуацією,міграційними процесами; д) рівнем депресантності регіону (безробіття, ступень урбанізації, соціальне розшарування населення, стан медичного, культурно-побутового, науково-освітнього його обслуговування); е) ефективністю діяльності правоохоронних органів і громадськості щодо запобігання та протидії злочинності та ін.

За даними кримінально-правової статистики «географія» злочинності визначається Донецькою, Дніпропетровською, Луганською, Харківською та іншими областями України. Саме в цих регіонах щорічно вчиняються понад 50% усіх зареєстрованих злочинів в Україні.

Для графічного зображення «географії» злочинності використовується картограма, тобто представлення її на географічній карті за допомогою технічних засобів (різна густота штриховки або кольорової насиченості), що візуально дозволяє постійно спостерігати інтенсивність злочинних проявів.

Топографія злочинності (від гр. поверхня будь-якої місцевості; розташування її пунктів, ділянок тощо). Дослідження цього показника необхідно для отримання інформації щодо найбільш криміногенно небезпечних, у тому числі, локальних зон, місць і обстановки, які об'єктивно сприяють вчиненню певних злочинів (наприклад, міська чи сільська місцевість, приміщення, архітектурно-будівельні прорахунки, споруди, вулиці, парки, дитячі майданчики, кладовища, залізниці, вокзали, ринки, горища, відсутність освітлення та багато інших місць).

Відповідні оцінки топографічної злочинності, як відмічається у літературі, повинні враховуватись, в першу чергу, при плануванні та будівництві населених пунктів та забудові інших місцевостей, а також при нормативно-дозвільному регулюванні порядку функціонування окремих об'єктів (О. Ігнатов). По суті, мова йде про так звану теорію захищеності простору, яка розробляється у зарубіжній кримінології у XX столітті.

Практично топографія злочинності як своєрідна складова, «кримінологічної діагностики» регіонів, міст, селищ, слугує більш професійній розробці заходів цільових регіональних програм запобігання злочинності.

«Ціна» злочинності – це кількісно-якісний показник тієї шкоди і витрат суспільства, які є наслідком її злочинних проявів. За даними ООН, яка здійснює дослідження злочинності в 64 країнах світу, шкода від неї складає у розвинутих країнах 5% ВВП, у інших – 14%. Сумарне (у грошовому еквіваленті) визначення «ціни» злочинності ледве чи можливе, оскільки існують такі втрати, які математичному підрахуванню не підлягають (наприклад, вбивство, тяжкі тілесні ушкодження та ін.). Хоча в деяких країнах ще у 70-х роках XX століття пропонувалося економічну цінність життя людини при вбивствах визначати за спеціальною формулою обчислення, виходячи із середнього заробітку, віку потерпілого і середньої тривалості життя. Однак ці методики надмірно формальні.

За принципом безпосереднього і опосередкованого причинення шкоди розрізняється пряма і побічна.

Пряма шкода – це ті втрати і витрати, які безпосередньо пов'язані з конкретними злочинними проявами. При прямій шкоді вид і обсяг збитків визначається наслідками вчиненого злочину. Вони можуть мати матеріальний і нематеріальний вимір і носити затратний, компенсаційний, еквівалентний характер (наприклад, загальна шкода заподіяна усіма злочинами проти життя та здоров'я особи, корисливими насильницькими злочинами, злочинами проти виробництва, у сфері екології та багато іншого). Сюди належить і відшкодування моральної шкоди.

Непряма або побічна шкода виражається у витратах, які несе держава і суспільство, у зв'язку з існуванням злочинності як соціального явища (як-от, кошти на: утримання правоохоронної, судової, пенітенціарної систем і інститутів адаптації і ресоціалізації злочинців; підготовку відповідних кадрів

у навчальних закладах; реалізацію заходів запобігання злочинності та інші різновиди витрат).

За дуже приблизними розрахунками встановлена сума матеріальних збитків в Україні тільки у 2013 році становила більше 70,0 млрд. гривень.

§ 3. Латентність злочинності

Латентна злочинність — це не виявлені та з інших причин невідомі правоохоронним і судовим органам злочини, відомості про які не знаходять відображення в офіційній кримінально-правовій статистичній звітності.

В усіх державах латентна злочинність перевищує кількість зареєстрованих злочинів. За оцінками закордонних фахівців невідомі злочини становить приблизно 2/3 від фактично вчинених злочинів. В умовах нашої країни співвідношення між кількістю зареєстрованих та латентних злочинів можна оцінити мінімум як 1:3.

Всі обставини, що обумовлюють латентну злочинність, можуть бути розділені на три групи:

а) обставини, безпосередньо пов'язані з характеристикою злочинного посягання і поведінкою злочинця (низький ступінь очевидності вчиненого діяння, ретельна діяльність винного по приховуванню злочинного посягання, витонченість способу вчинення злочину, спеціалізація і рівень професіоналізму винного і т.ін.);

б) обставини, що випливають з недоліків діяльності правоохоронних органів (відсутність належної реакції з їх боку на виявлену інформацію про злочин, порушення встановленого порядку ведення статистичного обліку вчинених злочинів, випадки помилкової кваліфікації вчиненого злочину як адміністративного, цивільно-правового і дисциплінарного делікту, випадки приховування від обліку вчинених злочинних посягань, орієнтація, що має іноді місце, вищими органами своїх підлеглих на місцях і в центрі на те, щоб "облагороджувати" статистичні дані, виходячі з певних мінливих

ідеологічних і кар'єристських міркувань, низька кваліфікація працівників правоохоронних органів, недовіра населення до їх можливостей та ін.);

в) обставини, пов'язані з поведінкою потерпілих, свідків, очевидців і керівників організаційно-господарських структур, обізнаних про вчинені злочини (особи з різних мотивів не повідомляють відповідним органам про вчинені злочини).

У структурі латентної злочинності за механізмом її утворення виділяють *чотири різновиди. Перший* з них охоплює сукупність злочинів, про факт вчинення яких ні правоохоронним органам, ні окремим громадянам нічого невідомо. Про злочинну подію знають тільки винний та його спільники, які вочевидь не зацікавлені у розголошенні цих відомостей.

Другий різновид латентної злочинності становить великий масив злочинів, які хоча і відомі посадовим особам, але вони не інформують про них відповідні органи. Серед мотивів, які спонукають їх до цього, можна назвати прагнення приховати злочин, бо його виявлення може завдати шкоди престижу організації або її керівникам.

Третій різновид латентної злочинності іноді позначають терміном «граничні ситуації». Він являє собою групу тих злочинів, інформація про які стала відома правоохоронним органам, але їх представник помилково, сумлінно помиляючись або не маючи достатньої професійної підготовки, дав неправильну юридичну оцінку діянню, в зв'язку з чим воно опинилося поза статистичним обліком.

І нарешті *останній різновид* латентної злочинності становлять ті злочини, які стали відомі представнику правоохоронних органів, але з різних міркувань він їх не реєструє. Іноді це здійснюється з тим наміром, щоб шляхом маніпуляцій із статистикою створити видимість кримінального благополуччя в районі, області; часом це незаконне приховування вчинених злочинів з корисливою метою або внаслідок іншої особистої зацікавленості. Даний різновид латентної злочинності найбільш шкідливий, оскільки окремі працівники правоохоронних органів, покликані за законом здійснювати

надійний і повний статистичний облік злочинності, порушують зазначені вимоги. Тому достовірність статистичних даних про рівень злочинності уже на регіональному рівні часто породжує сумніви.

Наявність латентної злочинності здатна викликати серйозні *негативні наслідки:*

Важливим загальносоціальним наслідком існування латентної злочинності є зниження правової захищеності громадян. У цьому розумінні латентні злочини є більш небезпечними, ніж нелатентні. Адже в результаті появи латентних злочинів вимоги закону по суті справи порушуються двічі. Перший раз це робить злочинець, що посягає на охоронювані кримінальним законом блага. Другий - коли державні органи через неочевидність фактично вчиненого злочину чи з інших причин позбавляються можливості реагувати на це відповідним чином.

Наявність латентної злочинності створює в певних соціальних групах обстановку безкарності, що, як відомо, штовхає злочинців до вчинення нових (як правило, більш небезпечних) злочинів. Вона знижує авторитет правоохоронних органів, викликає у окремих громадян недовіру до них і, як наслідок, до зниження правової активності суспільства в боротьбі зі злочинністю, перешкоджає своєчасному відшкодуванню майнової та немайнової (моральної) шкоди, заподіяної злочином.

Істотні збитки заподіює латентизація криміально-правовій статистиці, що покликана надавати суспільству і державі розгорнуту кількісно-якісну характеристику діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю. Як наслідок, це негативно позначається на плануванні боротьби зі злочинністю, розробці науково обгрунтованих заходів щодо її попередження.

Виявлення латентної злочинності — завдання складне, але все ж його можна вирішувати. Як би вміло не був підготовлений і замаскований злочин, він залишає ті чи інші сліди. Інформація щодо нього повністю не зникає, оскільки будь-який злочин являє собою складну систему дій і вчинків винного до вчинення злочинного акту, в момент і після його вчинення. Усі ці

дії і вчинки пов'язані з навколишнім середовищем, залишають свої певні матеріальні та інші інформаційні відбитки, за якими і можливо встановити саму злочинну подію. Теорія і практика знає декілька *методів виявлення латентної злочинності.* Серед них: масові опитування населення, анкетування, експертні оцінки, матеріали преси; вивчення правоохоронними органами річних звітів про господарську діяльність окремих підприємств та організацій; систематичний контроль за станом статистичного обліку.

Реалізація зазначених та інших заходів, безсумнівно, сприятиме достовірності, повноті та надійності даних про обсяг латентної злочинності.

§4. Загальна характеристика сучасної злочинності в Україні, тенденція її розвитку

Загальна кримінологічна характеристика злочинності в Україні змушує відмовитися від аналізу ситуаційних коливань її кількісно-якісних показників і зупинитися на основних усталених тенденціях розвитку злочинності за більш ніж 20-ть років незалежності країни.

1.Нестабільність щорічних рівнів зареєстрованої злочинності. З частковим використанням сучасних наукових розробок (А.П. Закалюк, О.Г. Кулик та ін.) щодо динаміки зареєстрованої злочинності в Україні, можна розрізняти 3 головних періоди.

Перший період (1993-1995 рр.) свідчить про стрімке зростання зареєстрованої злочинності. За цей період число злочинів збільшилося з 480.478 до 641.860 злочинів, відбулися суттєві зміни у структурі злочинності у бік підвищення рівня тяжких та особливо тяжких злочинів, організованих форм злочинності, бандитизму, насильницької і корисливої насильницької злочинності та ін.

Другий період (1996 – 2009рр.) характеризувався тенденцією до переважного зниження кількості зареєстрованих злочинів, що відбувалося нерівномірно. До 2002р. спостерігалося поступове скорочення рівнів зареєстрованої злочинності і склала 450661 злочинів. У 2003р. відбувся сплеск динаміки злочинності до 556351 злочинів. У наступні роки

відновилася тенденція до зниження рівнів зареєстрованих злочинів; у 2008р. – 384424 злочинів, у 2009р. – 434678 злочинів (у 2009р.до ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення було внесено зміни і криміналізовано викрадення майна на суму, яка перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, тобто – 60 грн. 50 коп. Саме це призвели до різкого зростання числа зареєстрованих злочинів (О.Г. Кулик).

Третій період (2010р. і по сей час) вирізняється спрямованістю динаміки злочинності до неухильного зростання. У 2010р. було обліковано 500 902 злочини, у 2011р. – 515 833 злочина, у 2012р. – 443 665 (тут треба брати до уваги введення у листопаді 2012р. Єдиного реєстру досудових розслідувань, у зв'язку з чим у грудні 2012р. не було обліковано жодного кримінального провадження), у 2013р. – 563 560 злочинів.

Зазначені коливання динаміки злочинності пояснюються силою впливу на неї соціальних і правових факторів (погіршення або покращення соціально-економічної ситуації в країні, зміна у соціально-психологічному кліматі суспільства, зростання криміногенного потенціалу, демографічних криз, криміналізація і декриміналізація, збільшення латентності злочинів тощо).

2. Рівень зареєстрованої злочинності не відображає її реальні параметри із-за наявності значної латентної злочинності, яка за різних об'єктивних і суб'єктивних обставин не потрапляє у державну статистичну звітність. Статистична іллюзія викривляє уявлення про дійсний стан кримінальної реальності в країні.

3. При певних коливаннях динаміки окремих злочинних проявів незмінною залишається загальна структура злочинності. Вона носить корисливу, корисливу-насильницьку, насильницьку і наркозалежну спрямованість і мотивацію. Так, у 2013 році обліковано 334 821 злочин проти власності, питома вага яких до всієї злочинності складає майже 60%. Друге і третє місця посідають злочини проти життя та здоров'я особи (обліковано

71749 злочинів) і злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (обліковано 33862 злочина).

4. Поява у структурі злочинності нових видів її злочинних проявів, як-то: організовані форми злочинності, підвищення професіоналізму вчинення злочинів, корупція, злочини у сфері ЕОМ, торгівля людьми, незаконна трансплантація органів або тканин людини, злочинів, учинення з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, тероризм та ін.

5. Протягом років 1/3 усіх зареєстрованих злочинів відноситься до тяжких та особливо тяжких. Зокрема, у 2013 році їх питома вага дорівнює 30% у структурі всієї злочинності (обліковано біля 170 тис. злочинів). Розкриття цих злочинів однозначно є незадовільним.

6. «Географія» злочинності залишається без суттєвих змін. У середньому за 20 років 57,9% всіх злочинів реєструється у 8 регіонах України: Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Луганська, Запорізька, Одеська області, м. Київ. Найменша кількість злочинів реєструється у Івано-Франківській, Волинській, Рівненській, Закарпатській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

7. Показовим є те, що у структурі злочинців переважають особи, які не працюють і не навчаються, а також безробітні. Їх питома вага, наприклад, у 2011 році склала 74% до всього контингенту виявлених злочинців. Ця тенденція не покращується.

8. За статтю злочинність має чоловіче обличчя. Питома вага жінок серед виявлених злочинців відносно стабільна і коливається у різні роки від 13,0% до 17,5%.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Чи згодні ви з твердженням, що злочинність – явище довічне?
2. Дайте визначення поняття злочинності і охарактеризуйте її основні риси.

3. Якими показниками вимірюється злочинність? Чим вирізняється один від одного рівень злочинності, рівень судимості і коефіцієнт злочинності?
4. Що означає «структура злочинності»? Назвіть види структур.
5. Яким показником вимірюється просторово-часовий рух злочинності? Які соціальні і правові явища впливають на її рух?
6. Які існують чотири різновиди латентної злочинності залежно від механізму їх утворення? Чи є методи і прийоми її виявлення?
7. З використанням статистичних даних дайте загальну характеристику сучасної злочинності в Україні.

Розділ 5. Детермінація злочинності

§1. Поняття кримінологічної детермінації

Детермінізм – це філософське вчення про універсальний діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість предметів і явищ природи та суспільства, що утворюють цілісність оточуючого світу, забезпечують його зміни та розвиток. Оточуюча дійсність надзвичайно різноманітна. Кожен предмет чи явище має багато властивостей, які вони розкривають через зв'язок і взаємодію з іншими предметами, явищами. Такі взаємозв'язки і взаємодії характеризуються мережею відносин між предметами, явищами матеріального і духовного (ідеального) світу, що відображаються свідомістю людей, перетворюються у внутрішню логіку мислення і втілюються у цілеспрямованій діяльності. У ході зазначеної взаємодії відбувається обмін матерією, енергією та інформацією, що у кінцевому підсумку призводить до появи нових та зміни існуючих об'єктів природи і суспільства, відносин між ними.

Отже, детермінанти – це різноманітні предмети, події, явища, процеси, стани природи і суспільства, що відображаються свідомістю і становлять передумови, підстави для інших, похідних від них явищ, процесів, станів свідомості, форм діяльності, типів відносин. До числа таких детермінант належать географічні, кліматичні, антропологічні, соціальні, психологічні та багато інших чинників, що діють у великих системах (природних та соціальних) і виступають рушійною силою змін в оточуючому світі.

Вчення детермінізму базується на принципах, законах і категоріях діалектики. Нагадаємо, що до таких принципів належать принцип всезагального зв'язку, принцип розвитку (історизму) та системності. Законами діалектики є: закон єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Серед категорій діалектики слід зазначити: одиничне і загальне, сутність і явище, причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність та ін.

Похідним поняттям від детермінізму є *детермінація*, що розуміється як підпорядкований об’єктивним законам природи і суспільного розвитку складний процес породження, зумовлення, взаємних трансформацій і динамічних змін явищ, процесів, подій та станів оточуючої дійсності. У процесі детермінації відбувається безперервне відтворення і оновлення різних форм життя, типів відносин, класів явищ і процесів.

Похідним поняттям від детермінізму є *детермінація*, що розуміється як підпорядкований об'єктивним законам природи і суспільного розвитку складний процес породження, зумовлення, взаємних трансформацій і динамічних змін подій, явищ, процесів та станів оточуючої дійсності. У процесі детермінації відбувається безперервне відтворення і оновлення різних форм буття, типів відносин.

Особливістю детермінації злочинності є її соціальна зумовленість. Злочинність - це історичний продукт суспільного життя. Вона виникає, існує та розвивається завдяки діяльності певної кількості людей, які живуть у суспільстві, сприймають його впливи та намагаються змінити суспільне життя, виходячи із власних інтересів і цілей. Отож, злочинність найбільше пов'язана із умовами життя суспільства, системою суспільних відносин і станом суспільної свідомості. Специфічною особливістю дії зв'язків між різними явищами суспільного життя та діяльністю людей є те, що вони проходять через *свідомість членів суспільства*, опосередковуються нею, видозмінюють її зміст, структуру і стан. Відображені й осмисленні суспільною свідомістю явища дійсності, зумовлюють постановку цілей і вибір програми діяльності. Звідси випливає декілька важливих висновків. Детермінаційний зв'язок у суспільстві не однозначний (динамічний), а статистичний (вірогідніший), не прямий, а опосередкований психічними структурами суспільної свідомості. При поясненні детермінації злочинності, слід мати на увазі дві особливості функціонування суспільної свідомості. По-перше, відображення, сприйняття та ставлення людей до суспільства, його норм, цінностей, відносин між людьми *завжди пристрасно суб'єктивне*.

Якість (істинність) пізнання оточуючого світу залежить від закладених природою різних генетичних програм (конструктивних і деструктивних), неоднакових когнітивних можливостей (розумових здібностей), характеру рефлексії (своєрідність сприйняття та осмислення соціальної інформації), інтенсивності протікання психічних процесів, а також від соціального досвіду (позитивного чи негативного). Неоднакове суб'єктивне сприйняття і розуміння сторін соціальної дійсності дає відповідь на питання: *чому однотипні умови життя детермінують різні форми поведінки!* По-друге, суспільна (колективна) свідомість порівняно із свідомістю індивідуальною - *якісно інший феномен,* узагальнена форма організації духовного життя, а значить механізм її детермінації, дещо інший. Насьогодні встановлено лише деякі закономірності функціонування суспільної свідомості. Насамперед, для неї характерний більший ступень викривлення об'єктів, що відображаються. Разом, люди думають і діють дещо по-іншому, ніж кожен окремо. Тут беруть верх емоції над розумом. Взагалі-то, колективна психіка має особливу енергетику, що проявляє приховану людську деструктивність, актуалізує низькі потяги й безпричинну агресію, санкціонує вибір хибного шляху. Окрім цього, суспільна свідомість із певним запізненням реагує на події, явища, зміни у суспільстві» Звідси випливає наступна характерна ознака - консервативність суспільної свідомості, зберігання досвіду минулих поколінь у виді суспільної ідеології і психології.

Очевидно, що породжувати масову (колективну) злочинну діяльність може не будь-яка, а лише деформована у криміногенному відношенні суспільна свідомість. Іноді її називають «кримінально зараженою». Тут слід уточнити: *криміногенно деформованими є окремі компоненти* суспільної свідомості, а не суспільна свідомість як цілісний об'єкт духовного життя. Ступень зазначених деформацій може бути різним: низьким, середнім та високим. Інтенсивність їх впливу на злочинність залежить від гостроти суспільних протиріч між потребами, інтересами, цілями усіх членів суспільства і окремих соціальних груп, а також від рівня моральності

суспільства, стану правопорядку в ньому. Низький ступень деформацій за певних умов призводить до вчинення різного роду правопорушень. Середній - породжує вчинення так званих ситуативних злочинів. А високий спричиняє стійку злочинну діяльність, у першу чергу рецидивну та організовану.

Таким чином, **детермінація злочинності** - *це сукупність різних за природою негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, які у своєму зв'язку обумовлюють кримінальну форму поведінки у суспільстві.*

Детерміністичні зв'язки різноманітні за характером, ступенем складності і глибиною, формами виявлення. *За формою* детермінація буває динамічна (однозначна) і статистична (багатозначна або імовірна), фізична й інформаційна, внутрішня і зовнішня. *За часом дії* вирізняють минулу, теперішню та майбутню детермінацію. *За видом з в 'язків* остання поділяється на понад тридцять підвидів. Із них, найчастіше використовуються при дослідженні злочинності зв'язки кореляції, функціональну залежність, зв'язок станів, системно-структурний зв'язок, причини, умови та ін.

Зв'язок кореляції полягає у статистичній залежності між двома або декількома явищами, при якій зміна в одному, супроводжується синхронними і пропорційними змінами в іншому чи інших явищах. Кореляційний зв'язок між соціальними явищами більшою мірою носить випадковий (стохастичний) характер і вказує лише на спорідненість взаємопов'язаних явищ, а не на причинний зв'язок між ними. Щільність кореляції вимірюється коефіцієнтами, що лежать у межах від -1 до +1. Коефіцієнту, що дорівнює +1, відповідає повний прямий зв'язок, 0 - відсутність зв'язку, -1, свідчить про повний зворотній зв'язок. Дробні значення виражають ступень (щільність) прямого чи зворотного зв'язку. Так, наприклад, коефіцієнт кореляції загальнокримінальної злочинності і злочинності неповнолітніх становить К=0,838.

При *функціональній залежності* має місце повна відповідність між причиною (факторною ознакою) і наслідком (результативною ознакою), тобто коефіцієнт кореляції дорівнює 1. Така однозначна (жорстка)

залежність частіше зустрічається у предметах і явищах природи. Соціальні ж явища, до яких відноситься злочинність, мають складну організацію, а тому детермінуються сукупністю багатьох взаємопов'язаних чинників. При цьому зміна дії хоча б одного із них, призводить до зміни характеру взаємодії в цілому, іншого результату.

Різновидом детермінації є *зв'язок станів* як обумовлення одного стану явища - іншим, поєднання минулого і теперішнього, теперішнього і майбутнього. Наприклад, стан злочинності обумовлений станом правопорушень у державі, стан рецидивної злочинності детермінований станом злочинності неповнолітніх, сучасний стан злочинності пов'язаний загальними тенденціями стану злочинності за минулі роки і т.д.

Системно-структурний зв'язок демонструє залежність між частинами і цілим, міжелементну взаємодію або спосіб (архітектоніку) зв'язку, а також перехід (інтеграцію) одиничних фактів у якісно нове явище системного характеру. Зміни структурного розподілу між різними видами злочинів, призводять до якісних змін злочинності в цілому. За статистичною множиною, на перший погляд, нічим не пов'язаних одиничних злочинів, убачаються загальні тенденції, стійкі залежності і структурні міжелементні взаємодії, що забезпечують цілісність явища та стан його рівноваги.

§2. Класифікація детермінантів злочинності та їх загальна характеристика в Україні

Детермінанти злочинності класифікують за різними критеріями. За *механізмом впливу на злочинність* їх поділяють на детермінанти, причини, умови, кореляти. За *джерелами формування* детермінанти злочинності поділяються на антропологічні та соціальні. Антропологічні, пов'язані із: закодованими у генотипі людини споконвічними пороками, саме: жадібністю, злістю, заздрістю, розпусністю, пихатістю, лінощами, обжерливістю та обумовленими ними деструктивними програмами й установками поведінки людини у суспільстві: прагнення до незаконного збагачення, схильністю до агресії і насильства, обману, порушення існуючих

правил та заборон. Соціальні - це набутий негативний життєвий досвід, що пов'язаний із поганою адаптованістю до існуючих умов суспільного життя і відносин між людьми, а також засвоєнням моделі неправомірної поведінки як масово поширеної і вигідної. За *змістом* детермінанти диференціюються на політичні, економічні, соціокультурні, управлінські, психологічні, моральні, правові, сімейно- побутові та ін. *За структурою* вирізняються детермінанти усієї злочинності, детермінанти окремих видів злочинності (проти власності, у сфері економіки). За *часом функціонування* - це детермінанти, під впливом яких відбувалося попереднє формування особистості злочинців певного покоління і детермінанти, що діють у теперішніх умовах та обумовлюють кримінальну активність відповідним чином налаштованих людей. Зустрічаються й інші класифікації.

Наведені розподіли детермінантів носять умовний характер. Вони здійснені для кращого сприйняття та засвоєння навчального матеріалу. Детермінанти злочинності (причини, умови, кореляти) взаємопов'язані і взаємозалежні один від одного, інтегровані в утворення більш складного рівня організації так звані детермінуючі комплекси та системи. У своєму природному стані, нижчі рівні дії детермінант злочинної поведінки виявляють себе на рівні колективної діяльності соціальних груп і, далі, у модифікованому вигляді, на рівні усього суспільства.

Для формування загального уявлення про детермінанти сучасної злочинності в Україні, необхідно охарактеризувати найбільш типові сфери їх існування та дії: *економічну, політичну\ управлінську та соціальну.*

Економічна сфера - це своєрідний фундамент суспільства, що відіграє вирішальну роль у його розвитку. Ринкові відносини у сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, обтяжені гострими протиріччями, що породжують криміногенні деформації елементів суспільної свідомості. Класичним протиріччям ринкової системи економіки вважається невідповідність між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення сукупного продукту праці.

В Україні сформована олігархічна модель економіки. За оцінками експертів, 75% національного багатства привласнюють близько десяти великих фінансово-промислових груп. Панування зазначеної моделі економічних відносин супроводжується такими криміногенними явищами як *тінізація та монополізація економіки, поглиблення економічної нерівності, погіршення показників зайнятості та бідністю переважної частини населення*. Все це призводить до збільшення криміногенного потенціалу суспільства і зростання масштабів злочинності.

Про неконкурентоздатність побудованої в Україні економічної моделі свідчать показники міжнародних досліджень. Так, за рейтингом глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму, наша держава посідає вісімдесят другу позицію серед сто тридцяти трьох країн світу. У рейтингу корупції Тгапврагепсу Іпіегпаїіопаї Україна займає 144-те місце із 175 країн учасниць опитування. У переліку вісімнадцяти країн, яким загрожує дефолт, опублікованому американським виданням Вшіпе$8 Іпзісіег, країна посіла шосте місце. Окрім цього, Україна має один з найбільших показників зовнішнього боргу у розрахунку на одного жителя, що становить 2,5 тис. доларів США.

За різними оцінками, обсяг тіньової економіки в Україні становить від ЗО до 45% від величини внутрішнього валового продукту. Доходи, отримані від нелегальної економічної діяльності, частково переводяться на валютні рахунки за кордоном, частково легалізуються у виді інвестицій у банківську систему, виробництво товарів і надання послуг, а також витрачаються на нелегальне фінансування політичних партій, виборчих кампаній, підкуп представників органів влади, управління, правоохоронної і судової систем, вкладаються у прибутковий кримінальний бізнес (наркоторгівлю, виготовлення контрафактної продукції, гральний бізнес, контрабанду).

Характерною рисою вітчизняної економіки є кримінальний монополізм на найбільш прибуткові сфери суспільного виробництва (банківський сектор, паливно-енергетичний і гірничо-металургійний комплекси, хімічна

промисловість, машинобудування, торгівля, фармацевтична промисловість). На підтримку вказаних секторів економіки йде левова частка міжнародних інвестицій, дотацій із держбюджету, видаються міжнародні кредити під гарантії уряду, запроваджуються програми пільгового оподаткування. Працювати на ринках фінансів, товарів і послуг, створених зазначеними галузями виробництва, можуть лише суб'єкти господарювання і підприємці, пов'язані із органами державної влади та управління корпоративними інтересами, родинними та корупційними зв'язками.

Зворотною стороною олігархічної моделі економіки є різка диференціація населення за рівнем доходів, низька частка зайнятого населення та бідність основної його частини. У рейтингу ООН за обсягами ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) Україна займає 103 місце (7233 дол. США) серед 181 країн світу. Повідомляється, що Україна залишається єдиною країною світу, яка не здолала кризу 2008-2009 рр., оскільки її економіка дотепер не вийшла на показники до кризового 2007 р. За даними ООН, розрив між доходами 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян України становить 30:1 (за деякими оцінками навіть 40:1), тоді як оптимальним у благополучних країнах вважається показник 6:1, а гранично допустимими 10:1. Зростаюча поляризація суспільства за рівнем доходів і життєвих можливостей породжує соціальну напругу, стимулює нелегальні, у тому числі протиправні форми задоволення матеріальних потреб та інтересів значною частиною населення.

Сучасна *політична система* України не забезпечує вироблення та здійснення єдиної й ефективної державної політики у впровадженні демократичних засад та відкритості, принципів верховенства права, незалежності судочинства, гарантування прав і свобод громадян. Для політичної влади характерні такі криміногенні явища і процеси як *клептократія, корупція і лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та управління і кримінальних структур.*

Клептократична модель організації влади передбачає використання чиновниками владних повноважень з метою швидкого збагачення (примноження капіталів) шляхом розкрадання бюджетних коштів і привласнення майна. Становлення клептократії, головним чином, відбулося у роки роздержавлення власності та первинного накопичення капіталу кримінального походження. Внаслідок поєднання інтересів чиновництва та великого бізнесу сформувалися фінансово-бюрократичні групи, що поділили між собою сфери економіки і владного впливу. До таких груп на республіканському й регіональному рівнях увійшли окремі представники різних політичних партій, засновники фінансово-промислових груп, власники великих підприємств, кримінально орієнтовані підприємці, корумповані чиновники від органів влади і місцевого самоврядування, деякі керівники правоохоронної та судової систем, кримінальні авторитети, громадські діячі та інші впливові особи.

Показником криміналізації влади є рівень моральності її представників та справедливості законів, що нею приймаються в інтересах усього суспільства (В. М. Дрьомін, 2009). Нажаль, обличчя влади не завжди є еталоном порядності і високої моральності. Нерідко органи державної влади на усіх рівнях представляють особи із сумнівною бізнес-репутацією та кримінальним минулим. Мають місце і факти обрання у депутати різних Рад колишніх, а також діючих кримінальних авторитетів. Доводиться спостерігати маргіналізацію політичної еліти, що пов'язано із зрощенням представників корумпованого чиновництва, тіньових бізнесменів, їхніх родичів та наближених до кримінального середовища осіб. Це підриває авторитет самого інституту влади, довіру до неї з боку населення.

Неефективність діяльності влади проявляється у непослідовній державній політиці. Взяти, приміром, правову політику, виражену у системі національного законодавства. Низька якість законодавчої бази, перманентні зміни, доповнення та скасування діючих нормативно-правових актів, багато прогалин і протиріч, надмірна кількість підзаконних нормативних актів –

свідчать про нестабільність національного законодавства, відсутність стратегічного курсу його розвитку та низьку ефективність правового регулювання, як такого. У цьому плані показовим є кримінальне законодавство, зокрема Кримінальний кодекс України. За 12 років чинності, змін і доповнень зазнали понад 220 статей. Низка норм приймалися і скасовувалися на вимогу міжнародних інституцій, а загальний ліберальний курс на гуманізацію покарання, час від часу, змінюється посиленням кримінальної репресії. Неефективна нормотворчість зумовлена не тільки лобіюванням корпоративних інтересів фінансово-бюрократичних груп та асимільованих до них структур. Значною мірою вона пов'язана з існуванням у суспільстві паралельних регуляторів у формі нелегальних цінностей, норм, традицій і санкцій, вироблених для упорядкування системи нелегальних відносин між чиновництвом і бізнесом, кримінальними структурами і підприємцями, владою та громадянами тощо (В. І. Шакун, 2013). Йдеться про неправове регулювання тіньової частини суспільних відносин, пов'язаних із корупцією і лобізмом, існуючими можливостями задовольняти життєво необхідні потреби та інтереси необмеженого кола людей неправомірним шляхом. Насьогодні такі можливості існують фактично в усіх сферах суспільного життя.

Обслуговує інтереси політичних еліт *управлінський апарат*. У сфері його діяльності склалися розгалужені корупційні відносини між суб'єктами владно-розпорядчого впливу та залежними від їх рішень користувачами адміністративних послуг. Такі відносини отримали назву клієнтарні (А.П. Закалюк, 2007 - Т2). Найбільшого поширення явище клієнтизму набуло при здійсненні службових повноважень пов'язаних із: розпорядженням державними і бюджетними коштами; державними закупівлями; приватизацією державного майна; видачею дозволів, ліцензій, квот; перевіркою умов ліцензійної діяльності; постачанням енергоносіїв; фінансуванням загальнодержавних та регіональних цільових програм, у тому числі кредитних; землевідведенням; визначенням пільгових умов діяльності і

оподаткування; звільненням від сплати окремих обов'язкових платежів до бюджету тощо. Видами незаконного збагачення службових осіб органів влади є отримання регулярних грошових винагород від суб'єктів господарювання за покровительство, забезпечення монопольного становища на місцевих ринках товарів і послуг, захист від кримінального переслідування. Окрім цього, деякі керівники органів влади отримують стабільні доходи від кримінального бізнесу пов'язаного із нелегальною конвертацією готівкових коштів, торгівлею контрабандними підакцизними товарами, паливно-мастильними матеріалами, незаконним використанням надр та ін. Також практикується вимагання у власників великого бізнесу та підприємців відкриття накопичувальних банківських рахунків на підставних осіб, переказ коштів до благодійних фондів і на рахунки фіктивних фірм, примушування суб'єктів господарювання до продажу контрольного пакету акцій підконтрольним чиновникам структурам, вимагання частки доходів від підприємницької діяльності тощо. Поряд із системним незаконним збагаченням керівної ланки органів влади, масового поширення набуло отримання разової (періодичної) незаконної вигоди від пересічних громадян при зверненні до службових осіб виконавчої ланки органів влади та управління фактично з будь-якого юридично значущого питання.

Кризові явища і процеси в економіці, політиці та державному управлінні негативно позначаються на *соціальній сфері*, погіршують рівень і якість життя мільйонів громадян, підвищують соціальну напругу та радикальні настрої.

Для реальних оцінок добробуту населення різних країн британським аналітичним центром був розроблений рівень процвітання країн світу (ТЬе Ье§аИиш Ргозрегіїу Іпсіех) - комбінований показник, що включає заробітну плату, якість медицини і освіти, свободи для ведення підприємницької діяльності, рівень безпеки, екологія, рівень корупції, особиста свобода, соціальний капітал та ін. (всього 79 показників благополуччя). Серед 142 країн світу Україна посідає 71 місце. Для порівняння: Казахстан 46 місце,

Білорусь - 54, Росія - 62 місце у рейтингу. Найгірші показники наша держава має у сфері управління - 121 місце та в економіці — 110 місце.

За даними ООН, яка досліджує рівень життя в 160 державах світу, в Україні на межі бідності перебувають близько 80% населення. При цьому, у нас має місце таке ганебне явище як бідність працюючих людей. За підрахунками Держкомстату України трудова зайнятість населення становить трохи більше 60%, а рівень зареєстрованого безробіття - 8% від загальної кількості працездатного населення. Іншими словами, мінімум 40% економічно активних громадян виключені із сфери суспільного виробництва, не мають стабільних джерел доходів і утворюють групу ризику щодо пошуку нелегальних джерел засобів до існування, у тому числі кримінальних. На обліку у службі зайнятості в середньому перебуває понад 520 тис. безробітних громадян, хоча за оцінками незалежних експертів їх число у рази більше. Стабільно низькою залишається купівельна спроможність населення. Щорічні обстеження Держкомстатом домогосподарств засвідчили, що лише 10% опитаних мали доходи, необхідні для пристойного жити і заощаджень; 49% - повідомили про задоволення повсякденних потреб (у харчуванні, одязі, оплаті комунальних послуг, проїзді у транспорті), при цьому купувати товари тривалого користування, повноцінно відпочивати і лікуватися, не можуть собі дозволити; 38 % - постійно відмовлялися від найнеобхіднішого, крім харчування, а 3% - не змогли навіть повноцінно прохарчуватися. Реальна цифра щорічного індексу інфляції (споживчі ціни) в Україні сягає 18-25% проти 4-8% за офіційними розрахунками уряду. Строкатою виглядає соціально-статусна структура населення за можливостями доступу до ресурсів, необхідних для задоволення потреб та інтересів. За усередненими оцінками фахівців, в Україні приблизно 3-5% населення - це заможні люди, від 17 до 40% - середній клас і близько 60% - становлять бідні верстви населення.

Різка стратифікація населення за рівнем доходів, доступом до соціальних послуг, умовами та якістю життя, породжують криміногенно

небезпечну соціальну нерівність, що у свою чергу детермінує соціальне напруження і знижує межу та міру законослухняності значної частини суспільства. В умовах, коли більша половина населення не може задовольнити елементарні споживацькі потреби за легальні доходи, люди масово вдаються до пошуку додаткових доходів, у тому числі шляхом вчинення правопорушень і злочинів. Взаємопов'язані економічна, соціальна та духовна депривації не тільки ослаблюють механізми соціального контролю, а й стимулюють масові відхилення громадян від моральних і правових норм, серед яких чинне місце посідають порушення кримінально-правових заборон.

§3. Роль фонових явищ у детермінації злочинності

Філософія вчить, що в світі немає жодного явища яке з'явилося із небуття, само по собі. Явища соціальної дійсності виникають по-різному, у тому числі шляхом часткової трансформації з інших споріднених явищ. Очевидно одне - у кожного явища існує своя першооснова, від якої бере початок нове утворення. Злочинність у цьому плані не є виключенням. Маємо визнати, що паралельно із злочинністю, у системі суспільних відносин існують й інші негативні явища. Вони взаємодіють із злочинністю, перебувають у різного роду зв'язках та відносинах. У кримінології такі явища називаються фоновими. За змістом - це асоціальні явища. Вони виражаються у формі соціальних відхилень від встановлених норм і цінностей, несуть загрозу дестабілізації суспільних відносин. Фонові для злочинності явища здійснюють системний негативний вплив на всі сфери суспільного життя, відносини між людьми, стан моральності й правопорядку у державі в цілому.
Традиційно до фонових явищ відносять пияцтво, наркотизм, соціальний паразитизм, проституцію, бродяжництво і безпритульність. Останнім часом цей перелік розширився за рахунок насильства в сім'ї, суїцидальної поведінки, бідності, правового нігілізму, проявів аморальності, психічних розладів та інших відхилень від загальновизнаних норм поведінки.

Фонові явища мають як спільні так і відмінні із злочинністю риси. Спільним для них є належність до одного класу об'єктів дійсності, а саме соціальних відхилень (девіацій), що вказує на загальну причинність, однотипні закономірності функціонування. Злочинність та фонові явища пов'язані зв'язками станів, обумовлення, кореляції, перебувають у статистичних залежностях. Відмінності між ними криються у характері ризиків та загроз, що від них виходять, ступені тяжкості наслідків, неоднаковому ставленні держави і людей до цих явищ.

Фонові для злочинності явищами - це *альтернативні легальним норми, інститути та форми діяльності, що дестабілізують систему суспільних відносин та санкціонують порушення правових приписів і кримінально-правових заборон.* Фонові явища послаблюють дію офіційних регуляторів суспільних відносин, обмежують сферу їх впливу, при цьому підсилюють інтенсивність і розширюють межі згубного впливу неправових норм та інститутів, сприяють масовому порушенню вимог моралі і правових приписів. Таким чином, фонові явища розширюють поле ненормативності, підготовлюють суспільну свідомість до переходу від суспільно шкідливих до суспільно небезпечних форм поведінки. Зазначені явища не породжують злочинність як свій наслідок, а виконують роль її детермінант, виступають сприятливим середовищем для поширення останньої.

Фонові явища можна поділити на *загальні* та *спеціальні*. Перші унормовують відхилення від загальновизнаних норм моралі та етикету, підривають культурні і духовні засади суспільства, полегшують становлення на шлях правопорушень і злочинів. Йдеться про нелегальну трудову міграцію, стихійну урбанізацію, тиражування ЗМІ сумнівних цінностей, дитячу бездоглядність та безпритульність, бродяжництво і жебрацтво осіб без певного місця проживання, трудову незайнятість працездатних осіб, низьку культуру Спеціальні фонові явища виступають соціальною базою для поширення взаємопов'язаних видів злочинності та груп злочинів. Наприклад, наркотизм або немедичне вживання психоактивних речовин сприяє

втягненню наркоспоживачів у вчинення правопорушень і злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів. На ґрунті наркотизму вчиняється також значна кількість тяжких насильницьких і корисливих насильницьких злочинів. Сексуальна розпущеність, нетрадиційні види статевих стосунків та проституція частково переходять у вчинення статевих злочинів. Тіньова економіка, безгосподарність і корупція стимулюють вчинення злочинів проти власності, у сферах господарської та службової діяльності. Насильство у сім'ї - найтісніше пов'язане із вчиненням злочинів проти життя та здоров'я особи членів сім'ї. Дискримінація особи або групи осіб за ознаками раси, національності, релігійних переконань зумовлюють порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань, а також вчинення групи насильницьких злочинів з мотивів расової, релігійної чи національної нетерпимості. Порушення правил дорожнього руху може призвести до вчинення автотранспортних злочинів.

Насамкінець слід зазначити, що фонові явища лише підвищують вірогідність вчинення пов'язаних із ними злочинів. Лише утворення критичної маси порушень моральних і правових норм високовірогідно супроводжуватиметься збільшення кількості вчинених злочинів. Так, наприклад на 300 випадків порушень правил дорожнього руху припадає 1 автотранспортний злочин і т.д.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке соціальний детермінізм та на яких принципах, законах і категоріях базується це філософське вчення?
2. Дайте визначення поняттям кримінологічної детермінації та назвіть її особливості.
3. Охарактеризуйте категорію «причинність». Які різновиди причинних зв’язків використовуються в кримінології?
4. Розкрийте поняття «причина злочинності» та «умова злочинності»? в чому полягає різниця між ними?

5. Надайте загальну характеристику детермінантам злочинності в Україні.
6. Поясність роль фонових явищ у системі детермінації злочинності.

Розділ 6. Особистість злочинця

§1. Зміст поняття особистість злочинця й основні підходи до його визначення

Декілька слів про співвідношення термінів “особа” і “особистість”. Дуже часто російський термін “личность” перекладають українською як “особа, що не є правильним, оскільки основне визначення цього терміна в юридичній літературі - “лицо” (наприклад, особа, що вчинила злочин, фізична особа, особа без громадянства (використовується в КК України)). Розглядаючи внутрішні якості та характеристики індивіда, слід вживати саме термін особистість – личность – personality. Тому особа відображає цілісність людини (лат. Persona), а особистість (лат. personalitas) - це соціальна і психологична характеристика, яка досліджуються кримінологами. У переважній більшості в сучасній кримінології, соціології, філософії використовується саме цей термін.

Вчення про особистість злочинця є частиною більш загального вчення про людину. Вважається, що фізичне, психічне, природне і соціальне становлять нерозривну єдність в людині як представникові Homo Sapiens. Особистість - це людина, соціальний індивід, який поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально неповторного. Можна сказати, що особистість є біологічно-соціальним продуктом епохи. Основна і визначальна сторона особистості полягає в її суспільній сутності, що розвивається під впливом суспільства, членом якого вона є. Людина живе в оточенні інших людей, вступаючи з ними у різні відносини.

Для людського організму бути особистістю означає мати свідомість, бути здатним пізнавати як зовнішній світ, так і свою власну природу; бути суб’єктом власної життєдіяльності, суб’єктом спілкування; вступати у різні суспільні відносини і контакти з навколишнім світом. Саме завдяки цьому людина має можливість поводитися і діяти розумно. Зазвичай, не вважається особистістю дитина в перші роки її життя, бо вона не є суб’єктом предметної діяльності. Не є особистостями також неосудні особи, які не можуть

усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

У сучасній пострадянській кримінології існує два основних підходи до вирішення проблеми особистості злочинця. Представники першого (І.М. Даньшин, А.І. Долгова, Н.Ф.Кузнецова) вважають, що особистість злочинця суттєво відрізняється від особистості законослухняного громадянина такою ознакою як суспільна небезпечність. Надається таке визначення особистості злочинця: це сукупність істотних і стійких соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному скоєному злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у ньому особі — властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом. Отже, відмінність особистості злочинця від незлочинця полягає у негативній спрямованості, реальними носіями якої виступають особистісні властивості, остаточно виявлені у виді і характері злочинного діяння.

Згідно з позицією І.М. Даньшина, про особистість злочинця можна говорити у зв'язку з настанням юридично значущої події — вчиненням діяння, передбаченого кримінальним законом. Інакше і бути не може, оскільки властивості та якості будь-якої людини, у тому числі й злочинця, знаходять свій вияв не інакше, як в її діях і діяльності, а також у домінуючих орієнтаціях і мотиваціях.

Суспільна небезпечність, згідно з теорією кримінального права, є матеріальною ознакою злочину. І особа, вчиняючи злочин, набуває тієї ж властивості — властивості суспільної небезпечності. Отже, початковий момент появи такого поняття як «особистість злочинця» збігається з фактом вчинення злочину. Після того, як засуджений відбув покарання за вчинений злочин, коли було досягнено цілі покарання і особою втрачені властивості суспільної небезпечності – тоді і немає потреби використовувати дане поняття Але трапляється так, як свідчить практика, що виправлення

засуджених може і не відбутися. Однак навіть у цьому разі потрібно говорити не про особистість злочинця, а про особу, яка становить потенційну небезпеку для суспільства. У зв'язку з цим до неї може призначатись адміністративний нагляд, застосовуються інші превентивні заходи (наприклад, профілактичний облік). Таке розуміння поняття "особистість злочинця" сформувалось ще в радянській кримінології. Нажаль, такий підхід є занадто формальним і не враховує мінливості сучасної злочинності, яка багато в чому залежить від зміни кримінального законодавства і роботи органів кримінальної юстиції. Існує альтернативний погляд на проблему, який багато в чому заперечує аргументи прихильників попереднього підходу. Зокрема, А.Ф. Зелінський, Ю.Д Блувштейн, Я. І. Гілінський, звертають увагу на той факт, що кримінальні закони є мінливими. Є невелике коло так званих „вічних" злочинів (умисні вбивства, крадіжки, зґвалтування), а більшість деліктів можуть бути криміналізовані і декриміналізовані в залежності від розсуду законодавця, тому і не може бути однієї властивості, що притаманна тільки тому, хто порушує кримінальний закон. Не можна формулювати загальне поняття «особистість злочинця», включаючи до нього всіх тих, кому винесено обвинувальний вирок.

Наприклад, А.Ф. Зелінський сформулював наступне визначення особистості злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, в тій чи іншій мірі типово притаманних особам, винним у злочинній діяльності того чи іншого типу. Характеризуючи злочинців, що вчинили злочини з необережності, можна говорити про наявність у них лише деяких антисоціальних поглядів, певного негативного ставлення до правил співжиття чи поводження з технікою і відсутність у них умисного вибору протиправної поведінки. Тому, на думку А. Ф. Зелінського, їх потрібно зараховувати до категорії „особи, що вчинили злочини". Отже, головним, на думку вченого, є врахування умисного характеру систематичної злочинної поведінки тієї чи іншої людини. Саме у цьому разі можна говорити про "особистість злочинця".

Розглядаючи це питання, слід мати на увазі, що загальновідомі проблеми правоохоронної і судової системи (жорстоке поводження, системна корупція, наслідком чого є вкрай неефективна діяльність) призводять до того, що сама система може „створювати" злочинців, засуджуючи певний відсоток невинних людей. Однак поки що ці аспекти залишаються малодослідженими. Інша проблема – латентні злочини. З точки зору представників першого підходу ми не можемо вважати тих, хто їх вчинив, особистістю злочинця, а отже, й досліджувати. Однак коли ми дивимось ширше на цю проблему, то безумовно, кримінологи мають вивчати особистість тих, хто вчинив злочини, і залишився поза увагою правоохоронних органів хоча б тому, що їх кількість значно перевищує число осіб, яким судом винесено обвинувальний вирок. Однак, зрозуміло, ми будемо іменувати цю категорію по-іншому, без застосування юридичного терміну "злочинець".

Слід звернути увагу на те, що існують й інші погляди на цю проблему. Зокрема, санкт-петербурзькі кримінологи В. Бурлаков і М.Кропачов вводять у вжиток новий термін – „криміногенна особистість", маючи на увазі таку сукупність властивостей і якостей суб'єкта, які вказують на схильність до вчинення злочину та його повторення. Злочин є об'єктивним, реальним показником криміногенності особистості. Однак криміногенність, на відміну від суспільної небезпеки особистості злочинця, виникає не в момент вчинення злочину, а до нього, і, проявившись у кримінально караному діянні, не зникає одразу. Можна зробити висновок, що термін "криміногенна особистість" є набагато ширшим від терміна "особистість злочинця" і охоплює як передкримінальну, так і посткримінальну поведінку особи, що скоїла злочин. Застосування цього терміну може бути прийнятним в процесі здійснення запобіжної діяльності.

Відомий український кримінолог О.М. Костенко формулює інше поняття - „соціопатична особистість". Він вважає, що людина є „трьохмірною" істотою і складається з 1) прошарку „фізична річ"; 2)

прошарку „біологічна істота”;3) прошарку „соціальна особистість”. Злочинний характер поведінки людини визначається саме останнім прошарком (а точніше – волею і свідомістю людини, які знаходяться у стані свавілля й ілюзій). Злочинна поведінка - це свого роду соціальна патологія, оскільки є проявом комплексу свавілля та ілюзій (особливого стану, що не узгоджений із законами природи). На думку вченого, поняття „особистість злочинця” обмежує дослідника пізнанням якостей людини, яка вже вчинила злочин, а термін „криміногенна особистість” передбачає існування у людини спеціальних властивостей, здатних породжувати виключно злочинну поведінку й ніяку іншу, а це не відповідає дійсності.

Деякі науковці надають перелік певних якостей, які притаманні в більшому обсязі тим, хто порушив закон. На думку російського психолога й кримінолога Ю.М. Антоняна, особи з більш високим ступенем тривожності і невпевненості в собі, імпульсивності та агресивності, відчуженості від суспільних цінностей і корисного спілкування мають вищу ймовірність стати злочинцями. А відомі американські кримінологи М. Готфредсон і Т. Герші вважають, що особи з високим рівнем контролю над собою за будь-яких обставин упродовж усього життя менше схильні до вчинення злочину і навпаки.

Отже, як бачимо, до цього часу відсутнє однакове розуміння сутності поняття “особистість злочинця”. Складність даної проблематики та існування різноманітних підходів до її розвязання зумовлені й тим, що до цього часу немає адекватної теорії поведінки людини як злочинної, так і незлочинної.

Головне, потрібно памятати, що особистість злочинця – це свого роду ідеальна модель, абстракція, створена на підставі дослідження субєктів злочинів, метою якої є виявлення таких негативних особливостей індивідуумів, за якими з високою долею ймовірності можна в майбутньому передбачити злочинну поведінку інших осіб або повторне вчинення злочину тими, хто мав попередній кримінальний досвід. Особливостями, які частіше відрізняють злочинців від законослухняних людей, є відчуження від

нормальних зв'язків, цінностей, більш низький рівень освіти і культури, аморальність, що виражається у визнанні можливостей використання злочинних засобів досягнення цілей, а також поєднання таких психологічних рис , як гіпертрофована імпульсивність, агресивність, жадоба до влади і збагачення, підвищена тривожність.

§2. Структура особистості злочинця

У філософському значенні під структурою розуміють будову того чи іншого об'єкта або явища, можливість розподілу його на складові частини (елементи), а також встановлення зв'язків і взаємодії між ними. **Кримінологічна структура особистості злочинця охоплює низку специфічних ознак, властивостей, рис. Найчастіше виокремлюють наступні складові кримінологічної структури: *соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально – рольові, кримінально-правові*.** Зазначимо, що ця структура будується шляхом узагальнення офіційних статистичних даних, які характеризують засуджених осіб, а також на підставі вибіркових крімнологічних досліджень. Розглянемо кожну з цих ознак.

Соціально-демографічні ознаки. Вони містять відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частота зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу (випадковий заробіток, жебрацтво, вчинення злочину), національність, громадянство, місце проживання та інші дані про соціальний статус осіб. Перелічені ознаки самі по собі не є криміногенними; вони характеризують злочинця як людину конкретної епохи, яка посідає певне місце у суспільних відносинах. Разом з тим, взяті у великій сукупності на рівні всієї злочинності або на рівні окремого виду злочинів і піддані статистичній обробці у порівнянні з даними офіційної демографічної статистики, вони містять цінну кримінологічну інформацію про *узагальнюючий портрет* особистості тих, хто вчинив злочин (злочини). При такому зіставленні виявляються їх зв'язки з типовими характеристиками усього суспільства.

Порівнюючи, наприклад, частку чоловічого і жіночого населення, втягнутого в орбіту злочинності, можна сказати, що злочини в Україні скоюють переважно чоловіки (90-92%). Співвідношення різних вікових груп у масі всієї злочинності показує, що найбільша кримінальна активність притаманна особам віком 25–29 років, потім іде категорія осіб від 18 до 24 років. Серед засуджених осіб у середньому рівень освіти нижчий, ніж серед законослухняних осіб. Найбільше осіб із середньою і неповною середньою освітою серед тих, хто вчинив насильницькі злочини, а також крадіжки. Сім'я є стримуючим чинником на шляху до злочинів. Серед злочинців знаходимо більший відсоток неодружених, незаміжних і розлучених, ніж у всьому населенні.

Аналіз рівня судимості за останні роки свідчить, що більше 65 % засуджених, на момент вчинення злочину ніде не навчались і не працювали. Однак ці цифри слід сприймати з обережністю. Системні проблеми у сфері правоохоронної діяльності мають наслідком те, що найбільш пильна увага сконцентрована переважно на тих, кого зараховують до бідних і маргінальних прошарків. Можна констатувати, що розподіл злочинців за родом занять і соціальним статусом тільки приблизно відображає реальну картину. Надбагаті і багаті громадяни України, як свідчать кримінологічні дослідження, так само вчиняють злочини, однак імовірність притягнення до кримінальної відповідальності цієї категорії осіб мінімальна.

Часто виникає питання, чи є вчинення злочинів більшою мірою характерним для представників певних етнічних груп або меншин? Слід наголосити, що до цього часу відсутні надійні й репрезентативні дані, які б підтверджували таку залежність.

Морально-психологічні якості. Будь-яка соціальна реакція людини, весь лад її життя залежать від тих властивостей особистості, які сформувалися на підставі її психічних станів і процесів у перебігу власного соціального досвіду; а також від потреб, інтересів, установок, світогляду, рівня духовного

розвитку, мотиваційної сфери, тобто від системи ставлення особистості до дійсності.

Забезпечують існування і розвиток будь-якої людини її *потреби,* які, в свою чергу, визначають інтереси, погляди, звички. Самі по собі потреби не є злочинними, але спосіб їх задоволення часто-густо є протиправним. Потреби розподіляють на природні (базові), матеріальні, духовні. Нажаль, в теперішніх умовах все більше наших співвітчизників вчиняють так звані злочини – виживання для задоволення базових потреб (в їжі, одязі, предметах побуту, житлі). Для рецидивістів, учасників організованих злочинних спільнот і професійних злочинців, навпаки, зайняття злочинною діяльністю є основною потребою, яка надає їм бажаний рівень матеріального забезпечення.

Потреби зумовлюють і відповідні *інтереси* людини. Серед злочинців набагато більше тих, хто знаходить своє «покликання» у кримінальній субкультурі, невід'ємними атрибутами якої є асоціальна, аморальна поведінка, зокрема, зловживання алкоголем, наркотиками, азартними іграми, жаргоном, а також заняття бойовими видами спорту. Інтерес тих, хто скоює корисливі злочини, знаходить відображення у споживацькій спрямованості, а тих, хто насильницькі – в демонстрації своєї сили і пануванні над іншою людиною.

Рівень потреб та інтереси породжують *мотивацію* злочинної поведінки, яка є центром внутрішньої структури особистості. Її можна охарактеризувати як процес виникнення й оформлення сукупності спонукальних причин, що призвели до вчинення злочину. Відзначається своєрідність кримінальної мотивації в окремих групах злочинців. Найчастіше зустрічаються такі мотиви: корисливі, анархо-індивідуалістичні, мотиви ревнощів, легковажно безвідповідальні, престижно споживацькі, політичні. Слід пам'ятати, що справжні мотиви можуть не усвідомлюватись злочинцем. Мотивація також не завжди безпосередньо пов'язана з характером вчиненого злочину. Мотиви можуть мінятись. У процесі підготовки до злочину і під час його скоєння первісні спонукання, установки, потреби, цілі тощо можуть істотно або незначною мірою змінюватися в залежності від ступеня взаємодії особистості

з конкретною ситуацією.

Початковими проявами морального занепаду особистості є *деформація моральних якостей*, яка зовні проявляється у грубощах, егоїзмі, цинізмі. Серед рис характеру злочинців переважають агресивність, злобність, самовпевненість, байдужість до соціальних наслідків своїх дій, легковажність, недбалість, мстивість, імпульсивність, надмірне честолюбство. Щодо такого мотиву як «неприязні стосунки», то за ним приховано недоброзичливе почуття до когось, підґрунтям якого є образа, кривда, ворожнеча, ненависть. Деяким із цих злочинців притаманне психологічне відчуження, що відображається у відсутності емоційних контактів з людьми і специфічному сприйнятті навколишнього світу як чужого та ворожого їм. Однак слід пам'ятати, що, наприклад, особи, що вчиняють службові злочини, злочини у сфері високих технологій, корупційні злочини, які діють у складі організованих злочинних спільнот, характеризуються передбачливістю, обережністю, послідовністю, холоднокровністю, цілеспрямованістю, їм притаманні лідерські якості. Їх бажання отримати надприбутки від злочинної діяльності можуть набувати рис хворобливої жадібності.

До *інтелектуальних властивостей* належить рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широта або вузькість поглядів, зміст і різноманітність інтересів. Існує доволі розповсюджений погляд про те, що у злочинців рівень розумового розвитку або коефіцієнт інтелекту – IQ - є набагато нижчім, ніж серед усього населення. Нагадаємо, що IQ визначається як відношення інтелектуального віку індивіда до його біологічного віку. Деякі дослідження, зокрема неповнолітніх рецидивістів, які скоїли насильницькі злочини, показали іх низькі розумові здібності за усним і загальним IQ – тестами у порівнянні з групою підлітків, що вчинили злочин уперше. Однак багато кримінологів підкреслюють, що більшість досліджень спирається на вимірювання коефіцієнта інтелекту у заарештованих або засуджених осіб. Але ця група, на іх думку, не може представляти усіх злочинців, оскільки багато з них уникло покарання. Тому,

якщо й існує низький рівень IQ у даної категорії осіб у порівнянні з іншим населенням, то це може бути наслідком роботи системи кримінальної юстиції.

Група *емоційних властивостей* у підструктурі морально-психологічних ознак представлена, зокрема, темпераментом, характером, почуттями, силою емоційних реакцій; глибиною переживань; схильністю до створення „застійних" емоційних комплексів (мстивість, злопам'ятність); схильністю до афективних станів; домінуючим настроєм; здатністю до контролю та втримання емоційних проявів.

Вольові властивості (процеси, стани) людини виявляється у її здатності свідомо керувати своєю психікою і вчинками: долати перешкоди, що виникають на шляху досягнення свідомо поставленої мети. Всі вольові дії цілеспрямовані. Вольові якості особистості оцінюються за здатністю приймати і здійснювати прийняті рішення, за вмінням регулювати свою поведінку і спрямованість своїх дій, за ступенем володіння витримкою, непорушністю, наполегливістю.

На індивідуальному рівні можна говорити про певний вплив *психічних аномалій*, таких як психопатія, психопатичний стан, хронічний алкоголізм, наркоманія та інші, на поведінку людини. Причому злочинній поведінці сприяють не самі психічні аномалії, а ті психологічні особливості, які формуються під їх впливом. Це питання буде розглянуто окремо.

До морально-психологічних якостей слід віднести й ціннісно-нормативну сферу свідомості особистості злочинця, яка визначається поглядами, переконаннями, ціннісною орієнтацією, внутрішньою установкою. Це глибинні особистісні характеристики, які вказують на найбільш значущі для людини об'єкти. У своїй сукупності вони дають змогу дізнатись про причини виникнення мотивів протиправної поведінки, здійснювати прогнозування майбутньої поведінки, а, отже, впроваджувати необхідні профілактичні засоби.

Ціннісно-нормативна сфера характеризується, насамперед, соціальною деформацією, ступінь і обсяг якої коливається від норми до крайнього відхилення – заперечення загальновизнаних цінностей і готовності вчинити будь-який злочин. В.С. Батиргареєва, досліджуючи рецидивну злочинність, дійшла висновку, що в ієрархії ціннісних орієнтацій повторних злочинців превалюють індивідуально-егоістичні переконання, прагнення до паразитичного існування за рахунок інших, погляди, що зумовлюють негативне ставлення до громадського порядку, власності громадян, зневажливе ставлення не лише до іншої людини, а іноді й до себе. Одночасно для рецидивістів не є характерним негативне ставлення взагалі до всіх існуючих цінностей. Вони часто набувають специфічних властивостей згідно з цінностями так званої злодійської культури.

Дослідження свідчать також про те, що злочинці частіше віддають перевагу не своїм позитивним якостям і здібностям, а матеріальній підтримці, потрібним зв'язкам, будь-яким засобам досягнення мети. Для багатьох злочинців характерними є подвійні стандарти. Вони дуже «гостро» реагують на випадки, коли вони самі або їх близькі особи стають жертвами злочинів. Псевдозакони кримінального світу, за якими злочинці намагаються жити, суперечать Біблійним заповідям і моральним настановам. Однак досить розповсюдженою є показна релігійність багатьох представників злочинного світу.

Слід розглянути й *правосвідомість* злочинців. Злочинці, вступаючи у конфлікт із законом, припускаються правового свавілля, ставлять себе вище за вимоги правових норм, не до кінця усвідомлюють, що їх виконання є необхідним обов'язком. Кримінологічні дослідження підтверджують істотну специфіку їх правової свідомості. Особи, які вчиняють злочини, виявляють (приховану або явну) неповагу до закону; вони впевнені, що закон можна обійти, порушити в конкретній ситуації на користь особистим або клановогруповим інтересам, розраховуючи (все частіше небезпідставно) на власну кримінально-правову безкарність. Однак доволі часто злочинці не мають

особливої, чітко вираженої позиції стосовно права і закону, тому й певні заборони не стають внутрішнім регулятором їх поведінки. У системі їх ціннісних орієнтацій перше місце посідають егоїстичні і корисливі спрямування, вигода, кар'єризм, власне благополуччя, самолюбство і свавілля. Вони проявляють терпимість, а або навіть схвалюють правопорушення, які вчиняють люди з їх кола.

Однак не слід забувати, що не всі закони, прийняті вищим законодавчим органом держави, завжди відповідають духу закона і праву. Можлива і наступна ситуація: законодавець свавільно приймає закон (низку законів), які суперечать інтересам переважної більшості громадян тієї чи іншої держави, або не враховують соціально-економічну ситуацію в країні. У такому разі за допомогою норм про кримінальну відповідальність держава в особі правлячої політичної еліти намагається боротись зі своїми опонентами або критично мислячими громадянами, тим самим узурпуючи владу.

Особистісно-рольові властивості характеризують побутові, сімейні, виробничі та загальні зв'язки суб'єкта. Поведінка людини залежить, по-перше, від соціальних позицій, яких вона додержується у своєму житті; по-друге, від розуміння і виконання нею власних рольових обов'язків і функцій, що випливають із даних соціальних позицій. Людина в суспільстві посідає ряд позицій і виконує різні «ролі». Існує два моменти, які слід досліджувати, вивчаючи особистість конкретного злочинця: 1) яку соціальну роль виконує суб'єкт у родині, колективі, у колі друзів, у суспільстві і 2) якою є ця роль в уявленні самого злочинця.

Не всі види реальної рольової поведінки мають однакове значення при вивченні особи злочинця, а тільки ті, які справляють криміногенний вплив на поведінку людей. Як приклад останніх необхідно назвати такі ситуації: людина ухиляється від деяких соціальних позицій; вона не може або не бажає сумлінно виконувати вимоги, що випливають з тієї або іншої соціальної позиції; особа прагне зайняти таку соціальну позицію, вимогам якої вона

заздалегідь не відповідає; вона одночасно посідає такі позиції, які пов'язані з суперечливими вимогами; веде маргінальний спосіб життя тощо.

Кримінально-правові ознаки особистості злочинця. Перелічені вище ознаки виявляються у деяких формах дозлочинної поведінки особи і найбільш повно відображені в учиненому нею злочині. Серед ознак, які призвелв до вчиненого злочину, слід назвати ті, які характеризують спрямованість і тривалість злочинної поведінки суб'єкта; ступінь і характер суспільної небезпечності вчиненого злочину; способи, вибрані для досягнення злочинної мети; форми вини; форми співучасті; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; ставлення винного до вчиненого (визнав себе винним чи ні, розкаявся чи ні), осудність, повторність (рецидив), стан в момент вчинення злочину (сп'яніння, глибоке душевне хвилювання) та ін. Отже, це дає змогу дослідити злочинну кар'єру або зробити висновок про одноразову злочинну поведінку.

Ознаки, які складають кримінологічну структуру особистості злочинця, не завжди притаманні у повному обсязі конкретному злочинцю. Вони, так би мовити, подають загальний портрет особистості злочинця і є найбільш характерним для тих, хто скоює особливо тяжкі і тяжкі злочини, систематично займається злочинною діяльністю.

§3. Соціальне і біологічне в особистості злочинця, їх співвідношення

Давно ведеться наукова полеміка про те, що, передусім, визначає поведінку людини, зокрема, й злочинну – природні вроджені (біологічні) якості чи ті, що були набуті у процесі соціалізації. Вирішення цієї проблеми в ретроспективі будувалось на двох історичних напрямах учень про природу злочинів. Відповідь на це запитання іноді надавалась і надається спрощено й однозначно. Тому помилковими є як однобічна біопсихологізація особи, так і однобічна соціологізація даного поняття. Не слід забувати, що частка тієї або іншої складової особистості в окремих формах поведінки людей

часом відрізняється, не збігається за своїм обсягом і зміщується в той чи інший бік.

Особистість злочинця (як і будь-яка особистість) — це складне інтегруюче поняття, що включає в себе **біологічні, психічні, духовні і соціальні** сторони людини. До набору **біологічних** якостей людини належать анатомо-фізіологічні, генетичні, нервово-мозкові та інші властивості організму, а також прояви складного механізму успадкування. До цього часу переважною більшістю представників філософських, природничих і суспільних наук біологічне в людині розцінюється як випадкове і нейтральне, якщо брати його виокремлено у статиці. Але воно «спрацьовує» в період раннього формування особи і на окремих стадіях детермінації її поведінки. Біологічне є умовою розвитку людини як особистості. Біологічні особливості можуть набувати значущості в окремих випадках, наприклад, у поведінці неповнолітніх. Як вважають кримінологи наявність критичних фаз розвитку емоційно-вольової сфери у підлітків впливає на їх вчинки. Несформованість соціальних рис призводить до недостатнього самоконтролю.

Звичайно ж, деструктивна поведінка людини залежить від її біологічної природи, її особливостей. Одним із перших у радянській кримінології звернув увагу на важливість урахування біологічних особливостей саратовський кримінолог І.С. Ной, який наголошував, що в етіології (причинності) злочинної поведінки обов'язково повинні враховуватись певні якості, успадковані людиною при народженні. Його підтримував український кримінолог А.Ф. Зелінський, який підкреслював, що особою генетично успадковується темперамент, від якого значною мірою залежить характер людини, зокрема, така його особливість, як залежність поведінки від зовнішніх впливів (інтроверти, екстраверти). Він народження людина успадковує інтелектуальні та інші задатки, талант, обдарованість, а також будову тіла, що має вагоме значення у формуванні особистості злочинця. Наприклад, серед неповнолітніх правопорушників чимало осіб із затримками інтелектуального розвитку. Вони формально

досягли віку кримінальної відповідальності, осудні, але не здатні правильно оцінювати соціальну значимість своєї поведінки, прийняти правильне рішення при виборі лінії поведінки в складній ситуації. Отже, важливим є врахування невідповідності фактичного і розумового віку злочинця при призначенні покарання, оскільки ця обставина пом'якшує провину правопорушника, у виняткових випадках — виключає можливість його кримінальної відповідальності.

Під **психічною** складовою особи розуміють самостійний душевно-внутрішній світ: її відчуття, сприйняття, переживання; вольові, інтелектуальні та емоційні особливості; темперамент і характер. Деякі з цих якостей і властивостей мають природну основу. Всі вони є відносно стійкими та індивідуальними, що не виключає їх розвитку протягом усього життя людини під впливом конкретних життєвих умов і в результаті захворювань. Але в основному вони змінюються під впливом виховання і ресоціалізації. Ось чому ця складова особи є не суто психічним початком, а є її психосоціальними властивостями. Особливо слід підкреслити, що психічна діяльність людини в повному обсязі проявляється через її активне спілкування з іншими людьми та соціальними групами.

У зв’язку з розглядом даної проблеми простежимо роль і вплив психічних аномалій (відхилень) на злочинну поведінку. Психічні аномалії – це розлади психічної діяльності, які не виключають осудності, але спричиняють особистісні зміни, які можуть призвести до відхилень у поведінці. Найчастіше вони є спадковими, однак можуть бути і набутими. Ці аномалії включають в себе такі захворювання і стани характеру як психопатія, олігофренія у формі дебільності, алкоголізм, наркоманія, остаточні прояви черепно - мозкових травм, органічні захворювання центральної нервової системи, епілепсія, судинні захворювання з психічними змінами, шизофренія в стані стійкої ремісії та деякі інші психічні розлади та хвороби.

Аналіз слідчої і судової практики дозволяє зробити висновок про те, що особи, які мають психічні аномалії у межах осудності, набагато легше втягуються в кримінальні ситуації, а також частіше за психічно здорових осіб мають конфлікти із законом. Емоційна нестійкість, нерідко раптова збудливість, схильність до афективних реакцій даної категорії осіб можуть збільшувати ймовірність вчинення ними злочинів. Психоаномалії суттєво ускладнюють засвоєння соціальних норм, котрі регулюють поведінку, тобто обтяжують формування і пристосування до життя. Як наслідок – такі індивіди більшою мірою, ніж інші, відчужені від малих соціальних груп і в цілому від суспільства. Коло родинних, дозвільних і ділових стосунків різко звужено, нестійке, а іноді й відсутнє. У реальній ситуації поведінка таких людей, найчастіше, стає конфліктною.

Ю.М. Антонян довів, що особи із психічними вадами переважають серед тих, хто вчинив вбивства та спричинив тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство, а також серед неповнолітніх злочинців і рецидивістів. Згідно з результатами дослідження, проведеного О. Хорватовою, особами з психічними аномаліями вчиняється майже 37 % насильницьких злочинів проти інших осіб.

За даними вибіркових досліджень, найчастіше серед тих, хто вчинив такі злочини, зустрічаються такі аномалії: психопатії і психопатичні стани- 33 %, органічні враження центральної нервової системи – 18 %, хронічний алкоголізм – 17 %.

Отже, поєднані з несприятливими соціальними умовами виховання й існування, психічні аномалії сприяють формуванню таких сталих рис і уявлень особи, які у конкретній ситуації визначають вибір злочинного шляху задоволення потреб і досягнення певної мети.

Духовне являє собою набір таких характеристик, як милосердя, співчуття, взаємодопомога, повага, любов до ближнього, національна гідність тощо. Духовність формує реальну сутність людини, її ставлення до

життя, зумовлює релігійно-філософські роздуми про внутрішній світ людини, шлях до істини, смерть та безсмертя, вічність та душу.

Саме про цю складову людини дуже часто забувають, досліджуючи злочинну поведінку. Нехтування духовними потребами індивіда, небажання або невміння їх розвивати в дитинстві з боку батьків, освітніх закладів часто призводять до незворотніх процесів у свідомості неповнолітніх і дорослих, які потім проявляються у виборі аморальної і злочинної поведінки заради задоволення сьогочасних базових потреб. Можна сказати, що злочин є наслідком недосконалості людської духовності. Суб'єкт вчиняє злочин, коли внутрішньо готовий на нього при наявності зовнішніх (соціальних) сигналів, яким відповідають духовні якості індивіда. В останні роки звертається увага на той факт, що тільки враховуючи духовну складову індивіда можна надати цілісний погляд на особистість злочинця. Суттєвим внеском у розвиток кримінологічної науки стали результати праць І. В. Кондратюка, в яких досліджуються духовні сторони особистості злочинця.

Щодо ролі *соціального*, то слід памятати, що особистість злочинця формується середовищем, мікро і макровпливами, що потрапляють на певну біологічну основу. Зі свого боку біологічне, є умовою розвитку людини як особистості. Біологічні особливості можуть набувати значущості в окремих випадках, наприклад, у поведінці неповнолітніх. Як вважають кримінологи, наявність критичних фаз розвитку емоційно-вольової сфери у підлітків, впливає на їх вчинки. Несформованість соціальних рис призводить до недостатнього самоконтролю.

На думку В.В. Голіни, здатність людини до кримінальної деструктивності (відхиленню від заборони) закладено природою, однак вона не є фатальною і здебільшого **має** соціально обумовлений характер.

Формування криміногенності особистості, яка в подальшому перетворюється в злочинця, може починатись із перебування в аморальному або протиправному оточенні (сім'я, друзі, сусіди), для якого є характерним вчинення правопорушень некримінального характеру. У цьому стані

негативна спрямованість особистості ще не посідає провідних позицій. У генезі особистості злочинця ця первинна криміналізація особистості утворює стадію передкрімінальної особистості. Саме на цьому етапі важливо розпізнати поведінкові проблеми індивіда і застосувати до нього профілактичні заходи. Криміналізація особистості – наділення людини антисоціальними якостями – як правило, потребує певного часу.

Вчинення злочину є показником того, що посилилась негативна складова спрямованості особистості і відбулась її криміналізація. Отже, профілактичні заходи не були ефективними або взагалі не застосовувались.

Таким чином, слід констатувати, що зараз серед сучасних українських кримінологів переважає погляд, шо біологічне і соціальне в людській природі не протистоять одне одному, а існують у нерозривній єдності, взаємозв'язку і взаємообумовленості. Біопсихологічні фактори є матеріальною передумовою розвитку соціальної сутності людини в позитивному або негативному значенні. Генетичний набір людини реалізується за наявності відповідних життєвих умов. Цей процес залежить від конкретного середовища проживання і спілкування людини, впливів суспільства, а також від характеру її соціальної діяльності. Цілісний погляд на особистість злочинця можливий тільки з урахуванням духовної складової індивідуума, що не знайшло поки адекватного відображенння в кримінологічній науці.

§4. Типологія злочинців

Типологія – це процедура наукового мислення й емпіричного пізнання. Вона полягає у розподілі явищ на окремі елементи за найбільш істотними критеріями та у виявленні відмінностей між ними. Типологія злочинців створюється, передусім, *з метою зясування причин злочинної поведінки*, тому важливим є врахування суб'єктивного критерію, тобто мотивів. Відмежування типу особистості злочинця на рівні узагальненого образу (моделі) є необхідним для раннього розпізнавання криміногенної особистості, для виявлення особистісних причин скоєння злочину,

прогнозування ймовірності вчинення у майбутньому кримінальних правопорушень, а також індивідуального профілактичного впливу на особистість.

Вперше типологію злочинців було розроблено Ч. Ломброзо, який розрізняв наступні типи злочинців: 1) природжених; 2) «злочинців внаслідок божевілля»; 3) злочинців за пристрастю, до яких належали й політичні маняки; 4) випадкових.

Значна більшість кримінологів вважає, що критеріями для побудови типології особистості злочинців повинні бути: 1) характер антисуспільної спрямованості особи злочинців; 2) ступінь глибини цієї антисуспільної спрямованості (тривалість і стійкість злочинної поведінки). Названі два типологічні критерії, доповнюючи один одного, становлять підґрунтя типології особистості злочинців, яка будується, як бачимо, поки що на рівні субєкта злочину в рамках науки кримінального права.

За першим критерієм усіх злочинців, зазвичай, поділяють на такі п’ять типів.

Перший (найбільш розповсюджений) — це так званий *корисливий тип злочинця*, у поведінці якого домінують корестолюбні і меркантильні мотиви, неповага до всіх форм власності, ігнорування встановлених у державі правил розподілу матеріальних цінностей (майна, капіталів, прибутків). До цього типу належать ті, хто вчиняє крадіжки, службові злочини, зокрема, корупційної спрямованості, контрабанду, займається злочинними промислами (наприклад, наркобізнесом). Різновидом цього типу є підтип «злочинець-бюрократ», для якого характерним є злочини, повязані з розкраданнями бюджетних коштів, зокрема, у сфері державних закупівель.

Другий — *насильницький тип особистості злочинця*. Для цього різновиду характерним є явне негативно-зневажливе ставлення до іншої особи та її найважливіших благ: життя, здоров’я, тілесної та статевої недоторканності. Таке ставлення є наслідком загальної агресивності особистості, зумовленої такими якостями індивіда, як соціальна

відчуженість, знижена толерантність, озлобленість, егоцентризм тощо. Для насильницьких злочинців найбільш характерним є низький рівень загальної культури і освіти.

До цього типу належать злочинці, які вчиняють злочини проти особи та інші злочини, пов'язані з посяганням на особу (наприклад, умисне вбивство, зґвалтування, бандитизм, розбій – якщо домінуюча мотивація - насильницька).

Третій тип - *корисливо-насильницький*, містить у собі характеристики насильницьких і корисливих злочинців. Такі особи відрізняються найбільшою некерованістю поведінки і раптовістю асоціальних вчинків. До цієї категорії належать вимагачі, грабіжники, ті, хто вчиняє розбійні напади (за умов домінантної корисливої мотивації).

Четвертий тип — д*езорганізований тип злочинця*, якому притаманне індивідуалістично-зневажливе ставлення до різних соціальних настанов і вимог, до загальнолюдських цінностей, до свого громадянського обов'язку, а також до будь-якого роду заборон (наприклад, порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою; хуліганство; дезертирство та ін., деякі злочини у сфері незаконного обігу наркотиків).

П'ятий — *необережний тип злочинця*. Злочини з їх боку є наслідком прояву легковажно-безвідповідального і недбалого ставлення до своїх обов'язків і можливих наслідків своєї поведінки. До цього типу належать усі злочинці, які вчинили злочини з необережності, зокрема, злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту або злочини проти безпеки виробництва.

За другим типологічним критерієм, тобто залежно від ступеня глибини антисуспільної спрямованості особистості злочинців, є підстави виокремити такі типи:

1) *випадкових* злочинців — осіб, які вперше вчинили злочин внаслідок випадкового збігу обставин і їх дії входять у суперечність із загальною позитивною характеристикою минулої поведінки. До цієї категорії належать

необережні злочинці (вчинили злочини у стані сильного душевного хвилювання, при перевищенні меж необхідної оборони, порушили правила експлуатації транспортних засобів тощо). Для таких осіб є характерною, зазвичай, позитивна соціальна спрямованість, сталий рівень правосвідомості, усвідомлення протиправності своїх дій.

2) *ситуаційних* злочинців — осіб, які вперше вчинили злочин, не встоявши перед впливом несприятливих зовнішніх умов формування і життєдіяльності, хоча їх соціальна спрямованість, у більшій мірі, виражена позитивним компонентом. Характеризується легковажним ставленням до соціальних норм, неможливістю утриматись від спокуси, протистояти тиску групи. Злочин як умисний, так і необережний, як правило, вчинено перший раз. До цього типу належать також ті, хто для задоволення основних життєвих потреб вчиняє так звані «злочини-виживання», хоча протиправна поведінка суперечить їх життєвій диспозиції.

3) *нестійких* злочинців — осіб, які скоїли, зазвичай, злочин вперше, але допускали правопорушення раніше, характеризувались девіантною поведінкою, компоненти негативної і позитивної спрямованості особистості приблизно рівні. Особи з психічними аномаліями найчастіше належать саме до цього типу злочинців.

4) *злісних* злочинців — осіб, які скоїли декілька злочинів і перебувають у стійкому протистоянні до суспільства або його основних етичних та моральних правил (учасники організованих груп і злочинних організацій, ті, хто неоднарозово вчиняли злочини, раніше судимі). Вони відрізняються значною деформацією морально-психологічних якостей.

5) *особливо злісних* злочинців — осіб, які вчиняють, найчастіше, тяжкі й особливо тяжкі злочини. Злочини є стилем їх життя або кримінальною професією (злодії у законі, професійні злочинці, керівники, лідери організованих груп і злочинних організацій). Характеризуються глибокою деформацією правової сфери свідомості, злочинну поведінку вибирають свідомо. Їх морально-психологічні і соціально - рольові якості спотворені.

Слід зазначити, що представлена типологія злочинців є певною мірою умовною. Життя, безумовно, надає багато прикладів, коли окремі злочинці не вписуються у вищенаведені типи. Деякі кримінологи виокремлюють додаткові типи злочинців. Наприклад, американський соціолог і кримінолог Е. Сазерленд в 30-х рр. XX століття вперше звернув увагу на так звану білокомірцеву злочинність і виокремив відповідний тип злочинця, котрий посідає відповідальне соціальне становище, скоює злочини в процесі своєї професійної діяльності, внаслідок чого порушує довіру, яку йому висловило суспільство. Згідно з вітчизняним законодавством, до цього типу належить більшість тих злочинців, які вчиняють службові і посадові особи державних органів влади і місцевого самоврядування. За представленою типологією такі злочинці охоплюються підтипом "*злочинець – бюрократ"*.

І останнє зауваження. Слід врахувати, що реально існує ще один мнимий тип особистості злочинця – який умовно можна назвати "Злочинець – жертва системи кримінальної юстиції". Юридично підпадають під цю категорію особи, стосовно яких винесено обвинувальний вирок внаслідок ненавмисної або навмисної помилки працівників правоохоронних та судових органів або через злочинні дії останніх (корупційні правопорушення, службові злочини). Зрозуміло, що наявність таких осіб певним чином перекручує загальну кримінологічну характеристику злочинців.

§5. Наукове та практичне значення вивчення особистості злочинця та її типології

Особистість злочинця вивчається на трьох рівнях: індивідуальному, груповому і загальному. У зв'язку з тим, що профілактичній роботі з потенційними злочинцями і особами, які відбувають покарання, приділяється мало уваги, а за традицією репресивний напрямок боротьби зі злочинністю продовжує залишатися основним у порівнянні з профілактичними заходами, потреби суспільства і держави у своєчасному та ефективному індивідуальному запобіганні злочинів не задовольняються.

Особистість злочинця як система теоретичних знань акумулює в собі різноманітні знання таких наук, як психологія та її галузь - юридична психологія, педагогіка, психіатрія, соціологія, філософія, медицина, які допомагають віднайти закономірності формування особистості людського індивіда, характерні риси її взаємодії з оточуючим середовищем.

Потребують подальшого поглибленого наукового опрацювання уявлення, ідеї, знання, гіпотези, спрямовані на опис, тлумачення і пояснення феномена появи, існування, розвитку та особливостей тих, хто з великим ступенем імовірності може вчинити злочин вперше чи повторно.

На підставі емпіричних досліджень особистості злочинця формуються різноманітні теорії злочинної поведінки або теорії причин (факторів) злочинності, які є підгрунтям для індивідуального прогнозування злочинів і всієї злочинності. Ця складова предмета кримінології, у свою чергу, закладає фундамент для розробки і реалізації заходів запобігання і протидії злочинності. Інакше кажучи, на підставі власних теоретичних напрацювань учені – кримінологи надають практичні поради, експертні висновки і пропозиції, які враховуються (в різних країнах із різним ступенем успішності) представниками органів кримінальної юстиції, інших державних інституцій, громадськими та комерційними організаціями в своїй діяльності.

Питання та завдання для самоконтролю

1.У якому співвідношенні перебувають біологічні, психологічні і соціальні сторони, які в своїй сукупності створюють поняття особистості злочинця? Наведіть відомі вам визначення особистості злочинця.

2. Що таке структура особистості злочинця і на які елементи вона може бути розподілена?

3. В чому полягають дискусійні питання проблеми соціального і біологичного в особистості злочинця? Як історично змінювались погляди учених на цю проблему?

4. Яке місце займають психічні аномалії у дозлочинній і злочинній поведінці?

5. Якою є роль духовної складової при вивченні особистості злочинця? Здійснить пошук інтернет – джерел щодо означеного питання. Яким чином потрібно розвивати духовні потреби у неповнолітних і дорослих?

6. Назвіть критерії (підстави), на яких побудовано типологію особистості злочинця.

7. На які типи поділяються злочинці в залежності від характеру антисуспільної спрямованості особистості? Дайте розгорнуту характеристику кожному із них.

8. Проілюструйте конкретними прикладами, які стали вам відомі під час проходження практики, різні типи злочинців за другим типологічним критерієм.

Розділ 7. Причини та умови окремого (одиничного) злочину

§1. Причина конкретного злочину

Серед кримінологів немає однозначного розуміння причин та умов вчинення конкретного злочину. Численні точки зору можна згрупувати у три основні підходи.

Згідно з першим підходом, причиною вчинення конкретного злочину визнавалися *негативні соціальні явища і процеси*, під впливом яких у особи виникають антисуспільні погляди, звички, установки, що втілюються у кримінальну мотивацію і внутрішню готовність до протиправних дій (І. М. Даньшин, Л. М. Давиденко). Іншими словами, причина злочину лежить у площині соціального середовища.

Прихильники другого підходу убачали причину злочину *у самому злочинці,* а точніше *у дефектності інтелектуальної, вольової та емоційної структур його особистості*. Доводилося, що уроджені і набуті риси та властивості особи у складній взаємодії породжують кримінальну мотивацію і рішучість на вчинення злочину за певної життєвої ситуації (А. Ф. Зелінський, А. П. Закалюк, О. М. Костенко).

Згідно з третім підходом, причиною злочину є *взаємодія* криміногенних факторів соціального середовища і антисуспільних властивостей особи (А. І. Долгова, О. М. Яковлєв, С. А. Тарарухін).

Найбільш обґрунтованим видається другий підхід. При поясненні причин індивідуальної злочинної поведінки слід виходити з того, що будь-які об’єктивні (зовнішні) впливи середовища, а також суб’єктивні (внутрішні) риси та властивості не здатні самі по собі спричинити вчинення злочину. Вони мають пройти через психіку особистості (світогляд, цінності, інтереси, нахили) і втілитися у мотивах та рішенні діяти протиправно. Отже, носієм причини індивідуальної злочинної поведінки виступає людина, а не зовнішні впливи та ситуації. Встановлення безпосередньої причини вчинення конкретного злочину (вбивства, розбою, крадіжки) має здійснюватися шляхом з’ясування мотивів, що виступають підставою для прийняття

рішення діяти певним чином для досягнення поставленої мети. Мотив злочину дає відповідь на питання: чим керувалася особа при постановці мети та виборі засобів її досягнення в умовах конкретної життєвої ситуації? Доки не з'ясований мотив взагалі невідомо, що в дійсності відбулося: злочин чи подвиг? (М. Й. Коржанський, 2001).

Мотив злочинної поведінки розуміється як сформований під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи намір, який є внутрішньою безпосередньою причиною вчинення злочину та виражає особисте ставлення до того, на що спрямоване це діяння (К. Є. Ігошев, 1974). Мотив складається з двох взаємопов'язаних частин: *змістовної* і *динамічної* (енергетичної). Змістовна сторона мотиву вказує на задум, яким насправді керувалася особа при постановці конкретної мети та виборі протиправного шляху її досягнення. Це те, заради чого в дійсності вчиняється злочин, його безпосередня причина. Через змістовну сторону мотиву виражається спрямованість особистості, її інтереси, схильність мислити і готовність діяти у певний спосіб. Предметний зміст мотиву пов'язаний з умислом і метою ймовірного посягання, обмірковуванням його доцільності. Енергетичну сторону мотиву утворюють емоції і почуття, що збуджують вольову активність та підтримують стан готовності до цілеспрямованих дій. Емоційне переживання злочинного наміру рухає вольовим процесом у певному напрямі.

Таким чином, ***мотиви*** одночасно виступають підставою (причиною) і рушійною силою цілеспрямованої поведінкової активності, а отже ***є безпосередньою причиною вчинення конкретного злочину*** (крадіжки, розбою, вбивства та ін.). Безмотивних злочинів не існує. До конкретних посягань людей штовхають певні спонукання: прагнення незаконного збагачення, помсти, задоволення статевої пристрасті, самоствердження через насильство над особою, національна, расова та релігійна нетерпимість тощо. Мотиви виникають та утверджуються у процесі мотивації.

Кримінальна мотивація – це поетапна психічна діяльність із формування мотиву та приведення свідомості і волі у стан підвищеної готовності реалізувати злочинний задум. Кримінологічний інтерес до категорії мотивація полягає в тому, що вона допомагає пізнати: яким чином люди замислюють вчинення злочину та наважуються реалізувати намір на практиці? Мотивація є тією внутрішньою силою, що породжує особистий вибір одного із можливих варіантів поведінки і штовхає людину до досягнення поставленої мети. Сама ж вона, *визначається спрямованістю особистості злочинця*. За змістом останньої робляться висновки про домінантні мотиви й обрану лінію поведінки. Спрямованість особистості – *це сформована під впливом соціального середовища і життєвого досвіду ієрархія цінностей та відповідних їм провідних мотивів, якими керується її носій при виборі лінії поведінки.* Вона виражає особисте ставлення її носія до норм і цінностей суспільства, видів дозволеної діяльності, відносин між людьми. Так, наприклад, злочинці із корисливою спрямованістю особистості, вмотивовані на незаконне збагачення. Проте одні з них, роблять це ненасильницьким шляхом. Інші – поєднують реалізацію корисливих мотивів із насильством над особою. Добре відомі широкому загалу насильницькі злочинці – мають агресивну спрямованість особистості, зневажають недоторканістю особи, її життя та здоров'я, честі й гідності.

Кримінальна мотивація може бути різною за мірою усвідомлення, повнотою розгортання, стійкістю, силою каузального впливу на мислення і поведінку індивіда. Вона організовує, регулює та скеровує свідомість і волю у напряму формування наміру, визначення мети і прийняття рішення діяти у протиправний спосіб. Відповідно до цього, вирізняють три етапи мотивації: 1) формування мотиву; 2) цілеутворення (уявлення про ціль та образ дії); 3) прийняття рішення діяти у певний спосіб. Зазначені етапи мотивації притаманні будь-якому акту поведінки, при цьому кримінальна мотивація вирізняється антисоціальним змістом.

За класичною схемою, формування мотиву злочинної поведінки починається із відчуття нужди у задоволенні певних потреб. У структурі останніх зазвичай переважають матеріальні. Далі, в уяві особи, відбувається пошук предмету, що може задовольнити актуальну (особисто значущу) потребу. Найчастіше, матеріальні потреби абстрактно пов'язуються із грошовими коштами та майном. Усвідомлений, таким чином, предмет потреби, набуває форму інтересу. Він полягає у наданні переваги протиправному шляху задоволення матеріальної потреби, скажімо, у грошових коштах. На цьому етапі, особа вже розуміє характер майбутнього діяння і, прийнятно ставиться до можливості реалізувати намір. Потім, йде внутрішня боротьба протилежних думок, емоцій, почуттів. Внаслідок – виникає декілька мотивів одночасно. Це може бути: бажання незаконного збагачення, страх викриття і кримінального покарання, сором перед знайомими людьми, заздрощі багатим співвітчизникам тощо. У боротьбі мотивів перемагає той, що скеровує мислення у певному напрямі. За загальним правилом, провідний (домінантний) мотив визначає цілеутворення.

На етапі цілеутворення, мислення переходить від абстрактних до конкретних форм: визначається кінцевий результат і образ поведінки, що його забезпечить. При постановці мети, вона співвідноситься із провідним мотивом, а також внутрішньою шкалою цінностей, поглядами, переконаннями, набутим досвідом поведінки у схожих ситуаціях. Вибір серед різних варіантів поведінки протиправного – свідчить, що насправді особа була до цього морально готовою, бо кожен для себе знає крайню межу, через яку не зможе переступити. У процесі цілеутворення, особа просувається на шляху конкретизації наміру, перебирає можливі способи та засоби посягання і зупиняється на найбільш підходящих за конкретних обставин. Далі, мотивація переходить у стадію прийняття рішення.

На етапі прийняття рішення, свідомість оцінює шанси і ризики замисленого злочину, прогнозує його наслідки. Тут, особа має визначитися:

реалізовувати намір чи ні, якщо так, то коли, і за яких умов? Ствердне рішення втілюється у планування посягання та готування до його вчинення, а не ствердне – у добровільну відмову реалізувати намір.

За ступенем організації та регуляції поведінки кримінальна мотивація може бути *стійкою* та *ситуативною*. В одних випадках, мотивоутворення розгорнуте у часі, зважене і продумане у деталях. Це характерно для злочинів із заздалегідь сформованим умислом, конкретизованим у загальному плані дій. Переважно йдеться про корисливі ненасильницькі злочини. Водночас, при вчиненні групи тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи, досить часто мотивація має згорнутий вигляд, протікає фрагментарно лічені хвилини чи навіть секунди та призводить до спонтанних дій на емоційній основі. Зокрема, важко збагнути логіку більшості вбивств з особливою жорстокістю, заподіяння смерті під час масових бійок, спонтанних конфліктів між рідними та близькими людьми. Тут беруть верх емоції над розумом, а свідома регуляція тимчасово поступається неусвідомленим реакціям (А. Ф. Зелінський, 1986). Зазвичай тимчасово ослаблений контроль свідомості виникає внаслідок перебування особи у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, сильного психоемоційного збудження, а також через розлади психіки і поведінки в межах осудності. Однак це ще не означає відсутність мотивів (причин) вчинення таких злочинів.

Психіка людини має кілька рівневу структурну організацію. Звідси, мотивація може протікає на різних рівнях абстрагування та усвідомлення. Нижчі рівні саморегуляції психіки відповідають за мотиви елементарних дій, що не вимагають напруженого вибору шляхів і засобів досягнення цілей. У повсякденному житті, люди рідко замислюються над причинами підвищеної конфліктності у побуті та сім'ї, агресивним реагуванням на нікчемні приводи, потягом до садизму і сексуальних збочень. Між тим, в основі такої поведінки лежить фіксована агресивна установка до насильства над особою заради самоутвердження, отримання задоволення і навіть захисту від

удаваних страхів та небезпек. Носії зазначеної установки емоційно нестійкі, мають понижені пороги агресивних реакцій і ослаблену схильність до повного усвідомлення змісту та прогнозування наслідків своїх дій. Про таких людей говорять, що вони спочатку діють, а згодом думають. Натомість для більшості людей вчинення злочину – подія неординарна, пов'язана із можливим досягненням бажаної мети в умовах невизначеності і ризику. У дійсності, мало хто із адекватних людей впевнений в успішності реалізації злочинного наміру та досягненні бажаного результату. Невизначеність перебігу ситуації посягання, ризик бути викритим і покараним, загроза втратити здоров'я і навіть життя у протиборстві із жертвою – породжують стрес для психіки та «вмикають» усі її приховані резерви. Як результат, маємо розгорнуту мотивацію: зловмисники вагаються, зважують вигоду і ризик, переборюють страх, роблять помилки, приймають принципове рішення реалізувати намір чи відмовитися від вчинення злочину. На підтвердження такого висновку свідчать дані кримінально-правової статистики, згідно з якими за всі роки незалежності України у структурі злочинності першу позицію посідають злочини проти власності (понад 60%). А як відомо, за силою каузального впливу на особу та динамічною здатністю викликати вольову активність – корисливі мотиви не мають собі рівних і поступаються хіба-що сексуальним інстинктам (Б.С. Волков, 1984).

§2. Умови, що сприяють вчиненню злочину

Для реального вчинення злочину, недостатньо існування тільки його причини. Сформований мотив і попереднє рішення діяти у певний спосіб, створюють високу ймовірність протиправного посягання. Однак внутрішня причина діє через зовнішні умови. Остаточна невизначеність можливого перебігу подій та ризики недосягнення поставленої мети – до певного часу стримують більшість зловмисників. Щоб приступити до виконання наміру, особа має отримати додаткові аргументи на користь реальності досягнення поставленої мети та спрогнозувати хід запланованого посягання. Такі аргументи зловмисник черпає із зовнішнього середовища, в якому протікає

його життя і діяльність, а також шляхом оцінки обставин, що складаються перед вчиненням злочину на предмет сприятливості та досягнення конкретного результату. Іншими словами, викликають рішучість переходу від намірів до дій – зовнішні умови та конкретна життєва ситуація. Зовнішні умови, що сприяють вчиненню злочину можна поділити на дві групи: 1) ***умови формування кримінальної мотивації та мотивів***; 2) ***умови реалізації мотивів і рішення про вчинення злочину.***

Формуванню кримінальної мотивації і мотивів передує формування особистості злочинця, а точніше його антисуспільної спрямованості. *Антисуспільна спрямованість особистості* – це система ціннісних переваг, що вмотивовують вибір протиправного шляху досягнення цілей життя і діяльності. В основі зазначеної спрямованості лежать викривлені ціннісні орієнтації, вузько індивідуалістичні інтереси, аморальні принципи, домінантні мотиви і фіксована лінія поведінки. У кінцевому підсумку, антисуспільна спрямованість породжує кримінальну мотивацію, що втілюється у рішення діяти протиправно за сприятливих зовнішніх обставин.

Антисуспільна спрямованість утворюється поступово, по-мірі засвоєння та відтворення у повсякденній практиці протиправної моделі поведінки. У повсякденному житті все починається із несприйняття суспільних цінностей, невиконання соціальних та правових норм, нехтування вимогами суспільної моралі, що тягне за собою орієнтованість на протиправні форми поведінки як цілком прийнятні. Згодом, особа експериментує із вчиненням адміністративних правопорушень та злочинів невеликої тяжкості. Якщо це проходить безкарно, то виробляється прийнятне особисте ставлення до протиправної моделі поведінки та виникає мотивація до вчинення нових злочинів.

Найбільш вагомий вплив на **формування кримінальної мотивації і мотивів** вчинення злочинів справляють деформації первинних інститутів соціалізації: *батьківської сім'ї, школи, трудового колективу, найближчого побутового оточення, дозвільної групи спілкування*.

Батьківська сім'я – первинний і найбільш потужний інститут соціалізації, що визначальним чином впливає на становлення спрямованості особистості: просоціальної чи антисоціальної. Кримінологи звертають увагу на декілька основних дефектів соціалізації, притаманних батьківській сім'ї, що можуть формувати кримінальну мотивацію: а) емоційне ставлення батьків до дітей у ранньому дитинстві; б) умови виховання та розвитку дітей; в) характер відносин між батьками та дітьми.

Психологи доводять, що діти почуваються щасливими і повноцінно розвиваються у разі, якщо їхнє народження було бажаним для батьків. Тоді, їх оточують любов'ю і турботою, дарують щасливе дитинство. Особливо важливим є емоційний зв'язок між матір'ю та дитиною, починаючи із віку немовляти. Духовне неприйняття дитини, відсутність кровного зв'язку – породжують у неї підсвідомі страхи і тривогу за своє теперішнє та майбутнє, формують комплекс неповноцінності і в цілому порушують нормальний процес соціалізації (Ю. М. Антонян, 1983). Обділені батьківською любов'ю та турботою діти, погано адаптуються до вимог суспільства, виявляють схильність до раннього вживання психоактивних речовин, агресії у міжособистих взаєминах, порівняно частіше мають проблеми із законом.

Ранній період соціалізації переважної більшості злочинців проходить у несприятливих умовах виховання та особистого розвитку. Свого часу вони були вихованцями сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах. Йдеться про сім'ї з дітьми, які втратили свої виховні можливості через виникнення таких умов, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно. Складні життєві обставини пов'язуються з інвалідністю батьків, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сімї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї, безробіттям. До таких сімей належать родини, у яких батьки або особи, що їх замінюють,

ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини, а саме: без поважних причин не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема, не забезпечують необхідного харчування, лікування дитини, не створюють умов для отримання освіти, використовують примусову дитячу працю, вчиняють акти насильства над дитиною, байдуже ставляться до систематичного самовільного залишення дитиною місця постійного проживання.

На підтвердження зв'язку між складними життєвими обставинами виховання дітей та кримінальною мотивацією їх поведінки наведемо деякі результати авторського дослідження. Так, опитування понад 300 неповнолітніх злочинців у Куряжській виховній колонії ім. О. С. Макаренка (2013 р.) показало, що до вчинення злочину 58% із них проживали у неповних сім'ях, кожен десятий – вихованець дитячих будинків. Трохи більше половини із числа опитаних скаржилися на погані матеріально-побутові умови життя та прояви сімейного насильства. Понад 60% повідомили, що батьки та особи, які їх замінюють скоріше формально займалися їхнім вихованням і фактично не здійснювали контроль за способом життя та поведінкою. Майже половина (49%) вихованців колонії проживали у сім'ях, де один із членів родини мав судимість. Досить часто такі особи прямо чи опосередковано втягували неповнолітніх у злочинну діяльність або ж свідомо потурали становленню дітей на шлях вчинення злочинів.

Наступним після батьківської сім'ї інститутом соціалізації, що справляє вплив на формування мотиваційної сфери особи є *загальноосвітня школа*. Сучасні школи мають низку недоліків у навчальній та виховній роботі. Передусім йдеться про приховану комерціоналізацію навчального процесу, дискримінацію учнів за соціальною і матеріальною ознакою та корупцію у шкільному середовищі. Принизливо низький рівень оплати праці, втрачений престиж професії вчителя, поставили вітчизняних педагогів на межу боротьби за виживання, що орієнтує певну частину із них на постійний

пошук додаткових доходів, часто незаконного походження. Майже нормою в українських у школах стали грошові благочинні внески при зарахуванні на навчання до школи, коштовні подарунки вчителям, спонсорська допомога від заможних і впливох батьків. Окремі вчителі орієнтовані на отримання незаконної вигоди при оцінюванні рівня знань, видачі нагород та заохочень. На прикладах укоріненої у шкільному середовищі корупції й аморальності, у дітей складається викривлена уява про соціальну справедливість, приходить розуміння переваги матеріальних цінностей над духовними.

Серйозним недоліком навчальних закладів є неефективна робота вчителів із педагогічно занедбаними дітьми, більшість яких проживає в сім'ях, що опинилися у складних життєвих обставинах. Не секрет, що такі діти важко опановують навчальну програму, мають низьку успішність та проблеми із дисципліною. Значні складнощі виникають і з їхнім вихованням. А тому, ставлення педагогів до таких дітей зневажливе, якщо не сказати неприязне. Далеко не кожному вчителю до снаги знайти індивідуальний підхід до важковиховуваного підлітка із неблагополучної сім'ї та допомогти йому адаптуватися до вимог загальноосвітньої школи. Значно простіше, позбутися проблемних учнів за першої ліпшої нагоди шляхом залишення на повторний курс навчання, відрахування із школи за систематичне порушення дисципліни або схиляти батьків до переведення їх дітей до спеціалізованого навчального закладу. Як результат – проблемні діти опиняються на вулиці у колі собі подібних і досить швидко стають на шлях вчинення правопорушень та злочинів.

Окрім цього, практика показує, що в багатьох школах занедбане національно-патріотичне виховання, формування у молодого покоління національної свідомості, активної громадянської позиції, високоморальних якостей та духовних запитів. Недостатньо уваги приділяється проведенню позакласної роботи по розширенню загальноосвітнього кругозору, виявленню і розвитку індивідуальних творчих здібностей, організації

змістовного дозвілля, культурного відпочинку та розумних розваг, поширення виховного впливу на учнів у позаурочний час.

У трудовому колективі умовами формування кримінальної мотивації і мотивів вчинення правопорушень та злочинів є низька трудова дисципліна, що полягає у прогулах без поважних причин, розпиванні спритних напоїв та появі у нетверезому стані на робочому місці. На підприємствах, установах, організаціях різних форм власності укорінилися традиції працевлаштування, призначення на керівну посаду та просування по службі на основі корупційних зв'язків та через надання незаконної вигоди роботодавцю. У багатьох колективах, управлінські відносини вибудовуються як корупційна вертикаль між керівниками та близькими їм особами, що дозволяє системно розкрадати грошові кошти, допускати службові зловживання, отримувати незаконну вигоду та уникати кримінальної відповідальності. Значний вплив на формуванню кримінальної мотивації здійснюють хибна професійна корпоративність, що полягає у нехтуванні службовими обов'язками заради виконання незаконних доручень та наказів начальника, в існуванні неформальних привілеїв для відданих керівництву працівників, традиціях поділу доходів здобутих злочинним шляхом між співучасниками, покровительстві злочинної діяльності підлеглих і колег.

Найближче побутове оточення за місцем проживання також сприяє формуванню кримінальної мотивації і мотивів вчинення злочинів. У першу чергу, це стосується дворових традицій, життєвого укладу, поглядів, які підтримуються мешканцями криміногенних частинах населених пунктів. Давно помічено, що місце проживання накладає відбиток на свідомість і поведінку своїх жителів. Майже в кожному населеному пункті є місця, які корінні жителі оминають стороною і не радять їх відвідувати приїжджим. Зазвичай – це інфраструктурно занедбані околиці міст і селищ, де панує моральний занепад, убогий побут, кримінальна субкультура та вулична злочинність. Тут спостерігається найбільша концентрація соціально неблагонадійних елементів (раніше судимих, наркоманів, алкоголіків,

токсикоманів, повій, безпритульних, торговців наркотиками, соціально невлаштованої молоді). Вони здебільшого терпимо ставляться до масового зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами і психотропними речовинами, крадіжок майна, насильства в сім'ї, вуличних пограбувань, проституції, хуліганства, тотального паразитизму і безробіття, кримінальних звичаїв і традицій, оскільки роками живуть у такому оточенні та адаптувалися до його норм і «цінностей». Проживання серед таких людей певним чином зобов'язує дотримуватися пануючих традицій і звичаїв, орієнтує у виборі життєвого шляху.

Дозвільні групи є середовищем неформального спілкування та проведення вільного часу, у тому числі, молоді, що перебуває у конфлікті із законом. За даними кримінологів, від 40 до 70% злочинців, свого часу, пройшли етап становлення на шлях вчинення правопорушень і злочинів саме у складі криміногенних груп. Подібні об'єднання мають власні правила поведінки, свою вуличну субкультуру, а їх учасники здебільшого ведуть антисуспільний спосіб життя, пов'язаний із зловживанням психоактивними речовинами, бродяжництвом і жебрацтвом, проституцією, груповою агресією, порушенням громадського порядку, викраденням майна. Кримінальна мотивація і готовність до вчинення злочину учасників зазначених груп формується у процесі трансформації дозлочинних видів діяльності: від асоціальної поведінки до скоєння адміністративних правопорушень, і далі, у напрямі становлення на шлях вчинення злочинів, спочатку невеликої і середньої тяжкості, згодом – тяжких та особливо тяжких.

До **умов реалізації мотивів і рішення про вчинення злочину** належать сприятливі зовнішні обставини, що полегшують виконання задуму та досягнення бажаного результату. Наприклад, сприятливими умовами вчинення злочинів у громадських місцях будуть такі *технічні* і *матеріальні* чинники як: відсутність стаціонарних постів спостереження за оперативною обстановкою та недостатня кількість виставлених нарядів міліції, погане

освітлення вулиць, внутрішніх дворів та прилеглої території до багатоповерхових будинків, велика кількість занедбаних недобудов, тупиків, завулків, що мають погану оглядовість, не оснащеність найбільш криміногенних місць засобами цілодобового відеоспостереження. Сюди можна додати недостатню кількість засобів забезпечення охорони громадського порядку (транспорт, службові собаки, коні, табельна зброя, спорядження і спеціальні засоби, електромегафони, освітлювальні прибори та ін.).

Матеріально-технічні чинники на підприємствах, в установах, організації містять ризики вчинення господарських злочинів та злочинів проти власності. Йдеться про недосконалу технологію виробництва, що передбачає можливість утворення залишків неврахованої сировини і продукції, неналежну охорону складів і сховищ, неповний бухгалтерсько-фінансовий облік товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, заплутаний документообіг тощо.

Організаційно-управлінські умови вчинення злочинів включають: нераціональну розстановку сил і використання засобів служб і підрозділів міліції, прорахунки планування щодо дислокації маршрутів патрулювання і постів на території обслуговування; неналежний підбір кадрів на матеріально відповідальні посади, низька ефективність роботи правоохоронних органів, корупцію серед працівників цих органів; погана координація правоохоронними органами, недостатня відомча та міжвідомча взаємодія, брак інформаційно-аналітичного забезпечення, дублювання повноважень органів і служб з однаковою компетенцією, низька виконавча дисципліна тощо.

Психологічні і фізичні чинники полягають у байдужому ставленні жителів населеного пункту до охорони громадського порядку, неготовності допомагати людям, які стали жертвами злочинів, небажанні співпрацювати із правоохоронними органами, неповідомленні про факти вчинених злочинів,

нехтуванні у повсякденному житті правилами особистої та майнової безпеки тощо.

§3. Конкретна життєва ситуація, її види і значення у вчиненні злочину

У своєму житті людина потрапляє у безліч ситуацій, які постійно змінюються та мотивують пошук рішень щодо виходу з них. Такі ситуації можуть складатися об'єктивно, як збіг обставин життя, а можуть створюватися за волею людей. Законослухняна частина суспільства знаходить конструктивні варіанти їх вирішення. Тоді як особи, схильні до вчинення злочину, здебільшого черпають із них мотивацію до протиправної поведінки або ж використовують як сприятливі умови для реалізації злочинного задуму.

Конкретна життєва ситуація (КЖС) – це обставини життя або події, з якими зіштовхнулася людина безпосередньо перед вчиненням злочину і вони вплинули на її мотивацію та прийняття рішення діяти у певний спосіб. Отже, конкретну життєву ситуацію утворюють події та обставини, що зачіпають інтереси людини, впливають на вибір варіанту поведінки. Вони мають відбутися напередодні чи безпосередньо перед вчиненням злочину. За своїм змістом та значенням для сприйняття конкретною людиною події і обставини бувають як ординарними та і неординарними. Об'єктивний зміст подій, що відбуваються та їх суб'єктивне значення можуть не співпадати. Приміром, правомірне зауваження особі, яка у нетверезому стані чіпляється до перехожих у громадських місцях – іноді неадекватно оцінюється як повчання та образа і призводить до конфлікту із застосуванням насильства над захисником суспільної моралі. У даному випадку, не стільки сам факт зауваження, скільки його вразливе сприйняття діючим суб'єктом вплинули на імпульсивну реакцію цілеспрямованої агресії. Адекватність оцінки змісту ситуації злочинцем залежить від швидкості перебігу подій, його психічного стану, попередніх відносин між учасниками взаємодії, поведінки протилежної сторони, налаштованості на пошук конструктивного виходу з

неї або навпаки – схильності перебільшувати гостроту проблеми, нагнітати емоційну напругу, вдаватися до поспішних безальтернативних рішень. Неадекватне оцінювання ситуації звужує вибір можливих варіантів виходу з неї, дає волю емоціям та виробленим минулим досвідом поведінковим установкам.

Різноманітність конкретних життєвих ситуацій доцільно класифікувати *за джерелом їх виникнення*, *змістом* та *характером впливу на діючого суб'єкта* (А.Ф, Зелінський, 2000).

За першим критерієм ситуації бувають: **а)** створені самим злочинцем, наприклад, організація збору благодійних коштів на допомогу постраждалим на майдані з метою їх подальшого привласнення); **б)** створені за ініціативою інших осіб (виконання ролі пособниці жінкою, яка на проїжджій частині імітує поломку власного автомобіля з метою розбійного нападу її співучасників-чоловіків на водіїв транзитного транспорту); **в)** утворені надзвичайними подіями, стихійними лихами, техногенними катастрофами (тимчасова воєнна окупація окремих територій, повені, пожежі, землетруси, масштабні аварії, що сприяють безкарному вчиненню злочинів проти власності).

За змістом КЖС поділяють на *криміногенні* та *не криміногенні*. Криміногенними називаються ситуації, що позитивно впливають на мотивацію та прийняття рішення про вчинення злочину за сприятливих на даний час обставин. Некриміногенні ситуації не справляють такого впливу на свідомість, волю і почуття людей. Різновидами криміногенних ситуацій є *проблемні* та *конфліктні*. Проблемні ситуації мають місце у разі, коли особа стикається з складнощами на шляху до подолання дійсних чи уявних перешкод. Наприклад, відсутність коштів повертати кредит, скоріш за все, підштовхне особу до вчинення корисливого злочину, тоді як небажання віддавати кредит – може стати приводом до вбивства кредитора з корисливих мотивів. Дійсно проблемною є ситуація відчаю батьків онкохворої дитини, яка вмотивовує на пошук коштів для лікування у будь-який, у тому числі

протиправний спосіб. Уявно проблемною буде ситуація, пов'язана із бажанням неповнолітніх володіти престижними речами, які є у небагатьох їхніх ровесників.

Конфліктна ситуація – це зіткнення протилежних поглядів, інтересів, прагнень суб'єктів спілкування щодо тих чи інших питань. Міжособовий конфлікт лежить в основі майже 90% тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи, що вчиняють у сфері сім'ї, побуту та дозвілля. Конфліктні ситуації можна поділити за *причинами виникнення*, *учасниками конфлікту, характером впливу на опонента, часом існування та епізодичністю*. Причини у конфліктів різні. Серед них помітно вирізняються незадоволені матеріальні потреби та інтереси, боротьба за неформальне лідерство, розбіжності щодо соціальних ролей, шкідливі звички, психологічна несумісність, антипатія і неприязнь тощо. За учасниками конфлікти бувають двосторонніми та багатосторонніми, між знайомими та раніше незнайомими особами. Наприклад, у сфері сімейних відносин зіткнення частіше двосторонні, а у сфері дозвілля та побуту буває три та більше учасників конфлікту. У переважній більшості випадків учасниками конфліктів виступають раніше знайомі особи. За характером впливу на опонента конфлікти поділяються на ненасильницькі та насильницькі. Ненасильницькі конфлікти передбачають вербальну агресію (словесне вираження негативних емоцій, почуттів, ворожих намірів). Насильницька поведінка сторін конфлікту виражається у застосування фізичного насильства (подої, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, спричинення смерті), а також психічного насильства (погроза застосування фізичного насильства). За часовим показником конфлікти тривають хвилинами, годинами, днями, місяцями, і навіть роками. За нашими даними, у сімейно-побутовій сфері 44% конфліктів тривали від 1 місяця до 1 року, 1-3 роки – понад 25%, 3-5 років – 20%, понад 5 років – 14%. Днями, годинами та хвилинами вимірювалися близько 15% усіх зіткнень

(Б.М. Головкін, 2004). За епізодичністю конфліктні ситуації бувають одноразові, періодичні та продовжувані.

За характером впливу на діючого суб'єкта КЖС сприяють прийняттю рішення про злочинне посягання та полегшують досягнення наміченої цілі, перешкоджають реалізації запланованого посягання, або є нейтральними щодо мотивації та рішення вчинити злочин.

Щодо значення КЖС у вчиненні злочину, то вона може дати привід для реалізації злочинного задуму, бути умовою, що сприяє досягненню наміченої цілі або ж викликати мотив вчинити злочин саме тепер. *Привід* – це події, обставини чи вчинки людей, які послужили додатковим аргументом на користь необхідності реалізації умислу. Наприклад, група підлітків під час відпочинку у сквері, в темний час доби, мала намір когось пограбувати, і саме в цей час, несподівано з'явився випадковий перехожий у нетверезому стані, що й стало приводом реалізувати злочинний задум. Від приводу треба відрізняти так звану зачіпку (рос. предлог), що є надуманим приводом і виступає в ролі пускового механізму для реалізації умислу. Візьмемо той самий приклад. Група підлітків під час відпочинку у сквері замислила когось пограбувати. Коли несподівано з'явився випадковий перехожий у нетверезому стані, підлітки зрозуміли, що це їх шанс однак боялися першими застосувати насильство. Відмова перехожого на будь-яку їхню надуману вимогу була використана як аргумент для насильницького заволодіння майном перехожого.

Практика показує, що при вчиненні багатьох злочинів КЖС виконує роль умови, яка частіше сприяє, рідше – перешкоджає реалізації умислу та досягнення поставленої мети. В окремих випадках, КЖС може надихнути на вчинення злочину, до якого не було жодного наміру. Як приклад, можна навести ситуацію привласнення знайденого чи такого, що випадково опинилося або чужого майна особою, яка немала на це відповідного наміру.

§4. Механізм злочинної поведінки

Механізм злочинної поведінки – це процес взаємодії особи і середовища, в ході якого виникає умисел, планується та вчиняється злочин. Механізм злочинної поведінки розкриває її структурні елементи та їх взаємодію в динаміці. За допомогою цієї категорії розглядається увесь ланцюг розвитку злочинної поведінки: взаємодію причин та умов, що породжують мотив та формують умисел на вчинення злочину, прийняття рішення і планування посягання, конкретну життєву ситуацію і поведінку жертви, виконання запланованого злочину та його наслідки. Механізм вчинення умисного злочину включає три основні ланки: *1) кримінальна мотивація 2) прийняття рішення вчинити злочин і його планування 3) реалізація наміру та настання злочинних наслідків.*

Кримінальна мотивація докладно була розглянута у першому підрозділі. Нагадаємо лише, що вона охоплює формування мотиву та визначення мети майбутнього злочину.

Прийняття рішення про вчинення злочину відбувається після завершення процесу мотивації та постановки цілі. Рішення – це інтелектуально-вольовий акт, який свідчить про готовність особи перейти від намірів до активних дій по виконанню задуму, відповідно до існуючого плану. Рішення приймаються по-різному: завчасно і спонтанно, одноособово та колегіально, категорично і з певними умовами. Наприклад, при плануванні 60% умисних вбивств та 90% розбійних нападів злочинці приймали завчасне рішення про їх вчинення. Досвідчені злочинці прийняття рішення про вчинення злочину ставлять у залежність від підбору співучасників, відсутності свідків та очевидців на місці посягання і навіть вдалого збігу обставин перебігу подій для досягнення бажаного результату. У будь-якому разі, перед прийняттям рішення особа співвідносить мету із можливостями її досягнення, стверджується у намірах чи сумнівається в успішності задуму.

Коли особа визначилася та закріпила свій намір у рішенні вчинити злочин починається його *планування*. Останнє передбачає розробку найбільш

прийнятного варіанту та послідовності реалізації задуму. Планування включає діяльність по визначенню об'єкта посягання, часу, місця і способу, підбір кандидатур можливих співучасників та розподіл між ними ролей, моделювання розвитку конкретної життєвої ситуації, ймовірної поведінки жертви, складнощів, які можуть виникнути на шляху досягнення наміченої цілі. Обов'язковою умовою планування є утаємничення замисленого злочину від сторонніх осіб. Розроблений план починається втілюватися у підготовчих діях: дослідження місця можливого посягання та обстановки в якій доведеться діяти, збір інформації про жертву її спосіб життя, склад сім'ї, матеріальне становище, усунення перешкод, підшукування знарядь вчинення злочину, використання засобів конспірації. Звичайно такі докладні плани розробляються далеко не завжди. Набагато частіше, злочинці лише у загальних рисах визначаються із послідовністю реалізації задуму.

На етапі *реалізації наміру* відбувається виконання запланованого злочину і настання його наслідків. Цей етап охоплює стадію замаху та закінченого злочину. Особливістю виконання запланованого злочину є міжособиста взаємодія співучасників між собою, між злочинцем та його жертвою, між злочинцем і третіми особами (свідками та очевидцями). Іншими словами, коли вмішується людський чинник – розвиток подій та їх наслідки складно передбачити. У процесі зазначеної взаємодії може відбутися відхилення від раніше розробленого плану, що тягне за собою корегування поведінки, мати місце ексцес виконавця, можуть настати наслідки, які не прогнозувалися, зрештою, відбутися невдалий замах. Всі ці обставини враховуються та використовуються правоохоронними органами при організації і здійсненні запобіжної діяльності, зокрема вживанні заходів щодо припинення розпочатого посягання, відвернення його наслідків та затримання підозрюваних осіб на місці події.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте основні підходи до розуміння причин та умов вчинення конкретного злочину. Який з підходів на Ваш погляд є найбільш обґрунтованим?
2. Визначте поняття «кримінальна мотивація». Які етапи включає процес мотивації?
3. Вкажіть зовнішні умови, що сприяють вчиненю злочину.
4. Що слід розуміти під конкретною життєвою ситуацією та яке її значення у вчиненні злочину?
5. Охарактеризуйте механізм злочинної поведінки.

Розділ 8. Кримінологічна віктимологія

§1. Поняття і предмет кримінологічної віктимології

Становлення віктимології як вчення про жертву злочину відбулося відносно недавно, у другій половині XX століття. Пов'язується це із появою після другої світової війни у Західних країнах та Сполучених Штатах Америки підвищеного суспільного інтересу до проблеми жертв злочинів. На той час, перед науковою спільнотою назріло риторичне питання: чому окремі особи і соціальні групи стають жертвами злочинів частіше від решти людей, що опиняються в аналогічних ситуаціях? Пошуком відповіді на це питання першочергово зайнялися такі видатні зарубіжні вчені як Г. Гентінг, Б. Мендельсон, Ф. Вертхам, М. Вольфганг, Р. Гасер та ін.

Одним із перших почав досліджувати жертв злочинів німецький науковець Ганс фон Гентінг (1941р). Він звернув увагу на те, що жертва виступає активним суб'єктом формування злочинної мотивації, приймає участь, а іноді й ініціює вчинення злочину проти себе. Г. Гентінг вказував на існування зв'язку між злочинцем і жертвою та можливість обміну їх ролями (інтеракцією) у процесі вчинення злочину. У своїй праці «Злочинець і його жертва» (1948р.) вчений досліджував різноманітні типові ситуації і відносини, пов'язані із особою та поведінкою жертви, різні типи жертв, що привертають увагу злочинців, можливості їх до чинення опору.

До заслуг іншого видатного науковця Бенджаміна Мендельсона слід віднести уведення до наукового обігу самого терміну «віктимологія» від латинського слова «уісііта» (жертва) (1947р.), заяву про необхідність утворення нової галузі знань про жертву злочину, розробку поняття «жертва» та їх класифікацію, а також твердження про існування у жертв злочинів порівняно більшої схильності опинитися у цій ролі, що має враховуватися при призначенні покарання злочинцям. Пізніше, у роботі «Загальна віктимологія» (1975 р.), Б. Мендельсон висував ідею про створення так званої клінічної або практичної віктимології, що має вивчати не тільки жертв злочинів, але й жертв природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів і війн. Багато

уваги ним приділялося з'ясуванню питання наскільки жертва сама сприяла власній віктимізації.

Саме цих двох вчених із світовим ім'ям небезпідставно вважають засновниками віктимології. їхні наукові ідеї і погляди розроблялися та втілювалися у працях багатьох інших видатних вчених. Серед останніх слід назвати представників радянської школи віктимології, перш за все, Л. В. Франка, Д. В. Рівмана, В. І. Полубінського, В. Я. Рибальську, а також українських науковців В. О. Тулякова, О. М. Джужу, В. В. Голіну, О. М. Литвинова Є. М. Моісеєва, О. Є. Михайлова, О. М. Юрченко та ін.

Із великого масиву наукових напрацювань можна вивести низку концептуальних положень віктимології:

- центральною категорією віктимології є «жертва злочину», у кожного злочину є своя жертва;
- вірогідність стати жертвою злочину залежить від особливого феномена - віктимності, яка буває індивідуальною та груповою (масовою);
- величина віктимності може змінюватися. Процес її збільшення називається віктимізацією, зменшення - девіктимізацією;
- на зростання рівня віктимізації впливають віктимогенні фактори (детермінанти);
- віктимізація пов'язана із латентною злочинністю;
- між злочинцем і жертвою існує умовний зв'язок, під час злочинної взаємодії вони можуть помінятися ролями;
- важливу роль у механізмі злочинної поведінки відіграє поведінка жертви у конкретній життєвій ситуації;
- віктимна поведінка жертви по-різному впливає на мотивацію та рішення вчинити злочин проти конкретної особи;
- віктимна поведінка у механізмі злочинної поведінки виконує роль умови, що сприяє вчиненню злочину;
- зниження ризику стати жертвою злочину досягається заходами віктимологічної профілактики;

- шкода, заподіяна жертвам злочину, має бути компенсованою, а порушені права відновленими.

Накопичені знання про жертву злочину доволі різнопланові. Потерпілого (жертву) злочину вивчають усі науки кримінально-правового циклу, причому кожна з них робить це виходячи із предметних інтересів відповідної галузі знань.

Так, *кримінальне право* вивчає потерпілого як ознаку складу злочину, що характеризує об'єкт кримінально-правової охорони, враховує стан і поведінку потерпілого при кваліфікації злочину, призначенні покарання злочинцю, звільнення від кримінальної відповідальності.

Кримінально-процесуальна наука звертається до проблеми потерпілого як сторони кримінального провадження, у зв'язку з чим формулює законодавче поняття потерпілого, обґрунтовує зміст його правового статусу, розробляє порядок захисту його прав і законних інтересів у досудовому розслідуванні та під час судового розгляду.

У криміналістиці особа потерпілого (жертви) вивчається за двома напрямами: 1) для побудови та використання криміналістичних характеристик різних категорій (видів) злочинів; 2) для розроблення та реалізації тактики проведення окремих слідчих і судових дій (В. Ю. Шепітько, 2013).

Кримінально-виконавче право працює над удосконаленням законодавства щодо захисту інтересів потерпілих під час виконання кримінальних покарань, зокрема встановлення обов'язку злочинця по відшкодуванню заподіяної злочином шкоди, нормативного закріпленням участі потерпілого у виконанні покарання, забезпечення особистої безпеки засудженим у місцях позбавлення волі від загрози посягання на їх права з боку інших засуджених (І. С. Яковець).

Серед вказаних наук кримінально-правового циклу, що досліджують жертву злочину, *кримінологія* посідає центральне місце, оскільки віктимологія початково сформувалася у самостійний науково-прикладний напрям саме в

межах кримінологічної теорії. Кримінологія розробляє загальне вчення про жертву злочину, формує його категоріально-понятійний апарат, пізнає природу групової (масової) та індивідуальної віктимності, досліджує процес віктимізації та фактори, що на нього впливають, визначає роль віктимної поведінки у ґенезі злочинного посягання та механізмі вчинення злочину. До сфери кримінологічних інтересів також належить віктимологічна характеристика жертв від різних видів злочинів, типологія жертв, наукове забезпечення державної політики у сфері захисту прав потерпілих від злочинів, стратегічні напрями та заходи віктимологічного запобігання, пошук шляхів і способів реабілітації жертв злочинів та захисту їх від повторного заподіяння шкоди злочинними посяганнями.

Отже, **кримінологічна віктимологія** представляє собою *систему знань про жертв злочинів, закономірності та чинники їх поведінки, типові ситуації\ що призводять до злочинних посягань, а також заходи віктимологічного запобігання.*

Із наведеного визначення убачається специфічний предмет кримінологічної віктимології. Насамперед він включає *особу і поведінку жертви злочинних посягань, їх роль у ґенезі злочину*. В особі жертви злочину найбільший інтерес представляє вивчення природи та форм прояву ключової її властивості - *віктимності*\ з'ясування ролі останньої у формуванні та реалізації злочинного задуму. Поведінка жертви вивчається з метою встановлення, наскільки вона привернула увагу злочинця і зумовила заподіяння шкоди від злочину. До кола питань, що охоплюються предметом віктимології належить *характер та закономірності відносин* між злочинцем та жертвою до вчинення злочину. У багатьох випадках від дозлочинних відносин залежать мотиви і цілі злочинного посягання, створення конкретної

життєвої ситуації, посткримінальна поведінка жертви (звернення до правоохоронних органів чи ні, примирення із злочинцем тощо). На особливу увагу заслуговують *віктимогенні чинники*, що детермінують деформації свідомості і поведінки людей, більше від інших схильних наражатися на

небезпеку стати жертвою злочину. Значний інтерес представляє *еіктимологічна характеристика* жертв різних видів злочинів, за допомогою якої встановлюються зв'язки між фізіологічними, демографічними, рольовими ознаками, поведінкою цих осіб в умовах конкретної життєвої ситуації та мотивацією і характером злочинного посягання, його наслідками. Зрештою, найбільше прикладне значення має розробка доктрини і комплексу заходів *віктимологічного запобігання*, спрямованого на обмеження дії та нейтралізацію віктимогенних детермінант, зниження ризику стати жертвою злочинів, компенсацію заподіяної шкоди, а також реабілітацію жертв за їх захист від повторних протиправних посягань.

§2. Поняття жертви злочину та класифікація жертв

Центральною фігурою у віктимології є жертва злочину. Під останньою традиційно розуміють *людину чи спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким безпосередньо або опосередковано заподіяна злочином шкода* (Франк Л. В., 1977). Віктимологічне поняття жертви злочину дещо відрізняється від поняття потерпілого у кримінальному провадженні. У процесуальному порядку потерпілим може бути визнано фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичну особу, якій завдано майнової шкоди. Для віктимології основний дослідницький інтерес представляють люди як жертви злочинів. На відміну від юридичних осіб, фізичні особи наділені специфічними віковими, статусними, рольовими, емоційно-вольовими ознаками та поведінковими характеристиками, що привертають увагу злочинця і мотивують вибір саме їх на роль жертви злочинного посягання. При визначенні жертви злочину, віктимологія виходить із принципу врахування як безпосередньо заподіяної шкоди, так і опосередкованої. У зв'язку з цим, до числа жертв злочинів поряд із фактичними постраждалими особами відносять і так званих «рикошетних» жертв. До останніх відносять людей або навіть соціальні спільноти (групи), які перебували із жертвою у різного роду зв'язках (родинних, трудових, духовних, соціальних). Зазначені

суб'єкти страждають від злочинів опосередковано (сім'я, трудовий колектив, етнічна група, релігійна конфесія, професійне об'єднання, громадська організації тощо). Наприклад, крадіжка майна та грошових заощаджень у голови сім'ї залишає без засобів для існування усіх, хто перебував на його утриманні (дружини, дітей, батьків, родичів), які разом з ним зазнають збитків і моральних страждань. Явище вбивств журналістів при виконанні службових обов'язків - це не лише горе для їхніх батьків та рідних, але й певна загроза для усієї професійної спільноти журналістів. Масова практика застосування насильства із мотивів нетерпимості та ненависті до представників іншої раси, національності, політичних переконань, окрім цих людей, ставить у небезпеку цілі етнічні групи, релігійні конфесії, політичні об'єднання, до яких вони належать.

Жертв злочинів класифікують за різними підставами. За характером поведінки їх поділяють на *агресивних* жертв (ініціюють конфлікти, вдаються до образ, насильства), *ризикованих* (вирізняються авантюризмом, лихою вдачею), *необачливих* (недбало ставляться до власної безпеки), *некритичних* (нездатні адекватно оцінити ризики, спрогнозувати наслідки своєї поведінки), *випадкових* (стають жертвою через збіг обставин), *ситуативних* (своїми діями сприяють виникненню та розвиток ситуації посягання), *пасивних* (ведуть себе нейтрально). Зустрічаються й інші класифікації. Наприклад, пропонується вирізняти активних, ініціативних, нейтральних жертв (Рівман Д. В., 2002), жертв із установочною, раціональною, ретритиською, імпульсивною та утилітарно-ситуативною активністю, що відхиляється від норм особистої безпеки (В. О. Туляков, 2000), універсальних, вибіркових, професійних, дефектних жертв (Моісеєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В., 2006) і так далі.

§3. Віктимність і віктимна поведінка та їх роль у механізмі вчинення злочину

При дослідженні феномену жертви злочину кримінологи намагалися установити її основну властивість, що дасть відповідь на питання: чим

керуються злочинці у виборі людей на цю роль? Такою властивістю визнали **віктимність,** У кримінології термін «віктимність» запровадив Л. В. Франк. На його думку, це реалізована злочинним актом *підвищена здатність особи в силу моральних і фізичних властивостей ставати жертвою злочину за певних обставин*, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де це було об'єктивно можливо (Л. В.Франк, 1977). Приймаючи за основу наведене поняття, вважаємо за необхідне зробити низку уточнень і пояснень до нього.

Насамперед, віктимність буває індивідуальною та груповою (масовою). У кримінології більшою мірою вивчена індивідуальна віктимність. Про групову (масову) віктимність поговоримо згодом.

Слід виходити з того, що віктимність мають далеко не всі люди, які стали жертвами злочинів. У формуванні та реалізації умислу на вчинення переважної частини злочинів, ані особисті риси, ані поведінка жертв у конкретних ситуаціях, жодним чином не впливають. За результатами кримінологічних досліджень, віктимність та відповідна їй поведінка жертв встановлюється у близько 30% випадків злочинних посягань. Це означає, що більшість людей опиняються у ролі жертви не в силу їхньої індивідуальної віктимності. Фактично, жертвою злочину може стати будь-хто. Віктимність же, пов'язується із своєрідним «внеском» жертви у ґенезу злочину, відіграє роль сприяючої умови для реалізації наміру та досягнення злочинного результату. Тож треба розібратися із походженням віктимності, а також з питанням: із чого складається індивідуальна віктимність?

Вважається, що індивідуальна віктимність - це набута у процесі життя і діяльності властивість особистості. Утворення віктимності пов'язано із проблемами у соціалізації, що призводять до віктимогенної деформації особистості, виконанням соціальних функцій (професійна або рольова віктимність), способом життя і відхиленнями у поведінці, які підвищують здатність стати жертвою злочину (Рибальська В. Я., 1979). Разом з тим, невідкидається і біологічне походження віктимності, пов'язане із

фізіологічними особливостями, паталогічним станом психіки особистості, які суттєво підвищують її уразливість перед злочинним посяганням (Рибальська В.Я., 1984). Більш того, родоначальники віктимології висували гіпотезу про так звану природжену жертву і на практиці доводили її існування (наприклад, одна і таж сама жінка сім разів ставала жертвою зґвалтування). Існує й інше пояснення природи віктимності, згідно з яким усі члени суспільства потенційно віктимні, оскільки проживають у суспільстві враженому злочинністю (Рівман Д. В., 2002). Повсякчас, вступаючи у різного роду суспільні відносини, міжособове спілкування, життєві ситуації - люди наражаються на небезпеку заподіяння їм шкоди злочинними посяганнями. Отже, індивідуальна віктимність - це не тільки результат поєднання уроджених та набутих ознак, рис і властивостей особистості, вона є ще й одиничним проявом загального явища віктимності на рівні суспільства та окремих соціальних груп населення.

Структура індивідуальної віктимності включає *особистісний* та *ситуаційний* елементи. Особистісний елемент - це сукупність фізіологічних, психологічних та соціальних ознак і особливостей, які підвищують її уразливість перед злочинними посяганнями та мотивують цілеспрямований вибір злочинця саме цієї людини кандидатом у жертви. Особистісна складова визначає індивідуальну схильність наражатися на небезпеку заподіяння злочином шкоди. Умовно кажучи, це придатність особи стати об'єктом злочинного посягання. Фізіологічні ознаки - це стать, вік, тілобудова, зовнішність, стан здоров'я. Психологічні ознаки жертв включають темперамент, характер, емоційний стан, звички, манери, стиль поведінки, а також розлади психіки і поведінки. Соціальні - це соціальне становище, виконувані ролі, професія, а також дефекти соціалізації. Наприклад, жертвами насильницьких злочинів порівняно частіше стають особи без певного роду занять, які ведуть антисуспільний спосіб життя. Існує гіпотеза, що кожен тип злочинців має уяву про ідеальну жертву для того чи іншого виду злочинів. На пошук і розпізнавання такого образу вони орієнтовані

серед широкого загалу громадян. Іншими словами, злочинці непогано розуміються на тому, серед яких категорій населення за статтю, віком, станом здоров'я, родом занять, професією, першочергово треба шукати кандидатів у жертви. Окрім цього, береться до уваги психологія жертви, прогнозується її схильність до ризику та ймовірна поведінка у ситуації небезпеки.

Важливо розуміти момент виникнення індивідуальної віктимності. За загальним правилом, вона формується до вчинення злочину або утворюється під час виникнення конкретної життєвої ситуації. У першому випадку віктимність певний час перебуває у потенційному стані. У другому - момент її виникнення та реалізації злочинним посяганням може співпадати. Для реального перетворення потенційно віктимної особистості у жертву злочину її суб'єктивні ознаки мають бути доповнені виникненням відповідної життєвої ситуації. *Ситуаційна складова* віктимності передбачає сукупність об'єктивних обставин, що проявляють чи підсилюють дію суб'єктивних рис та ознак, обмежують вибір можливих варіантів безпечного виходу з неї. Віктимологія вивчає такі види ситуацій, виникнення і розвиток яких зумовлено саме поведінкою жертви, її особистістю (Л. В. Франк, 1977). Фатальний збіг обставин, за яких жертва опинилася не в тому місці, не в той час - на практиці, зустрічається нечасто. В основному, віктимна ситуація виникає як результат зв'язку і відносин між злочинцем та жертвою до вчинення злочину, або створюється за ініціативою жертви. Втім, навіть несприятливий для уникнення небезпеки перебіг ситуації залишає жертві вибір: чинити опір, позвати на допомогу інших осіб, спробувати перехитрити злочинця і покинути місце події, не провокувати заподіяння тяжкої шкоди неадекватними діями. Ситуація виконує роль приводу до злочинного посягання проти жертви, яка попередньо привернула до себе увагу поведінкою, особистісними рисами або їх сполученням.

Окрім індивідуальної віктимності, у віктимології розробляється поняття *групової* і навіть масової віктимності.

Групова віктимність виступає як *специфічна колективна схильність окремих категорій населення, що мають спільні демографічні, соціальні, психологічні, професійні, культурологічні ознаки за певних обставин порівняно частіше наражатися на небезпеку заподіяння злочинної шкоди* (К. В. Вишневецький, 2010). Дійсно, особи похилого віку порівняно із особами зрілого віку більше страждають від шахрайський дій, крадіжок майна, тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи. Жінки молодого віку лідирують серед жертв зґвалтувань та інших статевих злочинів. Дружини і діти є основними жертвами сімейного насильства. Молодь - першочергово потерпає від грабежів, розбоїв, хуліганства; підприємці - від вимагань, вбивств на замовлення, службових злочинів. Представники інших націй, кольору шкіри незрівнянно частіше стають жертвами насильницьких злочинів на ґрунті расизму і нетерпимості.

Масова віктимність зумовлена рівнем фактичної злочинності в державі та інтенсивністю її поширення у різних сферах суспільного життя, криміналізацією нових суспільно-небезпечних діянь, значною часткою латентних злочинів і жертв, права яких залишилися невідновленими у законному порядку, загальним станом безпеки людини, захищеності її прав у державі.

Практичним втіленням індивідуальної віктимності є *віктимна поведінка* жертв. **Віктимна поведінка** - *це вчинки або дії у конкретних ситуаціях, що впливають на мотивацію та рішення злочинців, а також об'єктивно створюють небезпеку заподіяння шкоди діючому суб'єкту.* Віктимною, поведінка може бути як за об'єктивним змістом так і за її суб'єктивним сприйняттям злочинцем. Першу ми називаємо очевидно віктимною, другу - квазі-віктимною. Очевидно віктимними є дії і вчинки, в яких виражаються індивідуальні риси, професійні навички, шкідливі звички їх носія. Наприклад, таксист, прагнучи великого заробітку, погоджується серед ночі перевезти наркоманів у віддалений криміногенний район за дозою наркотичних засобів, при цьому свідомо приймає ризик бути пограбованим і

навіть вбитим. Психічно неврівноважена людина провокує конфлікт і бійку із незнайомими людьми на вулиці, наражаючись на небезпеку зазнати тілесних ушкоджень. Морально нестійка жінка охоче знайомиться із випадковими чоловіками у розважальних закладах та їде до них додому для продовження неформального спілкування, ігноруючи загрозу статевих посягань.

Квазі-віктимною є така поведінка, що не виходить за межі загальноприйнятих норм моралі, правил безпеки і не мотивує людей на неправомірні дії. Так, природній плач новонародженої дитини не викликає неадекватних реакцій у нормальних людей, однак дехто із батьків сприймає його з ненавистю, що обумовлює фізичну розправу на дитиною. Особи, які опинилися у безпорадному стані через інвалідність, мотивують нормальних людей прийти на допомогу, решту - проявити байдужість. Натомість злочинці розцінюють таких людей як легкодоступну жертву, що надихає на заподіяння їй шкоди заради досягнення протиправних цілей.

Наведені приклади віктимної поведінки відіграють неоднакову роль у механізмі злочинного посягання. Вона може викликати мотив злочину, вчинення якого не планувалося, іноді стає приводом до реалізації раніше сформованого злочинного наміру або ж створює ситуацію, що полегшує досягнення мети злочинного посягання.

Багатоманітність проявів віктимної поведінки дає підстави для її класифікації. За змістом вирізняють *провокуючу, легковажну, неправомірну* та *суспільно-корисну* віктимну поведінку у конкретній життєвій ситуації. Зустрічаються й інші класифікації (Д. В. Рівман, 2002; В. О. Туляков, 2003; О. Ю. Юрченко, 2004 та ін.).

Провокуючою, називають таку негативну поведінку жертви, за якої адекватна людина втрачає емоційну рівновагу та вдається до раптових агресивних дій (В.С. Мінська, Г.І. Чечель, 1988). За формою провокація буває пасивною і активною. Пасивна провокація виражається у постійному невиконанні обов'язків перед родиною, трудовим колективом, друзями, діловими партнерами. Накопичені через це негативні почуття викликають

несподіваний емоційний вибух та насильство під час чергового епізоду такої поведінки. Наприклад, чоловік постійно пиячить, промотує домашнє майно, перебуває у безпорадному стані у громадських місцях, чим ганьбить членів своєї сім'ї, створює привід для конфліктів. Один із ганебних вчинків завершується його «несподіваним» вбивством дружиною або дорослими дітьми. Активна провокація має місце коли жертва свідомо наражається на небезпеку, при цьому легковажно розраховує уникнути тяжких наслідків (тяжкі образи незнайомих людей, хизування багатством, натяки на інтиму близькість, показове нехтування елементарними правилами особистої безпеки). Так, за даними дослідження А. С. Лукаш, близько 50% жертв зґвалтувань були раніше знайомі із злочинцями, 20% із них перебували у стані алкогольного сп'яніння, 11% - у безпорадному стані. Показово й те, що 53% жертв зґвалтовані у власних квартирах, де перед цим спільно проводили дозвілля із злочинцями (А. С. Лукаш, 2008).

Легковажна поведінка полягає у надмірній довірливості стороннім людям, наївності неповнолітніх, нехтуванні правилами дорожнього руху (А. Ф. Зелінський, 2000).

Неправомірна поведінка виражається у порушенні жертвою вимог кримінально-правового законодавства (шахрайські дії, крадіжка, заподіяння тілесних ушкоджень), що призвели до вчинення проти нього злочину.

Суспільно-корисна поведінка, пов'язана із виконанням службових, громадських та професійних обов'язків, нажаль, також призводить до заподіяння злочином шкоди її суб'єктам (правоохоронна, громадська, військова діяльність, виконання повноважень органів влади, місцевого самоврядування, надання медичної допомоги тощо).

За даними дослідження Г. І. Чечеля^ при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи, протиправна поведінка жертв мала місце у 32% випадків, нейтральна - 20%, провокаційна - 17%, аморальна - 15%, легковажна - 12%, соціально несхвальна - 4% (ЧечельГ. І., 1995).

§4. Віктимізація в Україні: стан, детермінанти, запобігання

У кримінологічній літературі віктимізацію тлумачать як *процес і результат перетворення особи або соціальної групи на жертву злочину* (злочинних посягань) (Франк Л. В., 1977, Рівман Д. В., 2002). Інакше кажучи, це процес утворення жертв злочинів у суспільстві, у якого є свої детермінанти, закономірності, тенденції. Віктимізація пов'язана із формуванням індивідуальної та групової віктимності, збільшенням частки віктимізованих осіб у структурі населення, а також із наслідками злочинності, а саме: утворенням контингенту жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних. Схематично, віктимізацію можна поділити на декілька етапів: виникнення віктимності —> утворення криміногенної ситуації —> реалізація віктимності злочинним посяганням —> посткримінальна поведінка жертв злочинів.

Об'єктом віктимізації виступають охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, учасниками яких є особи, блага, права та інтереси яких поставлені під загрозу злочинних посягань. Йдеться про так звані потенційні жертви, коло яких визначено сферою кримінально-правової охорони (Сенаторов М. В., 2006). Суб'єктом віктимізації є особи, благам, правам чи інтересам яких реально заподіяно злочином шкоду. Об’єктивна сторона віктимізації включає ситуацію, за якої відбувалося посягання (місце, час, спосіб заподіяння шкоди), а також поведінку жертви. Суб’єктивна сторона – це «вина» жертви, мотиви і цілі її віктимної поведінки (Коновалов В. П., 1982).

Віктимізація аналізується за такими показниками як рівень (кількість жертв злочинів, індекс віктимності), структура (розподіл за групами і видами злочинів, контингентом жертв, територіальною ознакою), динаміка (зміна рівня і структури у часі) (Туляков В.О., 2000).

Рівень віктимізації населення в Україні залишається доволі високим. Щороку лише від зареєстрованих злочинів страждає понад 340 тис. осіб, що у розрахунку на 10 тис. населення становить 75 осіб. Як зазначає В.О. Туляков,

рівень віктимізації в середньому у 2-2,5 рази перевищує рівень зареєстрованої злочинності в Україні (Туляков В.О., 2000). За даними міжнародного віктимологічного опитування населення в Україні UNICRI (1996-1999 рр.) 58% респондентів були жертвами злочинних посягань. Показово й те, що 60-70% жертв не зверталися до правоохоронних органів. Найчастіше громадяни ставали жертвами таких злочинів як обман покупців, кишенькова крадіжка, хуліганство, хабарництво, грабіж, розбій, крадіжка з квартири, приватного будинку, дачі (Кулик О. Г., 2011).

За результатами авторського віктимологічного опитування 4279 громадян у 15 областях України (2012 р.) жертвами злочинів стали 37% респондентів (Головкін Б.М., 2014). Структура віктимізації за сферою злочинних посягань має наступний вигляд: від злочинів проти власності постраждало 38% жертв, проти життя і здоров'я особи – 21%, проти особистих прав громадян – 15%, у сфері господарської діяльності – 9%, у сфері використання комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж – 8%, решта – інші злочини. Найчастіше громадяни були жертвами крадіжок, хуліганства, хабарництва, шахрайства, нанесення легких тілесних ушкоджень, несанкціонованого втручання у роботу комп'ютерів, комп'ютерних мереж, що призвело до витоку втрати, підробки, блокування інформації та ін.

Враховуючи різке ускладнення криміногенної ситуації у 2014р. можна припускати суттєве збільшення рівня віктимізації на території східних областей України, а також структурні зміни у бік переважання жертв від злочинів проти власності та злочинів проти життя і здоров'я особи.

Віктимологічна характеристика жертв злочинів в Україні визначається наступними показниками. *За статтю* переважають чоловіки 62%, частка жінок складає 38%. Така тенденція пояснюється тим, що серед чоловічої частини населення порівняно більша частка осіб із віктимогенними деформаціями особистості, а також тих, хто потрапляє у ситуації, які несуть загрозу протиправних посягань.

За віком найбільшою віктимною активністю вирізняються особи 18–24 років, а також 30–39 років (Потерпілий від злочину: міждисциплінарне правове дослідження, 2008). Перший віковий період переобтяжений одночасним виконанням нових соціальних ролей, великою кількістю міжособових стосунків, різким збільшенням потреб при обмежених матеріальних можливостях для їх задоволення, відсутністю життєвого досвіду у вирішенні численних проблем і перешкод на шляху до реалізації життєвих планів. Другий віковий період характеризується станом фрустрації й апатії, викликаними життєвими невдачами, втратою суспільно корисних зв'язків, переоцінкою цінностей та зміною ієрархії потреб. Все це, супроводжується соціальним відчуженням, невизначеністю буття, антисуспільними установками жити за обставинами, що підвищує уразливість людей зрілого віку перед злочинними посяганнями.

За *соціальним становищем* і *рівнем доходів* у структурі жертв від загальнокримінальних злочинів переважають соціально невлаштовані низькостатусні особи (маргінали) із невизначеним родом занять, без стабільного джерела доходів та проблемами із комунікаціями. Такі особи дезадаптовані до нових, ринкових умов організації суспільного життя, нерідко мають особисті відносини із потенційними злочинцями, частіше від інших потрапляють у небезпечні ситуації, недбають про власну безпеку.

Як це не парадоксально, але жертвами загальнокримінальних злочинів (крадіжок, грабежів, розбоїв, умисних вбивств) найчастіше стають громадяни із середньостатистичними доходами, а подекуди навіть безробітні, які мають у своєму розпорядженні лише майно широкого господарського вжитку. За даними О. Ю. Юрченко, останніх нараховується 40% (Юрченко О.Ю., 2004). Значною мірою це пояснюється тим, що злочинці та їх жертви – вихідці із одного соціального середовища, ведуть схожий спосіб життя, мають загальні уявлення про матеріальний достаток. Злочинців і жертв об'єднує соціальне неблагополуччя, статус маргіналів, периферійне місце, яке вони займають у соціальній структурі суспільства.

Жертвами злочинної діяльності організованих злочинних груп та злочинних організацій в основному стають приватні підприємці, власники тіньових активів, а також корумповані чиновники, що володіють грошовими коштами і валютними цінностями незаконного походження.

За *професійною ознакою* та *родом занять* підвищений ризик віктимізації мають працівники сфери торгівлі, кредитно-фінансових установ, касири, інкасатори, оператори автозаправних станцій, оператори обмінних пунктів валюти, ювеліри, антикваріатники, ресторатори, закупівельники лому чорних та кольорових металів, провізори аптек, члени екіпажів швидкої медичної допомоги, таксисти, оперативні працівники правоохоронних органів, прокурори, слідчі, судді. Високу вірогідність опинитися у ролі жертви мають особи, які займаються злочинною діяльністю (збут наркотичних засобів і психотропних речовин, надання сексуальних послуг, торгівля сурогатними спритними напоями та контрафактною продукцією, гральний бізнес, торгівля зброєю, скупка краденого майна та ін.).

Дозлочинні зв'язки та *критерії вибору* осіб у ролі жертв злочинів. Численні віктимологічні дослідження показують, що для вчинення групи тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи характерним є констатація дозлочинних зв'язків між злочинцем і жертвою (понад 80%). Із них 46% пов'язувалися родинними зв'язками, решта – знайомством за місцем роботи/навчання, проживання, а також через спілкування і проведення дозвілля. Характер цих стосунків, як правило, був конфліктним (Голіна В.В., 1997; Юрченко О.Ю., 2004).

В той же час, для групи корисливих ненасильницьких і корисливих насильницьких злочинів, навпаки, нехарактерно існування дозлочинних зв'язків між злочинцями та жертвами (у понад 80% вони були раніше незнайомими). За нашими даними, особи, які вчиняють корисливі насильницькі злочини (насильницькі грабежі, розбої, вимагання, бандитизм, вбивства з корисливих мотивів) при виборі жертви виходять із таких критеріїв: достовірної інформації «навідників» – 27%, оцінки фізичних

даних, зовнішнього вигляду (одяг, ювелірні прикраси, носильні речі) та обстановки посягання (умови неочевидності) – 24 %, показового витрачання грошей у розважальних закладах – 15 %, припущення про доходи, пов'язаного із родом занять – 15%, особистої упевненості про наявність значних грошових коштів – 8,0%, за чутками про нібито матеріальний достаток жертви – 7%, очевидної неспроможності чинити опір (фізичні вади, похилий чи неповнолітній вік, безпорадний стан) – 4 % (Головкін Б.М., 2011).

Детермінанти віктимізації - це сукупність явищ і подій, що обумовлюють групову (масову) й індивідуальну віктимність та створюють небезпеку заподіяння злочином шкоди її носіям. Слід вирізняти детермінанти групової (масової) та детермінанти індивідуальної віктимізації.

На загальносуспільному рівні віктимізація пов'язана із процесом *криміналізації різних сфер суспільного життя* та *віктимогенним потенціалом суспільства*. Іноді говорять, що причиною масової віктимізації є сама злочинність, оскільки утворення жертв злочинів – це наслідки злочинності, її ціна. Між тим, криміналізація різних видів суспільних відносин не зводиться лише до процесу вчинення злочинів та появи нових жертв злочинів. Вона полягає також в об'єктивній загрозі поставленим під кримінально-правову охорону суспільним відносинам. Загроза заподіяння шкоди охоронюваним кримінальним законом правам та інтересам громадян існує щодо невизначеного кола членів суспільства. Теоретично, кожен, хто проживає у державі із певним рівнем злочинності, так чи інакше, ризикує стати жертвою злочину, у зв'язку з чим автоматично стає носієм потенційної віктимності. Однак віктимність у потенції – скоріше абстракція, ніж реальність, бо ризик її реалізації відносно невисокий. Для перетворення абстрактної загрози масового заподіяння шкоди правам та інтересам громадян у реальне настання злочинних наслідків має бути використаний віктимогенний потенціал суспільства та його соціальних груп. Останній представляє собою людський ресурс із віктимогенними деформаціями

свідомості та відхиленнями від норми безпечної поведінки. Зазначений ресурс утворюється із людей, що становлять групу віктимогенного ризику (за демографічними, рольовими, професійними, етнічно-расовими ознаками), а також із акумульованого за багато років масиву жертв фактичних злочинних посягань, як зареєстрованих так і латентних. Нагадаємо, що за даними нашого дослідження, щороку в Україні жертвами злочинів стають 37% громадян. Наведений показник орієнтує у визначенні середньостатистичної межі віктимогенного потенціалу українського суспільства. Зазначений потенціал – змінна величина, що перебуває у соціально допустимих межах. На формування та зміну розмірів віктимогенного потенціалу суспільства впливають негативні явища і події, що підвищують віктимність окремих соціальних груп і населення в цілому та сприяють їх перетворенню на жертв злочинних посягань.

Серед детермінант групової (масової) віктимізації слід назвати: *несформованість культури безпечної поведінки громадян у повсякденному житті, страх перед злочинністю, поширені у народі традиції не звертатися до правоохоронних органів за захистом від злочинних посягань, не повідомляти про вчинені злочини*. На найбільш високому рівні теоретичних узагальнень, слід вести мову про інституалізацію жертовності суспільства перед злочинністю. В. М. Дрьомін довів, що, де-факто, злочинність виконує роль самостійного інституту суспільства, впливає на всі без виключення сфери суспільних відносин (Дрьомін В. М., 2009). Віктимізація також може розглядатися як суспільний інститут, що впливає на організацію, тенденції і закономірності суспільного розвитку. Віктимізація – це зворотня сторона злочинності, її наслідки. З одного боку, інституалізація жертовності перед злочинністю зумовлена звиканням народу до неминучості щорічного заподіяння шкоди великій кількості людей. Існують межі терпимості суспільної свідомості до заподіяння злочинами шкоди, і пов’язана з ними психологічна готовність людей іти на ці жертви, страждати від злочинної шкоди. Фактично, жертовність перед злочинністю стала нормою життя і

діяльності людей, включених у систему суспільних та міжособових відносин. А з другого боку, інституціоналізація жертовності зумовлена масовим недотриманням членами суспільства у повсякденному житті елементарних правил особистої і майнової безпеки, що створює умови для зростання рівня злочинності як зареєстрованої так і латентної (Туляков В. О., 2003).

Серед детермінант групової віктимності чинне місце посідають *суспільні звичаї* засуджувати жертв деяких злочинів (наприклад, статевих злочинів і насильницьких злочинів невеликої тяжкості), *установки* на невиправданий ризик та провокацію, *практика невтручання* сторонніх осіб у кризову ситуацію. Сюди також відносяться деякі *суспільно шкідливі явища і процеси*, які підвищують уразливість окремих верств населення перед злочинними посяганнями. Йдеться про тіньову економіку і нелегальний капітал, корупцію та доходи від неї, національну, расову та релігійну нетерпимість, неконтрольовану урбанізацію, нелегальну міграцію, непродумане архітектурне планування та містозабудову, негативний інформаційний вплив на суспільну свідомість засобів масової інформації, Інтернету тощо (Голіна В. В., 2007). Підвищує віктимність окремих соціальних груп поляризація населення за рівнем доходів та споживацькими можливостями. За різними даними, розрив між 10% найбагатших громадян і 10% найбідніших досягає пропорції 1:30, 1:40, при гранично допустимому 1:6, 1:10. Нажаль, високе матеріальне і соціальне становище у нашому суспільстві, часто-густо є визначальним чинником у захисті власності, прав і свобод, честі і гідності, особистої недоторканності, а також у доступі до правосуддя, справедливому покаранні злочинців, відшкодуванні завданої злочином шкоди.

Вагому роль у детермінації масової віктимізації відіграє *соціальне неблагополуччя* широких верств населення. Найбільшого поширення воно набуло у сферах сім'ї, побуту та дозвілля. Соціальне неблагополуччя охоплює насильство у сім'ї, пияцтво, наркотизм, проституцію, дитячу

бездоглядність, безпритульність, конфліктне спілкування, вуличну субкультуру та інші види девіантної поведінки.

Окрім зазначеного, треба враховувати й інші детермінанти віктимізації на рівні суспільства. Наприклад, неналежна організація дозвілля підсилює ситуативну віктимність неповнолітніх і молоді. Соціальна незахищеність працівників, які виконують службову діяльність, пов'язану із професійним ризиком – породжує рольову віктимність. Демографічні диспропорції у структурі населення сприяють росту вікової віктимності. Зрештою, на зростання віктимізації населення впливають такі чинники як неефективна діяльність правоохоронної і судової систем по профілактиці, виявленню, припиненню та розкриттю злочинів і покаранню злочинців.

Детермінантами *індивідуальної віктимізації* виступають *віктимогенні деформації особистості.* Під останніми розуміють сукупність соціально-психологічних властивостей, пов'язаних із несприятливими умовами соціалізації, поганою адаптованістю до норм суспільного життя, низькою культурою спілкування, емоційною нестійкістю, пониженою здатністю до критичного мислення і прогнозування розвитку подій, пригніченістю волі до чинення опору, а також веденням асоціального способу життя, неадекватною поведінкою у кризових ситуаціях. Зазначені деформації формуються внаслідок несприятливої соціалізації особистості (десоціалізації) та вироблених стереотипів небезпечної поведінки у кризових ситуаціях. Із попереднього матеріалу пам'ятаємо про негативну роль у десоціалізації особистості недоліків батьківської сім'ї, навчального закладу, трудового колективу, найближчого побутового оточення, кола друзів, способу життя тощо. Вплив цих інституцій на формування особистості жертви злочину доволі потужний. Віктимогенні деформації особистості зумовлюють віктимну поведінку жертви у передзлочинній ситуації, що викликає злочинну мотивацію та сприяє вибору суб'єкта на роль жертви злочинних посягань.

Поряд з цим, детермінантами індивідуальної віктимізації слід назвати *передзлочинну віктимну поведінку* та *психічний стан* жертв у момент

злочинного посягання. Практика показує, що особистість із віктимогенними деформаціями порівняно частіше поводиться негативно, чим привертає увагу злочинців. Наприклад, при вчиненні умисних убивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень передзлочинна поведінка понад 60% жертв характеризується як негативна. У багатьох випадках вона слугувала приводом для вчинення особливо тяжкого злочину (погрози, приниження, образи, зради) (Головкін Б. М., 2004).

Підвищує ризик індивідуальної віктимізації *стан алкогольного сп'яніння* (наркотичного збудження), що блокує контрольну і регулятивну функцію свідомості, пригнічує волю, стимулює агресію і брутальність. За даними Д. В. Рівмана, у стані алкогольного сп'яніння перебувало 41% жертв умисних вбивств та 52% жертв заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, причому у більшості випадків вони спільно розпивали спиртні напої перед злочинним посяганням (Рівман Д. В., 2002).

До детермінант індивідуальної віктимізації слід віднести і *вроджені риси та властивості людей*, а саме: фізіологічні (вікові і гендерні особливості, вади слуху, зору та інших життєво важливих органів), психічні (темперамент, акцентуації характеру, психічні розлади, фобії), нестандартну зовнішність, слабку фізичну силу тощо (Коновалова В. О., 2013).

§5. Віктимологічне запобігання

Віктимологічне запобігання – *це самостійний напрям запобігання злочинності, що охоплює комплекс заходів та діяльність, спрямовану на зниження рівня групової (масової) та індивідуальної віктимності, а також зменшення кількості жертв злочинів у суспільстві*. Залежно від цілей і завдань, віктимологічне запобігання здійснюється на загальносоціальному, спеціальному та індивідуальному рівнях (О. М. Джужа, 2006).

Загальносоціальний рівень включає заходи по зниженню віктимогенного потенціалу суспільства, виявленню та обмеженню дії детермінант масової віктимізації. Зокрема, це формування та реалізація ефективної соціальної та економічної політики, здійснення культурно-

просвітницької роботи, правового виховання, урегулювання міграційних процесів, подолання стихійної урбанізації тощо. Заходи загальносоціального запобігання спрямовуються на все населення України (Литвинов О. М., 2009)

Спеціальний рівень передбачає зниження рівня віктимності найбільш вразливих соціальних груп (неповнолітніх, молоді, осіб похилого віку, представників професій, пов'язаних з ризиком).

Індивідуальний рівень охоплює корегуючий вплив на людей, особисті риси і неправомірна поведінка яких свідчить про високу вірогідність стати жертвою злочину, а також роботу із потенційними злочинцями, що перебувають із жертвами у різного роду зв'язках та відносинах та урегулювання віктимогенних ситуацій.

Об'єктом віктимологічного запобігання є детермінанти масової (групової) та індивідуальної віктимності, віктимогенні ситуації, особа потенційної жертви.

Методами віктимологічного запобігання є переконання, надання допомоги, застереження, забезпечення особистої і майнової безпеки, нейтралізація віктимогенно небезпечних ситуацій. Кінцевою метою такого запобігання є зменшення кількості жертв злочинів та убезпечення людей, що мають схильність наражатися на небезпеку злочинних посягань.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що являє собою кримінологічна віктимологія? Охарактеризуйте історію розвитку та концептуальні положення цієї галузі кримінологічних знань.
2. Надайте визначення поняття «жертва злочину» та наведіть класифікацію жертв.
3. Розкрийте поняття віктимності та віктимної поведінки. Які види віктимної поведінки виділяють в кримінології?
4. Охарактеризуйте сучасний етап та детермінанти віктимізації в Україні.

Розділ 9. Запобігання злочинності

§1. Кримінологічна політика: поняття, зміст, значення

Термін політика (від гр. politike) з давніх давен використовувався для позначення мистецтва управління державою, як ідейний напрям і методи діяльності державної влади у середині своєї держави і поза нею. Політика – це свідома, планова, багатоаспектан діяльність державної влади щодо створення благоприємних умов для її збереження й укріплення. Згодом цей термін став використовуватися ширше у науці і практиці і отримав певне сутнісне «забарвлення» в залежності від галузей знань і сфер життєдіяльності людей (наприклад, економічна політика, політика у сфері екології, кримінально-правова політика тощо).

Відносно недавно зазначений термін став поєднуватися з кримінологічною теорією і практикою керованого державного запобігання злочинності і це словосполучення отримало у вітчизняному науковому просторі назву «Кримінологічна політика» на відміну від інших політик у сфері протидіЇ їх злочинності (кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча політики).

Отже, планомірна протидія злочинності з метою її поступового скорочення і витіснення з людського буття як дальня перспектива пов'язується не стільки з кримінально-правовою, скільки з кримінальною політикою запобігання злочинності. На відміну від кримінально-правової, кримінологічна політика не передбачає видання і застосування кримінальних законів, хоча і намагається підвищити їх запобіжну функцію. Запобігання завжди має активний, наступальний, випереджальний характер, але орієнтується не на репресію, а на скорочення сфери застосування примусових заходів.

Кримінологічну політику, виходячи зі сказаного, можна вважати своєрідною ідеологією, під впливом якої, з одного боку, розробляються форми, завдання, зміст, принципи діяльності держави у сфері нерепресивного напряму боротьби зі злочинністю, а з другого – використовується найбільш

обгрунтьована з соціально-політичних позицій наявна або розробляється відповідно до неї нова теорія запобігання злочинності.

Таким чином, *кримінологічна політика* – це складова частина державної внутрішньої соціально-економічної і політичної політики, яким на основі Конституції України, теорії кримінології та інтегрованих нею знань і світового досвіду визначає методологічні засади і шляхи, якими керується держава при здійсненні нерепресивної протидії злочинності та її проявам. Тим самим кримінологічна політика виступає як єдність:

1)державної концепції запобігання та протидії злочинності, що виражається у відповідних директивних актах вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради України. Запобігання злочинності в країні повинно стати національним обов'язком усіх гілок влади;

2) наукової кримінологічної теорії запобігання злочинності. Віхідні положення цієї теорії в цілому розроблені у працях вітчизняних кримінологів. Обов'язковими передумовами запобігання злочинності є політична і соціально-економічна стабільність у державі (і навіть у державах), збільшення соціального капіталу шляхом здійснення найкращої соціальної політики, позитивна динаміка міжнародного співробітництва, стабільність законодавства, що регулює основні сфери життя, суспільна злагода і сбалансованість інтересів різних верств населення та ін.;

3) особливого виду діяльності держави, її органів, громадськості, спрямованої на ефективну протидію злочинносіт як соціального явища та окремим її проявам, що полягає у такому.

- Це політична вольова довготривала, повсякчасна, складна, напалеглева протидія всіх державних і суспільних інституцій тим явищам, які створюють кримінальну мотивацію у населення.
- Криміногенні детермінанти злочинних проявів криються в самому суспільстві, людях, тому слід говорити про своєрідне «самолікування», «очищення». Держава, влада, суспільство повинні це усідомити і

додержуватися таких підходів до внуктрішньої і зовнішньої політики, які б виключали або зменшували кримінальну активність членів суспільства.

- Особливість діяльності, пов'язаної з нерепресивною протидією злочинності, передбачає відмову від постійності, перетворення її на короткочасні компанії і штучні обіцянки. Зміна владних структур не повинна впливати на виконання запобіжних заходів, якщо вони відповідають принципам кримінологічної політики. Можливі повна корекція, деякі зміни, доповнення, але здійснення самої політики, відповідних її законів, нормативно-правових актів, програм, планів необхідно неухильно продовжувати.

- Ефективність чи навпаки кримінологічної політики можна визначити лише шляхом встановлення реального результату від упровадження поточних програм і планів запобігання злочинності. Це положення – аксіома теорії запобігання злочинності.

- Діяльність із запобігання злочинності, як і сама кримінологічна політика, злочинним світом позитивно не сприймається, на жаль, незаінтересованими в її здійсненні можуть бути і підприємці і бізнесмени, і посадові особи, і чиновники, і навіть пересічні громадяни, способ дій і життя яких унаслідок об'єктивних і суб'єктивних обставин часто не відповідають законові.

Реальне втілення конституційного положення, що Україна є правовою державою, неможливе без подальшого розвитку державної кримінологічної політики.

§2. Поняття і система запобігання злочинності, класифікація запобіжних заходів

Запобігання злочинності — це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспіль-них відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Як інтегративна система організованої протидії злочинності, запобігання злочинності включає в себе різноманітні запобіжні заходи різних

галузей знань. Для належного впорядкування запобіжних заходів, чіткого визначення рівня і напрямів запобіжної діяльності суб'єктів, їх компетенції, природи самих заходів тощо виникає необхідність їх класифікації. Класи-фікація — це розподіл явищ, понять, заходів за класами залежно від загальних ознак або класифікатора. Існують різні класифікації запобіжних заходів з урахуванням тих цілей, які перед ними ставляться. Заходи можна класифікувати за: рівнем, масштабом, змістом, суб'єктами, об'єктами та ін. За рівнем розрізняються загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи запобігання злочинності; за масштабом — заходи, які здій-снюються у територіальному розрізі, на окремому об'єкті, щодо групи осіб; за змістом — заходи соціально-економічного, соціально-демографічного, технічного, екологічного, правового та іншого характеру; за суб'єктами — заходи, що здійснюються органами всіх гілок влади, організаціями, трудовими об'єднаннями, установами, окремими громадянами; за об'єктами — відповідно до видів злочинів, на протидію яким вони спрямовані.

1. *Загальносоціальне запобігання злочинності* — це насамперед комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення су-спільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин та умов злочинності. Тому вирішальна роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя належить розумній господарсько-організаційній та культурно-виховній діяльно-сті державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій. Запобіжний потенціал цієї діяльності полягає в тому, що вона протидіє негативним явищам і процесам, які сприяють відтворенню або збільшенню рівня злочинів, стимулює законослухняну поведінку людини. Загальносоціальне запобігання — це позитивний ефект продуманої со-ціальної політики, яка здійснюється не тільки і не стільки з метою безпосереднього попередження злочинності. Вона спрямована перш за все на вирішення загальних

економічних і соціальних завдань держави. Загальносоціальне запобігання злочинності полягає в тому, що його здійснення зменшує соціальні суперечності, криміногенне протистояння різних верств населення, рівень безробіття, підвищує стандарт життя людей, створює необхідні умови для легалізованого одержання достатніх прибутків громадянами, сприяє побудові міцного фундаменту щодо нормального функціонування всіх соціальних сфер, виховання та контролю над дітьми і молоддю, оздоровлення морального клімату в суспільстві, впровадження високих моральних цінностей у ньому, додержання демократичних засад та ін. Прогресивні соціальні програми спрямовані на утвердження законності, поваги до конституційних прав і свобод людини, зміцнення громадського порядку, дисципліни, на вирішення проблем поєднання громадських, виробничих, сімейно-побутових інтересів жінок і сім'ї, соціальної адаптації маргінальних верств населення тощо.

Отже, загальносоціальне запобігання злочинності — найважливіший аспект соціальної політики. За словами німецького криміналіста Ф. фон Листа, «найкраща кримінальна політика — це найкраща соціальна політика». Це соціальна реакція держави і суспільства на злочинність. Загальносоціальне запобігання створює соціально-економічні та культурні підвалини для ефективного здійснення спеціально-кримінологічного і індивідуального запобігання злочинам.

2. *Спеціально-кримінологічне запобігання* — це сукупність заходів боротьби зі злочинністю, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують і сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам складається із трьох напрямів діяльності: кримінологічної профілактики; відвернення злочинів; припинення злочинів.

Кримінологічна профілактика — це сукупність заходів щодо завчасного виявлення та усунення негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути і детермінувати злочинність або її окремі види. Залежно від того, на які явища і процеси спрямовані профілактичні заходи, можна виділити види профілактики, зокрема, профілактику випере-дження, обмеження, усунення та захисту.

Профілактика випередження (наприклад, кримінологічна експертиза нормативно-правових актів), профілактика обмеження (наприклад, наркоманії, алкоголізму, бездоглядності дітей), профілактика усунення (наприклад, випуску чи реалізації недоброякісної продукції), профілактика захисту призвана анулювати незахищеність чи недостатню захищеність і безпеку особи і матеріальних об'єктів; вона створює зовнішні ускладнення щодо посягань на охоронювані суспільством цінності.

Відвернення злочинів — специфічний напрям спеціально-кримінологічного запобігання, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, добровільної відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Відвернення злочинів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину.

Заходи протидії злочинної мотивації доцільно розділити на дві групи: заходи переорієнтації антисуспільної настановки і активні контрзаходи.

Заходи переорієнтації антисуспільної настановки включають: а) спеціальні економічні і соціально-психологічні програми, які розраховані на те, щоб людина у суспільстві отримувала більш-менш повне задоволення своїх потреб і відмовлялась від злочинних намірів; б) заходи, спрямовані на формування у громадян антикримінальної культури; в) кримінологічна поінформованість населення для його більш тісного співробітництва

з правоохоронними органами; г) орга-нізаційно-правові заходи, які підвищують у людей почуття відповідальності і виробляють у них уявлення про допустимі засоби досягнення своїх потреб.

Активні контрзаходи — це заходи переконання, різних форм примусу, застереження і допомога особам, звільненим з місць позбавлення волі.

Припинення злочинних проявів визначається як сукупність видів діяльності, спрямованих на недопущення завершення розпочатого злочину шляхом розроблення і здійснення спеціальних заходів. Особ-ливість запобіжної роботи на стадіях готування і замаху на злочин залежить від обсягу виконаної злочинної діяльності, особи винного, характеру злочину тощо. У зв'язку з цим розрізняють заходи опанування, обережності та активного втручання. Заходи опанування здійснюються з метою досягнення добровільної відмови особи від продовження злочинної діяльності. Заходи обережності застосовуються для того, щоб створити умови, які виключають можливість чи перешкоджають продовженню розпочатої злочинної діяльності (посилення патрулювання певними органами, зміна режиму роботи, розроблення системи термінового зв'язку населення з міліцією в містах і селищах міського типу, на автомагістралях, створення спецпідрозділу з боротьби з нелегальною міграцією тощо). Заходи активного втручання припускають негайну реакцію правоохоронних органів у випадках, коли прогаяння потягне за собою безпосереднє посягання (наприклад, затримання злочинця під час готування до злочину або замах на злочин, створення умов для перетворення розпочатої злочинної діяльності на невдале готування або замах тощо).

3. *Індивідуальне запобігання злочинам* — різновид запобігання злочинності щодо конкретної особи. Тобто індивідуальне запобігання становить ту частину запобіжної діяльності, яка здійснюється на стадії, котра передує виникненню злочинного наміру. Усунення безпеки потенційного злочину — головне завдання індивідуального запобігання.

Отже, об’єктом індивідуального запобігання злочину є: поведінка та спосіб життя осіб з високою імовірністю вчинення злочину; соціальні елементи їх особистості, які відображають антисуспільну спрямованість; соціально значущі при формуванні і реалізації останньої деякі психофізичні особливості індивідів; несприятливі умови оточуючого таку особу середовища та життєвого укладу; інші довготривалі діючі обставини, які визначають криміногенну ситуацію і полегшують вчинення злочину.

Для визначення кола осіб, які потребують індивідуального запобігання, необхідно мати *фактичні, правові та кримінологічні підстави*. *Фактичні підстави* такого запобігання — реальна поведінка особи, в якій закладений потенційний злочин. Антисуспільна поведінка є реальним проявом особи, її головною спрямованістю і домінуючим внутрішнім змістом. *Правові підстави* — це врегульованість індивідуального запобігання нормами права. Чинне законодавство містить низку правових підстав індивідуального запобігання, але більшість з них має відомчий характер, що, зрозуміло, недостатньо. *Під кримінологічними підставами* необхідно розуміти наявність певного рівня кількісно-якісних показників криміногенності особи, що дозволяє виділити з маси відповідної категорії осіб саме тих, від кого з високим ступенем імовірності слід очікувати вчинення злочину.

Напрямами індивідуального запобігання злочинів є переконання, надання допомоги, примус.

Заходи переконання — процес логічного обґрунтування особі думки про відмову від криміногенної поведінки, злочинних намірів, антисуспільних настановок. На практиці позитивно зарекомендували себе такі заходи, як: індивідуальні і колективні бесіди, обговорення поведінки особи, прослуховування курсу лекцій на правові теми, встановлення над нею індивідуального або колективного шефства, стимулювання участі в громадській діяльності та ін. Криміногенна поведінка особи нерідко свідчить про її життєве неблагополуччя, конфлікти, побутову

невлаштованість та про інші труднощі. Особливо це стосується осіб з кримінальним минулим.

Заходи соціальної допомоги — працевлаштування, поліпшення побутових умов, зміна способу життя шляхом підвищення соціального статусу, освіти, отримання престижної спеціальності, лікування, встановлення корисних контактів, вибору життєвих перспектив тощо.

Примус спричиняє для особи несприятливі наслідки фізичного, матеріального та технічного характеру. На практиці широко застосовуються такі заходи примусу на криміногенну поведінку, як профілактичний контроль за місцем проживання або навчання особи з боку правоохоронних органів чи громадськості, адміністративний арешт і адміністративне затримання, штраф, адміністративний нагляд, улаштування до приймальників-розподільників для дорослих і неповнолітніх, припинення бродяжництва і жебрацтва та ін.

4. Самостійним напрямом запобігання є *віктимологічна профілактика*. Очевидною є необхідність проведення специфічних заходів, спрямованих на зниження віктимності населення. Напрямом запобігання злочинності, який скорочує віктимність, припиняє віктимізацію на індивідуальному та масовому рівнях, є метод девікти-мізації. Цим методом можуть охоплюватися такі специфічні комплекси віктимологічної профілактики: а) виховно-профілактичні заходи, мета яких — впровадження в масову свідомість людей ідеї фізичної недоторканно-сті особи (робота серед молоді та учнів шкіл, програми стримування злочинності тощо); б) захисний напрямок, у межах якого розробляються і впроваджуються в індивідуальну і масову свідомість людей заходи і засоби захисту і самозахисту, завчасного прийняття заходів, актуалізації поняття самозбереження, самоконтролю, які передбачають обережність, пильність, збереження самовладання при злочинних посяганнях (консультативні освітні заходи щодо особистої безпеки і охорони власності; навчальні курси серед школярів, батьків, взагалі громадян; розповсюдження пам’я-ток, плакатів, буклетів, нарисів, статей, в яких викладаються поради ухилення від участі стати жертвою злочинів;

технічні засоби); в) організаційно-управлінські заходи, спрямовані на скорочення віктимності громадян (наприклад, належна освітленість міст і сіл, організація певного режиму роботи, захисне обладнання кабін водіїв таксі, устаткування засобів негайного зв'язку населення з міліцією, відповідна архітектура будинків та ін.); г) обмежуючий напрям заходів (виявлення латентних потерпілих і попередження їх ризикової, легковажної, безтурботної некритичної поведінки); ґ) нормативне врегулювання питань, пов'язаних з віктимізацією (законодавство про допомогу жертвам злочинів та ін.); д) підвищення рівня правових знань та ін.

§3. Об'єкти запобігання злочинності

Злочинність зумовлюється комплексом негативних явищ і процесів різного походження, котрі і є так званими об'єктами запобіжного впливу. Теорія і практика боротьби зі злочинністю показують, що об'єкти запобіжного впливу — це все те, на що діє система запобігання злочинності, і включає: по-перше, уражені недоліками суспільні відносини в системі формування людини; по-друге, соціальні негативні (різні за походженням) традиції, стереотипи поведінки, найбільш поширені негативні звички людей; по-третє, окремих осіб, групи і контингенти осіб, які виявляють ознаки протиправної поведінки; по-четверте, сукупність конкретних негативних явищ, процесів, недоліків у різних сферах життя, які детермінують злочинну поведінку і вчинення конкретного злочину; по-п'яте, окремі негативні особистісні властивості людини, які провокують злочин або сприяють його вчиненню.

Таким чином, об'єкти запобіжного діяння — це окремі або сукупність різних (за генезою, сферою, формами та інтенсивністю прояви) негативних явищ та процесів реальної дійсності матеріального чи духовного характеру, які призводять до виникнення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Для окремо узятого об'єкта характерні такі властивості: криміногенність (саме вона виділяє його із сукупності негативних явищ); динамічність, що зумовлює постійну мінливість його кількісно-якісних

показників; потенційність — нею пояснюється те, що окремі явища можуть швидко досягти високого ступеня криміногенності; латентність — криміногенність, яка прихована від спостерігача-дослідника. Головною властивістю будь-якого об'єкта, запобіжного впливу є криміногенність. Поняття «криміногенність» тісно пов'язане із поняттям «криміногенний». Термін походить від латинської — «злочин» і грецької — «рід», «походження». Отже, це поняття, яким підкреслюються близька спорідненість, тісний взаємозв'язок явища, процесу, особи із злочинністю. Поняття «криміногенний» вживається у різних сполученнях: криміногенні фактори, криміногенна особа, криміногенне середовище, криміногенна ситуація тощо. Кримі-ногенність — це така кримінологічно значуща властивість об'єкта запобігання злочинності, яка показує конкретну взаємозалеж-ність об'єкта і конкретного злочину, злочинності взагалі.

Криміногенність слід розглядати як таку властивість об'єкта, що здатна формувати антисуспільну спрямованість особи, що перебуває в безпосередньому з ним контакті, а також провокувати вчинення нею протиправних дій. Ця властивість виявляється через силу впливу об'єкта на злочинність, його здатність наводити причинні зв'язки.

Криміногенність будь-якого об'єкта — величина змінна, тому вона може бути відображена як кількісно-якісна: ступінь криміногенності (тобто вище — нижче); криміногенний набір (більш — менш); криміногенний інтервал (ближче — далі).

Ступінь криміногенності — показник, який визначає міру цієї властивості і більшу чи меншу силу її впливу на злочинну мотивацію. За даними досліджень, алкогольне обтяження як криміногенна властивість особи є досить високим серед вбивць і осіб, що заподіяли тяжке тілесне ушкодження на сімейно-побутовому ґрунті. Криміногенний набір — структурний показник криміногенності об'єк-та. Криміногенність об'єкта — якість інтегральна, яка утворюється в свою чергу сукупністю і взаємозв'язком, як правило, негативних явищ, що самі по собі

безпосередньо не пов’язані зі злочинністю. Відомо, наприклад, що початок злочинного шляху підлітків звичайно зумовлюється одночасною чи послідовною дією набору з трьох-п’яти негативних явищ (неблагополуччя в сім’ї, небезпечне оточуюче середовище, рання алкоголізація та ін.). Криміногенний інтервал — ступінь зростання чи зменшення криміногенності предмета, «відділення» або наближення його до причинної детермінації. Таким чином, чим вищий ступінь криміногенності предмета, тим менший його криміногенний інтервал. Тим самим визначається «місце» (ближче — далі) криміногенного об’єкта в причинному ланцюгу. В кримінологічній літературі зазначається, що найбільша криміногенність характерна для тих об’єктів, наявність яких у системі причин та умов злочинності з більшою імовірністю породжує злочинну детермінацію.

Поняття криміногенного набору порівняно невеликого поєднання найбільш значущих показників для будь-яких різновидів суб’єктів антисуспільної поведінки покладено в теоретичне обґрунтування прикладних прогностичних методик індивідуальної злочинної поведінки та її попередження.

Криміногенні об’єкти доцільно згрупувати так, щоб вони стали уразливими для тих чи інших — теж згрупованих відповідним чином — методів запобіжного впливу і адекватних їм заходів. Тому природною підставою класифікації є характер криміногенних об’єктів, їх природа, генеза, умови існування. За цією підставою розрізняються групи криміногенних об’єктів соціального, правового і психогенного характеру. Група криміногенних об’єктів соціального характеру знаходиться в діапазоні від негативних явищ на рівні суспільства до криміногенних явищ і властивості конкретної особи (пияцтво, алкоголізм, наркоманія, віктимний стан тощо). До групи криміногенних об’єктів правового характеру включаються явища, генеза яких лежить у сфері правової недосконалості, грубих помилок, протиправних дій, необґрунтованого, несвоєчасного, некомпетентного регулювання суспільних відносин на різних рівнях

соціального буття. Група криміногенних об’єктів психогенного характеру охоплює ті психологічні, психіатричні та інші кримінологічно значущі аномальні явища, які дезорганізують суспільне життя, відіграють деструктивну роль у процесі соціалізації і ресоціа-лізації особи, перешкоджають їй чи обмежують її здатність адекватно оцінювати свої вчинки і діяти відповідно до такої оцінки.

§4. Суб'єкти запобігання злочинності та основні напрями їх діяльності

Суб’єкти запобігання злочинності — це державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи чи громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов’язаних з випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв’язку з чим мають права, обов’язки і несуть відповідальність.

За специфікою запобіжної діяльності розрізняються такі суб’єкти, які: 1) визначають її основні напрями, завдання, форми (політику боротьби зі злочинністю), планують, спрямовують та контролюють її, забезпечують її правове регулювання; 2) здійснюють безпосереднє управління і координацію окремими напрямами і учасниками запобігання злочинності; 3) виявляють та пізнають об’єкт запобіжного впливу та інформують про них інших суб’єктів; 4) виконують запобіжні заходи щодо випередження, обмеження, усунення криміногенних явищ та процесів, захисту соціальних благ і особи; 5) реалізують заходи щодо відвернення і припинення злочинів і злочинності. Множинність суб’єктів запобіжної діяльності становить систему суб’єктів, що зумовлено різноманітністю об’єктів запобіжного впливу.

Під системою суб’єктів запобігання злочинності слід розу-міти сукупність з’єднаних єдиною метою суб’єктів, які здійснюють свої повноваження у взаємозв’язку та за узгодженням у часі й просторі. Систему суб’єктів запобігання злочинності складають юридичні і фізичні особи, які

внаслідок своїх повноважень, соціального статусу або громадянського обов'язку виконують дану роботу. Це законодавчі органи, органи виконавчої і судової влади, органи державного і господарського управління, культурно-виховні, навчальні заклади, адміністрації установ, підприємств, фірм, трудові колективи, громадські організації і товариства, охоронні та приватні розшукові установи, сім'я, громадяни.

Слід звернути увагу на те, що множинність суб'єктів, так чи інакше пов'язаних із запобіганням злочинності, ще не свідчить про відсутність прогалин в організаційній структурі їх органів. Деякі напрями спеціально-кримінологічного запобігання злочинності організаційно забезпечені слабко або зовсім не забезпечені.

1. До державних суб'єктів законодавчої влади належать перш за все Верховна Рада України, її комітети та народні депутати. Відповідно до Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, яка визначає засади внутрішньої, зовнішньої політики, затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, створює законодавчу основу та кримінологічну політику здійснення загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання злочинності.

2. Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Перш за все Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України затверджує комплексні програми запобігання злочинності. Метою таких програм є забезпечення відповідно до кримінологічної політики активної наступальної протидії злочинності та досягнення уповільнення темпів її зростання на основі чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування зусиль держави і громадськості, вдосконалення законодавства, організації,

засобів і методів запобігання і розкриття злочинів. Крім того, своїми указами Президент України корегує напрями і координацію боротьби зі злочинністю.

3. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади (державні адміністрації різних рівнів) здійснюють заходи щодо забезпечення громадського порядку і боротьби зі злочинністю, відповідно до Конституції України контролюють і координують виконання комплекс-них програм запобігання злочинності, організують їх наукове супроводження і ресурсне забезпечення та ін.

4. Серед суб'єктів запобігання злочинності важливе місце посідають органи місцевого самоврядування, які за своїми повноваженнями здійснюють організаційно-управлінські функції щодо запобігання злочинності, організують і координують роботу відповідних суб'єктів системи запобігання злочинності, здійснюють їх ресурсне забезпечення, контролюють виконання постанов і рішень вищих органів влади і своїх власних питань запобігання злочинам на підвідомчій території. Основні форми цієї роботи такі: а) видання у межах своєї компетенції нормативних актів з питань запобігання злочинним проявам, організація їх виконання та контролю; б) безпосереднє здійснення запобіжної роботи через відділи виконкому, підвідомчі установи, підприємства, органі-зації, постійні комісії тощо. Особливу роль в організації роботи щодо запобігання злочинам відіграють постійні комісії, такі як: адміністративні, у справах молоді, спостережні та ін.; в) розроблення комплексних планів запобігання злочинам. Комплексне планування запобігання злочинності — завдання органів місцевого самоврядування, оскільки вони забезпечують ув'язку запобіжних заходів з планами економічного і соціального розвитку території. До числа суб'єктів, для яких запобігання злочинності є однією з головних функцій у межах правоохоронної діяльності, належать правоохоронні органи, їх підрозділи і служби. Серед них — органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань,

державна контрольно-ревізійна служба, рибоохорони, державна лісова охорона, інші органи, які здійснюють правозастосовні і правоохоронні функції.

Органи прокуратури. Основними напрямками діяльності прокуратури є: 1) кримінологічний аналіз злочинності та участь прокурора на цій підставі в розробці заходів щодо запобігання злочинності; 2) участь у комплексному плануванні та розробці заходів щодо запобігання злочинності, сприяння при складанні планів щодо запобігання злочинності й іншим негативним явищам і процесам, які її породжують; 3) конт-роль за виконанням правоохоронними органами заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню конкретного злочину; 4) активізація діяльності громадськості із запобігання злочинності; 5) організація роботи з кримінологічної поінформованості населення про злочинність та правової пропаганди і участь прокурора у зазначених заходах; 6) координація запобіжної діяльності правоохоронних органів, що дозволяє надати їй необхідну цілеспрямованість і результативність, вміло поєднувати їх можливості і ресурси.

Органи внутрішніх справ. Головною складовою частиною органів внутрішніх справ є міліція, у діяльності якої поєднуються адміністративні, оперативно-розшукові, охоронні (на договірних засадах), слідчі та запобіжні заходи боротьби зі злочинністю. Для виконання обов'язків по боротьбі зі злочинністю, а також функцій з її запобігання структурно у міліції і при ній створені відповідні головні управління, служби і підрозділи: боротьби з організованою злочинністю, карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю, боротьби з незаконним обігом наркотиків, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, адміністративної служби міліції; державні автоінспекції, державні служби охорони, дізнання, досудове розслідування, приймальники-розподільники, приймальники-розподільники для неповнолітніх та ін. Крім того, до системи органів внутрішніх справ належать також органи державного пожежного нагляду та ін.

Головні управління МВС, їх структурні і окремі підрозділи взаємодіють, використовуючи властиві їм методи і заходи. Проте їх діяльність щодо запобігання злочинності має самостійні напрями. Для одних запобігання є супутнім результатом функціональних обов'язків, для других — однією із функцій у межах правоохоронної роботи, для третіх — функціональна діяльність включає й запобігання. Виходячи з цього, можна умовно об'єднати у групи управління, служби і підрозділи органів внутрішніх справ. Тоді до першої групи ввійдуть управління, служби і підрозділи, які виконують контрольно-дозвільні функції і для яких запобігання злочинності є супутнім завданням у межах правоохоронної діяльності чи супутнім результатом функціональної діяльності: управ-ління адміністративної служби міліції, підрозділи охорони громадського порядку, дозвільної, реєстраційної та міграційної роботи, дільничних інспекторів, державної автоінспекції, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, пожежного нагляду, приймальників-розподільників та ін. Другу групу становлять управління, служби і підрозділи, які безпосередньо проводять боротьбу з так званою загальнокримінальною і організованою злочинністю і для яких її запобігання є однією із функцій у межах правоохоронної діяльності міліції: управління (відділ) боротьби з організованою злочинністю (УБОЗ), управління (відділ) карного розшуку, державна служба боротьби з економічною злочинністю, управління (відділ) боротьби з незаконним обігом наркотиків та ін. Третю групу утворюють органи, для яких запобігання злочинам здійснюється у межах дізнання та досудового розслідування.

Діяльність управлінь, служб і підрозділів, що здійснюють контрольно-дозвільні функції. Служба охорони громадського порядку виконує широку і багатогранну роботу щодо запобігання злочинності силами службових нарядів. На цю службу покладено завдання запобігати та припиняти порушення громадського порядку на вулицях та в інших громадських місцях, що досягається різними спеціально-кримінологічними методами і заходами. Наявність на вулицях співробітників патрульно-постової служби, особливо

у вечірні чи нічні години, створює атмосферу впевненості громадян у своїй безпеці і разом з тим нейтралізує криміногенну ситуацію, справляє стримуючий вплив на криміногенних і віктимогенних осіб, тобто усуває умови, які сприяють або дають привід для вчинення злочину.

Дозвільна система регулює належний порядок поводження з певними предметами та речовинами, а також порядок відкриття і функціонування окремих підприємств, які є потенційними об'єктами суспільної небезпеки. Джерелами небезпеки можуть бути вогнепальна зброя і боєприпаси до неї, вибухові, радіоактивні, хімічні матеріали, сильнодіючі яди, збройно-ремонтні, піротехнічні майстерні та ін. Виходячи із завдання запобігання злочинам, апарат дозвільної системи здійснює контрольні функції, вживає заходів для запобігання злочинам, пов'язаним з цими об'єктами.

Контролюючи додержання громадянами та службовими особами встановлених законодавством правил в'їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного проїзду через її територію іноземних громадян та осіб без громадянства, реєстраційні та міграційні підрозділи тим самим здійснюють запобігання «гастрольній» злочинності, проникненню в Україну або виїзду з її території сус-пільно небезпечних злочинців, осіб, які розшукуються правоохоронними органами інших країн, Інтерполом або яким тимчасово заборонений виїзд з України.

Значну роботу щодо запобігання злочинності проводять дільничні інспектори, які: забезпечують громадський порядок на своїй території, виявляють причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, і вживають заходів щодо їх усунення; здійснюють індивідуальну профілактику стосовно криміногенних осіб; розшукують злочинців; проводять серед населення кримінологічну поінформованість та правову пропаганду; виявляють «трудних» під-літків, неблагополучні сім'ї, конфліктні ситуації і сприяють їх нейтралізації і відновленню нормальних стосунків; охороняють права і законні інтереси громадян, підприємств, запобігають насильству в сім'ї

тощо. Отже, дільничний інспектор — це низова ланка органів внутрішніх справ по запобіганню злочинам за місцем проживання громадян.

З огляду на специфіку криміногенних об'єктів автотранспортних злочинів і правопорушень, які їх супроводжують, треба виділити такі основні заходи запобігання злочинам органами ДАІ: агітаційно-пропагандистську профілактичну роботу серед населення, що покликана формувати культуру дорожнього руху і підвищувати почуття відповідальності за точне додержання вимог безпеки руху; підвищення рівня професійної підготовки працівників автотранспорту; профілактичну роботу з водіями і пішоходами безпосередньо на дорогах і вулицях; запобіжну роботу з керівниками автогосподарств та іншими службовими особами; роботу з удосконалення нормативного регулювання безпеки дорожнього руху, технічних засобів; вивчення причин і умов, які спричинили вчинення правопорушень і злочинів, та ін.

У запобіганні крадіжок, організації охорони майна значну роль відіграє державна служба охорони. Форми і засоби запобігання нею корисливим майновим посяганням досить своєрідні. Біль-шість об'єктів, де зберігаються майнові цінності, а також квартири громадян обладнуються спеціальними приладами — охоронною сигналізацією. Особливу увагу ця служба звертає на зміцнення пропускного режиму на промислових підприємствах, поліпшення технічних засобів охорони складів, баз, фірм та інших об'єктів, на підбір кадрів, що задіяні на контрольно-пропускних пунктах.

Запобіганням злочинності серед неповнолітніх у межах правоохоронної діяльності займаються кримінальна міліція у справах неповнолітніх і приймальники-розподільники для неповнолітніх. Вони призначені для запобігання бездоглядності серед неповнолітніх, забезпечення умов для виховання дітей і підлітків, які потребують спеціального педагогічного режиму, поліпшення заходів виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, виявляють причини і умови, що сприяють бездоглядності, бродяжництв-ву та іншим правопорушенням підлітків, і надсилають

інформацію до державних і громадських організацій з пропозиціями про усунення цих причин і умов.

Приймальники-розподільники для дорослих призначені для тимчасового утримання осіб, затриманих за бродяжництво або жебрацтво, встановлення їх особи, вирішення питання про працевлаштування або направлення до будинку-інтернату для старих та інвалідів, чим запобігається низка різноманітних злочинів.

Згідно із законодавством державний пожежний нагляд покладено на органи пожежної охорони, які вживають заходів для запобігання пожежам. Пожежна профілактика як головний напрям роботи пожежної охорони включає і профілактику злочинів. Остання здійснюється в процесі пожежно-технічного обслуговування господарських об'єктів, комплексних перевірок пожежної безпеки у різних галузях господарства, містах, населених пунктах, протипожежної пропаганди серед населення та ін. Органи пожежної охорони здійснюють перевірки і дізнання за повідомленнями та заявами про злочини, пов'язані з пожежами й порушеннями правил пожежної безпеки та ін.

Робота підрозділів боротьби з організованою злочинністю (УБОЗ), карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю (СБЕЗ), боротьби з незаконним обігом наркотиків та інших підрозділів є досить різноманітною. Співробітники цих управлінь, служб, підрозділів виконують спеціально-кримінологічне запобігання злочинам у процесі оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність — це система розвідувальних (розшукових) заходів для профілактики, запобігання, припинення та розкриття злочинів, а також для розшуку і затримання злочинців. *Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам УБОЗ, відділів карного розшуку і боротьби з незаконним обігом наркотиків та деяких інших* складається із загальних і індивідуальних заходів. До перших належать заходи, пов'язані з аналізом кримінологічної характеристики злочинності, її організованих проявів, обігом наркотиків, торгівлею людьми тощо, з виявленням та усуненням обставин, що зумовлюють вчинення злочинів або

сприяли їх вчиненню; до других — запобігання реально можливим злочинам і переходу на злочинний шлях осіб, а також запобігання рецидиву. Заходи щодо запобігання злочинам цими підрозділами мають різноманітний і комплексний характер. Так, зазначені підрозділи у взаємодії з іншими службами міліції проводять операції розшукового і профілактичного характеру під різними кодовими назвами: «Зброя», «Вибухівка», «Трал», «Іноземець» тощо, запобігають і усувають сімейне насильство, припиняють діяльність злочинних угруповань, обіг наркотиків, ведуть боротьбу з нелегальною міграцією, «гастрольною» злочинністю, зникненням людей, їх продажем та ін.

На *підрозділи СБЕЗ* покладено захист і охорону економічної основи України. СБЕЗ зобов'язана: запобігати і розкривати випадки злочинних посягань на майно з боку осіб, в оперативному управлінні яких воно є або які мають до нього доступ у зв'язку зі своїм службовим становищем; запобігати і боротися з корупцією, фальшивомонетництвом, порушенням правил про валютні операції; виявляти і усувати зловживання в процесі приватизації об'єктів державної і комунальної власності, житла, землі; розробляти систему контролю за інвестиціями, у тому числі з такими, що пов'язані з «відмиванням брудних грошей», комп'ютерними злочинами, фондовими махінаціями та ін. Основними запобіжними напрямами є: виявлення криміногенних обставин, що сприяють вчиненню корисливих та інших злочинів; активізація боротьби зі злочинними проявами у різних галузях народного господарства, промисловості, банківській, кредитно-фінансовій сфері, бізнесу; проведення комплексних операцій щодо перевірки стану обліку і збереження товарно-матеріальних цінностей і коштів; збереження врожаю, поголів'я худоби; встановлення осіб, які були раніше засуджені за службові і господарські злочини і обіймають всупереч закону матеріально-відповідальні посади, що створює передумови для продовження злочинної діяльності, утворення злочинних організованих груп, злочинних організацій, та ін.

Слідча профілактика — це спеціальна діяльність органів дізнання і досудового розслідування органів внутрішніх справ, Служби безпеки, прокуратури та інших суб'єктів, спрямована на недопущення вчинення нових злочинів. Для реалізації слідчої профілактики раніш у нормах кримінально-процесуального законодавства передбачався обов'язок органів дізнання і досудового розслідування при проведенні дізнання і слідства виявляти причини і умови, що сприяли вчиненню злочину, і вживати заходів щодо їх усунення шляхом внесення у відповідні державні органи, організації, посадовим особам подання про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов (статті 23–23^1 КПК України 1961р.).

За новим КПК України (2012р.) такого нормативного обов'язку немає. Але це не означає, що взагалі відсутня слідча профілактика. І органи дізнання, і досудового розслідування вимушені встановлювати причини й умови конкретного злочину. Інакше неможливо правильно кваліфікувати діяння, визначити мотив злочину та ін.

При встановленні причин і умов учинення злочину одержують інформацію про антигромадську спрямованість особи і ступінь її тривалості; сукупність істотних зовнішніх обставин, які справили свій криміногенний вплив на формування даного злочинного рішення; конкретну життєву ситуацію, в якій знаходилася особа перед вчиненням злочину; наявність криміногенних рис особи злочинця; окремі недоліки у діяльності державних установ, фірм, господарських організацій, навчальних закладів, конкретних службовців і громадян, які об'єктивно сприяли вчиненню злочину або полегшували настання злочинного результату.

До заходів щодо усунення причин і умов належить, як це робилося за КПК України 1961р., подання слідчого у кримінальній справі. Форма і зміст його мають відповідати певним вимогам, яких слідчий повинен додержувати. У поданні стисло викладається суть справи, хто і за який злочин притягнений до відповідальності, дається докладніша характеристика криміногенних явищ, що призвели чи можуть призвести до нового злочину, вносяться

пропозиції щодо їх усунення. Ці пропозиції носять рекомендаційний характер.

Формами позапроцесуальної роботи слідчого щодо запобігання злочинам є: постійне вивчення кримінологічної обстановки на підпорядкованій йому дільниці чи у районі; аналіз причин і умов учинення злочинів за групою справ і участь у розробленні заходів щодо усунення криміногенних предметів; узагальнення практики реагування на подання слідчих; індивідуальні та колективні бесіди з певним контингентом осіб тощо.

Служба безпеки України забезпечує державну безпеку України. На неї покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб. Крім того до завдань СБУ належать також спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти миру і безпеки, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших злочинних посягань, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інте-ресам України.

Митні органи України. Ці органи здійснюють широкомасштабну діяльність щодо спеціально-кримінологічного запобігання таким правопорушенням, як контрабанда, факти умисного ухилення від сплати митних зборів, незаконний експорт товарів, коштовностей, наркотиків, зброї, предметів художньої, історичної і археоло-гічної цінності, військової техніки та ін.

Органи охорони державного кордону. Одним із напрямів їх діяльності є запобігання злочинам, пов’язаним з порушеннями режиму державного кордону країни. Разом з іншими правоохоронними органами України вони здійснюють оперативно-розшукову діяльність, вживають заходів щодо недопущення нелегального переходу, переїзду правопорушниками державного

кордону України, у необхідних випадках їх адміністративного затримання, особистого догляду, а також транспортних засобів, запобігання та припинення незаконного переходу кордону.

Державна податкова служба України. Згідно з її повноваженнями запобіжна діяльність цих органів, у складі яких перебувають спеціальні підрозділи з боротьби з податковими правопорушеннями і податкова міліція, пов'язана з головними завданнями, що передбачені законодавством про податкову службу. До спеціально-кримінологічного запобігання можна віднести, зокрема, здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків, запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Органи і установи виконання покарань. Державна пенітенціарна служба України реалізує державну політику у сфері виконання покарань, призначених судом. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі може бути у двох формах: загальне й індивідуальне. Загальне запобігання — це діяльність установ виконання покарань (УВП) у взаємодії з іншими державними органами і громадськими організаціями щодо виявлення та усунення обставин, які сприяють рецидиву злочинів з боку засуджених. Заходи такого характеру досить різноманітні та численні, ними охоплюються профілактика, відвернення та припинення нових злочинів. Індивідуальне запобігання — робота апарату УВП, спрямована на виявлення засуджених, від яких можна чекати вчинення злочинів, і застосування до них заходів запобіжного впливу. Тісна взаємодія з територіальними органами внутрішніх справ і громадськістю, взаємна поінформованість дозволяють знаходити засоби виправлення, ресоціалізаціїї та адаптації засуджених.

Запобігання рецидиву злочинів при виконанні покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, передбачає: створення обстановки, яка виключала

б можливість вчинення злочину, порушення трудової дисципліни і правил поведінки, проживання та реєстрації; поставлення на профілактичний облік криміногенних осіб; надання допомоги адміністрації, громадським організаціям у здійсненні контролю за поведінкою засуджених на роботі тощо.

Певну роль у запобіганні рецидиву злочинів відіграють цент-ри реабілітації та адаптації засуджених, які відбули покарання. Основне завдання таких центрів — допомогти особам, які повернулися з місць позбавлення волі, працевлаштуватися, вирішити питання з житлом, сім'єю, а взагалі — стати перехідним ступенем до нормального життя. Тим самим ці центри запобігають рецидиву злочинів, сприяють руйнуванню кримінальної субкультури.

Органи державного контролю. Слід відзначити особливу роль у спеціально-кримінологічному запобіганні численних державних контрольних органів: державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, Антимонопольного комітету, Фонду державного майна України та інших органів, які здійснюють правозастосовно-охоронні функції. Згідно зі своїми повноваженнями по контролю за виконанням законів у різних сферах народного господарства і природокористування вони здійснюють різноманітні заходи і засоби щодо недопущення вчинення злочинів; усунення і обмеження тих криміногенних факторів, які їх породжують або сприяють їм.

Судові органи. Основні напрями запобіжної роботи суду можна визначити так: а) виявлення і усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину; б) виховно-профілактична функція; в) підвищення запобіжної активності громадян.

При встановленні під час розгляду кримінальної справи причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, суд може певним чином реагувати про вжиття заходів щодо їх усунення, але це не процесуальний обов'язок суду як було раніш.

Виховно-профілактична функція суду полягає у формуванні правової і моральної свідомості населення, поваги до закону, права, культури правовідносин, переконаності у невідворотності і справедливості покарання за вчинений злочин або інше правопорушення. Ця функція здійснюється судом у процесі судового розгляду справ, при виїзних сесіях суду, використанні суддями засобів масової інформації та ін.

Шляхи підвищення запобіжної активності громадськості різноманітні і можуть включати: клопотання про умовне засудження і передачу на поруки трудовому колективу чи громадській організації злочинця для його виправлення без позбавлення волі; передачу матеріалів справи на розгляд товариського суду; правову допомогу громадським організаціям; участь громадськості у судочинстві та ін.

Запобігання злочинності здійснюється судами також шляхом адміністративного і цивільного судочинства. Певну роль у зв'язку з цим відіграють господарські суди, особливо у частині виявлення і усунення обставин, які сприяли чи можуть сприяти вчиненню посягань у сфері економіки.

Органи юстиції. Міністерство юстиції України є провідним органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні реалізації державної правової політики, правової експертизи проектів нормативних актів, державної реєстрації та систематизації законодавства України, координації нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, захисту прав і свобод людини, розвитку правової інформатизації, формуванні у громадян правового світогляду тощо.

Здійснюючи організаційне керівництво і контрольно-ревізійні функції, органи юстиції спрямовують і стимулюють запобіжну діяльність підлеглих органів (департаменти нотаріату та ліцензування юридичної практики, державної виконавчої служби, у справах суспільного становища громадян та ін.).

Згідно із законом органи нотаріату охороняють права і законні інтереси громадян, державних установ, підприємств, фірм і органі-зацій, сприяють зміцненню законності і правопорядку, попереджають правопорушення шляхом правильного і своєчасного посвідчення договорів та угод.

Органи державної виконавчої служби і у справах суспільного становища громадян сприяють запобіганню злочинам шляхом своєчасного і належного виконання рішень судів, реєстрації актів громадянського стану, виключення помилок, надання інформації органам влади про певні недоліки в цій системі тощо.

Адвокатура. У правовій державі невід'ємною складовою частиною системи захисту особи, її конституційних прав і свобод є адвокатура. Органи адвокатури у межах своїх професійних завдань і компетенції здійснюють процесуальну і позапроцесуальну діяльність щодо запобігання злочинності. Профілактична робота адвокатів по кримінальних і цивільних справах полягає у виявленні при розгляді справ тих криміногенних обставин, які створили причини і умови для вчинення протиправних дій або зможуть знову їм сприяти. Позапроцесуальна профілактика адвокатури може здійснюватися у формі: шефства над колишнім підзахисним, надання йому допомоги у працевлаштуванні, вирішення питань у житловому та побутовому влаштуванні, участі у кримінологічній і правовій поінформованості населення тощо.

Певна робота з профілактики правопорушень і злочинів виконується *юрисконсультами*. Юрисконсульти підприємств та установ стежать за додержанням законності у господарській та управлінській діяльності; беруть участь у нормативному, методичному та інформаційному забезпеченні запобігання злочинам у трудових колективах, установах, галузях народного господарства; беруть участь у розробці локальних заходів запобігання злочинам; ведуть правову пропаганду; сприяють запобіжній діяльності громадських організацій за місцем роботи та ін.

Органи державного і господарського управління та іншої загальносуспільної діяльності. У запобіганні злочинності активну участь беруть органи державного і господарського управління, культурно-виховні навчальні заклади, адміністрації установ, підприємств, фірм, трудові колективи, охоронні та приватні розшукові установи, які, діючи у ме-жах єдиної системи запобігання правопорушенням, вирішують важливі питання усунення широкого кола криміногенних об'єктів. Вони здійснюють цю функцію на рівні як загального, так і спеціально-кримінологічного запобігання. На рівні загальносоціального запобігання йдеться про підвищення матеріального, культурного, духовного становища життя суспільства, викорінення суспільних недоліків, негативних пережитків і традицій минулого та сучасних збочень. Відомо, що зміни у сфері економічного життя суспільства змінюють коло потреб та інтересів людей. Вже сам по собі цей факт створює передумови запобігання злочинам або навпаки. Виконання цими органами покладених на них функцій передбачає у правовій державі суворе додержання законності учасниками суспільних відносин, що формує відповідний позитивний соціально-психологічний клімат, підвищує активність людей, їх громадянський обов'язок і відповідальність. На спеціально-кримінологічному рівні зазначені органи приділяють увагу випередженню проявів негативних явищ, їх обмеженню і навіть усуненню, виявленню причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів.

Засоби масової інформації. Цим органам надано право на збирання, аналіз і поширення інформації, яка привертає увагу до тих чи інших суспільних криміногенних явищ і процесів, недоліків у діяльності державних і недержавних органів і організацій, а також їх посадових осіб. Закріплений нормативними актами обов'язок правоохоронних органів відповідним чином реагувати на це, можливість створювати громадську думку — все це робить засоби масової інформації важливим суб'єктом запобігання злочинності. Їх запобіжний потенціал ще не вичерпаний.

Сім'я, громадські і релігійні організації. Сім'я, деякі громадські організації і об'єднання громадян, тобто профспілки, добровільні громадські формування для захисту порядку, ради про-філактики, громадські пункти охорони порядку, козацькі курені, фонди, рухи, релігійні та багато інших організацій громадського контролю також належать до суб'єктів запобігання злочинності. Тісний зв'язок спеціалізованих суб'єктів боротьби зі злочинністю з сім'єю, населенням і громадськими організаціями забезпечує ефективність запобіжної практики. Дедалі активніше виявляють себе релігійні організації, представники яких проводять виховно-профілактичну роботу серед віруючих засуджених, соціально невлаштованих верств населення. Певні профілактичні завдання виконують вуличні ради (комітети), батьківські ради шкіл, благодійні фонди, деякі приватні організації, соціальні центри тощо. Усі ці суб'єкти в змозі вирішувати завдання запобіжної про-філактики, хоча їх призначення соціально є значно ширшим.

Громадяни. У літературі не завжди окремі громадяни розглядаються як суб'єкти запобігання злочинності, хоча й Конституція України, й інші законодавчі акти (кримінальне, кримінально-процесуальне, адміністративне законодавство) містять норми про обов'язок і правомірність дій громадян при захисті інтересів держави, законних інте-ресів та прав громадян від злочинних посягань. Для правильного вирішення цього питання слід враховувати три форми соціальної активності громадян у сфері запобігання злочинності: а) участь у діяльності громадських організацій; б) участь у діяльності трудових колективів; в) неформальну реалізацію громадянського обов'язку. Формами останньої можуть бути такі: сприяння усуненню криміногенних явищ і процесів у різних сферах народного господарства, управління та ін.; відвернення та припинення злочинів шляхом своєчасної заяви про відомі факти підготовки до злочинів, а також використання права на необхідну оборону, крайню необхідність, затримання особи, яка вчинила злочин, тощо; моральний обов'язок сприяти попередженню злочинів та рецидиву злочинів

з боку засуджених (шефи, наставники, представники релігійних культів, спортсмени та ін.).

§5.Організація і управління процесом Запобігання злочинності

Організація і управління процесом запобігання злочинності передбачають визначення головних стратегій боротьби зі злочинністю та регулювання тактики запобіжної діяльності з метою досягнення поставлених цілей. Цей процес включає: кримінологічне прогнозування, визначення відповідно до кримінологічної політики стратегії боротьби зі злочинністю на певний перебіг часу, конкретизацію методів запобіжного впливу стосовно окремих видів злочинів, додержання вимог щодо заходів запобігання, ресурсне забезпечення, координацію і взаємодію суб'єктів запобігання.

Кримінологічне прогнозування полягає у передбаченні кіль-кісно-якісних показників майбутньої злочинності. Без цього неможливо розробити науково-практично обґрунтовані стратегію і тактику боротьби з нею. Стратегія — це діяльність відповідних суб'єктів з підготовки, планування та головних напрямів запобігання злочинності й окремим видам злочинів у країні. Такими стратегіями за сучасних умов, наприклад, можуть бути: а) втручання в кризові ситуації, що передбачає випередження і нейтралізацію злочинних проявів; б) зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, тобто максимальне утруднення їх вчинення; в) виховно-запобіжна і поінформована робота з населенням, яка сприяє взаємодії широких верств населення зі спеціалізованими суб'єктами запобігання злочинності; г) залучення громадськості до запобігання злочинності, що суттєво підвищує ефективність боротьби зі злочинністю; ґ) допомога жертвам злочинів — матеріальна, моральна, медико-реабілітаційна, юридична та інша допомога тим, хто потерпів від злочинів, особливо насильницьких.

У межах стратегії розробляється тактика боротьби і запобігання злочинності, яка конкретизує проміжні цілі і заходи їх досягнення у зв'язку з динамічними умовами життя. Стратегія і тактика, їх заходи втілюються

в комплексних програмах запобігання злочинності, які за необхідності коригуються і координуються.

Координація означає погодження, з'єднання, приведення в порядок, у відповідність. Головна мета координації – розмежування функцій правоохоронних органів при здійсненні спеціальних запобіжних заходів і разом з тим взаємозв'язок і погодження їх дій, усування дублювання в роботі, вироблення єдиного підходу до вирішення конкретних питань запобігання злочинності.

Найбільш поширені й раціональні форми координації, які серед правоохоронних органів здійснює прокуратура, є: координаційні наради керівників правоохоронних органів, міжвідомчі наради їх працівників; взаємний обмін інформацією; спільне планування заходів запобігання тощо.

Стратегія і тактика потребують винайдення відповідних методів запобіжного впливу на причини і умови злочинності і конкретних видів злочинів. Термін «метод» вживається найчастіше як спосіб діяння, впливу, як сукупність, система різних способів, заходів, засобів впливу соціальних суб'єктів на явища і процеси криміногенного характеру, які обумовлюють існування злочинності, вчинення злочинів, формування особи злочинця. Отже, під методом запобіжної діяльності слід розуміти науково сформульований спосіб впливу на криміногенні об'єкти з метою їх обмеження, усунення, руйнування.

Залежно від природи об'єкта методи запобіжного впливу можна розподіли на три групи: а) методи соціального; б) психічного; в) правового характеру.

Методи соціального характеру. За своєю природою ці методи мають соціальний характер, бо спрямовані на явища і процеси, які за своїм походженням обумовлені соціальним життям. Наведемо декілька таких методів: метод відведення антисуспільної активності, тобто для населення і особливо для її криміногенної частини створюються та впроваджуються програми відведення («каналізування») можливої антисуспільної активності

шляхом множинності альтернативних форм задоволення їхніх потреб та інтересів; метод декриміналізації сімейного неблагополуччя, під яким розуміють систему спеціальних заходів діяльності, що спрямовані на виявлення та усунення криміногенної ситуації у сім'ях; метод деалкоголізації населення; метод руйнування кримінальної субкультури, тобто метод розвінчання злочинного способу життя, зниження авторитету кримінального середовища, ослаблення його впливу на підлітків та молодь; метод протидії кримінальним ситуаціям тощо.

Методи психічного характеру. Якщо виходити з припущення, що серед криміногенних об'єктів значне місце посідають властивості особи, то з цього випливає потреба в усуненні явищ соціально-психологічної непристосованості. Утруднення соціалізації викликаються й властивостями особи, яка через обмеження можливостей (психічних, розумових, емоційних) зазнає труднощів із соціальним пристосуванням, що іноді призводить до вчинення злочинів. Для успішного запобігання вчиненню злочинів такими особами повинні застосовуватися методи психологічної дії, тобто засоби інформаційного, інтелектуального, медично-психологічного впливу на думки і поведінку певної особи чи кола осіб. До таких можна віднести: метод масової комунікації, тобто поширення інформації, яка орієнтована на ствердження духовних цінностей, моральних та правових норм суспільства, з метою справити ідеологічний вплив на настрої, думки, оцінки, рішення і поведінку значної кількості людей (наприклад, кримінологічна і правова поінформованість населення); метод медично-реабілітаційного діяння, спрямований на недопущення злочину з боку осіб з психічними аномаліями; метод розв'язування пошукової активності, призначений для боротьби з такими явищами, як вандалізм, панки, масові побоїща підлітків, дитяча делінквентність.

Методи правового характеру. Ці методи правового регулювання повинні стимулювати, заохочувати, сприяти впровадженню та розвит-кові соціально-позитивної поведінки людей, протидіяти виникненню потенційних

та існуючим криміногенним об’єктам, негативним стереотипам поведінки, деформації особи тощо. До них належать: метод загального попередження злочинів; метод декриміналізації та депеналізації і навпаки, бо на рівень і структуру злочинності суттєво впливає соціальна реакція суспільства на ті чи інші форми поведінки з відхиленням; метод депризонізації, тобто розроблення системи альтернативних тюремному ув’язненню покарань, коли покарання у вигляді позбавлення волі зберігає частку своїх властивостей, але злочинець не перебуває у місцях позбавлення волі серед злочинного середовища, не засвоює соціальну роль «в’язня», не поділяє кримінальної субкультури тощо.

Організація і управління процесом запобігання злочинності, а також запобіжні заходи повинні відповідати певним принципам, вимогам. Вимога — поняття, яким визначаються основні положення, наказ, категоричне веління щодо будь-якої діяльності. Запобігання злочинності має відповідати єдиній загальній вимозі — бути достатньо ефективним, інакше може виявитися, що воно чи то не потрібне, чи то його заходи є шкідливими. Основні вимоги, яким має відповідати система запобігання злочинності, — це демократизм, гуманність, законність, обґрунтованість, економічна доцільність, радикальність, науковість і прогресивність, комплексність і диференціація, реальність і конкретність.

Демократизм як вимога означає, що запобігання злочинності — загальнодержавна справа, у вирішенні якої активну участь беруть широкі верстви населення. Важливою умовою втілення принципу демократизму в організацію запобігання злочинності є діяльність у цій сфері органів місцевого самоврядування, самих депутатів та широка гласність.

Гуманність при запобіганні злочинності виявляється в тому, що не можуть бути застосовані методи і заходи, які суперечать принципам загальнолюдської моралі, пов’язані з жорстокістю, принижують честь і гідність людини. Гуманність передбачає й те, що запобіжні методи і заходи щодо криміногенних осіб не повинні без необхідності зачіпати інтереси інших людей (членів сім’ї, виробничого колективу тощо).

Законність як принцип організації та діяльності системи запобігання злочинності визначає, що вона ґрунтується на правовій основі. Законність як загальнолюдська цінність — головний принцип правової держави, це перш за все наявність достатньої кількості юридичних норм високого класу, а потім — їх суворе додержання суб'єктами запобігання злочинності.

Обґрунтованість полягає в тому, що розробляти і реалізувати необхідно тільки ті заходи запобігання, які спираються на досконалу соціальну і кримінологічну інформацію про криміногенні об'єкти і за допомогою яких суспільство спроможне обмежити такі об'єкти, усунути, запобігти їм. Цей принцип зобов'язує суб'єктів запобігання злочинності піклуватися про повну і всебічну кримінологічну інформацію у певному регіоні, сфері соціального життя, групі населення, про ефективність тих чи інших методів і заходів запобігання злочинності.

Економічна доцільність передбачає відносну простоту і вигід-ність методів і заходів порівняно з очікуваними результатами і можливими побічними наслідками. Проте економічний раціоналізм зовсім не зводиться до мінімальних витрат на запобігання злочинності. Є ще один аспект цієї вимоги. Виграш, який очікується від уведення тих чи інших заходів, не повинен обертатися для держави, суспільства програшем.

Радикальність як вимога зобов'язує суб'єктів до розроблення методів і заходів неповерхового, тимчасового характеру, а таких, що сприяли б докорінній ліквідації, якщо це можливо, криміногенних об'єктів. Радикальність не виключає, а навпаки, припускає необхідність заходів для усунення окремих часткових криміногенних об'єктів, проте вони повин-ні знаходитися у руслі виконання головного завдання.

Науковість і прогресивність передбачають розроблення і втілення методів і заходів запобігання злочинності з використанням сучасних досягнень науки, техніки і позитивного досвіду діяльності фахівців різних галузей знань. Ця вимога націлює науковців і практичних працівників на пошук нетрадиційних заходів боротьби зі злочинністю. У деяких країнах

значна увага приділяється науково обґрунтованим програмам боротьби з окремими видами злочинів, а також криміногенними об'єктами в різних сферах і на всіх рівнях соціального буття людей, більш досконалому технічному захисту матеріальних об'єктів, особи та її майна.

Комплексність і диференціація заходів запобігання злочинності означають підхід до них як до єдиної системи. Це потребує перш за все визначення сфери і форм конкретних дій кожного суб'єк-та з урахуванням його можливостей і ресурсів. Диференціація необхідна також для визначення напрямів загальносоціального і спе-ціально-криміноло-гічного запобігання злочинності. Комплексний підхід потребує, з одного боку, об'єднання зусиль багатьох суб'єктів запобігання і зосередження сил та засобів на вирішальних напрямах запобігання злочинності, а з другого — чіткої диференціації і координації дій всіх суб'єктів.

Реальність — це вимога, врахування якої при запобіганні злочинності дозволяє, по-перше, розробляти економічно і політично доцільні запобіжні заходи за існуючого ресурсного забезпечення в даних умовах місця, часу та інших обставин; по-друге, брати до уваги фактичні запобіжні можливості суб'єктів; по-третє, співвідносити побічні економічні та соціальні явища від реалізації заходів з очікуваними наслідками. Отже, вимога реальності гарантує дійсність та здійсненність методів і заходів.

Конкретність заходів знаходить свій вияв у спрямованості на конкретні криміногенні об'єкти і певний зміст з метою усунення таких об'єктів, максимальної «прив'язки» заходів до різних видів злочинів і типів злочинної поведінки, а також до різних галузей господарства тощо. Неконкретність, абстрактність, декларативність пропозицій типу «підвищити зусилля», «звернути увагу», «поліпшити виховну роботу», «усунути причини і умови» дискредитують ідею запобігання злочинності, а самі методи і заходи роблять практично безглуздими. Отже, конкретність — це вимога визначеності заходів і діяльності, пряма вказівка на те, що треба робити.

Загальні міркування щодо тих чи інших недоліків викликають у відповідних суб'єктів формальне ставлення до запобігання злочинності.

Для результативного функціонування системи запобігання злочинності необхідним є належне інформаційне, правове, матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення діяльності відповідних суб'єк-тів. Інформаційне забезпечення — це діяльність з цілеспрямованого збирання, перероблення, зберігання і передачі кримінологічної інформації. Інформація повинна постачатися суб'єктам з урахуванням поставлених перед ними завдань, різновидів запобіжної діяльності тощо. Правове забезпечення розуміють як нормативне супроводження спеціально-кримінологічного запобігання злочинам (закони, укази, підзаконні акти, комплексні програми запобігання злочинності та ін.). Актуальною видається проблема фахової підготовки кадрів, діяльність яких спрямована на запобігання злочинності. Сподіватися на професійно безграмотних людей дуже наївно; потрібні спеціалісти із запобігання злочинності. Серйозного фінансового і матеріально-технічного забезпечення потребують тривалі комплексні програми запобігання злочинності. Є очевидним, що без певних капіталовкладень комплексно-цільові програми залишаться невиконаними.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Обгрунтуйте необхідність кримінологічної політики в Україні.
2. Визначте поняття запобігання злочинності та його рівні.
3. Що означає «загальносоціальне запобігання злочинності?»
4. Як розуміти вислів німецького криміналіста Франца фон Ліста: «Найкраща кримінальна політика – накраща соціальна політика».
5. Дайте визначення і назвіть структуру спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. Як ви розумієте такі його напрями, як кримінологічна профілактика, відвернення і припинення злочинів?
6. Якими властивостями характеризується об'єкт запобіжного впливу?
7. Яке значення мають методи запобіжного впливу для теорії запобігання злочинності?

8. Назвіть основні форми координації.

Розділ 10. Кримінологічне прогнозування та планування у сфері Запобігання злочинності

§1. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування

Боротьба зі злочинністю не буде ефективною, якщо не звертатись до прогнозів розвитку цього негативного явища у майбутньому. Науково розроблені прогнози про майбутній стан злочинності в країні в цілому або в тому чи іншому її регіоні є необхідною передумовою прийняття відповідних законодавчих чи управлінських рішень, планування і коригування заходів запобігання злочинам, координації діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, розв'язання питань їх матеріально-технічного, фінансового, організаційно-кадрового, інформаційно-аналітичного та іншого ресурсного забезпечення. Ці питання вирішуються за допомогою кримінологічного прогнозування.

Кримінологічне прогнозування - це наукове передбачення основних змін розвитку злочинності, окремих її форм, груп чи видів злочинів або вірогідності вчинення злочину окремою особою. Кримінологічне прогнозування являє собою процес науково обґрунтованого пізнання майбутнього рівня, динаміки і структури злочинності завдяки вивченню тенденцій розвитку цього явища в минулому. Кримінологічний прогноз — це підсумкове судження із процесу прогнозування про стан злочинності та її перспективні характеристики в майбутньому.

Кримінологічне прогнозування дозволяє: а) попередити суспільство і державу про можливі варіанти розвитку криміногенної ситуації в країні у майбутньому; б) здійснити належне планування боротьби зі злочинністю і розробити заходи, спрямовані на її запобігання; в) сприяти розробленню спеціальних програм для вирішення соціально-економічних проблем суспільства; г) вирішити питання про законодавче забезпечення тих чи інших суспільних відносин, внесення змін чи доповнень до чинного законодавства, яке регламентує різноманітні сфери суспільного життя; ґ) провести

обґрунтовану кримінологічну експертизу необхідних законопроектів чи інших нормативно-правових актів; д) виявити можливі позитивні і негативні наслідки заходів запобігання злочинності, окремих її форм, груп чи видів злочинів.

Кримінологічне прогнозування не зводиться до безперечних стверджень, а ставить за мету заздалегідь поінформувати державу і суспільство, правоохоронні органи і окремих громадян про можливий ризик злочинної поведінки і необхідність застосування заходів запобігання. Науковий прогноз - це завжди вірогідне судження про майбутній стан явища, що визначається. Він не може суперечити об'єктивності, бо завжди заснований на вивченні вірогідних закономірностей розвитку певного явища на основі емпіричних досліджень і наукової теорії. Злочинність як соціальне явище також підкоряється дії вірогідних закономірностей і її динаміка залежить від багатьох змінних. В кримінологічній науці нараховується від 200 до 250 політичних, економічних, соціальних, психологічних та інших факторів, які впливають на її розвиток і, природно, що на достовірність прогнозу впливає збіг сукупності свідомих і значних випадкових факторів розвитку.

Традиційно проводяться наступні види кримінологічного прогнозування: 1) прогнозування злочинності; 2) прогнозування окремих форм злочинності, груп чи видів злочинів; 3) прогнозування індивідуальної злочинної поведінки; 4) прогнозування можливого розвитку деяких видів людської поведінки в суспільно небезпечні форми, що потребують своєчасної криміналізації.

Прогнозування тенденцій і закономірностей розвитку злочинності, її окремих форм, груп чи видів злочинів ґрунтується на вивченні динаміки розвитку цього масового негативного соціального явища і тих факторів, що детермінують його як свій наслідок.

Прогнозування індивідуальної злочинної поведінки здійснюється на знанні морально-психологічних характеристик особистості, системи її

диспозицій і установок, а також дозлочинної чи посткримінальної поведінки індивіда.

Прогнозування різноманітних форм антисоціальної поведінки ґрунтується на знанні впливу умов сімейного виховання особи, найближчого побутового оточення, особливостей проявів морально-психологічної сфери, поведінки в реальних життєвих ситуаціях.

Залежно від поставлених завдань прогнози можуть розроблятися на різні проміжки часу. За строками, як правило, виділяють наступні види кримінологічного прогнозування: поточне; короткострокове; середньострокове; перспективне.

Поточне прогнозування – це прогнозування на декілька днів за результатами аналізу криміногенної обстановки у зв'язку з певними значними подіями в регіоні, яке здійснюється, як правило, правоохоронними органами. *Короткострокове прогнозування* застосовується при прогнозуванні розвитку криміногенної ситуації на найближчу перспективу (1–2 роки). *Середньострокове прогнозування* використовується для аналізу розвитку криміногенних факторів на тривалий час (3–5 років). *Перспективне прогнозування* здійснюється науковими чи науково-дослідними установами, заінтересованими відомствами, групами експертів чи окремими вченими і спрямоване на встановлення закономірностей і тенденцій розвитку злочинності на довготривалу перспективу (5–10 років).

Кримінологічний прогноз при цьому повинен задовольняти наступним методологічним вимогам: а) він має бути заснований на достовірній статистичній інформації і даних вибіркових кримінологічних досліджень; б) бути неупередженим, тобто не повинен здійснюватися в інтересах будь-яких зацікавлених осіб, установ, відомств, організацій; в) має відповідати науковим засадам теорії прогнозування і не обмежуватися при цьому тільки одним яким-небудь методом; г) його вихідним показником завжди повинен бути реальний криміногенний фон, на основі якого будується прогностична модель; г) прогноз має бути надійним, тобто мати високий ступінь

вірогідності; д) здійснюватися безперервно, в міру зміни соціально-політичної атмосфери в суспільстві і враховувати економічні, політичні та соціально-психологічні фактори, які впливають на рівень, структуру і динаміку злочинності.

В практиці наукового прогнозування розвитку соціальних процесів застосовуються понад 150 різних методів і методик, серед яких найбільше розповсюдження при складанні кримінологічних прогнозів знайшли наступні методи: а) екстраполяції; б) експертних оцінок; в) математичного моделювання, які, як правило, застосовуються комплексно.

Метод екстраполяції полягає в тому, що висновки, які були отримані при вивченні рівня, динаміки і структури злочинності у минулому, розповсюджуються на її тенденції у майбутньому за допомогою статистичних методів дослідження динамічних рядів. Цей метод використовується при короткостроковому прогнозуванні.

Метод експертних оцінок являє собою специфічну форму опитування висококваліфікованих та досвідчених наукових та практичних працівників про тенденції розвитку злочинності на той чи інший період. Метод експертних оцінок застосовується для середньострокового та перспективного прогнозування та коли іншими методами скласти прогноз неможливо. Цей метод має певний рівень суб'єктивності і для його зниження слід: а) визначати належну кількість експертів; б) робити правильний підбір експертів, враховуючи їх компетентність в тій чи іншій галузі; в) розрахувати ступінь узгодженості думок експертів; г) створювати обґрунтовану методику опитування.

Більш досконалим і складним методом кримінологічного прогнозування є *метод математичного моделювання*, заснований на врахуванні багатофакторної детермінації і питомої ваги різноманітних факторів, які обумовлюють злочинність та окремі її види. Сутність цього методу полягає в тому, що на підставі раніш встановлених правових характеристик, зв'язків і закономірностей соціального явища, що вивчається,

створюється модель розвитку криміногенної ситуації, а потім дослідження проводяться на створеній математичній моделі. Проте, якщо в техніці моделлю може бути експериментальний зразок, то при дослідженні соціальних явищ модель звичайно висловлюється в абстрактній, знаковій формі, шляхом проставлення відповідних кількісних значень соціальним процесам і явищам на основі раніш встановлених характеристик і взаємозв'язків між ними. Такий метод прогнозування найбільш ефективний для середньострокових прогнозів.

§2. Поняття, завдання, види і етапи кримінологічного планування

Планування – це одна із функцій управління. яка полягає у визначенні послідовності здійснення наміченої на конкретний період програми дій конкретних суб'єктів з зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, строків виконання та ін. Планування є необхідною передумовою суспільного розвитку і тісно пов'язане з прогнозуванням. Різновидом соціального планування є **кримінологічне планування**, під яким розуміють діяльність у сфері запобігання злочинності, яка спрямована на визначення характеру і змісту запобіжних заходів, послідовності і строків їх використання. Тобто це діяльність з підготовки, складання і затвердження планів і програм, спрямованих на запобігання злочинності, та їх реалізації. Разом з тим це одна із форм координації запобіжної діяльності в межах держави та її окремих регіонів, в якій знаходить своє реальне відображення кримінологічна політика держави. Передумовою кримінологічного планування повинен бути кримінологічний прогноз.

Основними завданнями кримінологічного планування є: а) розроблення такої сукупності взаємопов'язаних заходів запобігання, які допомогли б встановити належний контроль як над злочинністю в цілому, так і над окремими її формами, групами чи видами злочинів; б) активізація діяльності правоохоронних і правозастосовчих органів у боротьбі зі злочинністю; в) забезпечення координації діяльності правоохоронних і контролюючих органів, громадських і самодіяльних організацій у боротьбі за злочинністю;

г) більш активне виявлення латентної злочинності; ґ) створення умов, що забезпечують реальне застосування принципу невідворотності покарання; д) забезпечення гарантій належної правової захищеності громадян від злочинних посягань.

За масштабом дії кримінологічне планування поділяється на: загальнодержавне; регіональне; відомче та галузеве.

Загальнодержавне планування полягає у створенні документів програмного характеру, які розраховані на тривалий час і розповсюджуються на значне коло суб'єктів. Ці документи є головними планами, що визначають кримінологічну політику в державі, основою для роботи різноманітних суб'єктів запобіжного впливу; вони приймаються в масштабі усієї країни і є обов'язковими до виконання. Прикладами загальнодержавного планування є: Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2011 р. № 1240; Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 21 березня 2012 р. № 350; План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. №767; Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. №735-р, та ін

Регіональне, або територіальне, *планування* здійснюється у масштабах адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, міст). Заходи регіонального планування включають до себе як вирішення економічних, соціальних, культурних завдань, так і заходи з підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, заходи, спрямовані на усунення причин та умов злочинності на даній території, заходи з підвищення правової свідомості, культури тощо.

Відомче та галузеве планування має забезпечити спеціальне планування запобіжної діяльності з урахуванням специфіки діяльності окремих міністерств і відомств. Особливе місце в цій системі планування посідають правоохоронні та правозастосовчі органи, а також контрольно-ревізійні органи, оскільки від ефективності їх діяльності в першу чергу залежить стан правопорядку в країні.

Суб'єктами кримінологічного планування виступають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні виконавчі органи влади, місцеві органи влади і управління, органи місцевого самоврядування.

Кримінологічне планування повинно відповідати таким основним вимогам: воно має бути колективним як за складом плануючих органів, так і за виконавцями; виконавці повинні мати відповідні повноваження; намічені заходи мають бути узгоджені і не суперечити один одному; плани повинні складатися з урахуванням конкретної обстановки і своєчасно коригуватися з урахуванням її змін; складатися з урахуванням резерву в силах, засобах, часі, на випадок непередбачених обставин; передбачати джерела фінансування заходів тощо.

Планування, як і прогнозування, може бути: поточним (на недовготривалі відрізки часу: сезон, квартал, на період проведення масових заходів); короткостроковим (на 1–2 роки); середньостроковим (до 5 років); перспективним (на 10–15 років).

Головними етапами планування є: 1) організаційно-підготовчий; 2) інформаційно-аналітичний; 3) безпосереднє розроблення планових заходів; 4) виконання планових заходів; 5) оцінка виконання і висновки.

Організаційно-підготовчий етап включає до себе прийняття рішення про планування, створення робочої групи, вирішення питань матеріально-технічного забезпечення роботи, визначення джерел інформації, розподіл обов'язків. *Інформаційно-аналітичний етап* охоплює вивчення і аналіз стану злочинності в країні чи регіоні, її динаміки і тенденцій на основі даних

офіційної статистики. Збирається також інша необхідна інформація: дані про територіальну і демографічну характеристику, матеріальні і житлові умови життя населення, ступінь матеріально-ресурсного забезпечення планових заходів, соціальну інфраструктуру, ступінь ефективності заходів, спрямованих на охорону громадського порядку тощо. *Розроблення плану* включає до себе: статистичне оброблення і аналіз одержаної інформації, її оцінку і формулювання висновків; визначення заходів, строків виконання і виконавців чи співвиконавців; узгодження і обговорення проекту плану, його доопрацювання у разі необхідності, затвердження плану відповідним органом влади чи управління. В організацію *виконання плану* входять доведення планових завдань до виконавців, визначення строків звітності, здійснення контролю за виконанням, коректування планових завдань, проведення нарад виконавців тощо. Виконання плану оцінюється за реальним станом правопорядку в регіоні.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття кримінологічного прогнозування та його значення у запобіганні злочинності.

2. Назвіть види кримінологічних прогнозів та вкажіть, які з них переважають у практиці запобігання злочинності.

3. Як співвідносяться кримінологічне прогнозування та кримінологічне планування запобігання злочинності?

4. Наведіть приклади загальнодержавного планування за різними суб’єктами вищих органів влади і управління.

5. Проаналізуйте План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року на предмет вимог, які пред’являються до документів кримінологічного планування.

Розділ 11. Насильницька злочинність проти життя і здоровя особи та її запобігання

§1. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи

Насильницька злочинність проти життя і здоров'я — це сукупність умисних посягань, спрямованих на втручання у фізичну і психічну цілісність жертви злочину з метою заподіяння їй смерті або тілесного ушкодження. Тілесні ушкодження і навіть смерть потерпілого від необережних злочинів не пов'язані з поняттям насильства, оскільки злочинець не мав на меті їх настання. Тому вони не входять до складу насильницьких злочинів. Крім вбивств і тілесних ушкоджень до насильницької злочинності іноді відносять і розглядають їх разом ще й хуліганство і згвалтування. Безперечно, ці злочини мають деякі спільні кримінологічні риси, а вбивство із хуліганських мотивів чи поєднане із згвалтуванням підвищує суспільну небезпечність злочинів. Але водночас не можна не бачити істотних відмінностей в їх природі, мотивації, у різній патології особи злочинців, обставинах, які обумовлюють цей специфічний вид злочинного насильства. Крім того, запобігання таких злочинів також має свої особливості. Ось чому вони розглядаються самостійно.

Коло насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи різноманітне та широке. Вони передбачені розділом II Особливої частини Кримінального кодексу України. До них належать злочини проти життя людини: умисне вбивство; умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; вбивство через необережність; доведення до самогубства (статті 115–120). Злочини проти здоров'я людини: умисне тяжке тілесне ушкодження; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання; умисне заподіяння тяжких тілесних

ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; умисне легке тілесне ушкодження; побої і мордування; катування; необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження; погроза вбивством (статті 121–129). Інші злочини проти життя та здоров'я особи, передбачені цим розділом Кодексу (статті 130–145), крім насильницького донорства (ст. 144), не пов'язані з насильством.

Як приклад, наведемо деякі кількісні показники насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи за минулий рік.

У 2013 році було обліковано 71 749 кримінальних правопорушень, у тому числі: умисне вбивство (ст. 115 КК) – 5861 злочин; умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК) – 3026 злочинів, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК) – 5402 злочини; умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК) – 50 018 злочинів; побої і мордування (ст. 126 КК) – 3001 злочин; погроза вбивством (ст. 120 КК) – 1704 злочинів та ін.

Цей розділ присвячений найбільш небезпечним проявам насильницької злочинності — тяжким і особливо тяжким злочинам проти життя та здоров'я особи: умисне вбивство і умисне тяжке тілесне ушкодження, питома вага і кількісні показники яких у злочинності проти життя і здоров'я особи у 1990-х рр. помітно збільшилися і погіршилися, але у наступні роки динаміка цих злочинів суттєво зменшилась.

Абсолютна кількість зареєстрованих умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень в Україні починаючи з 1972 р. зросла більш ніж у 3,5 разу і склала у 2000 р. — 4 806 і 6 852. Однак останніми роками їх рівень суттєво знизився і у 2004 р. було зареєстровано 3 788 і 5 855 злочинів, у 2006 р. — 3 220 і 5 283, у 2007 р. — 2 907 і 5 486, у 2009р. – 2478 і 4141, у 2010р. – 2356 і 3777; 2011р. – 2506 иі 3441, 2013р. – 2042 і 3026. Така тенденція, як уявляється, буде продовжуватися. Наявність латентності злочинності дещо збільшує ці показники. Щорічно зростає кількість осіб, які зникли безвісно або причина смерті яких не встановлена.

Структура насильницької злочинності проти життя визначається і зараз сімейно-побутовою і ситуаційно-дозвільною спрямованістю. Дійсно, значна кількість цих злочинів продовжує вчинятися ситуативно, імпульсивно, на ґрунті міжособистісних стосунків і конфліктів, що виникають у побутовій сфері життєдіяльності.

Найбільша кількість злочинів учиняється під час сварок, які переходять у взаємні образи і бійки. При цьому основою криміногенної поведінки і злочинця, і потерпілого є побутові взаємовідносини, оскільки переважну більшість вбивств і тілесних ушкоджень, мордувань вчинено у квартирі, будинку, дворі, гуртожитку тощо. Близько 80 % таких злочинів учиняється у вечірні та нічні години, під час та після вживання спиртних напоїв, шляхом заподіяння потерпілому побоїв руками і ногами, побутовими предметами та іншими речами. Значна частина цих злочинів учиняється із застосуванням різної вогнепальної зброї, у тому числі й воєнного зразка, та вибухових речовин.

Сімейно-побутові і ситуаційні насильницькі злочини, як правило, вчиняються в умовах конфліктної ситуації (часто алкоголізованої), що виникла за раптового розвитку подій, коли винні не мають часу всебічно їх осмислити, і тому оцінка обстановки і вибір лінії поведінки відбуваються виключно на емоційній основі. Нерідко такі злочини вчиняються імпульсивно, тобто у стані сильного душевного хвилювання, коли винний діє без більш-менш зрозумілої мети.

Посилюється тенденція до підвищення ступеня суспільної небезпечності насильницьких злочинів, зростання тяжкості їх наслідків, зухвалості та невиправданої жорстокості.

Суттєво знизився рівень вбивств на замовлення, вбивств при збройних сутичках між членами злочинних угруповань тощо. Якщо у 1995 р. в Україні було зареєстровано 210, а у 1996 р. — 119 вбивств на замовлення, то за період 1999–2001 рр. — відповідно 28, 28 і 12, 2005 р. і 2006 р. — 16 і 25 вбивств на замовлення, у 2013 – 7. У 2007 р. — у групі із застосуванням

вогнепальної зброї і вибухівки реєструється відповідно від 10 до 12 % і 3 % вбивств, до 10 % і 0,2 тяжких тілесних ушкоджень. У цих випадках наслідки настають у результаті нанесення ударів руками і ногами, застосування холодної зброї, предметів побутового призначення. Вбивства на автотрасах водіїв і пасажирів тепер мають епізодичний характер. Однак треба мати на увазі, що ці дані, залежно від криміногенної обстановки, можуть коливатися. Кожне п'яте вбивство і тяжке тілесне ушкодження вчинюються особами, які мають судимості. Значна їх частина залишається нерозкритою за минулі роки. Що стосується «*географії*» даних злочинів і міста їх вчинення, то серед областей України першість займають Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська та деякі інші області, де взагалі високий рівень загальнокримінальної злочинності; переважна частина насильницьких злочинів вчинюються місцевими мешканцями за місцем їх проживання.

Крім користі, мотивами розглядуваних злочинів стають ревнощі, пом-ста, хуліганські спонукання і так звані «неприязні стосунки», змістом яких є ненависть, неповага, ворожнеча, заздрість та ін. Зростає також кількість неадекватних і навіть зовні безглуздих злочинів, мотив яких пов'язаний, певно, з внутрішньою готовністю до злочину. Почастішали випадки «багатосерійних» вбивств, учинених вбивцями-маніяками. Збільшується кількість групової насильницької злочинності проти особи.

При загальній кримінологічній характеристиці насильницьких злочинів слід враховувати регіональні, демографічні, сезонні і часові коливання та особливості.

Дослідження свідчать про те, що поширення насильницьких злочинів у містах і сільській місцевості має відмінність, але незначну. Влітку їх реєструється більше, ніж узимку.

Переважна частина тяжких насильницьких злочинів учиняється чоловіками. Але спостерігається тенденція до зростання жіночої насильницької злочинності. Частіше за все дії жінок — це реакція у відповідь

на протиправну або віктимну поведінку потерпілих (знущання, нанесення побоїв, подружня зрада, алкоголізм тощо).

Кримінальна активність має і вікові особливості: по умисних вбивствах за обтяжуючих обставин вона припадає на 19–25, 30–40 років; по умисних вбивствах — 30–40, 41–50 років; по тяжких тілесних ушкодженнях — 26–40 років. Висока кримінологічна активність зазначених вікових груп по вбивствах за обтяжуючих обставин пояснюється мотивами вчинення злочину в молодому віці: корисливість, хуліганські мотиви, вчинення інших злочинів і протиправних діянь. Для вікової групи 30–40 років характерні алкогольне обтяження, сімейно-побутові свари, судимість за аналогічні злочини тощо. Що ж стосується характеристики іншої категорії вбивць, то тут кримінальна активність охоп-лює в основному вікові групи від 30 до 50 років, взаємовідносини яких із середовищем, де вони проживають, характеризуються сталою криміногенністю, хронічним алкоголізмом, психопатіями тощо.

Неповнолітні теж додають свій «внесок» у насильницьку злочинність проти особи.

Переважна більшість злочинців мають базову або базову спеціальну освіту. Мабуть, низька культура і прогалини в інтелектуальному розвитку злочинців пов’язані не стільки з їх освітою, скільки із загальною проблемою виховання людей.

Соціальний портрет злочинців «домальовують» відомості про їх сімейний стан. Особи, які вчиняють кваліфіковані вбивства, зде-більшого не мають сім’ї, серед осіб, засуджених за тяжкі тілесні ушкодження, майже 50 % неодружених. Значна частина злочинців розлучена.

Соціальний стан осіб до вчинення злочину також має певне значення у причинному ланцюгу. Понад 50 % злочинців на день вчинення злочину не працювали і не вчилися. Це особи молодого і середнього віку, які зловживають спиртними напоями, негативно себе поводять, не мають будь-якої професії, постійно створюють кри-міногенні ситуації. За соціальним

станом і видом заняття серед винних виділяються група робітників і працівників сільського господарства, працівники некваліфікованої праці. Їх частка у структурі злочинців становить близько 40 %. Істотне зниження цього рівня (раніше було до 80 %) пояснюється тим, що багато осіб молодого віку, в минулому зайнятих некваліфікованою працею, зараз частково перейшли до категорії службовців різних фірм, малих підприємств, кооперативів, об'єднань тощо. У структурі злочинців, особливо вбивць, незначну частку становлять кваліфіковані робітники, службовці, учні та інші категорії населення.

У структурі насильницьких злочинців спостерігається підвищення частки осіб без певного місця проживання і заняття. У зв'язку з переходом до ринкових відносин і появою в країні безробітних ця негативна тенденція зберігатиметься.

Заслуговує на увагу і така соціально-демографічна ознака злочинців, як *етнічна належність*. Зараз проблема «закордонної» злочинності набуває в Україні тривожного характеру. Іноземці, особи без громадянства, «гастролери» з інших регіонів учиняють певну частину злочинів, у тому числі вбивства і тяжкі тілесні ушкодження.

Серед морально-психологічних рис особи злочинців помітні такі: алкогольне обтяження (70–90 %), імпульсивність, психопатичність, примітивність потреб, різні психічні аномалії, які мають соціальне і біопсихологічне походження. Так, за даними судово-психіатричних експертиз у кримінальних справах, більше як третина злочинців-убивць мали травми голови, наслідком чого стали відхилення психіки (агресивність, мстивість, надмірна підо-зрілість, грубість, брутальність тощо). Не виключено, що ці явища мають своїм джерелом хронічний алкоголізм, наркотизм, а також неодноразову судимість та ін.

Зміст *мотивів* злочинців стає конкретним, якщо аналізувати види зв'язків між злочинцем і потерпілим. Майже 50 % потерпілих при вбивствах без обтяжуючих обставин — це подружжя, у тому числі колишні, особи, які

перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Таке не є характерним для кваліфікованих видів убивств, хоча й тут кожний шостий потерпілий — подружжя або розлучені. Основна маса потерпілих припадає на осіб, знайомих із злочинцем (спільна робота, місце проживання і проведення дозвілля). Часто їх соціальний стан і морально-психологічні риси збігаються із рисами злочинців. Однак ці риси різняться, якщо жертвами злочинів стають інші категорії населення (підприємці, бізнесмени, заможні громадяни, пенсіонери та ін.). Збільшується кількість потерпілих серед людей похилого віку, пенсіонерів, інвалідів.

§2. Причини та умови насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи

Криміногенні явища і процеси, які детермінують умисні вбивства і тілесні ушкодження, мають широкий діапазон: від явищ, які породжуються глибинними соціально-економічними і політичними суперечностями (погіршення психологічного стану суспільства, зниження інтелектуального рівня населення, руйнування духовності і законності, підвищення міжособистісної і міжгрупової конфліктності, агресивності та ін.), до патоло-гічних рис і неусвідомлених установок особи. Але передбачені законом тяжкі насильницькі злочини проти життя і здоров’я особи, маючи кримінально-правову видову спільність, за набором детермінуючих їх криміногенних явищ, а також структурою конфлік-ту в конкретній життєвій ситуації неоднакові. Проблемі конфлікту, зокрема криміногенного конфлікту, його структурі, причинам виникнення і механізму розвитку присвячена значна кількість досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених. Структурними елементами будь-якого конфлікту можуть бути різні особисті та індивідуальні особливості учасників конфліктів.

Залежно від набору криміногенних явищ, а також структури і процесів, що лежать в основі міжособистісних криміногенних конфліктів, умисні вбивства і тілесні ушкодження з цих кримінологічних класифікаційних підстав можна

об’єднати у чотири групи: 1) *сімейно-побутові*; 2) *ситуаційні*; 3) *ті, що заздалегідь плануються*; 4) *патологічні*.

До *першої групи* входять насильницькі злочини проти життя і здоров’я особи, головним типом мотиву яких є тривала побутова і сімейно-побутова конфліктність між злочинцем і жертвою. Характерна особливість причинно-наслідкового комплексу цієї групи злочинів: 1) криміногенні явища і процеси переплітаються і створюється складне об’єктивно-суб’єктивне міжособис-тістне становище, що породжує, як правило, стійкі або періодично криміногенні ситуації (ворожнеча, ревнощі, сварки, аморальна поведінка жертви одного з учасників конфлікту, матеріальні та побутові проблеми та ін.); 2) злочинам нерідко передують загострення та ускладнення конфлікту в зв’язку з одностороннім чи взаємним застосуванням фізичної сили для розв’язання конфліктних епізодів; 3) важливим криміногенним детермінантом конфліктів і насильницьких злочинів є алкоголізація мікросередовища та безпосередніх їх учасників — сторін конфліктних інцидентів; 4) недоліки в діяльності правоохоронних органів, місцевих органів влади, громадськості, пасивність родичів щодо запобігання ескалації криміногенних ситуацій.

Другу групу злочинів становлять ситуаційно-дозвільні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, основу яких, звичайно, складають одноразові сутички між злочинцем і потерпілим. Подібні короткочасні сутички відбуваються у громадських місцях, місцях громадського харчування, проживання, проведення вільного часу і відпочинку, спільного перебування та виконання особами будь-яких операцій, обов’язків тощо. До цієї групи можна віднести умисні вбивства і тілесні ушкодження, які вчиняються з хуліганських мотивів, деякі злочини з корисливих та інших мотивів, імпульсивні насильницькі злочини. Дана група злочинів обумовлюється низкою негативних явищ і процесів, зокрема: 1) недостатня матеріальна база закладів культури і дозвілля. Йдеться про недоступність культурного дозвіл-ля для значної частини населення. Вуличні компанії молоді, безцільне марнування

часу, сумнівний набір повсякденних розваг, вживання спиртних напоїв у випадкових місцях із випадковими або малознайомими особами біля пивних барів, у скверах, дворах, підвалах; азартні ігри під «інтерес» тощо формують маргінальне середовище і створюють однотипні криміногенні ситуації; 2) невисокий соціальний статус багатьох злочинців, обумовлений демографічними, сімейно-виробничими характеристиками (невисока заробітна плата, погані житлові умови, безробіття, сумнівний бізнес та ін.); 3) посилення психічного навантаження і напруження; 4) негативна роль кримінальної субкультури, яка виявляється, зокрема, в тому, що поведінка судимих осіб у сфері дозвілля має нездоровий, часто антисуспільний характер. Підвищена конфліктність, збудливість, пияцтво, хронічний алкоголізм, наркоманія, кримінальні звички, лихослів'я, нарочитий чи дійсний захист «блатного світу», частота випадкових конфліктів — усе це робить таких осіб найбільш ймовірними суб'єктами та жертвами насильницьких злочинів; 5) супе-речності між статусом особи та її завищеними орієнтаціями створюють психологічний дискомфорт, у зв'язку з чим компанії, де проводять дозвілля, для багатьох злочинців є зручним місцем для компенсації своїх невдач в інших видах заняття; 6) зниження соціального та превентивного контролю державних органів, трудових колективів, громадськості за тими сферами життя, які сприяють поширенню у суспільстві пияцтва, агресивності, насильства і зла, фрустрації, психічної патології, страху перед злочинністю, злочинного безкраю, організаційного та духовного згуртування злочинного світу, пасивності населення, формалізму і некомпетентності у роботі правоохоронних органів, особливо у сфері попередження злочинності, тощо.

Третя група злочинів є різноманітною за своїми мотивами та детермінуючими їх криміногенними факторами. До цієї групи злочинів належать: умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні з корисливою метою; вчинені у зв'язку з виконанням потерпілим посадового або громадянського обов'язку; вчинені з метою приховати інший злочин або

полегшити його вчинення, а також поєднані із зґвалтуванням, помстою, ревнощами; подружні вбивства, вбивства на замовлення.

Окрему групу вбивств і тілесних ушкоджень складають ці злочини у ситуаціях політичного, конфесійного, релігіозного протистояння, терористичних та екстремістських дій, серійних вбивств. Для цієї групи характерним є те, що зникає ситуативність вчинення злочинів і з'являється намір, який деякий час виношується та планується. Але й тут діянню може передувати конфлікт. Проте він спричиняється, як правило, іншими вчинками його учасників, ніж сімейно-побутові та ситуаційні конфлікти. Мотиви цих злочинів є більш обґрунтованими, глибокими. Для злочинця позбавлення жертви життя чи заподіяння їй тяжкого тілесного ушкодження є єдиним виходом чи то з глибокого особистого конфлікту, драми життя, чи то усунення перешкод на шляху до досягнення інших, більш значущих для нього матеріальних цінностей, благ, вигод, чи то звільнення від обтяжливих обов'язків, підлеглості, будь-якої іншої залежності. Агресивність набуває сталого характеру. Причини і умови даних злочинів створюють такі криміногенні явища і процеси: 1) несприятливе соціально-економічне і морально-психологічне становище в країні і близькому зарубіжжі. Докорінне і часом болюче реформування багатьох сфер життя викликало у країні економіч-ну нестабільність, зміну на рівні державної політики ідеологічних установок особи щодо власності, засобів виробництва, відверто корисливі прагнення значної частини новоявлених бізнесменів і навіть приватновласницький (з метою первісного нагромадження капіталу) екстремізм багатьох з них. Зростають індивідуалізм, здирництво, правовий і моральний нігілізм серед усіх верств суспільства, а тим більше серед його маргінального прошарку; обмеженість матеріальних ресурсів і намір одержати до них доступ щоб то не було, навіть ціною життя іншого, стають домінантою користолюбства, причиною напружених міжособистісних стосунків і конфліктів у багатьох сферах людського буття, які нерідко завершуються трагічно. Соціальна нерівність, яка в нашій країні виявляє себе

різко і невиправдано жорстоко та несправедливо, применшує значущість людської особистості як соціальної цінності, руйнує солідарність у суспільстві, знімає морально-правову заборону «Не вбий!». Зменшення рівня недоторканності особи робить її життя й здоров'я незахищеними і доступними для будь-яких кримінальних маніпуляцій; 2) люмпенізація, маргінальність, алкоголізація, наркотизація значних груп населення. Розширення прошарку неадаптивного до законослухняності населення, поширення кримінальних поглядів і субкультури, а з нею — примітивізму і стереотипу міжособистісних стосунків, які засновані на зневажанні особи, насильства і зловживання спиртними напоями породжують конфліктність, агресивність, нерідко насильницький спосіб розв'язання конкретних життєвих ситуацій; 3) криміногенна корисливість, котра викликається соціально-економічною психологією людей, в основі якої лежить таке, що не зникає століттями, не залежить від стадії розвитку суспільства, прагнення до накопичення грошей і матеріальних цінностей, захоплення чужих речей, до неправедного збагачення, багатства, розкошів тощо; 4) різні форми віктимної поведінки потерпілих; 5) слабка кримінологічна поінформованість населення про насильницьку злочинність, що значно ускладнює вжиття запобіжних заходів; 6) погіршення соціально-психологічного клімату на виробництві, в сім'ї, у відносинах між подружжям, що спричиняється, зокрема, девіантною поведінкою різних учасників відносин; 7) небувала пропаганда у засобах масової інформації, в кіно, на телебаченні культу сили і кулачного права, насильства, сексуальної розбещеності, розпусти, глуму над особою, влади грошей, що знижує недоторканність людської особистості, розпалює низькі пристрасті, вседозволеність, кримінальний бізнес, виправдовує «круту» поведінку. Такого роду інформація здатна підштовхнути до насильницьких посягань, тому що несе в собі стереотипи поведін-ки. З'явилися люди, готові за наказом і за гроші вбити кого завгодно; 8) послаблення соціального контролю над злочинністю. Соціальний контроль постійно відстає від злочинного безкраю, тому що відсутня (або слабко налагоджена) система

випереджаючого самозахисту суспільства. Послаблена попереджувальна робота всіх суб'єктів запобігання злочинності, не проводиться належна робота із кримінальним сімейним неблагополуччям, правоохоронні органи недостатньо реагують на ранні прояви насильницької злочинності, знизився рівень роботи органів внутрішніх справ з незаконним володінням громадянами зброєю, слабкою є робота у місцях позбавлення волі зі злочинцями, які вчинили насильницькі посягання, тощо; 9) недостатній психологічний, фізичний, правовий, технічний захист особи.

Четверту групу злочинів становлять умисні вбивства і тілесні ушкодження, що вчиняються особами, які мають аномалії психіки, котрі не виключають їх осудності (хронічний алкоголізм, психопатія, залишкові явища черепно-мозкової травми, органічні захворювання центральної нервової системи, наркоманія, сексуальна патологія, хромосомні аномалії, деякі психічні захворювання, деякі акцентуації особи тощо). Зв'язок насильницької злочинності з такими аномаліями, що є однією з детермінант злочину, досліджувався раніше і продовжує досліджуватись нині. При цьому роль психічних аномалій у злочинній етіології значно перебільшується. Однак це зовсім не означає, що немає таких природжених патологій (у рамках неосудності), які «не беруть участі» у детермінації деяких насильницьких злочинів. Приклад цьому — маніяки-вбивці. Отже, можна припустити, що деякі природжені, а у переважній більшості набуті у процесі індивідуального розвитку особи стійкі аномалії психіки насильницьких злочинців детермінують в окремих випадках і тяжкі тілесні ушкодження, а частіше збільшують ступінь криміногенності таких осіб. Щодо останнього положення, то тут не психічні аномалії самі по собі активно сприяють злочинній поведінці, а ті соціально-психічні риси, які формуються в особи під їх впливом. Психічна патологія відбивається не тільки на інтенсивності переходу особи на злочинний шлях, але нерідко і наслідки злочину носять відбиток цієї патології (невмотивованість злочину, афективність, сексуальні збочення, жорстокість тощо). Криміногенні явища, які детермінують цю

групу злочинів, можуть включати явища соціально-психологічного і психіатричного, медико-педагогічного, медико-реабілітаційного, організаційно-управлінського, правового та іншого характеру. Перш за все, це фактор психічного нездоров'я населення як у цілому, так і у місцях позбавлення волі, де це нездоров'я посилюється і потім проявляється у рецидиві злочинів. Зростання психічних захворювань у всіх економічно розвинутих країнах світу є однією з важливих медико-соціальних проблем сучасності (розлад особистості, неврози, психози тощо). Дослідження свідчать, що існує пряма залежність між тривалістю злочинної діяльності і психічним розладом особи засуджених. Медико-педагогічний спектр криміногенних явищ охоплює недостатню диспансеризацію населення з метою встановлення осіб з психічними аномаліями. Слабко здійснюються заходи щодо боротьби з ранньою алкоголізацією і наркотизацією підлітків, відсутня чітко продумана концепція медико-педагогічного попереджувального впливу на психічну захворюваність дітей і підлітків. Криміногенні детермінанти медико-реабі-літаційного характеру занадто складні, а деякі з них взагалі ще мало досліджені. До них можна віднести детермінанти генетичного і фізіологічного походження, вплив зовнішнього природного середовища на психічну активність людини тощо. У країні не створено системи своєчасного виявлення і обліку осіб з психічними аномаліями, спосіб життя і поведінка яких свідчать про реальну можливість вчинення насильницького злочину, не забезпечено на належному рівні співробітництва між медичними та правоохоронними органами, постійного відповідного інформаційного обміну між ними, консультативної допомоги тощо. Крім того, надто негативний вплив на нестійку психіку неповнолітніх та молоді справляють література, кіно, телебачення, відеофільми з елементами сексу і садизму, що формує збочені морально-правові погляди і уявлення злочинців.

§3. Запобігання насильницькій злочинності проти життя та здоров'я особи

З урахуванням криміногенних комплексів, які детермінують зазначені злочини, можна запропонувати такі основні напрями діяльності щодо спеціально-кримінологічного запобігання умисним вбивствам і тілесним ушкодженням: кримінологічна профілактика, відвернення злочинів та їх припинення.

Кримінологічна профілактика — діяльність різних суб'єктів боротьби з насильницькою злочинністю, спрямована на своєчасне відвернення виникнення криміногенно небезпечних явищ, їх обмеження, а якщо можливо, то й їх усунення та створення достатнього захисту і безпеки особи від злочинних насильницьких посягань. Найважливішими профілактичними комплексами є: втручання у кризові ситуації; зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів; виховна та інформаційна робота серед населення; залучення громадськості до запобігання насильницьким злочинам; надання допомоги жертвам цих злочинів.

Втручання у кризові ситуації припускає нейтралізацію і розв'я-зання міжособистісних напружених конфліктів за допомогою набору спеціальних засобів діяльності суб'єктів запобігання насильницьким злочинам. Цей набір складається з таких заходів:

– здійснення постійного соціального контролю за обстановкою у сімейно-подружній сфері і сфері дозвілля шляхом виявлення мотивів криміногенної поведінки, постановки на профілактичний облік конфліктуючих осіб і вироблення конкретних організаційно-управлінських, педагогічних, психологічних, правових засобів їх усунення або послаблення ступеня конфліктного напруження;

– орієнтація правоохоронних органів на превентивну роботу з молоддю;

– ефективне застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»;

– обмеження практики застосування такого покарання, як позбавлення волі, і доцільність заміни його альтернативними видами покарань;

– створення електронно-пошукової системи «Насильство» для обліку злочинів проти особи та централізованої автоматизованої системи обліку прикмет невпізнаних трупів;

– проведення паспортизації вулиць, майданів, парків, транспорт-них магістралей та інших місць масового перебування і відпочинку людей у містах, інших населених пунктах з метою виявлення і усунення несприятливих для охорони громадського порядку факторів;

– підвищення рівня уваги до поведінки акцентуйованих осіб і осіб з психічними аномаліями та ін.

Зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів — це аспект кримінологічної профілактики, який передбачає вжиття заходів, що максимально ускладнювали б вчинення насильницьких злочинів у громадських місцях, на вулицях, у гуртожитках, домоволодіннях тощо. Для цього потрібне: посилення патрулювання у населених пунктах, містах, мікрорайонах, селах, особливо у вечірні та нічні години; припинення перебування в Україні осіб без певних занять із інших країн, використання для цього відповідних адміні-стративно-правових норм; практикування комплексних оперативно-запобіжних заходів у тих населених пунктах, де спостерігається складна криміногенна обстановка; посилення контролю за обігом зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків, отрути; підвищення рівня боротьби з пияцтвом, наркоманією, що є надійним способом запобігання злочинам проти життя і здоров’я особи.

Виховна та інформаційна робота серед населення може включати таку групу заходів: запровадження у масштабах країни кримінологічної поінформованості населення про стан злочинності, причини і умови вчинення насильницьких злочинів, особу злочинців і потерпілих; запобіжні заходи і роль населення при їх здійсненні; пропагандистські заходи з використанням засобів масової комунікації; розроблення програм навчання для різних верств населення засобам захисту від насильницьких посягань тощо.

Залучення громадськості до запобігання насильницьким злочинам. Широке залучення громадян у сферу запобіжної діяльності передбачає розвиток правосвідомості і розуміння єдності суспільних і особистих інтересів. Для цього потрібна тривала та добре організована робота з поширення відповідних знань, створення нової системи громадських формувань, налагодження взаємодії та координації з державними суб'єктами запобігання насильницьким злочинам, інші заходи.

Надання допомоги жертвам злочинів. Надання моральної під-тримки і матеріальної допомоги громадянам, які потерпіли від насильницьких злочинів, — обов'язок правової держави. Тому заслуговують на увагу такі пропозиції: створення фонду відшкодування шкоди громадянам або їх представникам, які зазнали збитків від насильницьких злочинів; підвищення готовності громадян до самооборони; прийняття закону про надання допомоги жертвам насильницьких посягань тощо.

Запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи переноситься на ту стадію злочинної поведінки, яка характеризується виникненням злочинного наміру вчинити злочин або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати. Основними запобіжними комплексами заходів є такі:

– переорієнтація антисуспільних установок осіб (підвищення рівня інформаційного забезпечення суб'єктів запобігання насильницьким злочинам; зміна стереотипу поведінки, тобто цілеспрямований запобіжний вплив на осіб, які здатні до вчинення насильницьких злочинів або їх рецидиву; примирення конфліктуючих сторін та ін.);

– активні контрзаходи, які використовуються здебільшого на рівні індивідуального запобігання насильницьким злочинам проти особи (оперативне втручання у процес розвитку злочинної поведін-ки; створення умов, які усували б або утруднювали розвиток злочинної поведінки і схиляли особу до добровільної відмови від її продовження, тощо).

Припинення злочинів. У системі спеціально-кримі-нологічного запобігання злочинам особливе місце посідає припинення розпочатих насильницьких злочинів на стадіях готування до злочину і замаху на злочин. Активний захист особи повинен виходити не тільки від суб'єктів припинення злочинів, а й від самої особи. У статті 36 КК України, де регулюються положення про необхідну оборону, зазначено, що необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання.

Залежно від характеру злочинних дій і криміногенної обстановки розрізняють такі комплекси заходів припинення насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи:

– організаційно-превентивний напрям припинення насильницьких злочинів (наприклад, створення спеціалізованих підрозділів, груп в органах внутрішніх справ по боротьбі саме з тяжкою насильницькою злочинністю; вдосконалення кримінального і кримінально-процесу-ального права, а також правозастосовної практики щодо посилення їх запобіжного ефекту та ін.);

– спонукальний напрям об'єднує різні заходи примушування осіб, які готуються до вчинення злочинів, до добровільної відмови від підготовки до вчинення злочину і замаху на нього, від продовження злочинної поведінки і взагалі кримінальної діяльності;

– активна протидія розвитку злочинної діяльності і настанню тяжких її наслідків (постійний і ефективний контроль за особами, які реально готуються до вчинення злочину проти життя і здоров'я особи); негайне вжиття заходів щодо забезпечення безпеки осіб, на життя і здоров'я яких готується замах; своєчасне запобігання груповим бійкам, кримінальним «розборкам», сходкам; оперативне припинення злочинної діяльності; затримання, арешт тощо.

Існують також інші напрями та заходи запобігання насильницьким злочинам, які випливають із законодавчих актів, комплекс-них цільових програм боротьби зі злочинністю, а також науково-методичних публікацій.

Питання та завдання для самоконтролю

1.Якими є особливості кількісно-якісних показників насильницької злочинності в Україні за останні роки?

2.Назвіть структурні риси особи насильницького злочинця.

3.Обґрунтуйте класифікацію насильницьких злочинів залежно від характеру міжособистісних відносин між злочинцем і потерпілим.

4.Які заходи, на ваш погляд, можуть бути найбільш результативними у запобіганні насильницьким злочинам проти життя та здоров’я особи?

Розділ 12. Злочини проти волі, честі та гідності особи та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи

Розділом ІІІ Особливої частини КК України 2001 р. передбачено сім видів злочинів проти волі, честі та гідності особи: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146), захоплення заручників (ст. 147); підміна дитини (ст. 148); торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149); експлуатація дітей (ст. 150); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150^1), незаконне поміщення в психіатричний заклад (ст. 151). Ці злочинні посягання заподіюють значну моральну шкоду, створюють негативний національний або міжнародний резонанс, викликають неспокій і обурення громадян щодо спроможності держави захистити їх конституційні права і свободи.

У 90-ті роки XX століття було зареєстровано близько 3 тис. злочинів проти волі, честі та гідності особи, у структурі яких найбільшу частку займав такий злочин як незаконне позбавлення волі, на другому місці за кількістю фактів вчинення знаходилось незаконне поміщення в психіатричний заклад.

XXI століття розставило нові аспекти як в структурі, так і в динаміці злочинів проти волі, честі та гідності особи. За період 2001-2013 рр. було вчинено близько 6,5 тис. таких злочинів, серед яких перше місце посідає такий вид злочину як торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (майже 50%), незаконне позбавлення волі або викрадення людини перемістилось на друге місце (43%), на третьому місці – використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (5%).

Майже всі злочини проти волі, честі та гідності особи мають значний рівень латентності. Найменш латентним з них є захоплення заручників, оскільки в більшості випадків, враховуючи специфічні цілі цього злочину, сам факт захоплення заручників спеціально розголошується. Більш латентним є незаконне позбавлення волі або викрадення людини, особливо в

тих випадках, коли цей злочин маскується під осіб, зниклих без вісті, під невпізнані трупи. Найбільш латентними є торгівля людьми, експлуатація дітей, незаконне приміщення до психіатричної установи, підміна дитини, рівень латентності яких часто залежить від соціальної позиції жертв цих злочинів.

Злочини проти волі, честі та гідності особи у багатьох випадках – супутники великих, індустріально розвинених міст і регіонів. Наприклад, для захоплення заручників в деяких випадках необхідна наявність місць масового скупчення людей або спеціальної інфраструктури (вокзал, аеропорт, посольство, державні, військові установи або установи кримінально-виконавської системи); для торгівлі людьми – спад або закриття великого промислового виробництва, що, у свою чергу, породжує масову міграцію населення у пошуках роботи і заробітку; психіатричні установи, як правило, знаходяться в обласних центрах і містах обласного підпорядкування.

Офіційна статистика не містить даних про ціну цього виду злочинів. Слід зазначити, що при вчиненні злочинів проти волі, честі та гідності особи, окрім фізичної шкоди в більшості випадків заподіюється і значна моральна шкода, виміряти яку в грошовому еквіваленті досить складно. Наприклад, згідно деяких опублікованих даних, світовий доход тільки від кримінальної секс-індустрії оцінюється від 7 до 12 млрд. доларів США чистого прибутку в рік, а це далеко не повна ціна такого злочину як торгівля людьми.

Результати кримінологічних досліджень показують, що переважна більшість осіб, що вчинюють злочини проти волі, честі та гідності особи, є чоловіками. Для такого злочину як незаконне позбавлення волі або викрадення людини найбільш криміногенним є вік від 21 до 25 років (40%) і від 30 до 40 років (30%). Тільки кожен десятий злочинець, що вчинює даний злочин, є жінкою, при цьому жінки, як правило, діють в співучасті. Захоплення заручників в основному здійснюється чоловіками у віці від 20 до 30 років, рідше – особами до 20 років, ще рідше – більше 40 років і всього трохи більше 1% – жінками. Для вчинення такого злочину як незаконне

поміщення до психіатричної установи необхідна наявність спеціального суб'єкта (лікаря-психіатра) і вік таких злочинців значно старше – 30 і більше років.

Як правило особи, що вчинюють злочини проти волі, честі та гідності, раніше не притягувались до кримінальної відповідальності, не мають психічних відхилень, позитивно характеризуються на роботі і в побуті, інтелектуально розвинені, володіють яскраво вираженими вольовими і організаторськими здібностями.

При цьому значна частина злочинів проти волі, честі та гідності здійснюється у складі організованої групи. Діяльність організованих злочинних груп при вчиненні такого злочину як торгівля людьми майже завжди носить міжнародний характер: злочини починаються з факту вербування потенційних жертв в Україні і закінчуються, як правило, в країнах Близького Сходу та Західної Європи.

Серед мотивів злочинів проти волі, честі та гідності особи головне місце займає користь; стосовно незаконного позбавлення волі або викрадення людини мотивами також можуть виступати особисті неприязні відносини, помста, отримання необхідної для злочинців інформації і т. ін. Захоплення заручників супроводжується ще і специфічними цілями: втеча з місць позбавлення волі або звільнення особи з місць позбавлення волі; виїзд за кордон; прагнення вплинути на рішення посадових осіб органів державної виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, органів охорони правопорядку, суду тощо. Найбільш поширені способи вчинення даних злочинів – фізичне насильство, психічне насильство, обман.

Контингент жертв при вчиненні злочинів проти волі, честі та гідності особи достатньо різноманітний як по статевому, так і по віковому критерію. Стосовно такого злочину як експлуатація дітей жертвами можуть виступати тільки неповнолітні у віці до 15 років, жертвами ж торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини в переважній більшості випадків є дівчата і жінки у віці від 16 до 35 років.

§2. Причини і умови злочинів проти волі, честі та гідності особи

Серед основних чинників злочинів проти волі, честі та гідності особи можна виділити такі:

– економічна нестабільність в країні, яка привела до низького рівня життя більшості населення, соціальної стратифікації за матеріальним становищем і конфронтації між різними шарами суспільства, бідності, бездоглядності і безпритульності серед неповнолітніх, безробіття, особливо серед жінок, зловживання спиртними напоями, насильства в сім'ї і в побуті, конфліктам у сфері спільного бізнесу і дозвілля, відсутності в цілому умов для самореалізації особи;

– руйнування моральних засад суспільства, наявність правового нігілізму, відсутність національної ідеології, знецінення загальнолюдських цінностей, що привело до психології користолюбства, культу заробляння грошей за будь-яку ціну, зневажливого або безвідповідального відношення до людського життя, прав і свобод інших членів суспільства;

– дискримінація людей за різними ознаками, гендерна нерівність в різних сферах життя;

– низька правова культура і надмірна довірливість громадян;

– недостатній рівень громадянського виховання і правової освіти з боку органів влади і управління, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації;

– недоліки в діяльності правоохоронних органів, зокрема, послаблення прокурорського нагляду за дотриманням законності при розгляді заяв про безвісно відсутніх громадян; даних медичних установ про хворих і інших осіб, які їх самовільно залишили; житлових органів про осіб, які вибувають з приватизованого житла у зв'язку з його відчуженням; органів соціального захисту населення, банківських установ або установ зв'язку про самотніх громадян, які тривалий час не звертаються за отриманням пенсій, субсидій чи інших видів державного соціального забезпечення; відсутність постійного обміну інформацією між правоохоронними органами України і інших держав

про юридичних і фізичних осіб, які займаються посередництвом у працевлаштуванні громадян за кордоном, модельним, туристичним, розважальним бізнесом чи перевезенням людей через кордон, про розшук потерпілих та ін.

§3. Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи повинно здійснюватися як на загальносоціальному, так і спеціально-кримінологічному рівнях. Слід зазначити, що для реалізації заходів запобігання даним злочинам вже створена як система відповідних суб'єктів запобіжного впливу, так і належна нормативно-правова база.

Створені і діють нові спеціальні суб'єкти: Міжвідомча рада з питань сім'ї, ґендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми при Кабінеті Міністрів України, координаційні органи по попередженню насильства в сім'ї при обласних державних адміністраціях, спеціальні підрозділи по боротьбі з торгівлею людьми в системі органів охорони правопорядку, Антитерористичний центр при Службі безпеки України та ін.

Прийняті наступні закони України: «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» (2000 р.), «Про психіатричну допомогу» (2000 р.); «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з дітьми і молоддю» (2001 р.), «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.); «Про захист суспільної моралі» (2003 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), «Про боротьбу з тероризмом» (2003 р.); «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» (2004 р.), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005 р.), «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» (2005 р.); «Про протидію торгівлі людьми» (2011 р.), «Про ратифікацію Угоди про співробітництво

держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами й тканинами людини» (2012 р.).

На рівні Кабінету Міністрів України також прийнято низку загальнодержавних документів: Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009-2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2009 р. № 41; Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2001 р. № 1057; План заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2012 р. № 236-р; Основні напрями запобігання бездомності до 2017 року, затверджені Кабінетом Міністрів України від 13 березня 2013 р. № 162; Державна цільова соціальна програма підтримки сім'ї, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 341; План заходів з реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 травня 2013 р. № 419-р, та ін.

Реалізація вказаних законів і заходів, передбачених програмними документами, надасть можливість створити сприятливі умови для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку громадян, формування гармонійно розвиненої особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності в усіх сферах виробництва, науки, освіти і культури; підвищити матеріальний рівень народу і пом'якшити його стратифікацію, зменшити безробіття; подолати девальвацію загальнолюдських гуманістичних цінностей та правового нігілізму; зміцнити сім'ю, положення жінки в суспільстві, підвищити сексуальну культуру, удосконалити систему підготовки дітей, підлітків, молоді до сімейного життя; відродити традиційні, перевірені часом, форми організації дозвілля неповнолітніх і молоді, зменшити безпритульність і бездоглядність серед дітей; усунути чинники

віктимізації населення та ін. А в цілому – забезпечити мир і злагоду у суспільстві, поважання прав, свобод і законних інтересів інших громадян.

У сфері запобігання торгівлі людьми зараз виконується вже четверта загальнодержавна програма – Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 21 березня 2012 р. № 350.

Програмою на протязі 2012-2015 років передбачається реалізація низки завдань і заходів, виконання яких покладено як на центральні, так і місцеві органи виконавчої влади із залученням громадських організацій. Серед них, зокрема, передбачається:

– постійна співпраця з правоохоронними органами іноземних держав і міжнародними правозахисними організаціями, обмін інформацією з правоохоронними органами іноземних держав і міжнародними правозахисними організаціями з питань переслідування осіб, які вчиняють злочини, пов'язані з торгівлею людьми, або сприяють їх вчиненню, повернення в Україну осіб, що постраждали від торгівлі людьми, та/або встановлення статусу особи, що постраждала від торгівлі людьми;

– удосконалення законодавства та управління у сфері протидії торгівлі людьми, створення єдиної системи моніторингу у сфері протидії торгівлі людьми та оцінки ефективності заходів, що здійснюються на національному та регіональному рівні, розроблення та впровадження адміністративної звітності у сфері протидії торгівлі людьми;

– забезпечення провадження на належному рівні правоохоронної діяльності у сфері протидії торгівлі людьми, здійснення правоохоронних заходів щодо осіб, які вчиняють злочини, пов'язані з торгівлею людьми, або сприяють їх вчиненню;

– забезпечення підвищення професійного рівня: працівників органів державної влади, які здійснюють повноваження у сфері протидії торгівлі людьми, працівників соціальних служб, інших спеціалістів, професійна

діяльність яких пов’язана з наданням допомоги особам, що належать до групи ризику або постраждали від торгівлі людьми;

– підвищення рівня обізнаності населення щодо сучасних проявів торгівлі людьми, а також засобів і методів, що використовуються торгівцями людьми, вироблення та розповсюдження соціальної реклами, виготовлення буклетів, плакатів тощо;

– розроблення і впровадження механізму залучення громадських організацій до надання соціальних та інших послуг, затвердження та впровадження стандартів надання соціальних послуг особам, що постраждали від торгівлі людьми;

– розроблення та здійснення соціального супроводження виконання спеціалізованих програм підтримки осіб, що постраждали від торгівлі людьми, зокрема з їх реабілітації, у тому числі: надання медичної допомоги, проведення консультацій психолога, надання освітніх послуг, послуг з працевлаштування, надання допомоги громадянам іноземних держав, особам без громадянства, що постраждали від торгівлі людьми, видача в установленому законодавством порядку дозволів на імміграцію громадянам іноземних держав або особам без громадянства, що постраждали від торгівлі людьми;

– проведення досліджень з метою виявлення нових викликів і тенденцій у сфері протидії торгівлі людьми та ін.

Виконання даної Програми дасть змогу: підвищити ефективність взаємодії органів державної влади, міжнародних, громадських організацій та інших юридичних осіб у сфері протидії торгівлі людьми; збільшити кількість виявлених злочинів у зазначеній сфері та випадків притягнення до відповідальності осіб, причетних до їх скоєння; забезпечити надання щороку комплексу послуг більш як 1200 особам, що постраждали від торгівлі людьми; підвищити рівень обізнаності населення у сфері протидії торгівлі людьми; підвищити професійний рівень спеціалістів, які надають допомогу

особам, що постраждали від торгівлі людьми, здійснюють їх реабілітацію та соціальну реінтеграцію.

Питання та завдання для самоконтролю

1.Вкажіть на зміни у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи у XXI столітті.

2. Від чого залежить латентність злочинів проти волі, честі та гідності особи?

3. На підставі аналізу вказаних у розділі нормативно-правових актів надайте коротку характеристику основних напрямів подолання безробіття в країні, як чинника, що детермінує злочини проти волі, честі та гідності особи, особливо серед молоді.

4. За результатами аналізу Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року охарактеризуйте заходи загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання цього виду злочинів.

Розділ 13. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи

Будь-яке цивілізоване суспільство бере під захист та охорону честь та гідність жінки як символу власної честі та чесноти, а ефективність такого захисту виступає в якості показника загальної культури та зрілості суспільства. Існуючі в суспільстві статеві відносини регламентується та охороняється не тільки і не скільки нормами права, а головним чином вихованням моральних якостей, формуванням культури міжособистісних стосунків, статевого виховання тощо. Також не останню роль в цьому процесі відіграє психологічна допомога при розв'язанні конфліктних ситуацій, а також допомога особі у виході з різного роду психологічних станів, що межують між нормою та патологією.

Статева свобода та статева недоторканість є невід'ємними природними правами особи. Статева свобода реалізується особою, яка, за загальним правилом, досягла повноліття, або, крайньою мірою, шістнадцяти років. Людина, яка досягла такого віку, реалізує статеву свободу на власний розсуд. Статева недоторканість будь-якої особи захищається державою. При цьому необхідно враховувати, що посягання на статеву недоторканість завжди посягає й на статеву свободу.

Статева (сексуальна) злочинність являє собою сукупність злочинів, спрямованих проти статевої свободи або статевої недоторканості, які вчинюються із застосуванням фізичного, психічного насильства або з використанням безпорадного стану потерпілої особи з метою задоволення сексуальної потреби у природній або збоченій формі.

Навіть невелика їх кількість не може не викликати занепокоєння, оскільки статеві злочини мають велику суспільну небезпеку, наслідки їх невідворотні та вони спричиняють глибокі фізичні, моральні та психологічні травми. При цьому необхідно враховувати те, що сексуальне насильство як

різновид статевої поведінки (але поведінки не соціалізованої, вандалістичної як за змістом, так і за формою) не може бути адекватно пояснене тільки лише як кримінально-правове явище без врахування соціальних, культурно-виховних, морально-психологічних чинників, що впливають на індивідуальну поведінку.

Аналіз наявної статистичної інформації щодо статевих злочинів свідчить, що їх вчинюється набагато менше, ніж, наприклад, злочинів проти власності.

Статеві злочини в структурі усієї злочинності займають відносну невелику долю (від 0,2 до 0,3%), однак при цьому характеризуються високим ступенем латентності.

Кримінально-правова структура вказаної групи складається з відповідних складів злочинів, передбачених у розділі IV КК України. Найбільш розповсюдженим серед них є зґвалтування (ст.152). За останні 10 років в середньому щорічно реєструвалось 875 згвалтувань, при чому з кожним роком відбувається поступове зниження кількості зареєстрованих злочинів. Так, у 2002 році було зареєстровано 1043 злочини, у 2003 році – 1048, у 2004 році – 964, у 2005 році – 924, у 2006 році – 993, у 2007 році 878, у 2008 році – 880, у 2009 році – 758, у 2010 році – 635 і у 2011 році – 630 злочинів. Вони, як і усі інші суспільно небезпечні діяння, мають свою кримінально-правову структуру за частинами статті. Так, найбільш розповсюдженим є злочин, кваліфікований за ч. 1 ст. 152 КК України; на другому місці – за ч.3 ст.152КК.

Згідно з офіційною статистикою, зґвалтування, поряд з іншими сексуальними злочинами, має тенденцію до зниження (більше 40% за останні 10 років), що не може радувати через їх латентизацію. У зв’язку з цим статеві злочини можна віднести до високолатентних, де доля прихованих є біля 90%, яким притаманні усі види латентності за способом утворення.

Причинами виникнення, скажімо, штучної латентності є сором жертви, побоювання погіршення соціального статусу, небажання відповідати на

безтактні, принизливі питання слідчого про обставини того, що сталося; через погрози злочинця, що сприймаються як реальні тощо.

Самі види зґвалтувань, передбачені різними частинами ст. 152 КК, мають різний обсяг латентності. Найбільший становлять злочини, передбачені ч.1 цієї статті; а найменший – частинами 3 і 4 ст. 152 КК України.

Переважна більшість потерпілих та ґвалтівників походять з незаможних сфер. Разом з тим, це не означає відсутність потерпілих з інших прошарків населення.

Вивчення географії злочинів показує, що зґвалтування за цим показником є досить однорідними. Місцем же більшості їх вчинення у 31,3% є квартири, у 14,1% – лісопосадки; у 10,7% – безлюдні частини вулиць.

Найбільш криміногенна частина доби – ніч (39,5%). Не встановлено абсолютного домінування дня тижня через безробіття понад половини ґвалтівників. Найбільш криміногенна пора – літо (31,7%), найменш – осінь (21,7%).

Достатньо важливим питанням при кримінологічній характеристиці будь-якого злочину є характеристика осіб, які їх вчиняють. Так, близько 80% засуджених за вчинення зґвалтування перебувають у віці від 14 до 29 років. За даними сексологів, на цей віковий інтервал припадає пік фізичної та сексуальної активності. До того ж, до причин вчинення зґвалтувань саме даною категорією можна віднести і те, що особи саме цього віку на сьогодні виховані в умовах негативах соціальних та економічних змін, проблем морально-виховного, культурного характеру. Хоча неможна відкидати осіб у більш старшому віці, хоча їх чисельність не є значною.

79,5% ґвалтівників є неодруженими. Про належність до певного соціального прошарку свідчать дані щодо зайнятості й роду занять: 57,4% є безробітними; 28,6% - працюючими, більшість з яких займалися низько- або середньокваліфікованою працею.

Приблизно по 1/3 злочинців мають неповну середню, середню та

середню спеціальну освіту. На сьогодні також з'явилася тенденція, за якою серед ґвалтівників є особи, які взагалі ніколи не навчалися або мають довідку про закінчення навчальної школи, не володіють навичками абетки й письма.

В сукупності зі ст.152 КК України ґвалтівники засуджуються за насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст.153 КК України) (біля 60%), а також за хуліганство, крадіжку, грабіж та розбій (приблизно по 10%). За вбивство засуджується біля 20% ґвалтівників, вбивається біля 15% потерпілих.

Чим молодше злочинці, тим частіше зґвалтування та інші сексуальні злочини вчинюються ними в групі.

Кажучи про морально-психологічний портрет статевого злочинця, то його частіше характеризують так риси:

- грубість, яка частіше переходить до жорстокості; цинізм, неповага до прав і свобод інших осіб; майже стерте поняття соціальних гальм та межі між дозволеним і недозволеним;
- примітивізм у поглядах на взаємозв'язок статей, який зводиться лише до статевого акту без урахування згоди протилежної сторони;
- погляд на жінку або на іншого (одностатевого – при задоволенні статевої пристрасті неприроднім способом) партнера як на підкорену істоту без права вибору і права опору, яка є лише знаряддям статевої насолоди;

Загалом аналіз поведінки сексуальних злочинців дозволяє виділити такі їх типи за способом поведінки: 1) раптовий гвалтівтник (умисел на вчинення сексуального злочину виникає раптово під впливом зовнішніх обставин); 2) «шукаючий» (має умисел, при цьому підшукує жертву та найвигіднішу ситуацію для вчинення зґвалтування); 3) плануючий (самостійно створює конкретну життєву ситуацію вчинення цього злочину щодо конкретної жертви); 4) патологічний (має відхилення психічної та/або сексуальної сфери).

Заслуговують на особливу увагу питання аномалій ґвалтівника. Достатньо часто йдеться про те, що сексуальний злочинець – це хвора

людина, тому потребує лікування, а не покарання. Це положення є помилковим. Серед ґвалтівників доля неосудних складає лише біля 5%. У решти можуть спостерігатися психічні та характерологічні відхилення в межах осудності (наслідки черпно-мозкових травм, акцентуації, психопатії, неврози, олігофренія в стані легкої дебільності, сексологічні патології тощо). Ми не можемо відкидати криміногенність таких аномалій, однак ними також можна керувати за наявності моральних і поведінкових принципів, стійких соціальний гальм. До того ж, навряд чи доцільно відкидати наявність інших передумов вчинення зґвалтування, скажімо, генетичних. Однак сьогоднішня наука не винайшла способу адекватного реагування на факти впливу спадкового фактору на вчинення сексуального злочину та методику виявлення таких чинників.

Вивчення потерпілих (жертв) та розгляд статевих злочинів саме з боку жертви є важливим через те, що саме вона іноді відіграє важливу роль у механізмі вчинення групи злочинів, що розглядається.

Найпоширенішою віковою категорією потерпілих (біля половини) є особи віком від 13-19 років, за нею особи від 20 до 32 років. Також мають місце як малолітні, так і особи похилого віку. Якщо вік чоловіка-ґвалтівника свідчить про його сексуальну активність, то вік потерпілої особи – про її стан при вчиненні цього злочину: безпорадний стан, характер поведінки, сексуальна активність, ставлення до доступності статевих стосунків та ін.

Із загальної чисельності потерпілих біля 80% є неодруженими. Як і злочинці, більшість із них (39,0%) мають неповну середню освіту. Проте (на відміну від ґвалтівників) це пояснюється переважно шкільним віком великої чисельності потерпілих. Середню і спеціальну освіту мають біля 35% і 15% осіб відповідно. Якщо ґвалтівники не працювали через належність до маргінальних частин суспільства, то жертви – через вік (вони навчалися).

До вчинення злочину 36,3% осіб є знайомими з ґвалтівником; близько 15% – родичами; у 42% ініціатором знайомства є злочинець.

Серед соціально-демографічних та морально-психологічних

характеристик особи жертви статевих злочинів взагалі та зґвалтування зокрема, важливе місце посідає саме поведінка жертви, яка викликає стільки суперечок як на практиці, так і в теорії. Загалом вчені сходяться на думці, що незалежно від поведінки жертви неможна говорити про її вину. Рішення вчинити статевий злочин, незалежно від поведінки потерпілих осіб, приймається виключно злочинцем.

Важливим є розгляд поняття віктимності та віктимної поведінки при вчиненні зґвалтування. Віктимність чоловіка при вчиненні цього злочину є набагато меншою за віктимність жінок через психологічні й фізіологічні чинники.

Безумовно, підвищують віктимність не лише поведінка жертви, а і її стан під час вчинення зґвалтування (безпорадний стан, викликаний тимчасовим (безсвідомість) чи постійним хворобливим станом (наприклад, олігофренія) або віком (малим чи похилим). Іноді особи, які не перебувають у безпорадному стані, є підвищено віктимними через психологічні особливості (частіше – підлітки). Хоча іноді і дорослі люди не чинять опору: або через усвідомлення реальності погроз злочинця у разі протистояння, так і через наявність так званого «паралічу жертви», який виникає у особи у разі її психологічної неготовності до нападу.

Віктимність жертви зґвалтування тісно пов’язана з поняттям „віктимогенна поведінка”, що випливає з особливостей цього злочину.

Загалом поведінка жертви зґвалтування може бути позитивною (перешкоджаючою вчиненню зґвалтування), нейтральною (рішення вчинити сексуальний злочин приймається без впливу підштовхуючих чинників) та провокуючою (наявність деякої сексуальної гри з боку жертви з відсутністю передбачення нею можливих наслідків своєї поведінки).

§2. Причини та умови злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканості особи

Причини та умови статевих злочинів, як й інших груп суспільно небезпечних діянь, розподіляються на рівнях всього суспільства,

мікросоціальних груп і окремих осіб, тобто на макро-, мікро- й на індивідуальному рівнях. Чинники на макрорівні, існуючи у виді умов учинення зґвалтування, породжують морально-соціальну дезорганізацію суспільства, підвищують агресивність і нестриманість. Серед них можна назвати фонові явища, економічні, соціальні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські, політичні, міграційні, урбанізаційні, культурно-виховні й гендерні чинники. Останні є як детермінантою вчинення зґвалтування, так і показником ставлення чоловіка до жінки, до насильства щодо неї.

До морально-соціального чинника відноситься занепад моралі у суспільстві, ставлення до порушення прав особи як до норми, терпимість до насильства. Достатньо важливим є урбанізаційний чинник, який включає в себе як особливості забудови міста (наявність тупіків на вулицях, несквозних проходів тощо), так і поведінку людей в ньому. На сьогодні постала проблема автономізації членів суспільства, за якою люди, особливо у великих містах, зводять до мінімуму спілкування з людьми поряд, обмежуючись найближчими зв’язками. Це призводить до того, що при вчиненні зґвалтування, скажімо, на сходиновій клітині багатоповерхівки, сусіди потерпілої не вчасно викликають міліцію, проявляючи байдужість до того, що чиниться; користуючись принципом «моя хата з краю».

Серед чинників на мікрорівні – спричиняючі причини-умови у сфері родини (з якої походить злочинець), неформальних груп, трудових колективів, навчальних закладів тощо. У вказаних мікрогрупах нерідко панує насильство, неповага до жінки, нехтування моральними цінностями, існування власної субкультури, криміногенних традицій тощо, що напряму впливає на вчинення насильницького злочину взагалі і зґвалтування зокрема.

На індивідуальному рівні існує різноманіття соціальних та біологічних чинників. Так, серед соціальних слід підкреслити матеріальні, духовні, культурні та ін. Через часте спостереження сцен насильства, неповаги до природних прав людей ґвалтівники сприймають сексуальне насильство як

норму. Указане відбувається ще й через стан алкогольного сп’яніння. До речі, в такому стані перебувають більше 90% ґвалтівників при вчиненні зґвалтування.

Соціальні за своїм змістом негативні обставини впливають на мотиви вчинення зґвалтування, серед яких сексуальний є хоча й не єдиним, але завжди основним, незалежно від того, чи повністю він усвідомлений, чи замаскований іншими мотивами – соціальними нашаруваннями (помсти, принижування тощо).

Щодо сфери біологічних чинників, то серед кримінологів існує позиція, згідно з якою однією з причин агресії, виникнення умислу на вчинення зґвалтування може бути підвищений рівня тестостерону в крові чоловіка, наявність психічних сексологічних відхилень, порушень статевого потягу, психологічних вад, особливостей тощо.

При вирішенні питання співвідношення соціального й біологічного в особистості злочинця, вважаємо, що сам факт учинення зґвалтування зумовлено соціальними, зокрема, соціокультурними чинниками.

§3. Запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

Загалом заходи запобігання статевим злочинам поділяються на загальносоціальні, спеціально-кримінологічні, індивідуальні та віктимологічні.

На загальносоціальному рівні нагально важливим є запровадження морально-виховних програм, спрямованих на виховання поваги людей один до одного, на пропагандування неможливості порушення прав і свобод інших осіб. До цих прав відноситься статева свобода і статева недоторканість особи. Причому саме тут необхідно звертати увагу на гендерний аспект виховання, зокрема, на повагу до жінки, до її прав і свобод.

Профілактика статевих злочинів, як напрям спеціально-кримінологічного запобігання, передбачає статеве виховання неповнолітніх, яке включає соціально-психологічний, педагогічний, медичний і

сексологічний аспекти.

Важливим напрямком є слідча профілактика, яка має відрізнятися максимальною коректністю і дієвістю.

Відвернення зґвалтуванням застосовується на етапі від моменту формування злочинного мотиву до початку його виконання, а тому є найбільш ефективним стосовно потенційних ґвалтівників, які самостійно створюють умови для вчинення зґвалтування та інших статевих злочинів. А також щодо тих, хто відбував покарання за вказані суспільно небезпечні діяння чи інші насильницькі злочини. Перша група заходів відвернення – заходи переорієнтації антисуспільної настанови, тобто допомога в задоволенні соціальних, економічних потреб, підвищення почуття відповідальності за свої дії й виховання поваги до статевої свободи і статевої недоторканості інших людей. Друга група – арсенал активних контрзаходів. До них відноситься переконання (посилення гальмівних процесів потенційного ґвалтівника) й допомога (соціальний захист).

В сфері ж припинення статевих злочинів необхідно покращувати патрулювання парків, скверів, лісопосадок тощо.

Індивідуальне запобігання сексуальних злочинів можна розглядати на 3-х етапах (напрямах) – профілактика, відверення і припинення вчинення зґвалтування. Виявлені групи осіб, щодо яких застосовуватимуться вказані заходи: (а) повнолітні, (б) неповнолітні (з ними мають працювати представники виховних закладів, громадських організацій та працівники міліції), (в) раніше судимі (заходи постпенітенціарної адаптації й ресоціалізації, діяльність громадських організацій тощо), (г) особи з психічними й сексологічними відхиленнями.

Віктимологічне запобігання зґвалтувань являє собою окремий напрямок, який існує на 3-х рівнях – загальносоціальному, спеціальному й індивідуальному.

Заходи загальносоціального віктимологічного запобігання схожі з однойменними заходами запобігання злочинам. Спеціальне віктимологічне

запобігання складається з віктимологічної профілактики та віктимологічного припинення вчинення статевих злочинів. Останнє є сукупністю дій самої потерпілої, спрямованих на припинення злочинного наміру на стадії замаху або свідоме відвернення обставин, за яких указане стало б неможливим. Серед них – виховні, психологічні, медичні, технічні, соціальні та інші заходи.

Найбільш впливовими є виховні заходи, серед яких спеціальні бесіди в школах, поліпшення віктимологічної обізнаності населення; донесення інформації про шкідливість замовчування фактів статевих нападів, пояснення процедури повідомлення про них до правоохоронних органів.

Корисними є захисні заходи, які мають застосовуватися на рівні міста, держави (зміна по можливості розкладу робочого дня жінок, планів містобудування тощо) й доведення до людей прийомів і способів захисту й самозахисту (наявність технічних приладів, правила поведінки в темний період часу, при проведенні дозвілля та ін.). Важливим є створення та функціонування телефонів довіри, центрів психологічної, медичної допомоги та реабілітації.

Необхідність надання допомоги реальним жертвам зґвалтування є одним зі стратегічних напрямків запобігання злочинам. Указане має здійснюватися діяльністю жіночих та інших громадських організацій, юридичних, медичних закладів тощо.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте динаміку вчинення зґвалтувань, її причини і сутність.
2. Які особистісні якості притаманні особам, які вчиняють злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості і чому?
3. Опишіть особливості віктимності жертв зґвалтувань.
4. Які причини і умови вчинення статевих злочинів існують на індивідуальному рівні?
5. Дайте коротку характеристику загальносоціальним, спеціально-

кримінологічним, індивідуальним та віктимологічним заходам запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Розділ 14. Злочини проти виборчих прав громадянина та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти виборчих прав громадянина

В сучасному українському суспільстві питання, що стосуються проведення свободних, демократичних виборів є особливо актуальними.

Захист виборчих прав є гарантією розвитку політико-конституційної системи України, політичної стабільності в суспільстві, яка в свою чергу зумовлює стабільність в економічної, соціальної, культурної, та інших сферах життєдіяльності держави.

Виборчі права є фундаментальними правами, гарантованими Конституцією України на вільне волевиявлення громадян в сфері управління державними справами. Виборча діяльність ґрунтується на правових засадах і передбачена Конституцією України, Законами України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України, «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» та ін..

Згідно із розділом У Кримінального Кодексу України до злочинів проти виборчих прав відносять: перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача; фальсифікація виборчих документів, референдуму, підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців; голосування виборцем на виборчий дільниці більше ніж один раз; незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму; порушення таємниці голосування; порушення порядку фінансування виборчої компанії кандидата, політичної партії (блоку), порушення законодавства про референдум.

Об’єктом цих злочинів виступають конституційні правові відносини, які пов’язані з реалізацією права громадян на участь у політичному житті

суспільства. По суті це є правом громадян на вільне волевиявлення з питань участі у всеукраїнському та місцевому референдумах, можливість вільно обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, брати участь в сфері управління державними справами.

Говорячи про рівень та динаміку даного виду злочинності, то слід зазначити, що до 2004 р. майже не реєструвались злочини проти виборчих прав, про що свідчить незначна кількість зареєстрованих злочинів. Так, з середини 1990 років до 2003 року середній показник становить від 3 до 34 злочинів. Пік зростання приходиться на 2004-2005 роки, коли було зареєстровано близько 130 злочинів, що пояснюється резонансною виборчою президентською компанією. Незначне зростання злочинів проти виборчих прав і свобод можна помітити у 2010 та 2012 роках, що також пов'язано з проведенням виборів місцевого и державного значення. В 2012 та 2013 роках кількість вказаних злочинів зменшалась до 8 і 22 випадків відповідно, причому злочини, передбачені статтями 1581 – 160 Кримінального Кодексу України (голосування виборцем на виборчий дільниці більше ніж один раз; незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму; порушення таємниці голосування; порушення порядку фінансування виборчої компанії кандидата, політичної партії (блоку), порушення законодавства про референдум не зареєстровані взагалі. Зрозуміло, що це може бути пояснено таким чинником як латентність, причиною якою є зацікавленість достатньо великого кола осіб, що беруть участь у виборчих правовідносинах, в приховуванні певних незаконних дій, стосовно порушення виборчих прав громадян.

Щодо географії злочинності, то найбільша кількість злочинів виявлялась в східних областях України, а саме в Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській областях (понад 30 %), що було пов'язано з використанням значного адміністративного ресурсу з боку влади на виборчий процес.

Кримінологічні дослідження осіб, які вчиняють посягання на виборчі права громадян, показали, що переважну кількість становлять чоловіки віком від 25 до 52 років – близько 75 %. Освітній рівень зазначених осіб є відносно високим: більше половини мають вищу освіту, приблизно третина має загальну середню та спеціальну середню освіту, кожен п’ятий злочинець є працездатним, але на момент вчинення злочину не працював і не навчався. Морально-психологічна характеристика здебільшого є позитивною, але з певними дефектами правосвідомості. Рецидив для даної категорії злочинів не є характерним.

§ 2. Причини та умови злочинів проти виборчих прав і свобод громадянина

Виборчі процеси, які відбуваються за останні десятиліття в Україні виявили низку недоліків в процесі реалізації виборчих прав і свобод громадян, які обумовлені комплексом певних причин і умов. Серед найбільш розповсюджених можна виділити наступні:

- високий рівень корупції суспільства, зокрема в органах державної влади та місцевого самоврядування. Наявність в списках політичних партій представників різноманітних бізнес-структур, в тому числі і кримінальної спрямованості, власників підприємств, холдингів, банків, які потенційно зацікавленні в лобіюванні своїх інтересів, значною мірою сприяє вчиненню кримінальних правопорушень в сфері виборчого права;

- політична нестабільність, конфліктність, криза в суспільстві, в деяких випадках - підтримка іноземних держав для просування вигідного кандидата та ослаблення політичного конкурента;

- недовіра до влади з боку населення через її неспроможність забезпечити реалізацію законних прав і інтересів громадян, прийняття державними органами рішень, які шкодять їх інтересам, що викликає активний супротив і як наслідок – вчинення протиправних діянь як засіб їх захисту;

- непрозорість фінансування виборчих кампаній, що є підґрунтям для різного роду фінансових зловживань і махінацій;

- складнощі при формуванні виборчих комісій, недостатнє грошове забезпечення їх членів;

- труднощі з відведенням та пристосуванням приміщень для голосування ;

- недостатнє забезпечення виборчих комісій і учасників виборчого процесу сучасними технічними засобами;

- низький рівень правосвідомості серед громадян та суб'єктів виборчого процесу. Незнання виборчого законодавства та виборчих процедур, недосвідченість та неналежна підготовка членів виборчих комісій створює сприятливе підґрунтя для порушень та зловживань в процесі та після виборів;

- фактична відсутність незалежного контролю з боку держави, громадськості, спостерігачів за проведенням виборів;

- серйозні прорахунки у складанні виборчих списків, що надає можливість маніпуляції при підрахунку голосів;

- низька ймовірність реального покарання за вчинення даної категорії злочинів, що породжує відчуття безкарності осіб, що їх скоюють;

- недоліки в діяльності правоохоронних органів. На даний час майже відсутня упорядкована система правоохоронних органів, щодо профілактики, запобігання та своєчасного розкриття злочинів проти виборчих прав громадян.

Глибокий та всебічний аналіз причин і умов злочинності в сфері виборчих прав дозволить здійснити ефективний комплекс заходів щодо мінімізації їх негативного впливу на виборчі правовідносини.

§ 3. Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян

Запобігання злочинам в сфері виборчих прав громадян представляє собою узгоджену систему заходів політичного, соціального, економічного,

організаційно-управлінського, правового, виховного характеру, спрямованих на нейтралізацію та усунення причин і умов, які їх обумовлюють.

Жодна виборча кампанія не відбувається без вчинення злочинів різної ступені суспільної небезпечності і дуже важливим є розуміння того, що успішна боротьба зі злочинністю в даній сфері повинна починатися задовго до початку виборчого процесу.

Традиційно запобіжні заходи поділяються на загальносоціальні та спеціально-кримінологічні.

До загальносоціальних заходів можна віднести наступні: підвищення фінансового забезпечення членів виборчих комісій всіх рівнів, що є дуже важливим з огляду на те, що більшість їх співробітників працюють в бюджетній сфері; суворий контроль за використанням бюджетних коштів, які виділяються на виборчу кампанію, а також за фінансовою діяльністю політичних партій, блоків, рухів, об'єднань; правове виховання населення через посилення пропаганди прозорих, чесних, свободних виборів; проведення «круглих столів», семінарів, симпозіумів; залучення засобів масової інформації як основного інструменту правової і політичної просвіти населення. Дуже важливим є фінансова та адміністративна незалежність медійних органів від політиків, які часто є власниками радіо і телеканалів, журналісти яких знаходяться на їх дотаційному забезпеченні. Вкрай необхідним є удосконалення правової бази, яка регулює виборчий процес в Україні. Існуванням великої кількості виборчих законів і підзаконних актів та їх неузгодженість призводить до їхнього незнання та нерозуміння як виборцями, так і особами, які відповідають за виборчий процес. В сучасних умовах актуальним і необхідним є імплементація міжнародних стандартів до діючого національного виборчого законодавства, що дозволить суттєво його удосконалити та зменшити можливість зловживань в цієї сфері.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадянина повинні деталізувати і доповнювати загальні. Серед таких заходів можна виділити наступні:

- утворення у складі правоохоронних органів спеціальних робочих груп з числа найбільш кваліфікованих і досвідчених працівників для швидкого реагування на порушення в ході виборчого процесу;

- своєчасний розгляд скарг і заяв від громадян на факти порушення виборчого законодавства;

- посилення взаємодії правоохоронних та контролюючих органів щодо забезпечення виборчих прав громадян;

- підвищення якості прокурорського нагляду за дотриманням прав громадян під час проведення виборів;

- здійснення перевірок та аналіз практики реагування керівників окружних і дільничних виборчих комісій, на подання і приписи органів прокуратури та внутрішніх справ, рішення (постанови) судів з вимогами усунення виявлених порушень, причин й умов, що сприяли порушенню виборчого законодавства;

- завчасне виявлення криміногенних осередків і окремих осіб у складі виборчих комісій усіх рівнів, поведінка яких прямо вказує на реальну можливість вчинення даної категорії злочинів та подальше вжиття відповідних заходів запобіжного впливу;

- обов’язкове використання модернізованої системи відеоспостереження на виборчих дільницях всіх рівнів, що дозволить мінімізувати можливості здійснення різноманітних злочинів проти виборчих прав.

Запобігання злочинам в сфері виборчого права є необхідним та обов’язковим елементом кожної виборчої кампанії, оскільки ефективне, комплексне застосування запобіжних заходів дозволяє попередити чи не мало протиправних діянь, вчинення яких можливо під час та після проведення виборів і тим самим сприяти розвитку демократичних процесів в суспільстві і державі.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Надайте кримінологічну характеристику злочинам в сфері порушення виборчих прав громадян.

2. Окресліть основні причини і умови злочинів проти виборчих прав.

3. Визначте основні напрямки запобігання злочинам в сфері виборчих прав.

Розділ 15. Злочини проти власності та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти власності

Злочини проти власності, пов'язані із незаконним оберненням чужого майна на користь винного чи інших осіб, відносяться до корисливої злочинності і становлять основу так званої загальнокримінальної злочинності в Україні. Щорічно в Україні реєструється понад 330 тис. злочинів проти власності. За масштабами і темпами поширення у суспільстві, вони традиційно посідають перше місце (понад 60%) в структурі усієї злочинності, а тому в значній мірі визначають криміногенну ситуацію у державі в цілому.

Загальними ознаками даної групи злочинів є: *родовий об'єкт* – відносини власності, *предмет* – майно (майнові права), *корисливі мотиви* та *мета незаконного збагачення*, *умисна форма вини*. Розрізняються ці злочини за характером діяння і способами злочинного посягання, що дозволяє їх класифікувати на дві умовні групи: *корисливі ненасильницькі* та *корисливі насильницькі*. Найбільш поширеними корисливими ненасильницькими злочинами є крадіжки і шахрайства, а корисливими насильницькими – насильницькі грабежі і розбої, що спонукає докладно розглянути кримінологічну характеристику саме цих посягань проти власності.

Крадіжки є найбільш масовим злочинами, що вчиняються в Україні. Вони складають близько ½ від кількості усіх зареєстрованих злочинів, а в структурі злочинів проти власності їх частка становить понад 70%. Рівень зареєстрованих крадіжок в середньому становить понад 240 тис. злочинів щорічно, а кількість виявлених осіб, які їх вчинили понад 110 тис. Динаміка цих злочинів демонструє тенденцію до зростання. Це пов'язано із низкою чинників: 1) соціально-економічною кризою, різким падінням рівня життя та купівельної спроможності більшої половини населення; 2) змінами до ст. 51 КУпАП (2009 р.), згідно з якими викрадення майна на суму, яка перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, є кримінально каранним діянням, внаслідок чого різко зросла кількість зареєстрованих крадіжок; 3)

пануючими у депресивних регіонах традиціями отримувати основний або додатковий дохід від крадіжок чужого майна.

Структурний розподіл крадіжок має наступний вигляд.

За місцем посягання (у порядку розповсюдженості) переважають крадіжки із проникненням до житла (квартири, приватні будинки, дачі), за ними йдуть крадіжки, вчинені на об'єктах торгівлі (магазини, склади, бази, інші торгові точки), третю позицію займають крадіжки із транспортних засобів, у тому числі вантажів на транспорті, четверту – крадіжки у громадських місцях. Серед останніх переважають кишенькові крадіжки. Найчастіше вони вчиняються у місцях великого людинопотоку, при тимчасовому перебуванні власників майна на обмеженому просторі в оточенні незнайомих людей, а також у культурних, спортивних та розважальних закладах. Спільним для кишенькових крадіжок залишається розсіяна увага власників, залишення майна на певний час без догляду та можливість кишенькового крадія негайно залишити місце події, як правило, непоміченим.

За складом вилученого майна при крадіжках перше місце посідають грошові кошти та золотовалютні цінності; друге місце – вироби із чорних та кольорових металів і рідкоземельних елементів; третє – товарно-матеріальні цінності і готова продукція споживчого призначення; четверте – продукти харчування, спиртні напої, худоба; п'яте – особисті носильні речі і предмети домашньої обстановки (мобільні телефони, одяг і взуття, оргтехніка, аудіо-, відеотехніка тощо).

За способом вчинення найбільш поширеними є проникнення до житла, іншого приміщення чи сховища через двері, вікна, балкони, горища, із межових приміщень шляхом: а) вільного доступу; б) відмикання чи злому замків і запірних пристроїв; в) пошкодження дверей і коробок, зрізання петель, вибивання вікон, розбирання чи проломування стін, стелі та ін. Крадіжки із транспорту вчиняються шляхом вільного доступу, відмикання дверей, розбиття бокового скла, а вантажів – шляхом викрадення зі складів,

сховищ, скидання товарно-матеріальних цінностей під час їх перевезення залізничним транспортом, у відстійниках, базах перевантаження. Кишенькові крадіжки найчастіше вчиняють шляхом непомітного витягання виставлених напоказ гаманців, портмоне, мобільних телефонів, а також із використанням спеціального знаряддя (медичних пінцетів, леза, заточених монет, рибальських крючків, предметів, що виконують роль «ширми»).

Розподіл крадіжок за сезонними коливаннями і часом вчинення дозволяє стверджувати, що вони порівняно частіше вчиняються у період відпусток, у робочі дні і напередодні свят, а також у час масового переміщення людей на вулицях і проїзду у громадському транспорті. Традиційним для крадіжок залишається вечірньо-нічний час доби. Дещо менше поширеними вони є вранці і вдень.

За ступенем організованості і стійкістю умислу переважна більшість крадіжок вчиняється ситуативно й одноособово (73%), у складі груп – 27%, із них організованими групами – 0,5%. Завчасно підготовлені крадіжки, як правило, вчиняються групою осіб за попередньою змовою, рідше – організованою групою. Однак серед останніх помітно вирізняються групи «гастролерів» із республік Закавказзя, що займаються злочинним промислом під керівництвом «злодіїв в законі». До складу таких груп, як правило, входять професійні злодії «домушники», «карманники» та «барсеточники», які серійно вчиняють крадіжки в районах елітних новобудов, приватного сектору та на стихійних стоянках автомобілів у столиці, містах-мільйонниках й у відомих курортних зонах. Злочинна діяльність таких об'єднань нерідко забезпечується прикриттям з боку корумпованих працівників міліції, може тривати роками, нараховувати десятки чи навіть сотні епізодів, а їх учасники, у своїй більшості, залишаються невиявленими і не заарештованими.

Кримінологічний портрет особи крадія зводиться до такого. У своїй масі сучасні крадії – це особи чоловічої статі (93%), частка жінок становить 7%. За віковою ознакою переважають 18–28–річні особи (45%), за ними йдуть 29–39–річні (27%), 40–49–річні (11%), 50–річні і старші становлять 5%.

Частка неповнолітніх складає 12%. Більшість із крадіїв (61%) мали повну загальну та базову загальну освіту, 22% – професійно-технічну, 14% – початкову або були неосвіченими, і лише 3% отримали повну вищу і базову вищу освіту.

Контингент злочинців, що вчиняють кишенькові крадіжки доволі неоднорідний. У своїй масі – це 18–24–річні молоді особи, половина з яких мають залежність від психоактивних речовин. За соціальним становищем крадії – вихідці із соціально невлаштованих верств населення, близько 65% із яких на момент вчинення злочину були незайнятими трудовою і навчальною діяльністю і відповідно не мали легальних джерел доходу, натомість понад третина – були раніше судимими. Кримінальний професіоналізм таких осіб невисокий.

Серед кишенькових крадіїв вирізняються особи зрілого віку від 50 років і старші. Як правило, вони мають вагомий злочинний досвід і «авторитет» у вузьких колах, відповідний рівень кваліфікації та злочинну спеціалізацію. У своїй більшості такі особи, одинаки. Частіше за все, вони виступають у ролі консультантів організованих злочинних груп, або навчають «перспективну» молодь прийомам і методам крадіжок за фіксований відсоток від кримінального доходу. Ті з них, хто бажає особисто вчиняти крадіжки, мають кошти і зв'язки, щоб отримати «дозвіл працювати» у найбільш доходних місцях на чітко розподіленій між кримінальними угрупованнями та їх лідерами території. Фіксовану частину злочинних доходів висококваліфіковані професіонали відраховують у «злодійську касу», а також витрачають на незаконну винагороду окремим корумпованим працівникам міліції, що забезпечують «прикриття» злочинної діяльності.

Другим за поширеністю корисливим (ненасильницьким) злочином проти власності є **шахрайство.** Рівень шахрайств становить 47 тис. зареєстрованих злочинів. Динаміка – зростає. Структурно шахрайства можна поділити на такі види: 1) передоплата за фактично ненадані або неякісно надані послуги, невиконані роботи та непоставлений товар; 2) при зборі

благодійних коштів; 3) при готівковому і безготівковому переказі грошей на фіктивні рахунки; 4) при отриманні позик та прийнятті боргових зобов'язань; 5) під виглядом посередництва при передачі хабара; 6) при розрахунках грошовим муляжем та фальшивими купюрами; 7) при оформленні договорів купівлі-продажі, дарування, а також заповіту на нерухоме і рухоме майно; 8) через продаж сфальсифікованих товарів; 9) заволодіння грошовими коштами пенсіонерів під виглядом вигаданих соціальних виплат та надбавок підробними грошима; 10) при оплаті надуманих штрафних санкцій особі, яка незаконно присвоїла владні повноваження; 11) у формі ігрового шахрайства; 12) при пожертвуванні у громадських місцях коштів псевдо інвалідам, матерям-одиночкам із малолітніми дітьми, немічним особам похилого віку та ін.; 13) при наданні неправдивої інформації органам державної влади, місцевого самоврядування банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків.

За даними О. В. Лисодєда, 53,2% шахрайств вчиняється шляхом обману, 15,8% – через зловживання довірою.

Особа шахрая характеризується наступним чином: в основному це чоловіки у віці 18–24 роки із базовою та повною середньою освітою, 30% із яких мали судимості за корисливі злочини. Разом з тим, серед шахраїв побільшало осіб віком 31–50 років, 15% із яких мають вищу та 25 % – середньою спеціальну освіту. У контингенті шахраїв порівняно висока частка жінок (30%) половина з яких видурюють гроші із довірливих громадян за надання магічних послуг, передбачення майбутнього, зняття негативної енергетики тощо.

Насильницькі грабежі і розбої є найбільш поширеними корисливими насильницькими злочинами проти власності. Їх рівень за останні роки становить 23–30 тис. зареєстрованих грабежів і 2,8–3,7 тис. розбоїв. Динаміка грабежів і розбоїв за вказані роки мала несуттєві коливання зі знаком плюс і мінус, що вказує на неналежну роботу органів кримінального переслідування по їх виявленню та реєстрації, а також про приховування цих злочинів від

статистичного обліку. За даними авторського дослідження, природна латентність грабежів і розбоїв становить 54%, штучна – 18%.

Структурний розподіл грабежів і розбоїв має наступний вигляд.

За місцем посягання (у порядку розповсюдженості) переважають посягання, що вчиняються у громадських місцях – 60–66% (вулиці, парки, сквери, площі, провулки, двори, зупинки транспорту, під'їзди). Такі посягання вчиняються групами осіб, у вечірній та нічний час, в умовах неочевидності проти одиноких перехожих. Другу позицію займають посягання із проникненням у житло – 18–27%. Останні, як правило, завчасно готуються, збирається інформація про матеріальні статки майбутньої жертви, склад сім'ї, наявні засоби самозахисту. Донедавна на третьому місці йшли посягання на транспорті (5%), що вчиняються проти водіїв таксі, власників приватного транспорту, інкасаторів, операторів автозаправних станцій, водіїв вантажних перевезень, а також заволодіння грошовими коштами фінансових установ шляхом грабежу або розбою – 1,5–2% (банки та їх філії, пункти обміну валют, кредитні спілки, ломбарди). Останнім часом набули поширення розбійні напади на територіальні відділи міліції, управління служби безпеки, військові частини з метою заволодіння вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами. Такі злочини ретельно плануються, блискавично здійснюються за лічені хвилини із використанням засобів маскування, зброї, транспорту, іноді груп прикриття.

За складом вилученого майна констатована наступна градація: при вчиненні злочинів у громадських місцях вилучаються особисті носильні речі (кишенькові гроші, мобільні телефони, ювелірні прикраси, одяг); при посяганнях із проникненням у житло – гроші, золото-валютні цінності, дороговартісне і малогабаритне майно, товарно-матеріальні цінності; на транспорті – грошова виручка, значні суми цільового призначення, партії високоліквідного товару та ін.; при нападах на фінансові установи – готівкова виручка із каси, великі суми грошових коштів і валютних цінностей підготовлених до інкасації; при нападах на силові підрозділи

правоохоронних органів і військові частини – вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини.

За способом вчинення вирізняються 1) посягання, що супроводжуються погрозами застосування насильства, зброї та предметів які використовуються як зброя (38%) і посягання, поєднанні із застуванням насильства різного ступеня суспільної небезпечності (62%). При вчиненні майже кожного сьомого розбою застосовувалася зброя.

Розподіл *за сезонними коливаннями і часом вчинення* засвідчив, що частіше аналізована категорія злочинів вчиняється в осінньо-зимовий період (56–59%), дещо рідше – у весняно-літній період (41–44%). За годинами вчинення грабежі і розбої передусім вчиняються з 18 до 24 години (38–46%) і з 24 до 06 години (21–24%). Окрім цього дані злочини поширені і вдень з 12 до18 години (22–31%).

За ступенем організованості і стійкістю умислу переважають посягання у складі групи осіб за попередньою змовою – 65–75%, із них 1,2% грабежів і 4% розбоїв вчиняється організованими групами. Понад 3/5 злочинних груп проіснували одну добу, а їх учасники вчинили один злочин. Для організованих груп характерна багатоепізодна і високодоходна злочинна діяльність.

Кримінологічний портрет особи грабіжника і розбійника зводиться до такого. За статтю − це переважно чоловіки (94−95%). Частка жінок коливається у межах 5−6%. Помітно вирізняється 18–24–річна (50%) і 25–29–річна вікові групи (17%). Частка неповнолітніх складає 16–17%. За соціальним становищем дорослі грабіжники і розбійники – це низькостатусна, погано адаптована і від того агресивно налаштована молодь, що проживає у непрестижних міських районах та провінційних містечках районного значення. Більшість із них на дозлочинних етапах вели антисуспільний спосіб життя, не працювали і не навчалися (73–75%), зловживали спиртними напоями (68%) і наркотичними засобами (40%), притягувалися до адміністративної відповідальності (54%). Також показово,

що 31% грабіжників і 38% розбійників мали судимості, переважно за крадіжки, наркозлочини, хуліганство, грабежі і розбої.

Наведена кримінологічна характеристика контингенту грабіжників і розбійників свідчить про відносно стійку антисуспільну спрямованість їхньої особистості, не нормативність поведінки, орієнтованість на отримання незаконної вигоди шляхом вчинення загальнокримінальних злочинів, у тому числі із застосування насильства над особою.

§2. Причини та умови злочинів проти власності

Серед *основних причин та умов вчинення злочинів проти власності* слід назвати такі:

– несправедлива система розподілу національного багатства та бідність майже 80% населення;

– економічна незайнятість значної частини населення та відсутність достатніх засобів для існування;

– криміногенно небезпечний розрив між доходами 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян як 30:1, при гранично допустимому 6:1;

– втрата інтересу до пошуку легальних джерел доходів, працевлаштування із мінімальним рівнем оплати праці і активізація пошуку нелегальних засобів до існування;

– разючий контраст між рівнем та якістю життя міського і сільського населення, неконтрольована міграція сільської молоді до міст, де на неї чекають жорстока боротьба за повсякденне фізичне виживання та спокуси індустрії розваг;

– зміна ієрархії суспільних цінностей у бік панування матеріальних цінностей над духовними, нав’язування ЗМІ ідеології досягнення життєвого успіху, багатства у будь-який спосіб, у тому числі злочинний;

– підтримання серед широких верств населення поглядів і традицій викрадення чужого майна як цілком прийнятного способу покращення матеріального становища чи задоволення елементарних потреб у найнеобхіднішому (їжі, одязі, предметах побуту);

– різке збільшення прошарку соціально невлаштованої молоді, яка ніколи не працювала, безпідставно довго перебуває на утриманні родичів, живе за рахунок крадіжок, торгівлі наркотичними засобами, випадкових підробітків, промотування майна і неготова самостійно забезпечувати власний матеріальний добробут;

– існування значної кількості осіб із алкогольною, наркотичною, ігровою та іншими залежностями, що вимагають щоденного пошуку грошових коштів у значних розмірах для підтримання відповідного способу життя;

– відсутність життєвих перспектив для провінційної молоді, вихідців із найбідніших верств населення, які масово втягується у вуличну субкультуру, зловживання психоактивними речовинами, охоче йдуть на контакт із кримінальними колами і долучаються до протиправної діяльності;

– пособництво і прикриття високодоходної корисливої злочинної діяльності на організованій та професійній основі з боку окремих працівників правоохоронних органів з метою сталого збагачення;

– неефективна розстановка та використання сил і засобів територіальних органів внутрішніх справ по забезпеченню охорони громадського порядку та запобігання злочинів проти власності;

– занедбана система профілактики злочинів проти власності, низькі показники їх розкриття, недостатня фахова кваліфікація працівників досудового слідства, які розслідують дану категорію злочинів, корупція серед суддів, що призначають неспівмірно м’яке покарання за вчинення злочинів проти власності, недостатня участь громадськості у запобіжній діяльності та ін.

§3. Запобігання злочинам проти власності

Запобігання корисливим злочинам передбачає убезпечення людини, суспільства та держави від злочинів проти власності шляхом обмеження дії їх детермінант, превентивного впливу на осіб групи криміногенного ризику та захисту потенційних жертв. Запобіжна діяльність ієрархічно організована відповідно до рівнів функціонування детермінант злочинності у суспільстві,

цілеспрямована щодо об’єктів впливу та досягнення кінцевого результату. Кінцевою метою запобіжної діяльності слід визнати захист інтересів громадян у сфері відносин власності, зниження рівня корисливих і корисливих насильницьких злочинів до соціально безпечної межі. Досягнення кінцевої мети передбачає реалізацію проміжних цілей: перешкоджання поширенню у суспільстві детермінант злочинів проти власності, передусім причин, що їх породжують та умов, що їм сприяють; послаблення протистояння молоді існуючому правопорядку, системі суспільних цінностей, що призведе до уповільнення темпів криміналізації суспільства і молодіжного середовища, мінімізує залучення до злочинної діяльності; а також захист потенційних потерпілих від злочинних посягань проти власності. Система заходів запобігання диференціюється відповідно до класифікації об’єктів запобіжного впливу: макросередовищні, мікросередовищні та індивідуальні. Макросередовищні об’єкти включають сукупність криміногенних явищ і процесів, зв’язків між ними та детермінантами злочинів проти власності. Мікросередовищні об’єкти охоплюють криміногенні осередки та спільноти, зв’язок між ними та формуванням особи злочинця. Індивідуальними об’єктами превентивного впливу є особа, схильна до вчинення злочинів проти власності, її спрямованість і мотивація, а також потенційні жерви і зовнішні сприятливі умови для реалізації рішення про злочинне посягання.

Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти власності включають:

- удосконалення механізму розподілу бюджетних коштів, забезпечення гарантованих соціальних стандартів, у першу чергу, для малозабезпечених верств населення;
- боротьба з бідністю шляхом створення нових робочих місць, підвищення рівня оплати праці, надання адресної матеріальної допомоги;

– проведення соціально орієнтованої молодіжної політики, спрямованої на створення належних умов для самореалізації і творчого розвитку молодого покоління, забезпечення більш-менш рівних можливостей для вертикальної соціальної мобільності, що сприятиме зростанню прошарку просоціально орієнтованої молоді при одночасному зменшенні деліквентної її частини;

– поліпшення морального мікроклімату в суспільстві, відновлення системи виховання підростаючого покоління, запровадження моральної цензури у ЗМІ, розширення поля можливостей для легальних заробітків;

– проведення просвітницько-роз'яснювальної роботи по прищепленню навичок правомірної адаптації населення до нових ринкових реалій життя, нової системи цінностей і життєвих пріоритетів, сучасних поглядів на взаємовідносини між державою і громадянином;

– розвиток муніципальної інфраструктури в регіонах, програм доступного кредитування;

забезпечення першим гарантованим робочим місцем випускників навчальних закладів;

– подолання «руїни» на селі та на інших депресивних територіях, створення робочих місць та нормальних побутових умов, щоб зупинити відтік молоді до перенаселених обласних центрі.;

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання передбачають:

– завчасне виявлення та облік криміногенних груп і окремих осіб, схильних до збагачення злочинним шляхом, проведення з ними профілактичної роботи;

– зменшення ризиків залучення молоді до вживання психоактивних речовин, зниження рівня вживання цих речовин, ресоціалізація алкоголе- та наркозалежної молоді;

– здійснення віктимологічної профілактики серед потенційних жертв злочинів проти власності;

– створення загальнонаціональної бази даних на професійних корисливих злочинців, рецидивістів, лідерів організованих злочинних груп;

– вживання заходів по дискредитації злодійської ідеології у місцях позбавлення волі, ізоляції лідерів злочинного світу, своєчасного виявлення злочинів проти власності, які плануються заздалегідь;

– зниження рівня латентності і підвищення розкриваності злочинів даної категорії;

– протидія корупційному судочинству по злочинам проти власності, що породжує відчуття безкарності у потенційних правопорушників;

– здійснення заходів соціальної адаптації серед осіб, звільнених від покарання у виді позбавлення волі;

– формування культури колективної безпеки населення (співпраця із правоохоронними органами, матеріальне стимулювання викриття злочинців, організація охорони під'їздів, участь у патрулюванні вулиць, місць громадського відпочинку, організація сусідського нагляду за житлом та ін.);

– розробка і впровадження технічних заходів, що забезпечують персоніфікований доступ до майна, систему відеоспостереження, надійний технічний захист житла, відповідальне ставлення до зберігання майна та ін.;

– забезпечення засобами електронного спостереження безпеки громадян у громадських місцях, на автошляхах, за місцем проживання;

– мінімізація готівкового розрахунку громадян за придбані товари надані послуги (перехід на карткову систему розрахунків) та ін.;

– інноваційна техніко-криміналістична оснащеність правоохоронних органів у розслідуванні злочинів аналізованої категорії;

– оперативне втручання відповідних силових підрозділів, спрямоване на припинення злочинного посягання, закріплення доказової бази, виявлення і затримання злочинців;

– проведення виваженої і послідовної кадрової політики у правоохоронних органах, підвищення якості оперативної роботи відділів внутрішньої безпеки, взаємного міжвідомчого контролю спрямованого на руйнацію корупційних зв'язків із організованою і професійною злочинністю.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Яка питома вага злочинів проти власності у структурі усієї злочинності?
2. З чим пов'язано зростання кількості зареєстрованих крадіжок в Україні за останні роки?
3. Які показники латентності грабежів і розбоїв?
4. Яка структура зареєстрованих злочинів проти власності за такими критеріями розподілу як топографія злочинних посягань, склад вилученого майна і способи вчинення корисливих (ненасильницьких) та корисливих насильницьких злочинів?
5. Яка соціально-демографічна група населення відіграє провідну роль у відтворенні злочинів проти власності в Україні?
6. Яка кінцева мета запобігання злочинам проти власності?
7. Які загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти власності Ви знаєте?
8. Які спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти власності Ви знаєте?

Розділ 16. Злочини у сфері економіки та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері економіки

Належний рівень розвитку економічних відносин є запорукою прогресу будь-якого розвинутого суспільства. Тому злочини, які вчиняються у цій *сфері*, обґрунтовано вважаються вкрай небезпечним суспільним явищем.

Злочинністю *у сфері* економіки (іноді її називають економічною злочинністю) кримінологи розуміють сукупність умисних корисливих злочинів легальної і нелегальної економічної діяльності, основним безпосереднім об'єктом яких виступають господарські відносини.

Головними ознаками економічної злочинності є такі.

1.Злочини вчиняються в процесі виробництва, обміну, розподілу товарів і послуг.

2.Наявний корисливий мотив вчинення злочинів - отримання економічної вигоди.

3.Суб'єктами злочину є учасники економічних взаємовідносин.

Офіційною статистикою у 2013р. було зареєстровано 11104 злочини у сфері господарської діяльності. Але за межами статистичного обліку залишається значна частина посягань, яка має враховуватися задля належної оцінки економічної злочинності. Якщо серед розкрадань майже 50 % латентних, то серед посягань, пов'язаних з несплатою податків, таких понад 90 %. Латентизація пояснюється передусім діями злочинців, які заздалегідь забезпечують засоби приховування скоєного (природна латентність). Щодо злочинів у сфері підприємницької діяльності, то ймовірність їх виявлення та розкриття у значному ступені обумовлюється окрім вказаного й протиправною діяльністю посадовців правоохоронних органів (латентність, пов'язана з діями правоохоронців). Показово, що матеріали лише третини кримінальних проваджень про діяння економічної спрямованості доходять до суду.

З урахуванням значної поширеності не дивно, що економічні злочини завдають значної шкоди. Ці посягання обумовлюють значну криміналізацію економіки, тіньовий сектор якої за оцінками фахівців сягає 45 % валового внутрішнього продукту країни. У грошовому еквіваленті це майже 700 млрд. грн. За даними 2013р. лише сума несплачених податків, зборів та інших обов'язкових платежів становила більше 4 млрд. грн.

Динаміка розглядуваного виду злочинності в останні роки має свої особливості. В значному ступені її стимулювала економічна криза, що почалася в країні у 2008р. У 2011р. значно зменшила відповідну статистику декриміналізація 16 складів злочинів з розділу 7 Особливої частини Кримінального кодексу України.

Серед зареєстрованих у 2013р. злочинів у сфері економіки 1449 особливо тяжких, 3271 тяжких, 1048 середньої тяжкості, 5336 невеликої тяжкості. Найбільш поширені - ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст.212 КК України) – 3069 злочинів, порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст.213 КК України) – 1641 злочин, зайняття гральним бізнесом (ст.203-2 КК України) – 1248 злочинів.

Географія злочинів у сфері економіки теж має свої особливості. Кримінально карані діяння, пов'язані з господарською діяльністю, поширені у східних регіонах країни, де зконцентрований основний фінансовий та виробничій потенціал країни. Третина з них вчиняється у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Одеській, Луганській областях, м. Києві. Переважно ці злочини вчиняються у населених пунктах — місцях розташування підприємств.

З приводу характеристик осіб, які вчиняють посягання у сфері економіки, треба виділити декілька обставин. По-перше, підвищений вік злочинців. Принаймні 75 % цих осіб є старшими за 30 років. По-друге, співвідношення між кількістю чоловіків та жінок тут становить 3 : 2, що теж не збігається із загальною тенденцією щодо інших видів злочинів. Для господарських злочинів не є характерним рецидив.

§2. Причини та умови злочинів у сфері економіки

Детермінація злочинів у сфері економіки пояснюється поєднанням обставин суб'єктивного і об'єктивного характеру.

Причиною злочинів у сфері економіки можна вважати суперечності між антисоціальними властивостями злочинців та рівнем економічних відносин, що склалися у суспільстві і врегульовані нормативно.

Новітня історія України наочно підтверджує, як суперечності та недоліки економіки формують у громадян корисливу протиправну мотивацію. Відомо, що у період економічної кризи 90-х років попереднього століття валовий внутрішній продукт країни скоротився майже у 1,5 рази. Непослідовні економічні реформи обумовили масове зупинення виробництва. За наявності таких проблем частина економіки почала реалізуватися у тіньовому секторі. Тож не дивно, що злочинність в економіці швидкими темпами поширювалася, в значному ступені обумовлюючи її тінізацію на рівні 50–60 % валового внутрішнього продукту.

Дія вказаної причини проявляється на фоні умов, серед яких найбільш суттєвими є такі.

Соціально-психологічні умови. Передусім - масове зубожіння населення. У відповідності до стандартів ООН зараз до 80 % населення України визнаються такими, що живуть за межею бідності. А статистика підтверджує - кримінальна активність незайнятого населення у два рази перевищує кримінальну активність серед працюючих громадян. Тож матеріальна незабезпеченість є суттєвим фактором, що провокує злочинну поведінку.

Провокуючим фактором для населення країни є й значна різниця між рівнем доходів багатих та бідних. На цей час 10% громадян із найвищим рівнем доходів отримують 5,4 рази більше, ніж 10% найбідніших. Існування такої диспропорції у масовій свідомості ставить під сумнів можливості легального матеріального забезпечення і спонукає до вчинення протиправних дій.

Організаційно-управлінські умови пов’язані з діяльністю представників органів державної влади (посадовців). Дослідники відзначають, що зараз до 90 % комерційних структур мають корупційні зв’язки в різних органах влади та управління.

Питомим підґрунтям для корупції та протидії легальній економіці стало розширення державного апарату. З початку адміністративної реформи кількість співробітників центральних органів виконавчої влади України збільшилася в 95 разів. Зараз нараховується близько ста організацій, що перевіряють і контролюють підприємців. За оцінками Світового банку, керівники українських підприємств витрачають до 35 % робочого часу на вирішення податкових питань. Така ситуація, безумовно, ускладнює легальні економічні процеси.

Дослідники зазначають, що вже тривалий час у країні діють дві паралельні влади: офіційна та неофіційна, що формується на основі отриманої у протиправний спосіб власності. У представників кримінальної еліти посада виступає як засіб досягнення економічної мети — можливості користуватися та розпоряджатися державним майном і фінансами. І очевидно прагнення такого криміналітету розширити свої можливості юридично. Особливо небезпечно це проявляється при розподілі державного бюджету.

Економічні умови. Особливо негативно на економічну сферу вплинула неналежна приватизація державного майна. Фактично, цей безпрецедентний перерозподіл власності відбувався в умовах нестабільного, недосконалого законодавства, масової корупції. Такі обставини обумовили значну кількість посягань економічної спрямованості, пов’язаних із завданням шкоди в особливо великих розмірах.

Небезпечною стала також тенденція олігархічної монополізації економіки країни, що обмежує підприємницькі можливості громадян і стримує розвиток виробництва.

Умови, пов’язані з діяльністю правоохоронних та судових органів. Останнім часом у країні поширився новий спосіб протиправного захоплення

власності — рейдерство. Використовуючи підроблені документи, несправедливі судові рішення, злочинці набувають майнових прав на підприємства, вартість яких становить мільйони гривень. Обов'язковою передумовою таких дій є протиправна діяльність державних посадовців, у тому числі й правоохоронної сфери.

§3. Запобігання злочинам у сфері економіки

Запобігання злочинам у сфері економіки являє собою узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на усунення передумов цих протиправних дій. Їх реалізація сприяє економічному розвитку, підвищенню добробуту населення, а відтак і загальному соціальному прогресу.

Традиційно заходи запобігання злочинності поділяють на три види: загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні.

До *загальносоціальних заходів* запобігання злочинам у сфері економіки належать: подолання бідності та безробіття населення країни; зменшення розриву між рівнем життя багатих та бідних; забезпечення вільного доступу громадян до приватизації, підприємництва; зменшення податкового навантаження на суб'єктів підприємництва; протидія монополізації економіки, поширення конкурентних засад щодо діяльності її суб'єктів; поширення державного кредитування малого й середнього бізнесу; залучення у країну вітчизняних та закордонних інвестицій; нормотворчість, яка стимулює розвиток підприємництва; забезпечення ефективного контролю державних рішень «четвертою владою» — пресою; забезпечення видатків на наукові дослідження тіньової економіки та розроблення заходів протидії щодо неї; забезпечення кримінологічної експертизи нормативних актів у сфері підприємництва; виховання належної правосвідомості громадян, особливо — молодшої частини населення, формування так званого «середнього класу».

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері економіки.

1. Заходи профілактики:

– зменшення готівкових розрахунків у господарському та цивільному обороті;

– зменшення переліку видів підприємницької діяльності, які ліцензуються;

– реалізація механізму повної чи часткової деприватизації, якщо приватизація здійснена з порушенням передбачених законом умов та порядку її проведення;

– фінансовий моніторинг обігу грошової маси, приватизаційних паперів;

– законодавче врегулювання механізму обмеження політичного і управлінського лобізму;

– декларування доходів населення;

– забезпечення відкритості державних закупівель, проведення їх на конкурентних засадах;

– забезпечення механізму конкуренції та обліку при наданні суб'єктам підприємництва прав на земельні ділянки;

– диверсифікація джерел надходження в Україну енергоносіїв та стратегічних промислових матеріалів;

– поширення енергозберігаючих технологій у народному господарстві, використання альтернативних джерел енергії;

– співпраця із закордонними правоохоронними органами, які спеціалізуються на запобіганні злочинам у сфері економіки;

– забезпечення превенції щодо порушень авторських прав з реалізацією повноважень судів, державних органів виконавчої влади.

2. Заходи випередження злочинів у сфері економіки є такими:

– створення служб, підрозділів на підприємствах, які б відповідали за їх економічну безпеку;

– створення об'єднань товаровиробників за відомчою належністю, статутна діяльність яких була б спрямована на захист галузевого бізнесу.

3. Заходи припинення злочинів у сфері економіки повинні здійснюватися в межах компетенції уповноважених суб'єктів, уповноважених протидіяти економічній злочинності.

Індивідуальні заходи. Об'єктом цього виду запобігання злочинності є поведінка та спосіб життя осіб з високою імовірністю вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, антисоціальні властивості їх особистості, несприятливі умови оточуючого таку особу середовища та життєвого укладу інші довготривалі обставини, які визначають криміногенні ситуації і полегшують вчинення злочинів.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Надайте кримінологічну характеристику злочинам у сфері економіки.
2. Назвіть причини та умови вчинення злочинів у сфері економіки.
3. Окресліть заходи запобігання злочинним діянням у сфері економіки.
4. Користуючись базовим та ланцюговим методами, на підставі даних офіційної статистики розрахуйте абсолютні зміни динаміки злочинності у сфері економіки за останні 5 років.

Розділ 17. Екологічна злочинність та її запобігання

§1. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності

Сучасну екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, яка складалась протягом тривалого часу через нехтування об'єктивними природними чинниками, неконтрольоване, нераціональне використання природних ресурсів, істотну деформацію екологічної свідомості суспільства. За даними Міністерства охорони навколишнього природного середовища, 15 % території України перебуває у критичному екологічному стані.

Природоохоронна діяльність держави та її охорона ґрунтується на правових засадах. Стаття 50 Конституції України проголошує право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також на її поширення. Така інформація не може бути засекреченою.

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку.

Згідно Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. пріоритетом цієї стратегії повинно бути обов'язкове врахування екологічної складової при складанні стратегій, планів і програм розвитку України, впровадження екологічного управління на підприємствах, екологізація господарської діяльності.

Найбільшою суспільною небезпекою є діяльність, яка підпадає під характеристику злочинної.

Екологічна злочинність являє собою один із найбільш небезпечних та розповсюджених видів злочинності, оскільки створює реальну загрозу національній безпеці країни.

Екологічну злочинність можна визначити як сукупність суспільно небезпечних діянь, які завдають шкоду навколишньому середовищу, створюють загрозу біологічним і фізичним основам існування людства та екосистемам.

Основними ознаками екологічної злочинності є те, що вона:

1) створює реальну загрозу природним ресурсам, життю та здоров'ю людей;

2) виявляється як множинність злочинних проявів проти навколишнього середовища та окремих сфер довкілля;

3) виступає наслідком безпечного, ірраціонального використання природних багатств;

4) проявляється у вигляді деградованої екологічної людської свідомості.

Наочним проявом екологічної злочинності є окремі злочинні дії. Екологічні злочини — це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, які посягають на навколишнє середовище та його окремі компоненти. Тобто йдеться про протиправне використання природних об'єктів або шкідливий вплив на них, що призводить до їх негативної зміни.

Згідно із розділом VIII Особливої частини Кримінального Кодексу України до екологічних злочинів належать: порушення правил охорони надр та вод, забруднення атмосферного повітря, забруднення моря, порушення законодавства про континентальний шельф України, незаконна порубка лісу та незаконне полювання, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів, порушення ветеринарних правил, умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, проектування чи експлуатація споруд

без систем захисту довкілля та ряд інших злочинів. Хоча безумовно, вказані норми не охоплюють усіх можливих посягань на навколишнє середовище.

Кримінологічну характеристику екологічної злочинності складає рівень, структура та динаміка її показників.

Рівень екологічної злочинності в країні характеризується зростанням показників. За останні 10 років було зареєстровано від 1200 до 2060 злочинів в сфері довкілля та виявлено від 1200 до 1750 злочинців. Однак слід зазначити, що злочинність в цієї області характеризується високим ступенем прихованості порушень законодавства про охорону природи. За даними вчених, рівень латентності цих злочинів сягає близько 95 %. Пояснити це можна недоліками в діяльності правоохоронних та судових органів, недостатнім контролем за дотриманням вимог законодавства, правовим нігілізмом населення, корупційними схемами тощо.

Питома вага *структури* екологічної злочинності є достатньо незначною в усієї масі злочинності і складає близько 0,5 %, а її динаміка значно коливається в залежності від конкретного виду злочинів.

Переважну кількість злочинів становлять незаконна порубка лісу — 47 %, , незаконне полювання —25 %, порушення правил охорони надр – 16 %., незаконне зайняття рибним, тваринним або іншим водним добувним промислом – 28%., проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів – близько 43 %.

За мотивацією та метою вчинення екологічних злочинів їх можна класифікувати на: 1) корисливі злочини, що вчиняються з метою отримання прибутку чи матеріальної вигоди. Сюди можна віднести незаконну порубку лісу, незаконні заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом та ін.; 2) екологічні злочини, що вчинюються посадовими особами внаслідок невиконання ними екологічного законодавства. Це — забруднення водойм та атмосферного повітря, забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, порушення законодавства про континентальний шельф України. Ці злочини можуть

характеризуватися як значною тривалістю їх здійснення, так і ігноруванням встановлених нормативів у сфері охорони природи; 3) необережні злочини, до яких належать необережне пошкодження лісу, забруднення водних об'єктів чи атмосферного повітря. Ці злочини вчиняються з причин ігнорування елементарних правил техніки безпеки.

Екологічна злочинність є дуже небезпечним явищем за своїми наслідками, які можуть виявлятися через багато років та спричиняти значну шкоду природі і людству.

Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють екологічні злочини, відзначається неоднорідністю, оскільки вона суттєво залежить від видів злочинів, однак дозволяє скласти типовий портрет екологічного злочинця.

Переважну більшість осіб, які вчиняють злочини в екологічній сфері складають чоловіки – близько 97% і цей показник доходить до 100% при вчиненні таких злочинів як незаконне зайняття рибним, тваринним або іншим водним добувним промислом, незаконне добування корисних копалин, незаконне полювання. Це може пояснюватись саме біологічними та соціальними особливостями людини, оскільки вчинення великої кількості злочинів в сфері навколишнього середовища вимагає значних фізичних зусиль. Незначною є частка неповнолітніх – не більше 1,4 %.

Найчастіше злочини вчиняють чоловіки середнього або старшого віку. Найбільш криміногенна група від 30 до 49 років – понад 55 %. Питома вага осіб пенсійного віку є невисокою – 2,8 %.

Дві третини зазначеної категорії злочинців складають жителі сільської місцевості, що також обумовлено специфікою даного виду злочинності.

Рівень освіти — повна загальна середня або вища, більшість злочинців є працездатними, але кількість серед них тих, хто не працює і не вчиться складає 65 %.

Питома вага раніше засуджених є незначною. Кожен п'ятий злочин в сфері навколишнього середовища вчиняється за попередньою змовою групою

осіб. Як правило, кількість членів групи не перевищує двох людей, втім зростає професіоналізація таких осіб.

Більшість злочинців керуються корисливою метою, основною є ціль особистого збагачення через вчиненні протиправні дії.

З морально-психологічного боку можна відзначити достатньо позитивну загальну характеристику зазначених осіб. Для більшості не характерні суттєві дефекти правосвідомості, але, як правило, має місце недооцінка важливості охорони природного середовища, нігілістичне, зневажливе відношення до цієї проблеми.

§2. Причини та умови екологічної злочинності

Екологічна злочинність обумовлюється як загальними, так і специфічними причинами й умовами.

До першопричин несприятливого екологічного стану держави згідно законодавству Україні в екологічній сфері є недосконала існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій; недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства; недостатнє розуміння в суспільстві пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку; недотримання природоохоронного законодавства.

Загальні причини екологічної злочинності можна визначити як ряд економічних, соціальних, політичних, духовних і правових обставин, що в сукупності формують чинники для зародження й розвитку екологічної злочинності.

Говорячи про загальні причини екологічної злочинності, слід вказати на сформовану в суспільстві систему поглядів, які мають значні дефекти і деформації. Звідси неадекватна оцінка можливостей людини впливати на навколишнє середовище, також є шкідлива думка про невичерпаність

природних ресурсів, та халатне, байдуже ставлення до довкілля і природоохоронного законодавства.

Серед специфічних причин і умов екологічної злочинності можна виділити такі: науково-технічний прогрес; урбанізація; нераціональне ведення сільськогосподарського виробництва; знищення лісового фонду; ведення господарської діяльності з порушенням екологічних вимог; недосконаліть законодавства. Немаловажною причиною є недооцінка екологічної злочинності і її впливу на погіршення умов життя населення. Реєструється лише незначна частка таких злочинів, збільшується їхня латентна частина.

Причинами такого неблагополуччя виявляються: довгострокові наслідки минулого й сучасного промислового і сільськогосподарського забруднення оборонною діяльністю; скорочення постів контролю за якістю води, повітря, ґрунтів не менш ніж удвічі; повсюдні екологічно небезпечні порушення режиму водоохоронних зон; скорочення відтворення живих природних ресурсів; ігнорування небезпечності стихійних сил природи та ін.

До специфічних причин вчинення екологічних злочинів можна віднести: малоефективну діяльність державних органів управління у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування; недосконаліть та непослідовність у втіленні принципу розмежування господарсько-розпорядчих та контрольно-наглядових функцій у сфері охорони природи; недостатню фінансово-матеріальну база та забезпечення контрольно-інспекційних служб природоохоронних органів.

Слід зазначити, що під впливом тіньового сектору та утворення значних неконтрольованих коштів постійно збільшується коло осіб, які бажають займатися одним із прибуткових видів протиправної екологічної діяльності (незаконне рибальство, морський промисел, лісозаготівля, полювання та ін.). Достатньо поширеною є практика знищення лісів і відведення цієї території під господарські й комерційні об’єкти (будинки й споруди, розважальні центри, санаторії і т. ін.) на підставі рішень керівників місцевої або

регіональної влади без оформлення необхідних дозвільних документів або взагалі без будь-яких дозволів. У більшості випадків винні не несуть ніякої відповідальності, документи оформляються заднім числом або взагалі не існують. Навіть після офіційного виявлення порушення й складання протоколів незаконне будівництво в абсолютній більшості випадків не зупиняється, тому що «гроші вже вкладено» і об'єкт (ліс) вже знищений.

Цьому значною мірою сприяють недоліки у застосуванні законодавства, зокрема, кримінального. Не забезпечується принцип невідворотності покарання за злочини у сфері екології, не виявляються всі особи, які були причетні до їх вчинення і, таким чином, не несуть відповідальність організатори та посібники цих злочинів. Непоодинокими є факти неправильної кваліфікації дій екологічних злочинців, не завжди конфіскуються знаряддя злочину та відшкодовуються збитки, що завдані навколишньому середовищу або людині.

Правильне розуміння та своєчасне виявлення причин і умов екологічної злочинності є необхідною передумовою поліпшення ситуації в екологічній сфері та успішної діяльності в боротьбі з екологічною злочинністю.

§3. Запобігання екологічним злочинам

Запобігання екологічній злочинності передбачає вживання низки заходів щодо нейтралізації та усунення причин і умов, які її детермінують і як наслідок — досягнення зменшення рівня даного виду злочинності.

Боротьба зі злочинами у сфері екології передбачає застосування загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів.

Згідно згаданого вже Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» основними напрямками держави повинні бути впровадження екологічної складової в стратегічні документи розвитку міст та регіонів, зменшення негативного впливу процесів урбанізації на навколишнє природне середовище, припинення руйнування

навколишнього природного середовища у межах міст, підвищення показників озеленення та територій зелених насаджень загального користування, зниження рівня забруднення атмосферного повітря, водойм, шумового та електромагнітного забруднення. Також дуже актуальним в сучасних умовах є максимальне використання досягнень науково-технічного прогресу як засіб запобігання екологічній злочинності.

У культурно-виховній сфері необхідно проводити загальну просвітницьку роботу з екології і безпеки життєдіяльності, формуючи в громадян особливу екологічну правосвідомість. Екологічне виховання є необхідним і має велике значення. Засвоєння з дитинства елементарних екологічних норм формують на підсвідомому рівні ставлення до навколишнього природного середовища з позицій поваги до природних багатств, неприпустимості їх руйнування та знищення. Це може бути досягнуто правовою пропагандою, інформаційною забезпеченістю норм, які встановлюють відповідальність за екологічні злочини, зростанням соціальної активності громадян, їх нетерпимості і протидії даним правопорушенням.

Спеціальне запобігання екологічній злочинності повинне доповнювати й конкретизувати загальне. Сюди можна віднести вдосконалення природоохоронного та кримінального законодавства, нормативну заборону здійснення певних екологічно шкідливих дій. Є необхідністю проведення кримінологічної експертизи екологічного законодавства поряд із правовою та екологічною експертизами.

Заходи запобігання екологічній злочинності повинні відповідати таким принципам, як реальність, наукова обґрунтованість, синтез кримінологічних і екологічних знань, принцип екологічного реалізму; координація політико-правових дій органів влади і керування в центрі й на місцях; чітка взаємодія правоохоронних і контролюючих органів у галузі екології; відповідність загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів запобігання екологічній злочинності загальній концепції розвитку світового співтовариства.

Об’єктами запобігання екологічній злочинності виступають окремі території, водойми, тваринний світ, лісові масиви, атмосферне повітря, шкідлива поведінка громадян та ін.

До суб’єктів запобігання належать: природоохоронні інспекції, правоохоронні органи, відомчі органи контролю, громадські організації, окремі громадяни.

Суттєвий внесок у боротьбу з екологічною злочинністю повинні вносити і різноманітні об’єднання громадян, партія «зелених», green peace, засоби масової інформації.

До основних напрямів щодо екологічної безпеки України можна віднести: запобігання і мінімізацію наслідків надзвичайних ситуацій з урахуванням ризику виникнення таких ситуацій. Це положення є особливо актуальним сьогодні, коли дуже часто трапляються надзвичайні екологічні ситуації в різних частинах світу. Важливим є перехід на нові джерела сировини та енергії, які можуть знизити шкідливий вплив на навколишнє середовище. Велике значення мають проведення наукових досліджень у галузі охорони природи, відмова вид виробництва, що забруднює природу та запровадження нових безпечних технологій.

Ефективна реалізація вказаних заходів допоможе знизити рівень екологічної злочинності і тим самим поліпшити якість життя у суспільстві.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення екологічної злочинності.
2. Назвіть основні детермінанти злочинів у сфері екології.
3. Працівники органів внутрішніх справ затримали групу осіб, які займались я незаконною порубкою лісу. Про який різновид запобіжної діяльності йде мова?

Розділ 18. Злочини проти громадської безпеки та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти громадської безпеки

Розділом IX Особливої частини КК України «Злочини проти громадської безпеки» передбачено 16 статей таких злочинів, зокрема, створення злочинної організації; сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності; бандитизм; терористичний акт; створення терористичної групи чи терористичної організації; сприяння вчиненню терористичного акту; завідомо неправдиве повідом-лення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності; створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань; напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (статті 255–261); незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263); незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 256); незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію (ст. 265, 265^1) та інші злочинні дії. Як бачимо, коло злочинів проти громадської безпеки є широким та різноманітним, однак не всі вони охоплюються кримінально-правовою статистикою завдяки відсутності злочинних проявів. У 2013 році було опубліковано 7772 злочини, повідомлення про підозру вручено 6531 особі.

Найбільше фіксується злочинів, пов'язаних з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (2003 р. — 11 726, 2004 р. — 11 458, 2005 р. — 11 041, 2006 р. — 10 998, 2007 р. — 11 684, 2013р. – 6929); завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (2003 р. — 180, 2004 р. — 136, 2005 р. — 83, 2006 р. — 86, 2013р. - 247), однак за рівнем суспільної небезпечності, резонансності, жорстокості проявів, чисельності учасників, озброєності одне з перших місць серед цих злочинів займає

бандитизм (ст. 257), який набув в Україні у 90-х роках XX ст. значного поширення. І хоча за останні роки бандитизм суттєво скоротився, але не відійшов у минуле. Тому в цьому розділі дається кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання одному з найбільш небезпечних проявів злочинності проти суспільної безпеки — бандитизму.

Банда — це заздалегідь організована на основі єдиної мети з розподілом ролей стійка озброєна група з трьох і більше учасників для вчинення нападів на підприємства, установи, організації або на окремих осіб. До ознак банди як організованої групи належать: група (три і більше учасників), озброєність, стійкість їх об'єднання єдиним планом дій з розподілом функцій учасників групи, спеціальна ціль — напад на підприємства, установи, організації, фірми, банки, ферми, магазини, склади або на окремих громадян, квартири, дачі та ін.

Консолідація і організованість банд, їх озброєність, мобільність, характер і способи вчинення злочинів, прояв жорстокості, вбивства, конспірація, створення певної системи безпеки для її членів, наявність у деяких з них «перевертнів» — співробітників (колишніх і працюючих) правоохоронних органів, протидія органам влади, правоохоронній і правозастосовчій системам, знищення свідків та інші дії — усе це робить бандитизм, як прояв організованої злочинності, небезпечним кримінальним явищем для суспільства. Банди своїми нападами тероризують міста, райони, села, з'ясовують «відносини» між собою за допомогою зброї, займаються вимаганням, розбоями, викраденням людей з метою отримання викупу, виконують злочинні замовлення та ін.

Дані про *рівень та динаміку* зареєстрованих фактів бандитизму, кількість виявлених та притягнених до відповідальності осіб за декілька років (1996–2013 рр.) наводяться у таблиці.

Таблиця 1

Кількісні показники бандитизму в Україні (1996–2013 рр.)

Вид злочинів за КК України 1960 и 2001 рр.	Роки																	
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ст. 69 (257) КК «Бандитизм»	110	104	104	96	81	84	67	52	46	29	25	23	17	17	14	16	13	14
Всього виявлено осіб	264	327	341	409	313	305	314	301	156	26	19	21	12	15	13	15	13	12
З них притягнуто до кримінальної відповідальності	261	317	338	407	307	300	308	289	156	5	3	5	7	15	17	2	6	8

Як видно, за 9 років в Україні офіційно було зареєстровано 744 банди, виявлено 2 730 бандитів і притягнуто з них до кримінальної відповідальності 2 683 особи. Але останніми роками, починаючи з 2005 року, динаміка бандитизму в Україні суттєво знижується. Так, у 2005 р. було зареєстровано 29, у 2006 р. — 25 фактів, у 2007 р. — 23 факти, 2008 – 2013рр. – 14-17 фактів бандитизму. Рівень судимості за бандитизм складає, приблизно, 40 % і засуджено майже 1/4 злочинців (з виявлених). На рівень бандитизму впливає латентність (неправильна правова оцінка дій групи, неповідомлення потерпілими про факти бандитських нападів та ін.).

Структура бандитизму свідчить про те, що понад 60 % виявлених банд встигли вчинити (різні за ступенем суспільної резонансності) від одного до п’яти нападів на підприємства, установи, фірми, окремих осіб тощо. Ці напади нерідко супроводжуються убивствами, завданням тілесних ушкоджень, зґвалтуваннями, розбоями та іншими злочинними діяннями. Банди найчастіше складаються з 3–5 осіб (майже 60 % усіх банд), але виявлялися банди з кількісним складом до 10 і більше злочинців (до 30 %). Дослідженнями встановлено, що більше 50 % виявлених банд діяли до 1 року, до 3 років — 11 %, понад 3 роки — майже 1 % банд. Решта — виявлені по «гарячих слідах».

В арсеналі банди сьогодні мають різні види вогнепальної і холодної зброї, гранати, міни, вибухівку, засоби зв’язку, маскування та транспорт. У переважній більшості основним мотивом цього злочину є: заволодіння

грошима, валютою, майном, ювелірними виробами, технічною апаратурою, комп'ютерами, побутовою технікою, автомобілями.

«Географія» бандитизму в Україні є нерівномірною: у Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Харківській областях та інших регіонах було зареєстровано понад 50 % банд. У таких областях, як Полтавська, Волинська, Закарпатська та деяких інших, прояв бандитизму є мінімальним.

Що стосується *узагальненої характеристики особи бандита*, то переважна їх більшість — чоловіки, частка жінок — незначна. В основ-ному учасники банд — особи молодого віку (до 30 років), із середньою, середньоспеціальною і навіть вищою освітою, українці (інші національності складають приблизно 1/3), в основному ті, що не навчалися і не працювали на момент створення банд і вчинення ними злочинів, джерелом існування частки деяких з них були невизначені випадкові заробітки; 3/4 бандитів — це фізично здорові молоді люди, що не зловживають алкогольними напоями та наркотиками. Такі характеристики учасників невипадкові. Організатори банд ретельно підбирають її членів, цілеспрямовано залучаючи тих із них, які мають навички спортивної боротьби, управління транспортом, поводженням з вогнепальною та холодною зброєю, вибухівкою, обізнані з роботою інкасаторів, охорони, з методами оперативно-розшукової діяльності, конспірацією. Сорок відсотків банд складалися з осіб, що раніше засуджувалися, у тому числі за корисливі, корисливо-насильницькі і насильницькі злочини, тобто для них участь у банді — продовження злочинної діяльності. Що стосується морально-психологічних якостей, які мають кримінологічне значення, то у всіх із них спостерігається стійка антисуспільна, престижно-споживацька орієнтація, доведена до автоматизму підкореність організатору банд, вороже ставлення до оточуючих, багато з них не розраховують на пом'якшення покарання, намагаються усунути навіть випадкових свідків та ін.

За рівнем консолідації учасників банд розрізняються:

банди з високим рівнем консолідації, для яких характерним є стабільність, жорсткість дисципліни, диференціація ролей, конспірація, авторитарність керівництва та інше (наприклад, банди, які створені за етнічним принципом);

банди із середнім рівнем консолідації, в яких немає чітко визначених керівників, бригадирів, командирів, але є найбільш авторитетні й активні члени банди, що складаються із родичів, близьких знайомих, друзів; для їх існування характерними є емоційні зв'язки, почуття симпатії та довіри; коштовності, які здобуваються при вчиненні злочинів, як правило, поділяються порівну;

банди з низьким рівнем консолідації їх учасників, які не мають ієрархічної структури, усі виступають у ролі виконавців, немає чіткої спеціалізації, вони часто організуються ситуаційно і невдовзі перетворюються в інший тип банд або розпадаються, або виявляються правоохоронними органами.

Типологія банд допомагає суб'єктам боротьби з бандитизмом правильно оцінити ступінь їх кримінальності і небезпеки в регіоні, наявність необхідних сил для їх ліквідації, достатній рівень оперативно-розшукової забезпеченості, розкриття і припинення бандитизму.

Що стосується організатора банди (він же і керівник) — це особа 28–40 років, яка не працює або що займається комерційною діяльністю для прикриття бандитизму. Найчастіше організатори, керівники банд — визнані у злочинному світі «авторитети», лідери. Керівниками банд можуть бути колишні співробітники правоохоронних органів, навіть спеціалізованих підрозділів, спортсмени, військовослужбовці, рецидивісти та ін. Для них (у порівнянні з іншими членами банд) характерними є: підвищений інтелектуальний рівень, організаторські і вольові якості, ініціативність, кмітливість, здатність підкоряти собі інших людей, впливати на них, жорстокість, агресивність, рішучість при застосуванні насильства тощо. Керівник банди виконує організаційно-управлінську, ідеологічну,

інформаційну, стратегічну, координаційну і дисциплінарну функції. Тривалість існування і часом невловимість банди свідчать про добре налагоджену безпеку, розвідку і здібності її керівництва.

§2. Причини та умови бандитизму

Попри різноманіття причин та умов проявів бандитизму всі вони можуть бути зведені до трьох груп криміногенних явищ: матеріального, духовного та соціально-психологічного характеру.

Явища матеріального характеру обумовлені перш за все соціально-економічною кризою у державі, складовими частинами якої стали зниження рівня життя більшої частини населення, офіційно визнане безробіття, багатоукладність економіки і соціальний прошарок дрібних власників — господарюючих суб'єктів, тіньовий сектор економіки, майнове, часом несправедливе розшарування населення і його злостива поляризація, фактична неможливість більш-менш стерпного задоволення побутових та культурних потреб, житлових умов, належного виховання дітей. Спад виробництва, безробіття, низька заробітна плата, високі ціни на предмети першої необхідності призвели до падіння життєвого рівня більшості населення України, особливо молодих, енергійних людей і, як наслідок, до втягнення їх у групову злочинну діяльність. Бандитські формування не виникли раптово: існує «багатий» вітчизняний і зарубіжний історичний досвід. Частина прошарку молодих злочинців ще раніше була втягнута ділками тіньової економіки в озброєну злочинну діяльність, яка з розпадом СРСР становила основу різних форм організованої злочинності. Але фактор матеріального характеру слід розуміти і як недостатньо досягнутий у суспільстві рівень матеріального добробуту і обумовлену ним реальну можливість матеріальними ресурсами активно протидіяти причинам, що породжують бандитизм.

Явища духовного характеру — це криміногенні чинники, які формують комплекс переконань, поглядів, оцінки своїх вчинків, почуття відповідальності. Формування світогляду молодої людини, його зміни не

слід розуміти спрощено, як тривалий процес, який обов'язково відбувається довгий час. Трапляється і таке, але частіше у періоди соціально-економічного, ідеологічного перевороту, революційних подій, коли певна частина населення незаконно озброюється, у тому числі, раніш судимі, фізичного виживання, безробіття, спокуси «достойного життя», казкового збагачення за рахунок заможних — усе це швидко формує духовну базу організованої злочинності, бандитизм. До негативних явищ, що опосередковано впливають на духовний, правовий та культурний світогляд особи, належать: зниження авторитету влади і послаблення ефективності державного управління у всіх сферах життя, корупція; недостатній професіоналізм співробітників правоохоронних органів і рівень їх ресурсного забезпечення; пропаганда серед населення, незважаючи на прийняті закони, укази, соціально-негативних норм, звичаїв, зразків кримінальної субкультури у ЗМІ; незахищеність населення перед злочинністю; стрімка віктимізація населення та ін.

Явища соціально-психологічного характеру пов'язані з рівнем свідомості, механізмом антисуспільної поведінки різних верств населення в умовах дії вищезгаданих явищ. Як підкреслюється у літературі, йдеться не про механізм поведінки окремих індивідів, а саме про поведінку різних суспільних груп, про обтяження їх свідомості, побуту тими чи іншими настановами (провокуючі явища, пов'язані з первісним накопиченням капіталу; кримінальне минуле 50 % учасників банд; існування — і про це знають усі — злочинного середовища, яке «звеличує» бандитів; консолідація злочинців ще в місцях позбавлення волі і яка продовжується після відбуття покарання; несприятливі адаптаційні умови; недосконаліть методик розслідування і доказової бази, що формує переконання у невразливості банд і безкарності їх учасників; недоліки в діяльності щодо охорони свідків і потерпілих; низка особистісних якостей і рис, як-от: нереалізовані позитивно організаційні здібності осіб; прагнення до влади, наживи, кримінальні зразки, ризики, наявність зброї та ін.).

§3. Запобігання бандитизму

Головними загальносоціальними напрямами боротьби з бандитизмом є: а) створення політичних та соціально-економічних умов, які сприятимуть подоланню бандитських проявів; б) рішучість держави з ліквідації організованих злочинних угруповань; в) системний підхід у боротьбі з бандитизмом.

З бандитизмом як соціально-правовим явищем необхідно вести боротьбу, перш за все, за допомогою соціальних заходів. Бандитизм — це груповий, «колективний злочин». Необхідно протиставити груповій злочинній мотивації позитивну перспективу діяльності, дати потенційним учасникам банд альтернативу у виборі лінії поведінки. Таким чином, загальносоціальне запобігання бандитизму полягає в тому, що передбачена стратегія соціально-економічного розвитку країни повин-на враховувати і відсікати ті детермінанти, які тісно пов'язані з соціальною та економічною сферою життя людей. Це можуть бути заходи загального оздоровлення соціально-економічного, політичного і духовного клімату в державі, під час розробки і реалізації яких прогнозувалися, враховувалися, нейтралізувалися і запобігалися таким чином акції організованої злочинності; удосконалення способів управління процесами приватизації державної власності, що й здійснюється за теперішнього часу; сильна державна підтримка «малого» і середнього бізнесу з тією метою, щоб люди не боялися займатися цією діяльністю і діяли в межах закону; захист малозабезпечених прошарків населення; контроль за діяльністю тих ЗМІ, які пропагують, усупереч законам України, романтику бандитизму; удосконалення правового регулювання суспільних відносин, які, будучи недостатньо врегульованими, можуть відігравати криміногенну роль у проявах організованих форм злочинності. Політична воля держави у боротьбі з бандитизмом означає, що держава, влада готові послідовно здійснювати рішучі дії, направлені на виявлення і притягнення до кримінальної відповідальності організаторів і активних членів банд, казнокрадів, «перевертнів» і т. ін. Необхідно

відновити принцип невідворотності покарання. Бандити й інші злочинці мають бути покарані, справедливість повинна перемогти.

Системний підхід у боротьбі з бандитизмом означає зміну технології розслідування. Головною його особливістю є незвичайний метод розслідування — від окремих злочинів до банди, а від банди — до розкриття злочинів, що вчинені нею. Запобіжний ефект такого підходу полягає не стільки у притягненні до кримінальної відповідальності бандитів, що також важливо, скільки у розформуванні банд.

Спеціально-кримінологічне запобігання бандитизму складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення і припинення злочинів. У межах кримінологічної профілактики бандитизму доцільно здійснювати спеціальними суб'єктами запобіжної діяльності випере-джаючі та обмежуючі заходи, зокрема: удосконалення правового регулювання тих суспільних відносин, в яких зосереджуються головні причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, у тому числі й бандитизму (слід використовувати антикримінальний потенціал цивільно-правових та інших галузей права); кримінологічну обізнаність населення про прояви бандитизму і реально відчутні запобіжні заходи, які здійснюються у зв'язку з цим, з боку правоохоронних органів і громади сіл, районних центрів, міст; виховну запобіжну роботу з молоддю (організація інформації, що дискредитує бандитизм, формування у свідомості людей активної протидії бандитам, розкриття діяльності банд і покарання її учасників, зниження віктимності населення і т. ін.); зменшення практичних можливостей бандитизму (заходи, які ускладнюють організацію банд і вчинення ними нападів; заходи, що підвищують ризик нападів; заходи, які знижують «вигідність» бандитизму); залучення спеціалізованих дружин, нічні обходи територій, система оперативного зв'язку з правоохоронними органами і т. ін.

Відвернення і припинення бандитизму має специфічний характер. Організація банди згідно зі ст. 257 КК України — вже закінчений склад злочину. До тактичних заходів відвернення бандитизму належать: заходи

переорієнтації антисуспільної направленості особи й активні контрзаходи. Наприклад, проведення економічних і соціально-психологічних програм з надання допомоги молодим людям у праце-влаштуванні, фінансуванні житлового будівництва, вихованні дітей; протидія консолідації злочинців у місцях позбавлення волі та після звільнення з них (облік, нагляд, допомога); широкомасштабна дискредитація кримінальної субкультури; удосконалення системи адаптації засуджених; поліпшення оперативно-розшукової і слідчої роботи; створення в органах міліції сил швидкого реагування по боротьбі з бандитизмом; затримання і арешт бандитів, їх ліквідація під час здійснення озброєного опору; платна інформація за повідомлення про організацію і напади банд, місця їх укриття, учасників тощо.

Активні наступальні контрзаходи під час припинення бандитизму на індивідуальному рівні надто чисельні. Це заходи переконання, примусу, допомоги. Стосовно конкретних учасників банд переконання полягає у схиленні до дійового каяття, до припинення злочинної діяльності, до добровільної відмови від участі у нападі банди. Заходи припинення бандитизму шляхом примусу передбачають для роботи з конкретними особами оперативної інформації про їхні дії з організації банди, що робить продовження злочинної діяльності безглуздим; ліквідація організатора і осіб, які втягують у злочинну діяльність інших; можливість практикувати відбір у осіб, які підозрюються у підготовці банд або які схильні до участі в них, «застережних підписок», порушення кримінальних справ, притягнення до відповідальності. За необхідності здійснюється допомога у працевлаштуванні, вирішенні житлово-побутових проблем, отриманні нової спеціальності і т. ін.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Обгрунтуйте типологію банд.
2. Назвіть особливості структури та динаміки бандитизму в Україні.

3. Серед явищ матеріального, духовного і соціально-психологічного характеру виберіть ті найбільш важливі з них, що детермінують бандитизм.
4. У чому полягає спеціально-кримінологічне запобігання бандитизму?

Розділ 19. Злочини, учинені з необережності, та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів, учинені з необережності

Злочини, учинені з необережності, є складовою частиною загальної злочинності і включають у себе сукупність передбачених чинним кримінальним законодавством злочинів, вчинених в результаті злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості. Ці злочини посягають на різні суспільні відносини і вчиняються у багатьох сферах діяльності людини: на виробництві при роботі з машинами, механізмами та іншим устаткуванням підвищеної небезпеки; при експлуатації різноманітних транспортних засобів; у господарській діяльності під час виконання будівельних, вибухових та інших небезпечних робіт; при поводженні з небезпечними для здоров'я людини матеріалами і речовинами; при використанні і освоєнні природного середовища; у медичній і ветеринарній практиці; у різних сферах управлінської діяльності посадових осіб; у домашньому господарстві громадян при користуванні технікою побутового характеру тощо. У зв'язку з цим і їх кримінологічну класифікацію для більш ефективного запобігання доцільно проводити за сферами діяльності, в яких вони були вчинені. На цій підставі такі злочини традиційно поділяються на чотири основні групи:

1. Злочини, вчинені у сфері дії або використання технічних засобів, машин, механізмів та інших джерел підвищеної безпеки. До цієї групи слід відносити ті злочини, при яких необережні дії особи приводять до виходу техніки з під контролю цієї особи. Це злочини проти безпеки руху та експлуатації різних видів транспорту: залізничного, водного, повітряного, автомобільного (статті 276, 286, 287 КК України); проти безпеки виробництва: порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України), порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. ст. 272, 273 КК України) та деякі ін.

2. Злочини, вчинені у сфері професійної діяльності. Це злочини, при яких шкода заподіюється у результаті неналежного виконання або невиконання особою своїх професійних обов'язків, встановлених спеціальними правилами. Наприклад, неналежне виконання медичним, фармацевтичним або іншим працівником своїх професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131 КК України), порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України), порушення різних правил охорони довкілля та робіт у природній сфері (глава VIII КК України), порушення правил поводження з різними небезпечними матеріалами та речовинами (статті 267, 320, 326 КК України), розголошення державної таємниці або втрата документів, що містять державну таємницю (статті 328, 329 КК України), та ін.

3. Злочини, вчинені під час виконання посадових або управлінських функцій. Це такі злочини як службова недбалість (ст. 367 КК України), певна частина військових злочинів (наприклад, недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України) та деякі злочини проти довкілля.

4. Злочини, вчинені у сфері побуту: вбивство через необережність (ст. 119 КК України), необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України), недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) та деякі ін.

Таким чином, коло злочинів, що учиняються з необережності, досить велике і визначити їх рівень також досить складно. Не сприяє цьому і офіційна статистика, яка не розмежовує злочини за формою вини. Слід враховувати також і те, що деякі склади злочинів передбачають вчинення злочину як навмисно, так і з необережності (наприклад, передбачені статтями 267, 270, 320, 419 КК України та ін.), і тому навіть кваліфікація злочину не завжди може вказати на форму вини. Крім цього, багато злочинів, учинених з

необережності (порушення вимог законодавства про охорону праці, службова недбалість, окремі злочини проти довкілля та ін.) характеризуються високим рівнем латентності.

Результати ж вибіркових кримінологічних досліджень свідчать про те, що рівень злочинів, учинених з необережності, постійно збільшується. Якщо в 60-х роках XX століття питома вага цих злочинів у СРСР, у тому числі і в Україні, складала біля 5%, то в 80-х роках вона вже досягла 12-15%, у 90-х – 16-17%, а у XXI столітті вже перевищила 20%. Прогнозується, що цей показник в зв'язку з постійним розвитком науки та техніки буде і далі збільшуватися.

Кримінологічні дослідження показують, що у структурі злочинів, учинених з необережності, переважають злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобілів і інших механічних транспортних засобів, які складають біля 75% всіх злочинів, учинених з необережності. Близько 10-15% припадає на службову недбалість, 3-5% – на порушення законодавства про охорону праці, 3-4% – на вбивство через необережність. Решта – це порушення спеціальних норм і правил, які приводять до аварій, катастроф, пожеж та інших техногенних катаклізмів, що виникають у процесі безвідповідального ставлення посадовими та іншими особами до виконання своїх професійних чи службових обов'язків. При цьому слід враховувати, що з розвитком виробничої і технічної інфраструктури, подальшою механізацією і автоматизацією виробництва, впровадженням нових сучасних технологій та, як правило, розширенням у КК України переліку складів злочинів, що передбачають необережну форму вини, структура цих злочинів у подальшому буде змінюватися.

Офіційна статистика не містить також і повних даних про розмір шкоди, яку завдають злочини, учинені з необережності, суспільству та державі, і ціну таких злочинів можна визначити лише приблизно на підставі опублікованих відомостей щодо правопорушень в окремих сферах людської діяльності, які дуже часто вчинюються з необережності. Так, в Україні за

останні 30 років тільки на виробництвах було травмовано більше 4 млн. людей, тобто постраждав кожен третій працівник, зайнятий у виробничій сфері. Згідно статистичних даних державних органів охорони праці щодня на підприємствах країни одержують травми більше 100 працівників, понад 30 з них стають інвалідами. При цьому постійне зменшення останнім часом кількості загиблих і таких, що потерпіли на виробництві, пов'язано, в першу чергу, не із зменшенням зайнятих на виробництві, а з погіршенням умов роботи і техніки безпеки: на об'єктах суспільного виробництва експлуатується понад 800 тис. машин і механізмів, які не задовольняють вимогам безпеки; близько 10 тис. виробничих споруд аварійні, в яких щодня знаходяться майже 40 тис. працівників; біля 80% основних виробничих фондів не відповідають нормативним актам з охорони праці і є фізично зношеними. У спеціальній літературі наголошується, що ризик стати жертвою нещасного випадку або постраждати від професійного захворювання в Україні в 5-6 разів вище, ніж в розвинених країнах світу. Серед сфер промисловості за кількістю смертей на робочому місці лідером є вугільна промисловість, на шахтах якої щорічно гинуть десятки працівників. Значною кількістю потерпілих останнім часом вирізняються також підприємства металургійної, машинобудівної, хімічної промисловості, аграрний сектор, сфери будівництва, транспорту, енергетики.

Щорічно в Україні відбувається також 30-40 тис. дорожньо-транспортних подій, під час яких гине від 5 до 6 тис. осіб різного віку, ще близько 40 тис. одержують травми різного ступеня тяжкості, а матеріальні збитки тільки від пошкодження транспортних засобів за підрахунками спеціалістів складають 8-10 млрд. грн. Вибіркові дослідження, проведені окремими авторами, показують, що порушення правил дорожнього руху складають 7% від загального рівня злочинності в Україні, а питома вага діянь, які містять ознаки складів злочинів проти безпеки руху і експлуатації автотранспорту від всіх дорожньо-транспортних подій, складає близько 45%.

Останнім часом в Україні також кожного року виникає близько 35-40 тис. пожеж, які є наслідком грубих порушень правил пожежної безпеки, і в яких теж гинуть тисячі людей та руйнуються десятки тисяч різних будівель та споруд.

До ціни злочинів, учинених з необережності, слід додати наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС, збитки від постійних аварій на залізничному, водному, повітряному, трубопровідному транспорті, катастроф на складах військових частин та інших воєнізованих формувань, де здійснюється зберігання боєприпасів, вибухових речовин та військової техніки, які також тягнуть за собою значні людські жертви, знищення майна, ушкодження навколишнього середовища. Окремі науковці і практики відзначають, що шкода від злочинів, що учиняються з необережності, в цілому значно більше шкоди, яка заподіюється умисними злочинами. А іноді навіть і неможливо визначити сумарну шкоду від того або іншого злочину, вчиненого з необережності. Наприклад, від злочинів проти навколишнього середовища, якщо заподіюється невідновна шкода тваринному або рослинному світу, землі, надрам, водним або морським організмам.

Вибіркові кримінологічні дослідження свідчать, що у осіб, які учиняють злочини з необережності, не спостерігається яскраво вираженої антисоціальної спрямованості, що характерно для осіб, які учиняють умисні злочини. Це можна пояснити специфікою злочинної необережної поведінки, в генезисі якої завжди є породжена неуважністю помилка особи, і механізм цієї поведінки, по суті, починається з останнього ланцюга – з помилки у прийнятті рішення, що приводить до помилкових висновків і вчинення злочину. У більшості випадків, на відміну від навмисних злочинів, механізм необережної поведінки згорнутий, а іноді і імпульсивний.

Помилці при вчиненні злочину з необережності сприяють у більшості випадків негативні морально-психологічні риси особи. Для осіб, що учиняють злочини з необережності, характерні несформованість почуття обов’язку і відповідальності, які в свою чергу приводять до безтурботного,

легковажного, недисциплінованого відношення до соціальних норм, що регулюють поведінку членів суспільства, невміння або небажання правильно оцінити і спрогнозувати можливі наслідки своєї поведінки.

В залежності від виду необережності, видається можливим вирізнити два типи осіб, що вчиняють такі злочини: а) для осіб, дії яких кваліфікуються як злочинна самовпевненість, характерними є внутрішня недисциплінованість, хибне самоутвердження, кар'єризм, егоцентризм, безапеляційність, азарт, бравада, авантюризм, схильність до ризику, невиправдана завзятість; б) для осіб, дії яких є злочинною недбалістю, характерна неуважність, розхлябаність, небажання адекватно оцінити свої можливості, зосередити свої інтелектуальні та вольові зусилля на аналізі ситуації, прийняття на себе обов'язків, які їм не під силу виконати, тощо. З огляду на кримінологічну типологію таких осіб, як правило, за характером антигромадської спрямованості і мотивації відносять до необережного типу злочинців, а за глибиною і стійкістю – до окремого типу ситуативного злочинця.

Дослідження свідчать про те, що викривлення ціннісних орієнтацій у осіб, які учиняють злочини з необережності, ніколи не досягає такого рівня і інтенсивності, як у осіб, що учиняють умисні злочини. Певні психологічні відхилення таких осіб поєднуються з орієнтацією на багато позитивних цінностей, що притаманні у цілому законослухняним членам суспільства, і біля 80% таких осіб позитивно характеризуються за місцем роботи чи проживання. Крім цього, на відміну від учинення умисних злочинів негативні стереотипи поведінки таких осіб здебільш прив'язані до виконання певних обов'язків у відповідній сфері діяльності і, як правило, мають локальний, а не глобальний характер.

Соціально-демографічна характеристика осіб, що учиняють злочини з необережності, свідчить про те, що більш ніж 90% випадків таких злочинів учиняють чоловіки. Це пояснюються більшою пристрастю чоловіків до техніки, ризику, до надзвичайних і небезпечних ситуацій і відповідним

розподілом праці між чоловіками і жінками. Але останнім часом спостерігається підвищення питомої ваги жінок при вчиненні цих злочинів, особливо у сфері безпеки дорожнього руху за рахунок збільшення кількості автомобілів, що знаходяться у приватній власності. Проте, як правило, тяжкі наслідки від вчинення таких злочинів жінками значно менші. Дослідження свідчать, що смертність від дорожньо-транспортних пригод з вини чоловіків у 5-6 разів більше, ніж з вини жінок.

Серед осіб, що учиняють злочини з необережності, переважають особи у віці від 20 до 40 років. Це пов'язане з тим, що перш ніж приступити до роботи у певній сфері діяльності, потрібно мати спеціальну або вищу освіту, відповідну кваліфікацію, а інколи ще й стаж роботи у відповідній галузі. Вікова характеристика осіб, що вчиняють злочини у сфері дорожнього руху, в зв'язку з тим, що керування мототранспортними засобами дозволяється з 16-річного віку, а автомобільним транспортом з 18-річного віку, більш низька – 18-24 років. Далі з віком спостерігається різке зменшення вчинення водіями транспорту таких злочинів, що пов'язане з придбанням достатньої кваліфікації для керування транспортом і більш відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків.

§2. Причини та умови злочинів, учинених з необережності

Загальні методологічні положення про детермінацію злочинності як негативного соціального явища в повній мірі розповсюджуються і на детермінацію злочинів, учинених з необережності. Проте детермінація цих злочинів має і певну специфіку – як вже зазначалося, значну роль при їх вчиненні відіграє ситуація. У взаємодії негативних якостей особи, небезпечної ситуації, знарядь і засобів, якими користується або керує особа, і полягає причина таких злочинів. Але слід зауважити, що на необережну злочинну поведінку особи впливає не сама ситуація, а її суб'єктивне усвідомлення і оцінка, які не тотожні об'єктивному змісту і значенню ситуації. Жодна ситуація не може спричинити діяння без взаємодії з тими чи іншими якостями особи. При усій важливості ситуації як об'єктивного

чинника злочинна поведінка розпочинається з дії або бездіяльності особи. Дані світової статистики свідчать, що, наприклад, з трьох пригод на транспорті дві обумовлюються людським фактором і на протязі тривалого часу ця пропорція зберігається. Сприяти цьому можуть і психофізіологічні особливості особи (зниження рівня уваги, дефекти сприйняття, бистрота реакції і т. і.).

До обставин, які створюють можливість виникнення небезпечної ситуації, і яка, в свою чергу, може привести до вчинення злочину з необережності, слід також віднести:

– зниження рівня контролю зі сторони посадових або спеціально уповноважених осіб за технікою безпеки, за дотриманням норм і правил з охорони праці;

– низький рівень професійної підготовки фахівців і спеціалістів в окремих галузях людської діяльності, де використовуються механізми підвищеної небезпеки, відсутність періодичного підвищення кваліфікації спеціалістів, детального ознайомлення з новою технікою і устаткуванням;

– порушення працівниками встановлених умов експлуатації устаткування;

– відсутність на виробництві, в цехах, на робочих місцях необхідної нормативної і регулюючої інформації: правил поводження з певними матеріалами чи речовинами, інструкцій з експлуатації машин і механізмів тощо, або ж наявність недоліків у цій документації;

– недостатню потужність технічних систем забезпечення безпеки, природоохоронних систем, вимірювальної або контрольної апаратури, їх застарілість, несправність, або ж, інколи, і зовсім відсутність;

– несвоєчасне забезпечення працівників засобами індивідуального захисту;

– недотримання режиму праці і відпочинку на виробництві, зниження рівня медичного огляду працівників;

– конструктивні недоліки машин і механізмів;

– зношування основних фондів на виробництві, зокрема машин і механізмів;

– недбалий ремонт техніки, транспорту та іншого устаткування, використання нестандартних або саморобних деталей, несертифікованих матеріалів або речовин;

– застарілі технології виробництва та обладнання, порушення правил технологічного процесу;

– високий рівень концентрації промислових об’єктів в окремих регіонах країни, несприятлива структура промислового виробництва з високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв;

– хибні уявлення про виробничий колективізм, виконання завдання любою ціною, низький рівень культури виробництва та ін.

Серед умов, які сприяють, зокрема, учиненню злочинів з необережності проти безпеки руху та експлуатації транспорту, належать також:

– невикористання водієм і пасажирами пристосувань індивідуальної безпеки;

– порушення нормативів робочого часу, що визиває додаткове психологічне навантаження на водія;

– віктимну поведінку пішоходів;

– довгочасність експлуатації транспортних засобів;

– технічні недоліки конструкції автотранспортних засобів, які ускладнюють управління ними;

– неналежний контроль за станом автотранспортних засобів, як зі сторони власників, так і зі сторони державної служби безпеки руху;

– недоліки в діяльності державної служби безпеки руху, а саме недобросовісне виконання службових обов’язків, укриття злочинів від обліку, корупційні зловживання серед працівників;

– недостатнє фінансування дорожнього господарства, що призводить до незадовільного стану автомобільних шляхів, доріг, порушення безпечних нормативів при їх прокладенні або ремонті та ін.

§3. Запобігання злочинам, учинених з необережності

Запобігання злочинам, учинених з необережності, як і іншим видам злочинів, повинно здійснюватись на двох взаємопов'язаних рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному. При цьому пріоритет, безумовно, повинен належати заходам зальносоціального запобігання, направлених на удосконалення управління суспільством, розвиток науково-технічного прогресу, покращення умов і охорони праці, поліпшення техніки безпеки, впровадження сучасних засобів механізації, автоматизації, комп'ютеризації виробництва і в певній мірі сфери побуту, укріплення соціальної, виробничої і технологічної дисципліни, виховання у населення почуттів громадянської відповідальності і обов'язків, екологічної правосвідомості тощо. Це різні за змістом заходи соціального, економічного, організаційно-управлінського, технічного та іншого характеру, які передбачаються, як правило, у загальнодержавних соціальних програмах та інших не менш важливих документах вищих органів влади і управління і реалізація яких розрахована на тривалий строк.

В Україні на сьогоднішній день реалізуються, наприклад:

– Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затверджені Законом України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI;

– Загальнодержавна соціальна програма захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки, затверджена Законом України від 7 червня 2012 р. № 4909-VI;

– Загальнодержавна соціальна програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014-2018 роки, затверджена Законом України від 4 квітня 2013 р. № 178-VII;

– Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 577;

– План заходів щодо реалізації Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні до 2015 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2012 р. №140-р;

– Державна цільова програма підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2016 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2013 р. № 294;

– Державна цільова програма розвитку автомобільних доріг загального користування на 2013-2018 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 696;

– Державна цільова соціальна програма забезпечення пожежної безпеки на 2012-2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2012 р. № 590;

– План заходів з реалізації Концепції державної професійної орієнтації населення, затверджений розпорядженням Кабінету міністрів України від 27 січня 2010 р. № 150 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2012 р. № 1069), та низка інших, не менш важливих, соціальних програм та проектів.

Успішне виконання заходів, передбачених цими документами, та інших заходів загальносоціального запобігання є запорукою зниження рівня злочинів, вчинюваних з необережності, в Україні. Тим більше, що спеціально-кримінологічні заходи при запобіганні цим злочинам мають в певній мірі обмежений характер у порівнянні із запобіганням умисним злочинам. При вчиненні злочинів із необережності відсутні підготовка до злочину або замах на злочин, співучасть, і тому не можливо застосувати деякі форми і методи, що характерні для запобігання умисним злочинам (наприклад, виявлення особи, що готується до злочину, припинення розпочатих злочинів, встановлення співучасників, злочинної організованої

групи тощо). Тому у системі заходів запобігання злочинам, учинених з необережності, питома вага зальносоціальних заходів є значно вищою.

Серед заходів же спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, учинених з необережності, домінуюче становище повинна займати профілактика, серед головних напрямів якої слід відзначити наступні.

Вплив на знаряддя і засоби виробництва, джерела підвищеної небезпеки. Цей напрямок передбачає розробку нових, максимально безпечних для людини і оточуючого середовища, машин і механізмів; впровадження нових, особливо екологічно чистих технологій; технічне удосконалення і підвищення надійності устаткування, що вже використовується на виробництві; поліпшення контролю за технічним станом знарядь і засобів, їх своєчасна діагностика; нейтралізація небезпечних факторів, властивих технічним системам, і зменшення можливої шкоди від їх експлуатації; наявність відповідної технічної документації на устаткування, чітка регламентація вимог його експлуатації і правил техніки безпеки при поводженні з ним; недопущення сторонніх або непроінструктованих належним чином осіб до експлуатації машин і механізмів, максимально можливе обмеження доступу до зони їх дії інших працівників; вилучення із побутового обігу небезпечних предметів (зброї, отруйних, вибухових речовин) та ін.

Вплив на криміногенну ситуацію. Цей напрямок передбачає забезпечення належного технічного стану об’єктів, що становлять або можуть становити підвищену небезпеку (дороги, шахти, цехи, технологічні лінії тощо); поступове скорочення, нейтралізацію і ліквідацію джерел підвищеної небезпеки залежно від об’єктивної можливості і економічної доцільності; виведення з експлуатації будівель і споруд, що перебувають в аварійному стані, зменшення кількості робочих місць з небезпечними, шкідливими та несприятливими умовами праці; встановлення надійного попереднього контролю за небезпечною ситуацією, виявлення різних відхилень устаткування від норми на ранніх стадіях; впровадження на

виробництві, транспорті спеціальних пристроїв, що сигналізують про наявність небезпечної ситуації, або блокують неправильні дії особи; чітку регламентацію дій у типових небезпечних і відпрацювання стандартів поведінки в них та ін.

Вплив на особу. Цей напрямок передбачає належний підбір працівників на роботу, що пов'язана з джерелами підвищеної небезпеки, не тільки за професійним критерієм, а й з урахуванням психологічних та психофізичних якостей; встановлення і удосконалення контролю за діяльністю осіб, пов'язаною з підвищеною небезпекою, постійний огляд стану їх здоров'я, наукову організацію їх праці з урахуванням рекомендацій медицини і психології, обов'язковий інструктаж за спеціальними програмами; посилення відповідальності працівників за недотримання встановлених правил безпеки, а посадових осіб – за порушення правил охорони праці; забезпечення реального відшкодування заподіяної шкоди або позбавлення особи можливості заподіяти шкоду (наприклад, позбавлення права на управління транспортним засобом); навчання правилам транспортної і пожежної безпеки, правилам експлуатації і використання побутової техніки та пожежонебезпечних пристроїв, зброї, небезпечних, сильнодіючих на організм людини матеріалів, речовин, ліків; боротьбу з пияцтвом та загальне підвищення культури і дисципліни поведінки громадян, які можуть опинитися у небезпечних ситуаціях, та ін.

Певну специфіку мають заходи профілактики злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, які полягають в комплексному впливу на всі елементи "людина–дорога–транспорт". До таких заходів необхідно віднести постійний контроль за додержанням правил безпеки дорожнього руху всіма учасниками руху; своєчасне запобігання порушенням незлочинного характеру, які можуть перерости в злочини; виховний і правовий вплив на водіїв, обслуговуючий персонал, населення; вивчення та роз'яснення Правил дорожнього руху та інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху; підтримка в належному стані доріг і дорожнього господарства,

технічного стану транспортних засобів; удосконалення діяльності державних органів безпеки руху тощо.

Всі заходи профілактики злочинів, учинених з необережності, мають схожість і можуть збігатися із заходами захисту від випадкового заподіяння шкоди, так як вони зорієнтовані не тільки на можливих правопорушників, але і на запобігання випадкової шкоди. Проте це не зменшує їх антикриміногенний вплив, так як досягається та ж мета – недопущення необережної злочинної поведінки особи.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сучасну структуру злочинів, вчинюваних з необережності, в Україні.

2. Що є характерним для осіб, які учиняють злочини з необережності?

3. Яка роль ситуації при учиненні злочинів з необережності?

4. В чому проявляється специфіка запобігання злочинам, учиненим з необережності?

5. Вкажіть причини, умови та заходи запобігання злочинам проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

Розділ 20. Злочини проти громадського порядку та моральності

§1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинів проти громадського порядку та моральності

Кримінальний кодекс України в Особливій частині у розділі XII передбачає відповідальність за злочини проти громадського порядку та моральності. Суспільна небезпечність діянь, котрі містяться у цьому розділі КК України, виявляється в тому, що їх скоєння призводить до порушення суспільного порядку і моральних основ суспільства. За структурою, злочини проти громадського порядку та моральності досить різноманітні. Для прикладу, візьмемо найбільш деталізовані офіційні статистичні показники МВС України за 2010 рік: серед загальної кількості 15557 цих злочинів, 972 злочини кваліфіковані як ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження творів, що пропагують культ насильства, жорстокості та порнографічних предметів (ст.ст. 300 – 301 КК України), 930 випадків створення або утримання місць розпусти і звідництва, а також сутенерства або втягнення особи в зайняття проституцією (ст.ст. 302 – 303 КК України), 1993 випадки втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України), і найбільше - 9207 випадків хуліганства (ст. 296 КК України). Попри той факт, що питома вага злочинів проти громадського порядку та моральності в структурі загальнокримінальної злочинності відносно невелика - **3,1%** (в середньому **15,5 - 16 тис. злочинів** щороку), одна вона залишається стабільною протягом останнього десятиріччя і не демонструє тенденції до зниження – навіть навпаки. Так, динаміка окремих злочинів (передусім, передбачених ст.ст. 302 – 304 КК України), за статистикою окремих років, проявляє сплески до 4-5% щорічного зростання.

Важливо знати, що в середині минулого століття хуліганство становило більше третини у структурі загальнокримінальної злочинності на території сучасної України. Потім почалося зниження його рівня. Згідно з відомостями МВС України, у 2005 р. було зареєстровано 15 914 випадків хуліганства, у 2006 р. — 13 371, у 2007 р. — 12 139, у 2008р. – 11 734, у 2009р. – 10 475, у

2010р. – 9 207. Свого часу у 60-х роках XX сторіччя проблемі хуліганства приділялась значна увага науковців-кримінологів і криміналістів, однак вже наприкінці XX сторіччя проблема хуліганства вважалась вичерпаною, але, як показує практика передчасно. Зауважимо: на сьогоднішній день хуліганство продовжує залишатись ***найбільш поширеним*** злочином проти громадського порядку і моральності (**55 – 60%** всіх злочинів, передбачених Розділом XII КК України). Також сучасна кримінально-правова статистика вказує: у 2010 – 2011 відбулось навіть деяке зростання випадків кримінально караного хуліганства (+2,7%). Попри загальну ретроспективну тенденцію зниження рівня зареєстрованих випадків хуліганства, питома вага цих злочинів, вчинених у громадських місцях, вельми значна і сягає на цей час 65%. Відтак є всі підстави приділити особливу увагу саме цьому злочину, який становить «основу» злочинності проти громадського порядку та моральності.

Юридичне поняття цього злочину дається в ч. 1 ст. 296 КК України. У диспозиції даної кримінально-правової норми воно визначається як грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Певний теоретичний і практичний інтерес викликає питання про безпосередній об'єкт цього злочину. Воно має дискусійний характер. На думку відомого українського кримінолога М.І. Даньшина, хуліганству притаманні основний і додатковий (факультативний) об'єкти. Основним постійним об'єктом виступає громадський порядок внаслідок того, що проти нього передусім спрямоване хуліганське посягання і він переважно охороняється кримінальним законом. За своїм змістом громадський порядок — це відносини, що забезпечують обстановку громадського покою, належну поведінку людей у громадських місцях, додержання норм суспільної моральності, повагу до результатів людської праці, фізичну і моральну недоторканність навколишніх. Додатковими (факультативними) об'єктами складу хуліганства можуть бути такі блага, як особистість або власність. Найчастіше таким додатковим об'єктом є особистість. Хуліганські

посягання при цьому виявляються в насильницьких діях щодо потерпілих (у заподіянні їм тілесних ушкоджень, нанесенні побоїв, у вчиненні психічного насильства).

За даними кримінологічних досліджень, понад 90 % хуліганських дій спрямовані проти особи. Враховуючи цю обставину, деякі автори розглядають проблеми хуліганства у розділі насильницьких злочинів. Однак специфічність хуліганства спонукає розглядати названі проблеми окремо.

З точки зору кримінологічної характеристики важливо підкреслити, що хуліганство супроводжується особливою зухвалістю або винятковим цинізмом. *Особлива зухвалість* має місце тоді, коли хуліганські дії поєднуються із насильством, заподіянням тілесних ушкоджень, або вперто не припиняються, продовжуються тривалий час, або були пов'язані зі знищенням чи пошкодженням майна, зривом масових заходів і т. ін. *Винятковий цинізм* — це демонстративна зневага до загальноприйнятих норм моралі, прояви безсоромності, зневажливого ставлення до осіб, які перебувають у безпорадному стані, та ін.

Для хуліганства характерна наявність *специфічного мотиву*. Причому внутрішня сила, яка штовхає до вчинення хуліганських дій, зводиться не до одного якого-небудь мотиву, а до багатьох з них, які прийнято називати хуліганськими спонуканнями. Такими спонуканнями є: прагнення відкрито показати свою зневагу до оточуючих чи суспільства в цілому; явно протипоставити свою поведінку громадському порядку; показати зневагу до особистої гідності людини і результатів її праці, а також до правил людського співіснування; прагнення виявити кримінально-карне бешкетування, хвастощі, п'яну хвацькість, свою «сміливість» і таким чином познущатися над беззахисним; виявити хоча б на короткий час свою «перевагу» над іншими законослухняними громадянами, а також інші негідні прояви. Усі перелічені спонукання можуть діяти окремо, але значною мірою у певному поєднанні.

Вивчення демографічних даних стосовно хуліганства показує, що домінуючу роль серед винних відіграють чоловіки. Питома вага жінок серед хуліганів становить 5,9 %. Майже половина хуліганських посягань вчиняються особами віком від 14 до 24 років. Особам даної вікової групи властивий потяг об'єднуватись у групи для реалізації своїх хуліганських намірів. Розподіл осіб, які вчинили хуліганство, за загальноосвітнім рівнем такий: особи із середньою і неповною середньою освітою становлять 86,4 %, з вищою і незакінченою вищою освітою — 13,6 %. Показник рецидиву серед осіб, які вчинили хуліганство, демонструє тенденцію до зростання приблизно 5% щорічно. Як правило, хуліганські дії вчиняються у нетверезому стані. Значна кількість суб'єктів цього злочину страждають на психічні захворювання (хронічний алкоголізм, психологічні аномалії, десоціалізація).

Щодо «географії» хуліганства, чітко простежується тенденція поширення цього злочину в індустріалізованих регіонах із великою щільністю проживання населення (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська області – 1-2 тис. злочинів щороку), що цілком пояснюється суспільною природою та юридичною конструкцією злочинів проти громадського порядку і моральності.

Важливість вивчення хуліганства полягає у тому, що саме цей злочин виявляє основні детермінанти (фактори) всієї групи злочинів та принципові (загальні) риси особи, яка вчиняє злочини проти громадського порядку і моральності.

Друге за поширеністю місце серед злочинів проти громадського порядку і моральності посідає втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України). За офіційною статистикою, реєструється таких злочинів близько 2 тис. щорічно (тобто 12% від загального числа злочинів проти громадського порядку та моральності). Решта злочинів антигромадської і антиморальної спрямованості (близько 30%) – це ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження творів, що пропагують культ насильства, жорстокості та порнографічних предметів, створення або

утримання місць розпусти і звідництва, а також сутенерства або втягнення особи в зайняття проституцією, жорстоке поводження з тваринами, масові заворушення, наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого, незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини тощо. Ці злочини в сучасній кримінології досліджені ще недостатньо. В той же час, результати окремих досліджень вказують на високу латентність цих злочинів, їх високу суспільну небезпечність. Хоча за основним набором кримінологічних рис та детермінант (факторів) вони можуть вважатись спорідненими із хуліганством, чи злочинами проти власності, чи злочинами проти основ національної безпеки, однак їх кримінологічне виокремлення, ретельне кримінологічне вивчення та пошук шляхів їх запобігання на цей час є одним із завдань вітчизняної кримінології.

2. Причини й умови злочинів проти громадського порядку та моральності

Факторами (основними чинниками) існування і відтворення злочинів проти громадського порядку та моральності у сучасній період є загострення економічної, соціальної і суспільно-моральної обстановки в Україні. Усі сфери життя виявилися пронизаними глибокими суперечностями: політична нестабільність, надзвичайне падіння суспільної моралі, спад виробництва, зниження життєвого рівня багатьох людей, безробіття, стрімке падіння законослухняності громадян, жорстокість і озлобленість деяких із них, незахищеність громадян, погіршення у деяких регіонах громадського порядку, тощо.

Важливе теоретичне і практичне значення при розгляді детермінації злочинів проти громадського порядку та моральності мають питання стосовно *безпосередніх причин і умов* вчинення одиничних (конкретних) злочинів. Серед них слід назвати такі:

– несприятливі обставини морального формування конкретної особи;

– недоліки і недогляди у діяльності державних органів та громадських об’єднань, що забезпечують процеси нормальної соціалізації і продуктивної зайнятості населення;

– незадовільна робота правоохоронних органів зі зміцнення громадського порядку та підтримання стану моральності.

Охарактеризуємо три названих блоки обставин і недоліків. У першому випадку мова йде про несприятливі обставини морального формування особи в сім’ї, школі і найближчому побутовому оточенні. У результаті цього в свідомості окремих суб’єктів виникають глибокі антисуспільні погляди (зневага до інших людей, до закону, немайнових (особистісних) прав громадян, культурної спадщини країни, принципів гуманного поводження із тваринами, до своїх обов’язків дотримуватись особистої моральності і підтримувати громадський порядок у суспільстві та ін.

Розглянемо недоліки в діяльності державних органів та громадськості у сфері соціалізації і продуктивної зайнятості населення.

На жаль, не викликає особливої тривоги у державних органів стан побуту і організації дозвілля населення. Ця сфера була і залишається на останньому місці серед загальнодержавних пріоритетів і інтересів. Побутові умови багатьох людей є незадовільними. Відсутні мінімальні умови для більш-менш культурного дозвілля більшості населення. Воно має в основному неорганізований, «самостійний» характер, який супроводжується колективним вживанням алкоголю, наркотиків, тютюнопалінням, ігроманією тощо.

Суспільство байдуже ставиться до долі людей, які відчувають комплекс соціальної неповноцінності. Існує суспільна терпимість, байдужість до п’яниць, порушників громадського порядку, до фактів залучення неповнолітніх у пияцтво і наркоманію. Не знаходять морального засудження випадки невтручання громадян у кримінальні конфлікти на ґрунті хуліганських спонукань, виявлення при цьому байдужості, терпимості, боязкості.

Не вирішується кардинально питання про обмеження і розумний контроль доступу до мережі інтернет (зокрема, соціальних мереж, інтернет-ігор із аморальним контентом), заборону демонстрації фільмів і телепередач із детальними сценами вбивств, насильства, жорстокості, грубості, сексуальної розпусти, які навівають деяким громадянам (особливо – підліткам), що така поведінка є повсякденною нормою.

І нарешті про незадовільну роботу правоохоронних органів зі зміцнення громадського порядку та підтримання моральності. Зокрема це виявляється в тому, що вони:

– не вживають жодних помітних зусиль в напрямі залучення громадськості, широких верств населення до участі в підтриманні громадського порядку (наприклад, за зразком «добровільних народних дружин» радянського часу), попри існування відповідної законодавчої бази для такої діяльності;

– несвоєчасно викривають криміногенні сімейно-побутові ситуації і належним чином не реагують на них;

– не ведуть упорядкованого обліку на рівні своїх низових відділень міліції осіб, які вчиняють адміністративно-карне хуліганство;

– не завжди вживають заходів щодо роз'єднання антисуспільних угруповань молоді;

– не реалізують своєчасно профілактичних заходів щодо осіб, які схильні до малозначущих антисуспільних проявів;

– допускають недогляди в організації і здійсненні патрульно-постової служби міліції;

– слабо контролюють поведінку осіб, умовно засуджених, або достроково звільнених за насильницькі злочини, а також осіб, які перебувають під адміністративним наглядом;

– подекуди приховують від обліку відомості про вчинення хуліганських дій та інших злочинів проти громадського порядку та моральності;

– не завжди здатні рішуче нейтралізувати конфліктні ситуації, що можуть перерости в хуліганські дії;

– часто не вживають заходів за заявами, скаргами і повідомленнями громадян про злочинні та інші антигромадські вчинки.

3. Запобігання злочинам проти громадського порядку та моральності

Передумовою подолання злочинів проти громадського порядку та моральності є проведення в країні систематичної роботи з підвищення моральності суспільства, яка відповідатиме історичному шляху, культурі і перспективам розвитку суспільства. Їх реалізація на *загальносоціальному рівні* спрямована на вдосконалення всіх сторін життя нашого суспільства. А саме: підвищення і відносне зближення життєвого рівня всіх прошарків населення і гарантування загальної трудової діяльності та своєчасної оплати адекватної винагороди за виконану роботу; створення нормальних умов побуту і змістовного дозвілля людей; зниження конфліктності у суспільстві і послаблення його дезорганізації; впровадження та укріплення у свідомості громадян основних моральних принципів; підвищення їх культурного рівня.

Успішне виконання перелічених заходів підвищить повагу до людської особистості, захистить її недоторканність, сприятиме засудженню різних форм насильства над нею, проявів грубості і цинізму. Ці заходи також мають на меті зміцнення громадського порядку, відродження втрачених останнім часом традицій милосердя, взаємодопомоги, співчуття до всього живого, поваги до людської праці; укорінення в громадській свідомості засудження розпусти і вседозволеності. На цьому етапі, не слід відкидати і применшувати вплив релігійних установ як ідеологічних осередків суспільства.

На основі і в розвиток наведених загальносоціальних заходів щодо подолання хуліганства розробляються і здійснюються різноманітні спеціально-кримінологічні запобіжні заходи. Вважаємо за можливе

розподілити їх за змістом на такі різновиди: виховно-роз'яснювальні, соціально-економічні, організаційно-управлінські, оперативні та правові.

Виховно-роз'яснювальні заходи. Ні в кого не викликає сумніву необхідність проведення в регіонах і окремих колективах комплексу заходів щодо підвищення загальної культури громадян, зокрема культури міжособистісного спілкування, етики, виховання шанобливого ставлення до іншої людини та загального шанобливого ставлення до державності. Адже у своїй основі антигромадські і антиморальні злочини — це наслідок відсутності культури, невихованості людей, прогалин їх духовності.

Звідси, поряд із моральним вихованням, має здійснюватись і результативне правове навчання населення. При цьому потрібно розвінчувати уявлення про немов незначну суспільну небезпечність злочинів проти громадського порядку та моральності і можливу безкарність за їх вчинення.

Соціально-економічні заходи передбачають:

– поліпшення житлово-побутових умов проживання людей, котрі потребують цього;

– створення (відродження) повноцінних форм дозвілля і відпочинку населення з урахуванням диференційованих інтересів окремих його категорій;

– створення загальнодоступної державної системи психолого-психіатричної допомоги тим, хто її потребує;

– застосування технічних засобів і можливостей при охороні громадського порядку (освітлення в нічний час вулиць, дворів, під'їздів, парків та інших місць, де найчастіше збираються категорії осіб, схильних до правопорушень, використання різноманітних засобів технічного контролю відповідно до закону);

До *організаційно-управлінських заходів* належать: самоврядне зміцнення громадського порядку; оздоровлення криміногенної обстановки в

тих мікрорайонах і на тих об'єктах, де «процвітає» хуліганство; відтворення і розширення системи участі громадян в охороні громадського порядку та ін.

Заходи оперативного характеру включають в себе:

– виявлення і роз'єднання неформальних антигромадських груп насильницької спрямованості;

– негайне реагування на конфлікти в сімейно-побутовій сфері, що можуть перерости у хуліганські дії;

– здійснення дійового контролю за поведінкою громадян, які опинились у групі підвищеного кримінального ризику (особи, які тривалий час не мають постійного джерела матеріального існування, хто систематично зловживає алкоголем і веде аморальний, протиправний спосіб життя, займається бродяжництвом і жебрацтвом);

– систематичний контроль за поведінкою громадян, які взяті під адміністративний нагляд.

До заходів правового характеру належать ті з них, що передбачають: а) необхідність неухильного виконання вимог кримінально-процесуальних законів (своєчасне розкриття фактів вчинення злочинів, проведення по них слідчих дій, передачу матеріалів до суду, який повинен винести справедливе та індивідуалізоване покарання до винних; б) створення такої обстановки, щоб не залишалися «мертвими» склади злочинів, які передбачають кримінальну відповідальність за побої і мордування (ст. 126 КК України); це стосується і кримінально-правової норми, сформульованої у ст. 300 КК Укоаїни (Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію).

Вважаємо, за потрібне встановити кримінальну відповідальність за вчинення актів вандалізму, тобто за нещадне руйнування будівель та інших споруд, псування майна у громадському транспорті, або інших громадських місцях. Такий закон матиме подвійне функціональне призначення: карати винних за вандалізм, з одного боку, і попереджати

хуліганство, поєднане з посяганням на майно, — з другого. Це буде склад злочину з так званою подвійною превенцією.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Наведіть кримінологічну характеристику злочинів проти громадського порядку та моральності;
2. Які основні причини та умови хуліганства?
3. Що таке «хуліганський мотив»?
4. Які «фонові» явища сприяють вчиненню хуліганства?
5. Охарактеризуйте заходи загальносоціального і спеціально-кримінологічного характеру запобігання злочинам проти громадського порядку та моральності.

Розділ 21. Злочини, пов’язані з наркоманією та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів, пов’язаних з наркоманією

Етимологія слова «наркоманія» має грецьке походження і буквально означає пристрасть до зациpенiння. Первісно наркоманія, як хвороблива тяга до вживання одурманюючих речовин, цікавила лише медицину. Але, коли з’ясувалося, що ця хвороба завдає шкоди не лише особі, що страждає на патологічну залежність від певного наркотичного препарату, а й має суспільне відлуння, проблема стала предметом дослідження юристів та соціологів.

Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є проблемою світового рівня. За даними ООН понад 110 млн. осіб вживають наркотики щонайменше щомісяця, а майже 25 млн. осіб є наркоманами, близько 200 тисяч осіб щороку гинуть внаслідок вживання наркотиків; обсяг обігу ринку наркотиків у світі щорічно сягає приблизно 400 мільярдів доларів США, що складає до 8 % обігу всієї міжнародної торгівлі, при цьому світовий обіг наркотиків вищий за обіг ринку чорних металів або автомобілів. Наркотизм призводить до деградації суспільства, розповсюдження інфекційних та інших захворювань, викликає необхідність додаткового фінансування системи медичних закладів і правоохоронних органів, відповідних соціальних програм. Доведено зв'язок наркотизму із погіршенням криміногенної ситуації, формуванням організованої злочинності і тероризмом.

Щороку в Україні реєструється значна кількість злочинів у сфері обігу наркотиків. Середній показник за останні 8 років становить приблизно 56 000 злочинів щороку і коливається у межах 64630-33982 злочинів на рік. Питома вага таких злочинів у загальному обсязі злочинності перевищує 10 %, вони є другими за чисельністю після злочинів проти власності і вирізняються дуже високою латентністю, з урахуванням якої можуть претендувати на кількісне лідерство серед усіх інших видів злочинів. На обліку МВС України

перебуває понад 165 тис. осіб, які постійно вживають наркотичні засоби не за медичним призначенням. За даними МОЗ України щороку близько 35 тис. осіб проходять медичне лікування від наркотичної залежності, на розлади психіки і поведінки внаслідок зловживання наркотиків страждають до 80 тис. осіб, що складає біля 170 осіб на 100 тис. населення. Наркотична злочинність в Україні, як і в усьому світі тяжіє до професійних і організованих форм. Це пояснюється тим, що означена діяльність дозволяє отримувати значні надприбутки. Найбільшу питому вагу в структурі злочинності цього виду займає виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК України).

Законом України «Про основи національної безпеки України» (статті 7–8) наркоманія визнана явищем, що становить загрозу національним інтересам і національній безпеці України в соціальній сфері. За роки незалежності кількість осіб, хворих на наркоманію, зросла більш ніж у сорок разів.

У кримінологічній науці проблема наркоманії розглядається у двох аспектах: 1) як «фонове» явище, елемент додаткового предмета кримінології; 2) як елемент Особливої частини кримінології, в якому висвітлюються основні кримінологічні параметри злочинності, безпосередньо пов'язаної з цим суспільно негативним явищем. Це пояснюється тим, що, з одного боку, вживання наркотичних засобів, їх аналогів чи одурманюючих речовин не знаходяться під кримінальною забороною (окрім публічного або вчиненого групою осіб незаконного вживання наркотичних засобів — ст. 316 КК України), але містить у собі небезпеку спричинення таких змін в особистості людини, які ставлять під загрозу законні інтереси та блага інших осіб і держави. За аналогією з алкогольним сп'янінням стан, викликаний вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів, визнається обставиною, що обтяжує покарання (ст. 67 КК України), а на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням, суд може покласти обов'язок пройти курс лікування від наркоманії, так само, як і від іншого

захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (п. 5 ст. 76 КК України).

З другого боку, оскільки за своєю сутністю наркоманія — це корпоративне явище і не може існувати без ієрархічно побудованої організації та розгалуженої інфраструктури, суспільно небезпечними визнаються ті організаційні дії, які сприяють виникненню нових наркозалежних осіб, розповсюдженню та самовідтворенню наркотичної мережі. Під кримінальною забороною знаходяться також незаконні дії щодо прекурсорів — речовин, які можуть бути використані для виготовлення наркотичних речовин.

Структура злочинності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів відображена у Розділі XIII Кримінального кодексу України. Статтями 305–324 КК України передбачено кримінальну відповідальність за дії, завдяки яким наркотичні речовини матеріалізуються поза межами дозволеного обігу. Це контрабанда наркотичних засобів, їх аналогів або прекурсорів, їх незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут, або ті ж дії без мети збуту, посів або вирощування снотворного маку чи конопель; викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням.

Суспільно небезпечним, а, отже, й кримінально караним є також викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем, порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин, незаконне введення в організм іншої людини наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, схиляння до

вживання таких засобів та речовин. Під загрозою кримінального покарання заборонено організацію або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або одурманюючих засобів.

Законодавець досить чітко окреслив коло суспільно небезпечних діянь, за допомогою яких дії з наркотичними речовинами можуть бути «легалізовані» й передбачив відповідальність за незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів. Злочином також вважається розміщення коштів, здобутих від незаконного обігу означених речовин, у банках, на підприємствах, в установах, організаціях та їх підрозділах або використання таких коштів для придбання об'єктів, майна, що підлягають приватизації, чи обладнання для виробничих чи інших потреб, або використання таких доходів (коштів і майна) з метою продовження незаконного обігу використання цих коштів.

Але перелік заборонених Кримінальним кодексом України дій, зафіксований у Розділі XIII, не вичерпує кримінологічного розуміння злочинності, пов'язаної з наркоманією. З позицій кримінологічної науки *злочинність у сфері обігу наркотичних речовин тісно пов'язана з іншими структурними елементами злочинності взагалі. Такими, наприклад, як організована злочинність, причому в найбільш небезпечній її формі — транснаціональній злочинності*.

Особлива небезпечність наркоманії полягає в тому, що вживання наркотичних засобів (або їх аналогів) у більшості випадків викликає незворотні зміни в організмі індивіда, руйнує його психіку, викривляє систему загальнолюдських цінностей, завдяки чому особа легко переступає межу не тільки моральних, а й кримінальних заборон і може стати «знаряддям» в інших руках.

З огляду на наявність подібності організаційної структури наркомережі до структури організованої злочинності, характеристика особи, що вчиняє

злочини, пов’язані з наркоманією, також вирізняється широким спектром типів. *У кримінологічній літературі зустрічаються різні типологічні розподіли злочинців означеного виду*, але сутність їх зводиться до виділення: а) осіб найнижчої ієрархічної ланки, які здебільшого є людьми молодими (від підліткового віку до 30 років), учиняють злочини, передбачені статтями 307, 309 КК України, й складають більшість виявлених правоохоронними органами осіб; б) осіб середньої ланки, які виконують певні розпорядчі функції, досить часто мають кримінальне минуле й так само порівняно часто потрапляють у коло зору суб’єктів запобіжної діяльності; в) осіб, які у структурній мережі наркобізнесу займають найвищі ієрархічні сходинки, і мають багато спільного зі злочинцями «білокомірцевого» типу. Такі особи, на жаль, у більшості випадків уникають кримінальної відповідальності.

§ 2. Причини та умови злочинів, пов’язаних з наркоманією

З природи наркоманії випливає й розуміння причин та умов злочинів, пов’язаних з нею. На індивідуальному рівні співвідношення чинників соціального та біологічного походження може схилятися у бік останніх. Але біологічні чинники наркоманії найчастіше відіграють визначальну роль лише стосовно осіб найнижчої ієрархічної ланки, які здебільшого є безпосередніми споживачами наркотичних речовин і займаються збутом такої «продукції» заради задоволення власних потреб наркотичної залежності. Дія біологічного чинника виявляється як у соматично обумовленої схильності до швидкого звикання до наркотиків, так і в особливостях психоемоційної сфери, які виявляються у нездоланній потребі особи до «гострих» відчуттів, «творчого натхнення» тощо. Але все ж наявність таких біологічних передумов може бути компенсована відповідним виховним впливом чи кваліфікованою медичною допомогою, тому соціальний чинник навіть за таких умов відіграє значну роль. Стосовно осіб середньої та найвищої ієрархічних сходинок домінування соціального чинника не викликає сумніву, оскільки наркобізнес вважають одним із найприбутковіших.

Наркоманія визнана соціальною хворобою. І якщо вона існує і набуває поширення, слід звернути увагу на функціонування основних соціальних інститутів, від яких залежить життєздатність та стабільність даного соціуму. На рівні суспільства сприяти виникненню, існуванню, розповсюдженню та самовідтворенню злочинності, пов'язаної з наркоманією, можуть не тільки соціально негативні фактори, а й брак уваги до окремих сфер суспільного життя, соціальних інститутів, які не отримують від держави належної підтримки, через що вони припиняють виконання суспільно корисних функцій, що спричиняє руйнівний вплив на соціум. Так, наприклад, якщо інститут освіти не виконує освітньо-виховної функції, суспільство поповнюється особами з асоціальними та навіть антисоціальними настановами.

За масштабами дії чинники наркоманії і пов'язаної з нею злочинності можна розподілити на: *чинники первинної соціалізації особи* — сім'я, найближче оточення, школа; *чинники подальшої соціалізації* — вищі навчальні заклади, трудовий колектив; *чинники на державному рівні* — проблеми суспільства в межах країни та *чинники світового масштабу*, які можуть бути дуже впливовими.

За змістом чинники можна розподілити на нормативно-правові, організаційні, науково-технічні, а також чинники просвітницько-виховного та медичного характеру. Відповідно до вирішення існуючих у перелічених сферах проблем має бути побудована й система запобіжних заходів цього різновиду злочинності.

§ 3. Запобігання злочинам, пов'язаних з наркоманією

Оскільки важко знайти сферу суспільного життя, яка б тією чи іншою мірою не торкалася проблеми наркоманії, коло суб'єктів, на які державою покладено ті чи інші запобіжні заходи, є досить широким. *Загальносоціальне запобігання наркоманії*, а, отже, й злочинам, пов'язаним з нею, здійснюється, перш за все державними органами, які визначають пріоритетні напрями розвитку суспільства, здійснюють нормотворчу діяльність, підтримують

суспільну стабільність, забезпечують соціальну захищеність найбільш уразливих верств населення, — це Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України. Важливу роль у запобіганні наркоманії на цьому рівні мають відігравати Міністерство охорони здоров'я України, Академія педагогічних наук, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури України, Міністерство молоді та спорту України, Міністерство соціальної політики України, Державна інспекція навчальних закладів України, Держтелерадіо, підприємства, установи, громадські організації, благодійні фонди та фізичні особи.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності, пов'язаної з наркоманією, здійснюється суб'єктами, головними функціями яких є виявлення, розкриття та запобігання злочинам, пов'язаним з наркоманією. Це такі державні органи, як МВС України, Рада національної безпеки та оборони України, Генеральна прокуратура України, Міністерство юстиції України, Державна митна служба України, Державна пенітенціарна служба України, Державна служба України з контролю за наркотиками, Державна служба України з лікарських засобів, Державна інспекція сільського господарства України Державна служба України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань, центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізацію державної податкової і митної політик, здійснюють захист державного кордону, контролюють обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, інші органи виконавчої влади в межах наданих їм законом повноважень.

Для координації дій суб'єктів запобігання злочинності, пов'язаної з наркоманією, вищими органами державної влади видаються закони та підзаконні нормативні акти. Законодавство про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними складається із Закону України "Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори", Закону України

«Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.11.2010 № 2140-р «Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011 – 2015 роки», Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року та розроблені на їх основі обласні та районні програми протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та профілактики наркоманії.

Комплекс заходів щодо запобігання наркоманії як соціально негативному явищу та системі злочинних діянь, пов'язаних з означеним явищем, за змістом можна розподілити на такі.

Нормативно-правові заходи передбачають удосконалення правової бази для боротьби з незаконним обігом наркотиків, їх аналогів та прекурсорів. Зокрема, це стосується розробки нормативно-правових актів щодо удосконалення порядку транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, впорядкування процедури знищення конфіскованих або вилучених наркотичних засобів і психотропних речовин, а також обладнання, що використовувалося для незаконного виготовлення таких речовин; вдосконалення ліцензування та розробка ефективної системи контролю діяльності, пов'язаної з виробленням, виготовленням, зберіганням, транспортуванням, відпуском наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та культивуванням нарковмісних рослин.

Організаційні заходи покликані посилити ефективність державного контролю за дотриманням закладами та установами, діяльність яких пов'язана з виробництвом або обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, чинного законодавства щодо такої діяльності. Необхідно створити удосконалену систему методів експрес-аналізу наркотичних засобів

та психотропних речовин у позалабораторних умовах, розробити технічні засоби дистанційного виявлення наркотичних засобів і психотропних речовин за одорологічним принципом.

Важливим є забезпечення перекриття на ділянках державного кордону каналів проникнення в Україну наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів шляхом систематичного проведення міждержавних операцій «Канал», комплексних операцій «Допінг» та «Батискаф», щорічної оперативно-профілактичні операції «Мак» з метою виявлення і знищення незаконних посівів маку та конопель, недопущення незаконного отримання наркосировини. Необхідним також є створення банку даних усіх видів об'єктів, функціонування яких пов'язано з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Одним із шляхів поліпшення запобіжної роботи є вдосконалення кадрового забезпечення. Ця робота має здійснюватися за двома напрямками — інтенсивним та екстенсивним. Інтенсивний напрямок передбачає підвищення кваліфікації працівників підрозділів, які у своїй щоденній роботі стикаються з проявами злочинності, пов'язаної з наркоманією. Для цього доречним є створення міжвідомчого центру підготовки та підвищення кваліфікації співробітників МВС, СБУ, Державної митної служби, державної пенітенціарної системи та ін. Зміст екстенсивного напрямку — у збільшенні штатної чисельності підрозділів, які ведуть боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Заходи просвітницько-виховного характеру мають охоплювати широкі верстви населення, починаючи із шкільного віку, які необхідно інформувати про наслідки вживання наркотичних засобів. Роз'яс-нювальна робота може проводитися із залученням аудіовізуальних засобів масової інформації, у формі друкування буклетів, плакатів, які можуть бути розміщені у транспортних засобах, на вулицях, у місцях дозвілля тощо; створення циклу телепередач антинаркотичної спрямованості, освітньо-розважальних

програм, фільмів з популяризації здорового способу життя, проведення культурно-мистецьких заходів під гаслом «Життя без наркотиків», видовищно-освітніх акцій до Всесвітнього дня боротьби з наркоманією: «Мистецтво проти наркоманії», «Рок проти наркотиків» тощо. Перспективним заходом є розробка (з урахуванням вікових особливостей споживача) комп'ютерних ігор, які містять застереження щодо незаконного вживання наркотичних засобів або психотропних речовин.

Заходи у сфері міжнародного співробітництва мають створювати умови для обміну із спецслужбами зарубіжних країн досвідом та інформацією щодо суб'єктів підприємницької діяльності, які беруть участь у міжнародних операціях з контрольованими речовинами. Доцільно розширювати партнерські відносини з Об'єднаною програмою ООН/СНІД та іншими міжнародними організаціями, що працюють у сфері протидії наркоманії та СНІДу, забезпечити участь України в роботі Комісії ООН з наркотичних засобів та реалізацію схвалених нею стратегій, сприяти виконанню міжнародних програм та проектів щодо запобігання поширенню у суспільстві цих негативних явищ. Україною вивчається питання про можливість приєднання до Взаємовигідної програми PHARE стосовно інформаційних систем у сфері боротьби з наркоманією в країнах Центральної та Східної Європи.

Заходи медичного характеру важко переоцінити у контексті даної проблеми. З огляду на підвищену суспільну небезпечність наркозалежності Ст. 16 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» передбачено примусове лікування осіб, хворих на наркоманію. Перспективним є забезпечення можливості вивчення найбільш ефективного і перспективного світового досвіду лікування та соціальної реабілітації осіб, хворих на наркоманію, вдосконалення методик «замісної терапії» та ін. Для удосконалення фахової підготовки медичних працівників розглядається питання про включення до кваліфікаційного реєстру спеціальності

«адиктолог», завданням якого буде робота в напрямі медичної і соціальної профілактики наркотичної залежності.

Науково-технічні заходи мають здійснюватися за багатьма галузями науки: широкий спектр проведення селекційних робіт, пов'язаних із створенням безнаркотичних сортів рослин маку та конопель; впровадження науково-технічних розробок щодо медико-соціального та економічного розв'язання проблеми скорочення попиту на наркотичні засоби та ін.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які риси злочинності, пов'язаної з наркоманією, відрізняють її від інших видів злочинності?
2. З якими різновидами злочинності злочини, пов'язані з наркоманією, мають спільні риси? Назвіть їх.
3. Яким заходам запобігання злочинності, пов'язаної з наркоманією, слід приділяти найбільшу увагу при роботі з особами молодого віку?
4. Складіть проект річного комплексного плану запобігання розповсюдженню наркотиків у школі. Яких суб'єктів доречно залучити до такої роботи?

Розділ 22. Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову, мобілізації та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації

У ст. 17 Конституції України зазначається, що забезпечення територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою усього Українського народу. Враховуючи значущість цих завдань, держава охороняє вказані суспільні відносини шляхом криміналізації відповідних злочинних дій у Розділі XIV Особливої частини КК України «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». Цим розділом передбачено три групи типових за родовим об'єктом, але неоднорідних за кількісно-якісними параметрами, детермінаційним комплексом, заходами із запобігання злочинних діянь.

Перша група включає злочини у сфері охорони державної таємниці: розголошення державної таємниці (ст. 328); втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329); передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни (ст. 330). Друга група охоплює кримінальні посягання на недоторканність державних кордонів: незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332); порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї (ст. 332-1); порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333); порушення правил міжнародних польотів (ст. 334). Третя група злочинних діянь стосується забезпечення призову та мобілізації: ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335); ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336) та ухилення від військового обліку або спеціальних зборів (ст. 337).

Протягом 2009–2013 рр. таких злочинів реєструвалось у середньому 120 щорічно. Судова статистика показує, що за вказаний період часу було засуджено 947 осіб (189 на рік): у 2009 р. – 275, у 2010 р. – 261, у 2011 р. – 165, у 2012 р. – 105 і у 2013 р. – 141. Це свідчить про коливання динаміки цих злочинів, оскільки з 2009 р. по 2012 р. простежується їх впевнене зниження на 62 %, а у 2013 р. порівняно із попереднім роком відбулось збільшення аж на чверть. У цілому за вказаний термін рівень даних злочинів та засуджених за їх вчинення осіб скоротився у два рази.

Надати відповідь про причини стрібкоподібної динаміки даних кримінальних посягань допоможе аналіз їх структури. Найбільшу питому вагу у структурі цих злочинів займають ті з них, що загрожують недоторканності державних кордонів – 83 %. Кожний шостий вчиняється у зв'язку із забезпеченням призову та мобілізації – 15,5 %. Незначна частка злочинів приходиться на сферу охорони державної таємниці – лише 1,5 %. Ранжування окремих злочинних діянь, передбачених Розділом XIV Особливої частини КК України, показує, що 70 % з них пов'язані із незаконним переправленням осіб через державний кордон, а 15 % – ухиленням від призову на строкову військову службу. При цьому слід відзначити зростання аж у сім разів протягом 2009–2013 рр. злочинів щодо порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю.

Вказані кількісно-якісні показники свідчать про таке. Незначний рівень кримінально обліку злочинів у сфері охорони державної таємниці пояснюється їх високою латентністю. Вони, як правило, є законспірованими, а злочинці – обережними, оскільки представляють військові, економічні, науково-технологічні інтереси інших держав та корпорацій. Більше цього, зазначені злочини можливо виявити переважно шляхом здійснення складної оперативно-розшукової діяльності працівниками військової контррозвідки. Скорочення ж загального рівня злочинів, передбачених статтями 328–337 КК України, відбувається за рахунок зменшення кількості найбільш поширеної

їх частини. Це незаконне переправлення осіб через державний кордон. Його вчинення не представляється можливим без корупційних зв'язків представників організованих злочинних груп із працівниками Держприкордонслужби та інших органів кримінальної юстиції. Прихованість даних злочинів знаходиться у прямій залежності із високою доходністю даного напряму кримінального бізнесу щодо переправлення нелегальних мігрантів через державний кордон України. За даними правоохоронних органів, переправлення одного вихідця із країн Азії або Африки до країн-членів ЄС коштує кілька тисяч доларів США. Тому через особливості географічного розташування України та її безпосереднє межування із європейськими кордонами існує великий попит з боку нелегалів на послуги організованих злочинних груп, що задіяні в цій сфері. Вказані обставини обумовлюють формування корисливої мотивації злочинців.

Доказом групового і організованого характеру передусім злочинів щодо незаконного переправлення осіб через державний кордон є те, що близько половини з них вчиняються у співучасті. Груповий характер для решти злочинів Розділу XIV Особливої частини КК України не характерний.

Загальна соціально-демографічна характеристика злочинців показує про переважання серед них чоловіків, частка яких складає 95 %. Для жінок властива співучасть у злочинах, передбачених ст. 332 КК України. В останніх спостерігається також висока кримінальна активність іноземців. Кожний третій засуджений за незаконне переправлення осіб через кордон є громадянином іншої держави. За загальною віковою характеристикою злочинців даної групи кримінальних посягань переважають молоді особи у віці від 18 до 30 років (56 %). Кожним третім винним є особа у віці 30–50 років. Відмінна ситуація простежується у віковій структурі осіб, які ухиляються від призову на строкову військову службу. Усі вони мають вік 18–25 років. Це пояснюється законодавчими вимогами щодо віку осіб, які призиваються до лав Збройних Сил України та Національної гвардії України (колишні внутрішні війська). Переважна більшість (80 %) злочинців, які

вчиняють кримінальні посягання даної групи, мають середню чи професійно-технічну освіту, а 60 % з них на момент вчинення злочину ніде не працювали та не навчалися. Зазначена кримінологічна інформація вказує на те, що їх злочинна діяльність є основним джерелом доходу. Ця теза особливо стосується осіб, які займаються незаконним переправленням нелегальних мігрантів через кордон України.

Географія як якісний показник має визначальний характер для вироблення відповідних запобіжних заходів не для усіх злочинів зазначеної групи. Її особливе призначення простежується у кримінальних посяганнях на недоторканність державних кордонів. Від врахування специфіки їх територіальної поширеності залежить виділення сил і засобів Держприкордонслужби. За даними цього державного військового формування, найбільше фактів незаконного переправлення осіб через державний кордон України фіксується на західних рубежах країни. Наприклад, у 2012 р. поза пунктами пропуску було затримано понад півтори тисячі нелегальних мігрантів. Незважаючи на те, що це трохи більше 2 % від усієї кількості нелегальних мігрантів, затриманих на зовнішніх кордонах ЄС у 2012 р., дана проблема є надзвичайно актуальною для України. Через територію України (Чернівецьку, Львівську, Івано-Франківську, Волинську області) загальною довжиною понад 1400 км є можливість потрапляння до низки країн-членів ЄС (Польщу, Словаччину, Румунію та Угорщину). Найбільше таких злочинів фіксується саме на кордоні із Словаччиною, де існує ліберальне законодавство щодо правових наслідків для нелегальних мігрантів.

§ 2. Причини та умови злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації

Особливість та неоднорідність злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та

мобілізації вимагає аналіз детермінантів даних трьох груп кримінальних посягань із врахуванням їх специфіки.

До криміногенних чинників, зо зумовлюють *злочини у сфері охорони державної таємниці*, відноситься низка детермінантів об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Об'єктивним є особливості геополітичного розташування України, що обумовлює концентрацію зацікавленості інших країн питаннями внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави. Це і все ще потужний військовий та науковий потенціал України, що залишився переважно у спадок від СРСР. На території нашої країни розташовано велику кількість підприємств оборонно-промислового комплексу. Враховуючи, що Україна входить у десятку найбільших експортерів озброєння та військової техніки, які сама і розробляє, це природно викликає інтерес у спецслужб інших країн світу, корпорацій воєнного спрямування, а також радикально налаштованих терористичних організацій. Україна є одна з небагатьох держав, що бере активну участь в освоєнні космосу та надає власні ракетоносії для спрямування різних об'єктів інформаційного, екологічного, наукового та військового призначення на орбіту Землі. До того ж наша держава запроваджує власні наукові розробки щодо використання мирного атому. Все це об'єктивно може спонукати злочинців до розголошення чи збирання відповідних відомостей, які становлять державну таємницю.

Суб'єктивними криміногенним чинниками цієї групи злочинів виступають: недостатній контроль в установах й підприємствах наукового та військового спрямування щодо нерозголошення державної таємниці; незадовільний рівень бюджетного фінансування, що негативно позначається на соціально-економічному становищі працівників-носіїв державної таємниці, а також технічному супроводженні збереження конфіденційної інформації; високий рівень корупції на всіх рівнях державного управління тощо.

Багатогранність проблеми незаконної міграції, підвищена суспільна небезпечність та поширеність всіма регіонами України з*лочинів щодо недоторканності державних кордонів* обумовлює наявність кількох груп їх детермінантів, відмінних за своїм характером.

Соціально-економічні детермінанти пов'язані із глибокою соціально-економічною кризою, що протягом усього періоду незалежності України з різною концентрацією негативно впливає на усі верстви населення. Тому багато як громадян України, а тим більше вихідців із здебільшого азійських країн, вимушені шукати кращої долі у більш розвинених та благополучних державах. Такими є країни ЄС, куди потрапити у законний спосіб вдається незначній частині осіб. Це ж стосується і тих громадян, які вимушені займатися незаконним, однак достатньо доходним кримінальним бізнесом із переправлення осіб за кордон України. Соціально-економічні чинники негативно впливають й на рівень законності у сфері діяльності основних суб'єктів, що контролюють перетинання території України (Держприкордонслужба, МВС, СБУ та ін.). Незадовільне матеріальне та соціальне забезпечення працівників цих органів сприяє відтоку найбільш фахових кадрів. Вказані обставини не забезпечують якісний контроль перетинання державного кордону України, довжина західних рубежів якого дорівнює майже півтори тисячі кілометрів.

Організаційно-управлінські детермінанти злочинів щодо недоторканності державних кордонів включають: неузгодженість дій різних державних органів, що забезпечують контроль перетину кордону України та знаходження на її території іноземців; недосконаліть формування електронної системи ідентифікації громадян інших держав; активна участь у доходному незаконному бізнесі місцевих мешканців прикордонних територій із переправлення нелегалів; високий рівень корупції у правоохоронних органах; ускладнений механізм легалізації іноземців, які нелегально знаходяться в Україні.

Технічні криміногенні чинники полягають у незадовільному технічному оснащенні системи контролю перетину державного кордону. Залишається незавершеним розгортання системи цифрового зв'язку, запровадження новітніх технологій спостереження. Транспорт, що є на балансі Держприкордонслужби, не відповідає сучасним вимогам через застарілість та обмеженість його кількості.

Об'єктивно сприяє відтворенню цієї групи злочинів обставина, пов'язана із особливим географічним розташуванням України. Наша держава є своєрідною буферною зоною між Європою та Азією. Це вимагає виробки комплексу взаємоузгоджених запобіжних заходів.

До обставин, які сприяють зумовленню *злочинів щодо забезпечення призову та мобілізації*, слід віднести: 1) низький рівень патріотизму в Україні, через що частина громадян не бажає виконувати конституційний обов'язок перед Батьківщиною щодо охорони територіальної цілісності та унітарності нашої країни; 2) відходження держави від реального вирішення соціальних проблем молоді, яка у свою чергу абстрагується від інтересів держави та її захисту; 3) високий рівень корупції у Збройних Силах України взагалі та військових комісаріатах, зокрема; 4) поширеність в українській армії випадків нестатутних відносин («дідівщина»), через що молодь не бажає ризикувати власним здоров'ям; 5) непрестижність професії військовослужбовця, що не сприяє її обранню майбутніми призовниками; 6) неналежне матеріально-технічне оснащення сучасної української армії, доказом чому є події на Донбасі восени 2014 р. Йдеться про принизливий факт неспроможності держави утримувати власні Збройні Сили. Для цього чиновники звертались до населення по матеріальну допомогу з метою придбання одягу, спецзасобів, паливно-мастильних матеріалів, ремонту застарілої військової техніки та ін.

§ 3. Запобігання злочинам у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації

Низка перелічених вище криміногенних чинників, що зумовлюють *злочини у сфері охорони державної таємниці*, спонукає до визначення основних сфер існування такої інформації, через що вона може стати об'єктом посягання з боку зацікавлених суб'єктів. Відповідно до Наказу Служби безпеки України від 12 серпня 2005 р. «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» (із змінами та доповненнями) такі дані можна згрупувати залежно від сфери їх формування та зберігання на: а) оборону; б) економіку, науку та техніку; в) зовнішні відносини; г) державну безпеку й охорону правопорядку. Тому на збереженні таємної інформації саме у вказаних сферах мають бути сконцентровані сили та засоби основних суб'єктів запобігання таким злочинам. Такими є Служба безпеки України, підрозділів військової контррозвідки та ін.

Згідно із наміченими напрямами удосконалення діяльності Служби безпеки України, що визначені у Концепції реформування кримінальної юстиції України від 8 квітня 2008 р., цей орган потребує кардинальної реорганізації. З метою підвищення ефективності протидії злочинам щодо охорони державної таємниці Служба безпеки України має запровадити нові форми діяльності, що полягають у: 1) розмежуванні сфер політичного та службового керівництва; 2) впровадженні прогресивних стандартів професійної діяльності; 3) поглибленні співпраці із громадськістю; 4) зміні підходів до оцінки ефективності роботи.

Велике значення для запобігання вказаним злочинам має покращення співробітництва Служби безпеки України та інших спеціальних суб'єктів із міжнародними інституціями у вказаній сфері. Це Комітет експертів Ради Європи по боротьбі з тероризмом (CODEXTER), Організація за демократію та економічний розвиток (ГУАМ). Помітне місце у структурі запобігання злочинам у сфері охорони державної таємниці посідає обмін досвідом та координація співпраці із спецслужбами інших держав.

Заходи із запобігання *кримінальним посяганням на недоторканність державних кордонів* мають бути спрямовані на відповідні причини та умови,

що їх породжують та обумовлюють. Для цього слід запровадити цілий комплекс заходів, реалізація яких передбачена у Державній цільовій правоохоронній програмі «Облаштування та реконструкція державного кордону» на період до 2015 року, що була прийнята ще у 2007 р. Програма спрямована на формування правових підстав облаштування державного кордону України та його технічного оснащення відповідно до європейських стандартів. Для цього передбачається реалізувати низку правових, організаційно-управлінських та технічних напрямів діяльності: провести демаркацію кордону України; покращити взаємну міждержавну допомогу із прикордонних питань; організувати спільний із суміжними державами контроль в пунктах пропуску; укласти угоду про реадмісію (приймання–передавання осіб через кордон).

До *організаційно-управлінських* заходів можна також віднести: а) перекриття транснаціональних потоків нелегальної міграції з території Російської Федерації; б) боротьбу з корупцією у правоохоронних органах; в) притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності іноземців, які вчиняють інші злочини на території України, оскільки велика частка незаконного переправлення через кордон здійснюється за участі громадян інших держав; г) посилення взаємодії із відповідними підрозділами боротьби із нелегальною міграцією передусім європейських країн, що мають спільні кордони з Україною; д) виявлення нових способів незаконного переправлення осіб через державний кордон нашої країни; е) систематичне проведення спеціальних профілактичних заходів «Кордон», «Мігрант», «Іноземець», «Рубіж»; є) посилення контролю за поведінкою іноземців, які легально знаходяться на території України та можуть брати участь в організації переправлень земляків до країн Європи; ж) розширення мережі спеціальних пунктів тимчасового перебування в Україні іноземців та апатридів; з) більш широке залучення громадськості, місцевих жителів прикордонних територій до надання оперативної інформації про канали та

способи незаконного переправлення нелегалів; е) використання допомоги з боку добровільних формувань та козацьких прикордонних загонів.

До цієї групи заходів можна віднести й необхідність посилення координації діяльності Держприкордонслужби, Держмитслужби, МВС та інших органів державної влади з метою підвищення контролю пропуску через кордон України осіб, товарів та транспортних засобів. Основні завдання та шляхи розв'язання даного значущого для держави питання містяться у Концепції інтегрованого управління кордонами, схваленої 27 жовтня 2010 р.

Держприкордонслужба є одним з основних суб'єктів, на якого покладається функція контролю перетину державного кордону України. Тому її реалізація передбачає удосконалення діяльності цього органу за багатьма векторами. Вони визначені у Концепції розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року, схваленої 19 червня 2006 р. Головні заходи соціально-економічного, організаційно-управлінського та технічного спрямування цього нормативно-правового акту спрямовані в першу чергу на: 1) підвищення матеріального та соціального забезпечення працівників Держприкордонслужби; 2) вдосконалення правового регулювання діяльності цього органу; 3) оптимізацію його структури та реформування системи управління; 4) удосконалення роботи з особовим складом; 5) створення ефективної системи логістики (переоснащення сучасними біометричними та іншими системами контролю, автомобільною технікою, радіолокаційними комплексами).

Крім цього, держава має виділяти додаткові кошти на депортацію з України нелегальних мігрантів, які намагаються опинитись у більш розвинених та економічно привабливих європейських країнах (у середньому на повернення додому одного нелегала необхідно біля однієї тисячі дол. США).

Значно посприяли певній стабілізації незаконного перетинання кордонів європейські законодавчі новели. У 2011 р. набрав чинності

спеціальний Закон з урахуванням відповідної директиви Ради ЄС 2001/51/WE від 28 червня 2001 р., згідно з яким значно підвищено розмір штрафів за перевезення пасажирів без належних документів. Такі стягнення сягають півтори тисячі євро.

Запровадження низки вказаних та інших запобіжних заходів дозволило нашій країні покращити ситуацію із нелегальною міграцією. Протягом 2007–2013 рр. кількість нелегалів, яким було відмовлено у в'їзді до України, зменшилась у три з половиною рази (у 2013 р. затримано майже 2 тис. нелегальних мігрантів). Також майже у 5 разів скоротилась кількість спроб незаконного потрапляння до країн ЄС (у 2013 р. затримано 579 таких осіб). Упродовж 2011–2013 рр. відповідно до Угоди України та ЄС про реадмісію поступово зменшується і кількість прийнятих нелегалів (близько 300 осіб на рік). Серед них 68 % є українцями,а 17 % – громадянами країн «міграційного ризику» (КНР, Індія, В'єтнам, Пакистан).

Заходи із запобігання *злочинам щодо забезпечення призову та мобілізації* мають бути спрямовані на усунення або хоча б обмеження впливу вказаних криміногенних чинників. Виходячи із різноманітного характеру останніх, напрями запобігання даній групі кримінальних посягань мають як загальносоціальну, так і спеціально-кримінологічну спрямованість.

Загальносоціальні заходи включають удосконалення соціально-психологічної складової суспільних відносин із розвитку в українців патріотизму, почуття національної ідентичності, гідності за власну культуру і самобутність. Це сприятиме виробленню відповідних психологічних механізмів на масовому та індивідуальному рівнях. Відновлені патріотичні настрої у суспільстві формуватимуть прагнення молодих чоловіків до захисту власної родини, Батьківщини, переборють їх апатію до інтересів держави та проблем національної безпеки.

Уряд має кардинально удосконалити військову сферу відповідно до Концепції реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року. В цьому нормативно-правовому акті передбачається суттєве

поліпшення соціального та матеріального забезпечення військовослужбовців, переоснащення української армії. А впровадження ідеї створення професійної армії планується за рахунок виключно сил військовослужбовців за контрактом. Тому це природно сприятиме суттєвому зменшенню кількості ухилень від призову на строкову військову службу.

Спеціально-кримінологічні заходи полягають передусім у здійсненні профілактики нестатутних відносин в лавах армії. Для цього має бути створена серед військовослужбовців атмосфера братерства, взаємодопомоги і взаємовиручки. Офіцери повинні проявляти принциповість у реагуванні на факти «дідівщини». Необхідно посилити ефективність роботи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, прокуратури з нагляду за додержанням законів у воєнній сфері, Служби Безпеки України у протидії корупції, зокрема у військових комісаріатах. Начальники останніх приймають остаточні рішення щодо задоволення чи відхилення рішень про призов конкретних осіб на строкову військову службу.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Зазначте особливості кримінологічної характеристики злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації. Яка їх структура?
2. Чим пояснюється коливання динаміки даних злочинів?
3. Вкажіть основні криміногенні риси злочинців, які вчиняють кримінальні посягання даної групи.
4. В чому виявляється специфіка причин та умов, що зумовлюють вказані злочини?
5. Назвіть нормативно-правові акти, що містять загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання даним злочинам.

Розділ 23. Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (кіберзлочинність)

§1. Поняття та кримінологічна характеристика кіберзлочинності

Кінець XX століття ознаменувався стрімким розвитком інформаційних технологій, що почали впроваджуватися в усі сфери життєдіяльності людей. Використання сучасних персональних комп'ютерів, інформаційно-обчислюваних мереж і комп'ютерізованих комунікаційних мереж забезпечило кожній особі можливості доступу до інформації, що зберігається у відповідних банках даних незалежно від доби і місцезнаходження абонента. Поряд з перевагами, комп'ютерізація має ряд негативних наслідків, серед яких є поява якісно нового виду злочинності – кіберзлочинності. Наслідки цієї злочинності зачіпають не тільки інтереси окремих осіб, що стали жертвами, але й компанії, організації, уряди і суспільство в цілому. Кіберзлочини найчастіше ставлять під загрозу життєво важливу інфраструктуру, яка в багатьох країнах не контролюється публічним сектором, і такі злочини можуть вчиняти дестабілізуючий вплив на всі верстви суспільства.

Під *кіберзлочинністю* слід розуміти сукупність злочинів, що вчинюються у віртуальному просторі за допомогою комп'ютерних систем або шляхом використання комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до віртуального простору, в межах комп'ютерних мереж, а також проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних.

Поняття «кіберзлочинність» часто вживається поряд з поняттями «комп'ютерна злочинність», «злочинність у сфері високих (інформаційних) технологій», «високотехнологічна злочинність». Кримінальний кодекс України оперує терміном «злочини у сфері використання електронно-обчислюваних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». Серед вищезазначених, поняття «кіберзлочинність» є найширшим поняттям та охоплює найбільше коло злочинних посягань у

віртуальному середовищі, а також його використання передбачає міжнародне законодавство. Так, Рада Європи в листопаді 2001 року прийняла Конвенцію про кіберзлочинність. Тому вважаємо обґрунтованим вживання саме цього терміну для кримінологічного дослідження цього різновиду злочинності.

Можемо виділити наступні *ознаки кіберзлочинності*:

1. Ці злочини вчиняються у віртуальному просторі або в межах комп'ютерних мереж. *Віртуальний простір* – це модульований за допомогою комп'ютера інформаційний простір, в якому містяться дані про осіб, факти, явища, процеси, представлені в математичному, символьному чи іншому вигляді. Ці відомості знаходяться в процесі руху по локальних і глобальних комп'ютерних мережах, зберігаються в пам'яті будь-якого фізичного або віртуального пристрою, спеціально призначених для їх зберігання, переробки та передачі (В. А. Голубєв).

2. Кіберзлочини вчиняються за допомогою комп'ютерних систем або шляхом використання комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до віртуального простору, а також проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних. Таким чином, електронно-обчислювана техніка може виступати як засобом вчинення злочину, так і предметом злочину.

На сьогодні найбільш розповсюдженою є *класифікація кіберзлочинів* на 1) агресивні та 2) неагресивні. До першою групи належать: кібертероризм, погроза фізичної розправи (наприклад, передана через електронну пошту), кіберпереслідування, кіберсталкінг (протиправне сексуальне домагання та переслідування іншої особи через Інтернет), дитяча порнографія (створення порнографічних матеріалів, виготовлених із зображенням дітей, розповсюдження цих матеріалів, отримання доступу до них). Друга група включає: кіберкрадіжка, кібервандалізм, кібершахрайство, кібершпигунство, розповсюдження спаму та вірусних програм.

Переходячи до *кримінологічної характеристики кіберзлочинності* слід зазначити, що більшість виявлених злочинів, що вчиняються з використанням комп'ютерних технологій, розпорошені у звітності різних

підрозділів правоохоронних органів серед показників економічної та інших видів злочинності. Через таку недосконаліть статистичної звітності, неможливо провести комплексну характеристику кіберзлочинності. У зв'язку з цим, проаналізуємо лише передбачені Розділом XIV Особливої частини КК України злочини у сфері використання електронно-обчислюваних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку.

Отже, *рівень цієї злочинності* за 2010 рік становив: 190 злочинів зареєстрованих злочинів, за 2011 рік – 131, за 2012 рік – 255, за 2013 рік –595 злочинів. Можна побачити, значний приріст в *динаміці* досліджуваного виду злочинності в Україні за останні 4 роки. Порівняно з 2010 роком кількість виявлених злочинів збільшилась майже втричі. *Питома вага* злочинності у сфері електронно-обчислюваних машин у структурі злочинності в Україні приблизно 0,05%. *Рівень судимості* за 2010 рік складав 68 осіб, за 2011 рік – 56 осіб, за 2012 рік – 93 особи.

Відносно *структури досліджуваної злочинності*, то найбільшу питому вагу (40-60% від усіх зареєстрованих злочинів у цій сфері) складають діяння пов'язані з несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислюваних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, що призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації (ст. 361 КК України), та діяння передбачені ст. 362 КК України, а саме несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (25-45%). Певним чином це пояснюється найширшими диспозиціями зазначених вище статей Кримінального кодексу, що охоплюють більшість форм кримінальної діяльності у сфері функціонування електронно-обчислюваних машин.

Однак, зазначені вище статистичні показники, на жаль, не відбивають реальний стан кіберзлочинності, оскільки цей різновид злочинів має *високий*

рівень латентності. За експертними оцінками, рівень латентності кіберзлочинів становить 90-95%. Причинами латентності найчастіше виступають складнощі виявлення та розслідування кіберзлочинів, неповідомлення потерпілих осіб про факти вчинення таких злочинів. Так, більшість великих компаній хвилюються про свою ділову репутацію та намагаються усунути наслідки кіберзлочинів власними зусиллями. Кіберзлочинність характеризується високим рівнем природної латентності.

Що стосується *кримінологічної характеристики особи кіберзлочинця,* то має важливе значення, оскільки ефективна, успішна боротьба з кіберзлочинам не можлива без всебічного аналізу образу мислення і особи порушника.

За *статтю* кіберзлочини в Україні переважно вчиняють чоловіки, але за останні 4 роки питома вага жінок значно зросла (до 30%). Це пояснюється підвищенням інтересу жінок до сучасних інформаційних технологій.

Залежно від *віку,* виділяють дві групи кіберзлочинців: від 14 до 20 років, від 21 року і старші. До особливостей вчинення кіберзлочинів першою групою осіб належить: відсутність цілеспрямованої, продуманої підготовки до злочину; оригінальність способу; неприйняття заходів для приховування злочину; факти невмотивованого бешкетництва. Діяння осіб понад 21 рік, як правило, мають усвідомлений корисливий характер. Дослідження показують, що злочинці цієї групи, як правило, є членами добре організованих, мобільних і технічно оснащених висококласним обладнанням і спеціальною технікою (нерідко оперативно-технічного характеру) злочинних груп і співтовариств. Осіб, які входять в їх склад, загалом можна характеризувати як висококваліфікованих спеціалістів з вищою юридичною, економічною (фінансовою) і технічною освітою. Злочини носять багатоепізодний характер, обов'язково супроводжуються діями, спрямованими на приховання злочинів. Саме ця група злочинців і являє собою основну загрозу для людей, суспільства і держави, є реальним кадровим ядром комп'ютерної злочинності як в якісному, так і в кількісному плані. Правоохоронна практика показує, що

на долю цих злочинів припадає найбільша кількість посягань, які мають особливо небезпечний характер (В. Б. Вехов).

Специфіка використання комп'ютерної техніки передбачає доволі високий рівень *освітнього рівня.* Тому серед осіб, що вчиняють кіберзлочини, найчастіше зустрічається вища або середня спеціальна освіта. Багато часу затраченого на отримання досвіду роботи з високими технологіями заважає особистому життю. Таким чином, *сімейний стан* більшості кіберзлочинців – переважно неодружені.

За *станом здоров'я* ці особи частіше слабо розвинуті, мають певні особливості в фізичній конструкції (худорлявість або зайва вага). Нерухомий спосіб життя часто призводить до серйозних проблем зі здоров'ям. За *ознакою зайнятості* найбільше в Україні вчиняють злочини працездатні особи, які ніде не працюють і не навчаються (45-50%). Кіберзлочинцям не властивий спеціально-кримінальний *рецидив.* Його рівень не більше 5%.

Дослідники виділяють найбільш притаманні для типового кіберзлочинця *індивідуально-психологічні риси*: виражені порушення емоційно-вольової сфери; відхилення у психосексуальному розвитку; виражені аутичні прояви у сполученні із соціальним аутсайдерством; користолюбство; мстивість; антигуманна спрямованість; озлобленість; відчуття нерівності чи другорядності; боязкість і лякливість у соціальних та між особистих стосунках; заглибленість у своїх думках, мріях, фантазіях; філософське сприйняття світу; відсутність буттєвих ціннісних орієнтацій; викривлена (збочена) система життєвих цінностей; тотальна недовірливість та виражений цинізм; прагнення уникнути перешкод у подоланні життєвих труднощів.

Зарубіжні вчені виділяють також п'ять найпоширеніших *мотивів* скоєння комп'ютерних злочинів: корисливий мотив – 66%, політичні мотиви (шпигунство, злочини, спрямовані на підрив фінансової, кредитної політики уряду, дезорганізацію валютної системи країни) – 17%, дослідницький інтерес – 7%; хуліганські мотиви – 5%, помста – 3%.

§2. Причини та умови кіберзлочинності

В механізмі детермінації кіберзлочинності можна умовно виділити такі групи чинників: соціальні, політичні, економічні, технологічні, психологічні, а також чинники пов'язані з діяльністю правоохоронних органів та віктимною поведінкою потерпілих.

Соціальні чинники виступають своєрідними передумовами функціонування та розвитку кіберзлочинності. В першу чергу, це зміни в соціальному житті, породжені сучасним науково-технічним прогресом, пов'язані з всебічною комп'ютерізацією суспільства, а також формуванням інформаційного простору, заснованого на використанні ЕОМ, та зумовленого цим створенням і розвитком нових суспільних відносин у сфері комп'ютерної інформації. У зв'язку з цим, багато сфер суспільної активності переходить у віртуальний простір, що не залишилось без уваги кримінального середовища та створило нові можливості для вчинення різноманітних злочинів за допомогою електронно-обчислюваної техніки. Отже, кіберзлочинність виступає побічним продуктом так званої «технореволюції».

Політичні чинники виявляються у недостатньому усвідомленні урядом можливих соціальних наслідків кіберзлочинності. У зв'язку з цим, обмежуються бюджетні фінансування робіт зі створення правової, організаційної, технічної бази інформаційної безпеки держави та захисту прав і свобод громадян в віртуальному просторі. Фактично не виділяються кошти на фундаментальні та прикладні вітчизняні дослідження у сфері запобігання кіберзлочинності. Недостатня увага також приділяється правовому регулюванню комп'ютерної сфери, що на фоні її бурхливого неконтрольованого розвитку, призводить до відставання правових норм від потреб суспільства в кіберпросторі.

Економічні чинники проявляються у значній прибутковості кіберзлочинів. Повідомлення зарубіжних науковців свідчать, що *кіберзлочинність* за рівнем кримінального збагачення *займає третє місце*

після торгівлі зброєю та наркотиками. За оцінками Рахункової палати уряду США, щорічний дохід злочинців тільки від розкрадань та шахрайств, вчинених з використанням комп'ютерних технологій через Інтернет, досягає 5 млрд. дол. Ці показники щорічно збільшуються пропорційно зростанню у структурі національної та міжнародної економіці сектора торгівлі та надання послуг через електроні (комп'ютерні) засоби телекомунікації.

Технологічні чинники проявляються у технічній простоті вчинення кіберзлочинів. Навіть при наявності загальних знань в галузі системного адміністрування чи програмування можна отримати доступ до слабозахищенної мережі ЕОМ. Високопрофесійні ж хакери можуть обійти будь-який захист та замаскувати сліди вторгнення чи модифікації інформації. Негативною тенденцією є також поширення в мережі Інтернет ринку програм-вірусів, що надає можливості вчинення кіберзлочинів зловмисникам, які не володіють комп'ютерними знаннями.

Психологічні чинники зумовлені особливостями функціонування віртуального простору. У реальному світі існують певні стримувальні засоби, а у віртуальному – злочинці не можуть бачити своїх жертв, яких вони вибрали для атаки. Красти у тих кого ти не бачиш, до кого не можеш доторкнутися рукою, набагато легше. Немає фізичної шкоди, кровопролиття та інших атрибутів небезпеки. Злочини у мережі – це злочини на відстані. У зв'язку з цим, у винних осіб є певне усвідомлення анонімності та відсутності безпосереднього ризику бути виявленим та притягнутим до кримінальної відповідальності.

Чинники, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів, суттєво впливають на функціонування та розвиток кіберзлочинності. Назвемо деякі з них:

– відсутність спеціалізації при навчанні працівників правоохоронних органів, що призводить до їх непідготовленості до ефективного виявлення та розслідування кіберзлочинів;

– недосконалість чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства;

– недостатня забезпеченість правоохоронних органів спеціальними технічними засобами виявлення та розслідування кіберзлочинів;

– технічна складність відслідковування інформаційних загроз;

– слабкість координації дій в боротьбі з кіберзлочинністю правоохоронних органів та інших органів державної влади, а також відсутність ефективного міжнародного співробітництва з протидії кіберзлочинності;

– відсутність належної взаємодії між правоохоронними органами та приватним бізнесом з питань захисту мереж ЕОМ, надання необхідної інформації стосовно правопорушень в віртуальному просторі.

Чинники пов'язані з віктимною поведінкою потерпілих виявляються в відсутності у більшості населення належної культури поведінки в поводжені з комп'ютерною технікою. Це проявляється в економії потерпілих на системах програмного і технічного захисту інформації (відсутність антивірусних програм, брандмауерів; недооцінка оновлення програм захисту; використання неліцензійного програмного забезпечення), порушенні загальних правил роботи з інформацією в мережі (відсутність резервних копій важливої інформації, порушення своєї анонімності, застосування виробничого комп'ютера для невідповідних цілей), ігнорування вимог, направлених на збереження конфеденційної інформації (відсутність локальних нормативних актів поводження з комп'ютерною технікою на підприємстві, відсутність нагляду за персоналом, що має доступ до важливої інформації, недосконалість парольної системи захисту від несанкціонованого доступу до робочої станції та її програмного забезпечення, яка не передбачає достовірної ідентифікації користувача за індивідуальними біометричними параметрами), порушення інших правил (ведення публічного особистого життя), а також неповідомлення потерпілими про вчинення кіберзлочинів.

§3. Запобігання кіберзлочинності

Актуальні проблеми кіберзлочинності обговорювалися на 10, 11, 12 Конгресах ООН по запобіганню злочинності та кримінальному правосуддю (10-17 квітня 2000 року, 18-25 квітня 2005 року, 12-19 квітня 2010 року відповідно). Серед пропозицій стосовно протидії цьому різновиду злочинності слід виділити наступні найбільш значимі:

1. Необхідний постійний розвиток внутрішньодержавної правової бази у сфері обігу комп'ютерної інформації, яка повинна відповідати вимогам сучасності та бути адаптованою до норм міжнародного права. Особливої уваги потрібно приділяти удосконаленню та узгодженню кримінального та кримінально-процесуального законодавства, пов'язаного з кваліфікацією, виявленням та розслідуванням кіберзлочинів. Слід також вирішити правові питання з приводу розголошення провайдерами інформації про користувачів на запит правоохоронних органів та можливості використання такої інформації як доказу тощо.

2. Важливе значення має високопрофесійна підготовка відповідних фахівців підрозділів боротьби з кіберзлочинністю, спеціалістів та експертів у галузі комп'ютерних технологій, а також впровадження постійної системи підвищення їх кваліфікації з питань виявлення кіберзлочинів, пошуку та використання фактичних даних, що можуть виступати як докази. Обґрунтованою є пропозиція створення міжнародної мережі експертів для обміну досвіду та знаннями. Це надасть можливість проводити спільні наукові дослідження та зіставний аналіз проявів кіберзлочинності.

3. Слід удосконалити координацію правоохоронних органів у галузі протидії кіберзлочинності та посилити співробітництво з суб'єктами інформаційного обороту. Налагодження партнерських відносин з приватним сектором допоможе в розробці і здійсненні ефективних заходів боротьби зі злочинністю, пов'язаною з використанням комп'ютерів. Але для цього треба забезпечити спеціальні підрозділи правоохоронних органів відповідної правової, матеріальною та кадровою підтримкою з боку держави, а також

надати сучасне технічне обладнання, що може бути використане в їх професійній діяльності.

4. Необхідно ускладнити або виключити можливості кримінального використання комп'ютерної інформації і техніки. Суб'єктами інформаційного обороту повинна забезпечуватися відповідна система фізичного і технічного захисту комп'ютерної інформації. На державному рівні має значення розробка спеціальних систем захисту комп'ютерної інформації загальнонаціонального значення та створення правової основи їх функціонування. При цьому передбачається належне державно-правове регулювання систем захисту, з метою недопущення обмеження прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

5. Одним з важливих кроків є підвищення обізнаності правоохоронних органів, представників приватного сектору і потенційних жертв про кіберзлочинність та надання відповідних консультацій відносно зменшення їх віктимності. Для цього треба постійно проводити моніторинг інформаційних загроз, ґрунтовні дослідження функціонування та розвитку кіберзлочинності. Не останнє місце також займає спеціалізоване правове виховання суб'єктів інформаційного обороту та користувачів комп'ютерної техніки.

6. Важливість ефективного міжнародного співробітництва в галузі правоохоронної діяльності. У зв'язку з глобальним характером мережі Інтернет та поширенням електронної торгівлі, національні кордони втрачають своє значення при вчиненні кіберзлочинів. Таким чином, для ефективного проведення розслідування надзвичайно важливим стає фактор швидкодії. Для цього необхідні тісні взаємовідносини з державними та правоохоронними органами в інших країнах.

В цьому напрямку, Україною 7 квітня 2005 року було ратифіковано Конвенцію про кіберзлочинність. Ця Конвенція є комплексним документом, що охоплює такі основні напрямки: узгодження національних кримінально-правових норм, що визначають склади кіберзлочинів (в документі надано

перелік діянь, що повинні бути криміналізовані державами-учасниками), визначення порядку розслідування вказаних злочинів, вчинених у світових комп'ютерних мережах, створення оперативної та дієвої системи міжнародної співпраці у боротьбі з кіберзлочинністю, а також інші процедурні питання.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Визначте поняття кіберзлочинності та назвіть її характерні ознаки.
2. Надайте кримінологічну характеристику кіберзлочинності.
3. Назвіть основні детермінанти кіберзлочинності.

   Вкажіть основі заходи запобігання кіберзлочинності

Розділ 24. Злочини у сфері службової діяльності та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері службової діяльності

Управління є важливою організаційною складовою сучасного українського суспільства. Тому злочини у цій сфері є виключно небезпечними. Порушуючи конституційні права громадян, такі дії справляють негативний вплив на економіку, політику, громадську свідомість, підривають авторитет держави у міжнародних відносинах, перешкоджають утвердженню демократії, руйнують державний апарат, сприяють криміналізації економічних відносин, живлять організовану злочинність, нищать духовні та моральні цінності.

В залежності від сфери вчинення злочини посадовців можуть кваліфікуватися за різними статтями кримінального кодексу. Але у кримінології поняття «службова злочинність» розуміється у вузькому значенні як сукупність злочинних посягань, передбачених Розділом XVII КК України «Злочини у сфері службової діяльності».

За даними кримінально-правової статистики МВС України у 2012 р. було зареєстровано 9667 злочинів у сфері службової діяльності, що являє собою 2,2% від усіх зареєстрованих посягань. Їх вчинили 6480 злочинців.

У структурі зареєстрованої злочинності цього виду найбільшу частку становлять службові підроблення – 4105, хабарництва – 1972 (у т.ч. одержання хабара – 1437, давання хабара - 362), зловживання владою або службовим становищем – 1829. Перевищень влади або службових повноважень зареєстровано 328 випадків.

Втім кримінально-правова статистика не відображає дійсних обсягів цих злочинів через високий рівень їх латентності, труднощі виявлення і низьку ефективність діяльності правоохоронних органів. Так, за оцінками фахівців, правоохоронцями виявляється не більше 5 % хабарництв. У цілому дані соціологічних опитувань свідчать про поширення злочинів посадовців.

У кримінологічній характеристиці злочинців, що вчиняють службові злочини, є декілька особливостей. Їх вчиняють переважно особи старше 30 років. Це пояснюється віковим статусом посадовців, яких призначають на посаду як правило за наявності значного трудового стажу і життєвого досвіду. Відповідно, порівняно із злочинцями інших категорій, освітній рівень у цих осіб є вищим.

Переважна більшість (до 95 %) осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності за службові злочини, є представниками середньої і нижчої управлінської ланки. Серед них перше місце посідають низові працівники, які безпосередньо несуть матеріальну відповідальність за майно, що їм доручене, — завідувачи відділів баз, магазинів.

Особам, що вчиняють службові злочини, властиві такі особистісні риси, як корисливість, тяжіння до зловживання владою та адміністрування (це особливо характерно для тих, хто допускає перевищення повноважень), зневага до закону, формальне або легковажно-безвідповідальне ставлення до наслідків своїх дій.

За морально-психологічною спрямованістю особистості суб'єктів службових злочинів можна розподілити на декілька умовних типів.

1. Посадовці, які розглядають своє службове становище головним чином з корисливих позицій або інших особистих вигод; упевнені у владі грошей; одержують особисті матеріальні вигоди за рахунок державних, громадських організацій чи окремих громадян; знають справу, вмілі організатори, але ігнорують інтереси служби, цікавляться ними лише для того, щоб залишатися на посаді, яку він обіймає. Звичайно приховують злочини, які вчиняють підлеглі, чим зміцнюють своє становище серед них.

2. Службові особи господарського і адміністративного апарату, в яких домінуючим мотивом злочинних зловживань є кар'єризм. Такі особи стають на злочинний шлях, маючи на меті у першу чергу особисті інтереси, що виявляються у бажанні репрезентувати себе як працівника, який заслуговує на подальше просування по службі.

3. Службові особи низової або середньої ланки, які не мають достатньої кваліфікації. Мотиви службових злочинів — забезпечення нібито інтересів підприємства, вузьковідомчий підхід до вирішення службових завдань. Нерідко такі посадовці керуються порочною практикою протиставлення доцільності і законності. Не вміючи організувати роботу, долати труднощі законним шляхом, вони легко йдуть на правопорушення.

4.Серед суб'єктів службових злочинів певне місце посідають особи, які дали згоду на виконання службових обов'язків, але є недостатньо компетентними для успішного їх виконання. Вони від самого початку виявляють самовпевненість, не підкріплену необхідними знаннями, навичками і здібностями для виконання відповідних організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків. Для них характерний мотив безвідповідального, легковажного, недисциплінованого ставлення до служби.

5.Окремо стоять суб'єкти службового злочину, у поведінці яких визначальною є схильність до пияцтва. Звичайно такі особи бувають представниками нижчої ланки, розпоряджаються ввіреними їм матеріальними цінностями або здійснюють контроль за їх зберіганням. Тяжіння до надмірного вживання алкогольних напоїв (звичайно, у компанії) нерідко пов'язане із значними витратами, призводить до зловживань, злочинних дій задля придбання спиртного. Це ж тяжіння визначає злочинно-халатне ставлення до службових обов'язків по забезпеченню зберігання майна і здійсненню контролю за ним.

Серед службових злочинів найбільшу суспільну небезпечність становлять корупційні дії можновладців. Фахівці виділяють декілька основних видів цього явища.

1.Високорівнева (елітарна, можновладна) корупція вищих ешелонів влади. Саме тут працюють корупціонери, які є розпорядниками бюджетних коштів, державного майна. І тому їх корупційні злочини є найбільш небезпечними и масштабними.

Основними формами високорівневої корупції вважаються:

- корупційний лобізм;

- корупційний протекціоналізм і фаворитизм;

- роздавання податкових пільг;

- забезпечення монополії окремих видів комерційної діяльності;

- корупційна “торгівля” ліцензіями на високоприбуткові види підприємницької діяльності;

- корупційна “торгівля” державними посадами.

Вказані корупційні дії масово проявляються у таких сферах:

- бюджетна;

- сфера приватизації;

- паливно-енергетичний сектор;

- розподіл природних ресурсів;

- митна сфера.

2.Корупція середніх ешелонів влади. За сутністю вона тотожна коріпції високорівневій, відрізняючись від неї меншими можливостями корупціонерів і більшим використанням державної власності для забезпечення особистих потреб. Але масштаби цього явища оцінюються як еквівалентні корупції вищіх посадовців.

3.Низова корупція. Це протиправні дії дрібного чиновництва, які безпосередньо реалізують управлінські рішення, оформлюють та видають дозволи, здійснюють контрольні дії, притягують до юридичної відповідальності. Такі факти торкаються громадян особисто, тож спричиняють моральну та майнову шкоду громадянам безпосередньо.

Найбільш небезпечні сфери дрібної корупції:

- митна сфера (укриття дрібної контрабанди);

- дозвільно-ліцензійна сфера місцевого рівня;

- контрольно-наглядова та правоохоронна діяльність;

- житлово-комінальне та побутове обслуговування населення;

- сфера охорони здоров'я;

- сфера освіти.

4.Корупція “від злиднів”. Такі дії здійснюються дрібним чиновництвом не на постійній основі, а ситуативно за наявності скрутного матеріального становища. Небезпечність цього виду корупції обумовлюється не стільки їх масовістю, скільки неізбежним “звиканням” посадовців до таких дій.

§2. Причини та умови вчинення злочинів у сфері службової діяльності

Криміногенні фактори, які визначають причини і умови службових злочинів, досить численні і різноманітні. Вони визначені передусім істотними змінами у соціально-економічному житті суспільства. За сутнісною характеристикою їх можна розподілити на п’ять основних груп: політичні, економічні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові фактори.

Специфіка дії *політичних факторів* в Україні обумовлюється радикальною трансформацією державного устрою. При цьому гіпертрофовані командно-адміністративні методи управління (закритість державного апарату, відсутність його ефективного громадського контролю, тотальність державного регулювання тощо) не були остаточно відкинуті відповідно до обраного шляху реформування політичного та соціально-економічного життя держави. Вплив на економічні і політичні процеси суспільства почали здійснювати корпоративно-бюрократичні структури (клани). Це обумовило появу сфер діяльності з надприбутками (бізнес у сфері виробництва та торгівлі металобрухтом, енергоносіями, банківська діяльність тощо) з відповідною концентрацією службових злочинів.

Наслідком цього стала активізація *економічних факторів* службових злочинів: утворення монопольних об’єднань, надання їм переваг у фінансуванні та кредитуванні з боку державних чиновників; створення фінансових структур для обслуговування економічної діяльності, пов’язаної з надприбутками; протиправне перекачування державних ресурсів недержавним суб’єктам підприємницької діяльності; зловживання

в ціноутворенні; великі нелегальні кошти в організованих злочинних угрупованнях, які використовуються для підкупу працівників державного апарату.

Обрані способи приватизації та її фактичне здійснення призвели до перерозподілу державної власності на користь корпоративно-бюрократичних структур. У результаті відбулися різке зменшення валового національного продукту та відповідне зменшення прибуткової частини бюджету. А для забезпечення соціального функціонування були обрані не виправдані методи - посилення податкового пресу на суб'єктів підприємницької діяльності; збільшення кількості контрольно-фінансових органів.

В свою чергу це зумовило різке розшарування суспільства за рівнем доходів, призвело до поляризації населення за соціальним статусом, появи надбагатих людей і зростання їх впливу на політичну сферу. При тому не було створено ефективної системи політичних, економічних і соціальних інститутів, які б зупинили зростання злочинності, зокрема - службової.

До *організаційно-управлінських факторів*, що безпосередньо зумовлюють службові злочини в Україні, належать недоліки механізму функціонування системи державного управління та формування його апарату. Мова йдеться про такі обставини:

– система державного управління залишається спрямованою на державне регулювання широких сфер суспільного життя, особливо в економіці, без реальної на те необхідності;

– діяльність державного апарату здійснюється без належної і послідовної регламентації, що в багатьох випадках дає можливість службовим особам використовувати свої повноваження всупереч інтересам служби;

– у нормативних актах необґрунтовано закріплюється альтернативність умов для прийнятті того чи іншого рішення без чітко визначених критеріїв такого вибору;

– управлінська вертикаль формується за принципом особистої відданості посадовців;

– відсутня належна регламентація підбору та розстановки кадрів апарату управління з урахуванням професійного рівня та належних моральних якостей кандидатів;

– правомірні засоби не можуть забезпечити посадовцям матеріальне забезпечення, яке відповідає їх соціальному статусу.

Соціально-психологічні фактори виявляються, зокрема, в тому, що:

– система соціального контролю діяльності службових осіб не є дійовою і не забезпечує виконання покладених на неї функцій;

– система державного контролю розвивається екстенсивним шляхом;

– фактично поза державним контролем залишається діяльність службових осіб вищих ешелонів влади у таких важливих сферах, як використання бюджету, приватизація, ліцензування, діяльність митних, податкових, правоохоронних і судових органів;

– у системі контролюючих державних органів має місце тенденція до створення замкнутого середовища з системою взаємопідтримки та самозбереження, корупційними зв’язками контролюючих і контрольованих суб'єктів;

– відсутній належний механізм залучення громадян до громадського контролю за діяльністю службових осіб органів влади і місцевого самоврядування;

– засоби масової інформації обмежені у можливості громадського контролю і виконанні функцій «четвертої влади».

Зараз у суспільстві наявні негативні погляди щодо можливості лише шляхом корупції добитися певних благ; відбувається деморалізація значної частини державних службовців та працівників правоохоронних органів; змінюються стереотипи поведінки багатьох державних службовців, проявляється готовність без вагань порушити закон, норми моралі за винагороду; громадяни не вірять у здатність органів державної влади

розв’язувати їх проблеми, маючи готовність вирішувати їх незаконним шляхом.

Правові фактори — це перш за все недосконаліть чинного законодавства. Воно не передбачає цілісної системи заходів протидії корупції, яка має базуватися на нормах різних галузей права. Окремі правові норми своєю неоднозначністю сприяють службовим злочинам; мають місце значні недоліки в діяльності правоохоронних органів щодо виявлення, розслідування та судового розгляду фактів корупції.

§3. Запобігання злочинам у сфері службової діяльності

Запобігання службовим злочинам становить узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на випередження передумов цих злочинів, їх послаблення, нейтралізацію та усунення. Здійснення цих заходів повинно сприяти реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства та декриміналіхації державного апарату.

Запобіжні заходи політичного характеру зводяться до програмованості та предметності у впровадженні демократичних засад у різних сферах суспільної організації, зокрема у системі управління суспільством; виховання у службовців патріотичних почуттів, моральних, професійних якостей, розуміння, що службова злочинність підриває авторитет і силу держави, етичні основи суспільної свідомості; послідовності й активізації проведення антикорупційної політики щодо службовців, схильних до корупційних вчинків; створення громадських формувань, незалежних державних структур для участі населення у боротьбі зі службовими злочинами.

В економічній сфері заходи із запобігання службовим злочинам включають:

– визначення чітких правил використання державного бюджету і підстав відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів;

– сурове дотримання встановлених механізмів обмеження легалізації «брудних» грошей;

– створення умов для природної конкуренції та законної приватизації;

– створення сприятливих умов для внутрішнього інвестування легальної економіки;

– запровадження ефективної системи контролю за доходами і видатками державних службовців;

– забезпечення поступового зменшення готівкових розрахунків у цивільному обороті;

– запровадження загальнонаціонального інформаційного комплексу, в рамках якого забезпечити постійний моніторинг кредитно-фінансового становища та грошових операцій населення;

– звуження переліку видів підприємницької діяльності, які підлягають ліцензуванню;

– організацію гласних і конкурентних систем державного замовлення, приватизації, оренди державного майна;

– забезпечення повної або часткової деприватизації, якщо приватизація здійснена з порушенням передбачених законом умов та порядку її проведення.

Заходи запобігання службовим злочинам соціального характеру передбачають: доведення рівня оплати праці державних службовців до рівня їх соціального статусу; запровадження дійових механізмів задоволення окремих потреб державних службовців через довгострокове, у тому числі й поточне, кредитування; реорганізацію чинної системи соціального страхування.

Запобігання службовим злочинам заходами правового характеру означає:

– запровадження кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів;

– проведення ревізій норм чинного законодавства на предмет виявлення та вилучення положень, які сприяють проявам корупції;

– здійснення систематизації антикорупційного законодавства;

– законне обмеження повноважень працівників органів дізнання, досудового слідства, прокуратури щодо їх процесуальнпих рішень.

У сфері державного управління з метою запобігання злочинам необхідно:

– дотримуватися правил підбору та розстановки кадрів, які базуються на конкурсній основі;

– ввести обов'язкові спеціальні перевірки кандидатів на зайняття відповідальних посад в органах державної влади, а також осіб, які обіймають ці посади, та визначити порядок їх призначення;

– вдосконалити систему спеціальних обмежень, встановлених для державних службовців, з метою уникнення конфлікту інтересів;

– забезпечити ротацію керівників правоохоронних органів;

– чітко регламентувати процедури прийняття управлінських рішень;

– розглядати на засіданнях колегій міністерств і відомств питання про виконання законодавства про державну службу, боротьбу з корупцією, державну, виконавчу та трудову дисципліну, звернення громадян;

– регламентувати умови і порядок правомірного одержання державними службовцями подарунків;

– установити дисциплінарну відповідальність службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за ухилення від реагування відповідно до закону на критичні виступи засобів масової інформації щодо оприлюднення ними фактів корупції, порушень прав і свобод громадян;

– законодавчо врегулювати механізм обмеження політичного і управлінського лобізму.

Попри всю важливість заходів запобігання через об'єктивні та суб'єктивні обставини вони не завжди досягають своєї мети. Тому особливо гострою залишається проблема оптимізації шляхів виявлення, розслідування

конкретних фактів службових злочинів і притягнення винних службових осіб до передбаченої законом відповідальності.

Через специфіку прояву виявлення службових злочинів становить надзвичайну складність. Це зумовлює високий рівень їх латентності. У зв'язку з цим є нагальна потреба підвищіти ефективність діяльності по виявленню конкретних фактів злочинної поведінки.

З метою вдосконалення діяльності спеціальних органів, які виявляють і запобігають службовим злочинам, необхідно:

– переорієнтувати їх із виявлення незначних фактів корупції на виявлення найбільш небезпечних злочинів та проявів у найбільш важливих сферах життя держави, а також там, де ця злочинність набула найбільшого поширення;

– розробити і запровадити в діяльність правоохоронних органів необхідні методики виявлення та збирання інформації про факти корупції на різних рівнях державного управління, в тому числі на найвищих, у сферах розпорядження державними коштами, приватизації, охорони здоров'я, освіти, інших сферах суспільного і державного життя;

– розв'язати колізію, яка існує у чинному законодавстві, щодо порядку надання інформації правоохоронним органам; уніфікувати та конкретизувати в єдиному законодавчому акті умови і порядок надання інформації правоохоронним органам стосовно коштів та майна юридичних і фізичних осіб.

Ефективна боротьба зі службовими злочинами не може бути здійснена разовими нетривалими акціями, а *потребує довгострокових соціально-економічних, політичних і правових перетворень*. Ця діяльність повинна базуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів. При цьому пріоритетна роль має надаватися запобіжним заходам на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівнях.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть найбільш характерні кримінологічні риси злочинності у сфері службової діяльності.
2. Розкрийте сукупність соціальних передумов хабарництва.
3. Чи є якісь кримінологічно значущі особливості злочинця-посадовця?
4. Перерахуйте основні напрямки запобігання злочинності у сфері службової діяльності.
5. Використовуючи статистичні дані про злочини у сфері службової діяльності за останні 5 років, поясніть коливання її динаміки.

Розділ 25. Злочини проти правосуддя та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти правосуддя

Для успішної розбудови правової держави велике значення має забезпечення належної поваги до закону, законних прав людини, органів, що здійснюють ті чи інші дії для підтримання режиму законності та правопорядку. У розділі XVIII КК України (статті 371–400) нормативно закріплено ті дії, які, з точки зору законодавця, є небезпечними для правосуддя.

Останніми роками в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості злочинів, що тією чи іншою мірою порушують суспільні відносини у сфері правосуддя. Протягом останніх 10 років простежувалася загальна тенденція до зростання кількості таких злочинів. Середньорічний показник коливався у межах 3917 – 4945 злочинів и складав приблизно 4400 злочинів на рік. Але у 2013 р. органами прокуратури України було зафіксовано різке підвищення злочинності проти правосуддя, яке склало 10270 злочинів.

Найбільшу питому вагу у цій сукупності склали злочини передбачені ст.382 КК України (Невиконання судового рішення) - 3614, другими за розповсюдженням стали злочини, передбачені ст.389 КК України (Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі) - 2099, на третьому місці - Порушення правил адміністративного нагляду (ст.395 КК України) - 1779 злочинів. Також можна виділити такі злочини, як Завідомо неправдиве показання (ст.384 КК України)- 755 злочинів та Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт заставленого майна або яке описано чи підлягає конфіскації (ст.388 КК України) - 686 злочинів.

Кримінологічне структурування злочинності взагалі та структурування її окремих різновидів повинно відповідати основній меті цієї науки — запобіганню злочинності. Ефективності при досягненні цієї мети може сприяти розробка запобіжних заходів з урахуванням особливостей тих, хто вчиняє такі злочини. За критерієм особливостей особи злочинців, які вчиняють злочини проти правосуддя, можна виділити п'ять груп осіб.

Перша група характеризується такою специфічною соціально-демографічною ознакою, як наявність досить високого соціального статусу, що надає можливість приймати рішення стосовно обмеження основних конституційних прав окремих фізичних осіб. Цими особами можуть вчинятися такі діяння, як завідомо незаконне затримання, привід або арешт; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання, порушення права на захист; постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови; розголошення даних досудового слідства, дізнання, відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист, невжиття заходів безпеки стосовно такої особи. Особи, які вчиняють означені злочини, займають відповідальні посади у державних структурах і їх віковий ценз обмежений 18 роками. Це здебільшого посадовці середнього віку (35–55 років) Їм притаманні достатньо високий рівень інтелекту, емоційна збалансованість та розвинені вольові якості, чим і обумовлено їх достатньо високе соціальне становище. Соціально-рольова складова структури таких осіб має багато спільного з тими, хто вчиняють посадові злочини, корупційні діяння. Майнове становище таких осіб характеризується явною (чи прихованою) невідповідністю рівня проживання рівню їхніх доходів.

Друга група осіб, що вчиняють злочини проти правосуддя, є більш широкою і різноманітною як за віковим складом, так і за соціальним статусом. Цими особами вчиняються такі злочини, як приховування майна, яке описано або підлягає конфіскації, або на яке накладено арешт; невиконання судового рішення. Особистісні характеристики цих осіб мають багато спільного з характеристиками особистості пересічного мешканця України, але відзначальною їх рисою є наявність обов’язку виконання певних дій, призначених судом, або утримання від окремих дій.

Третя група осіб, характеризується яскраво відбитими рисами злочинців насильницького та корисливо-насильницького типів. Дії таких осіб проти правосуддя виражаються у втручанні в діяльність судових

органів, захисника чи представника особи; умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного, захисника чи представника особи; перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку. У найбільш тяжких випадках має місце посягання на життя, погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, або посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги.

Четвертій групі осіб, які вчиняють злочини проти правосуддя, притаманний яскраво виражений правовий нігілізм. Ці особи, як правило, вводять правоохоронні органи в оману, даючи неправдиве повідомлення про вчинення злочину, дають завідомо неправдиві показання, будучи свідком, або беручи участь у кримінальному провадженні як експерт чи перекладач, відмовляються від виконання покладених на них обов'язків.

Відмітною рисою *п'ятої групи осіб* є наявність стосовно них чинного обвинувального вироку. Ці особи можуть вчинити злочини у вигляді ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, покарання у вигляді обмеження волі та у вигляді позбавлення волі. Під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі вони можуть чинити суспільно небезпечні дії у вигляді злісної непокори вимогам адміністрації виправної установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ, втечі з місця позбавлення волі або з-під варти, втечі із спеціалізованого лікувального закладу. Найбільш схильними до втеч є неодноразово судимі за тяжкі злочини особи, яким призначено тривалі строки відбуття покарання у вигляді позбавлення волі (понад 5 років). Здебільшого це молоді люди, які не мають сім'ї, постійного місця проживання. Психологічними тестуваннями (питальник Кеттела) у цих осіб зафіксовано такі якості: низькі розумові здібності, схильність до акцентуацій, песимізму та емоційна нестійкість, відсутність навичок до абстрактного мислення та узагальнень,

конформність, скритність, небажання спілкуватися, обережність, схильність до постійних роздумів та самоаналізу (інтроверсія), підвищена тривожність.

§ 2. Причини та умови злочинів проти правосуддя

Усіх осіб, які вчиняють злочини проти правосуддя, об'єднує наявність такої психологічної вади, як правовий нігілізм, що проявляється більшою чи меншою мірою і об'єктивується у формі тих чи інших суспільно небезпечних діянь. Ця властивість є стрижнем психологічних деформацій осіб, які вчиняють злочини проти правосуддя. Але, з урахуванням *особливостей кожної з п'яти вищезазначених груп, можна виділити специфічні причини, притаманні кожній цій групі*.

Настанова на вчинення злочину у першій групі здебільшого сформована слабкою впливовістю соціальних інститутів, покликаних виховувати повагу до законних прав інших осіб. Настанови другої групи осіб характеризуються несформованістю належної поваги до своїх громадянських обов'язків, що частіше за все має коріння у вадах їх первинної соціалізації (сім'ї, школі, найближчому побутовому оточенні). Третя група має схильність до насильницьких дій через деформованість емоційної сфери, недостатню розвиненість інтелектуальної та слабкість вольових стримань. Причини вчинення злочинів проти правосуддя у четвертій групі осіб певною мірою схожі з другою, але, те, що прояв антисоціальних настанов у них має більший ступінь суспільної небезпечності, свідчить про більший ступінь їх моральної деформованості.

П'ятій групі, яка перебуває під дією спеціальної превенції, притаманний вторинний тип антисуспільної настанови, який може сформуватися під впливом конфліктної ситуації у період відбування цими особами покарання, пов'язаного з обмеженням чи позбавленням волі. Приблизно кожна десята втеча породжена гострою конфліктною ситуацією між самими засудженими (програвання в азартні ігри, спонукання до гомосексуальних актів, розправа за участь у самодіяльних організаціях тощо). Інколи на втечу штовхає гостра нудьга за домом, сім'єю. Серед

неповнолітніх трапляються втечі «на спір». Поживним підґрунтям для вчинення засудженими особами злочинів проти правосуддя є глибоке переконання більшості засуджених у несправедливості розміру або виду призначеного їм покарання. Подальшому розвитку правового нігілізму сприяє дійова участь засуджених у субкультурних проявах, життя відповідно до злодійських традицій, побудованих на викривленій системі цінностей і подвійній моралі.

На формування вторинної настанови на вчинення злочинів проти правосуддя суттєво впливають злочинні прояви з боку працівників установ по виконанню покарання у вигляді зловживання службовими повноваженнями, халатності, хабарництва тощо. Такі дії викликають справедливе обурення в засуджених осіб і є одним з найнебезпечніших криміногенних чинників. Своєрідними каталізаторами морально-психічних деформацій засудженої особи є такі фонові явища, як алкоголізм, наркоманія, чифіризм (вживання чаю високої концентрації) та токсикоманія. Хворобливий потяг до означених речовин розбалансовує психіку, а наявність залежності може бути використана іншими особами для примушення залежної особи до злочинних дій.

Серед умов, які сприяють вчиненню злочинів проти правосуддя, можна виділити відсутність належного контролю за діяльністю посадових осіб, які мають повноваження вирішувати питання про обмеження конституційних прав інших фізичних осіб, недостатня впливовість громадської думки на суспільне життя держави, недосконаліть організаційно-технічних засобів по встановленню та розшуку осіб, які дають неправдиве повідомлення про вчинення злочину. Організаційно-технічними умовами, що сприяють втечам з місць позбавлення волі, є недоліки в обладнанні споруд, інженерно-технічних заходів охорони (ІТЗО), недостатня уважність вартових та іншого персоналу виправних колоній, слабка робота оперативних підрозділів з перевірки найбільш зручних для цього шляхів та виявлення осіб, схильних до втеч.

§ 3. Запобігання злочинам проти правосуддя

При запобіганні злочинам проти правосуддя значну увагу потрібно приділяти загальносоціальному напряму запобіжної діяльності. Зокрема, на рівні первинної соціалізації важливим є прищеплення людині поваги до законних прав та інтересів інших, виховання в неї адекватного сприйняття правосвідомості, підвищення її загальнокультурного рівня.

На спеціально-кримінологічному рівні запобігання злочинам проти правосуддя у великою мірою залежить від центральних органів законодавчої та виконавчої влади, зокрема від Державної виконавчої служби України, створеної Указом Президента України від 18 квітня 2011 року, яка є органом виконавчої влади, чия діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України, і забезпечує реалізацію державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) відповідно до законів України.

Важливо забезпечити ефективний контроль за діяльністю осіб, які мають доступ до інформації, що міститься у кримінальних справах і не підлягає розголошенню. Запобіганню злочинам, що вчиняються посадовими особами, які мають повноваження щодо обмеження конституційних прав фізичних осіб, може сприяти правильна кадрова політика при призначенні таких осіб на відповідальні посади. Доречним було б відновлення інституту термінової виборності суддів. Виявленню фактів злочинів проти правосуддя з боку суддів, слідчих, співробітників прокуратури та ін. може сприяти громадський контроль за діями цих посадових осіб, зокрема, належне реагування на скарги громадян, засуджених осіб, планові та позапланові перевірки діяльності посадових осіб компетентними органами. Значна увага має приділятися зіставленню доходів та видатків посадовців та членів їх сімей.

Протидія насильницьким злочинам проти правосуддя може заключатися у посиленні захисту суддів, народних засідателів, присяжних, захисників, представників осіб, свідків, потерпілих, експертів. Причому в необхідних

випадках такий захист не повинен обмежуватися часовими рамками провадження по справі (судового провадження), а забезпечувати безпеку цих осіб й по закінченні процесу. Корисним може стати переймання досвіду інших держав щодо забезпечення анонімності свідків по справах, де їх життю загрожує особлива небезпека.

Меті запобігання неправдивим повідомленням про злочин може сприяти застосування заходів, спрямованих на моніторинг змісту повідомлень, переданих і прийнятих будь-яким користувачем (абонентом), який забезпечує можливість повної ідентифікації цих абонентів. Нормативною підставою отримання такої її інформації є Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність"

При запобіганні злочинам, пов’язаним з ухиленням від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі головні функціональні обов’язки покладаються на Державну пенітенціарну службу України. На рівні виправної колонії ефективними можуть бути універсальні профілактичні заходи, що знижують напруженість, поліпшують мікроклімат у закритому середовищі. Тому важливо забезпечити соціально-психологічну службу установ кваліфікованими кадрами.

Значна частина успіху залежить від продуманої системи організаційно-технічних заходів профілактики втеч. Особливу увагу слід приділяти обладнанню всього периметру установи інженерно-технічними засобами охорони, а житлових і виробничих зон — сучасним обладнанням для стеження. При здійсненні спостереження за засудженими особливу увагу потрібно приділяти тим ділянкам, де зусиллями засуджених споруджуються «ширми», які ускладнюють чи унеможливлюють огляд території, де можуть виготовлятися заборонені предмети, таємно збиратися засуджені з різних змін, бригад, відділень (загромадження промислових зон, будівля непередбачених планом споруд тощо). Про підготування втечі можуть свідчити такі речі, як дуже довгі дошки, драбини, мотузки, крюки, важкі болванки (для тарану), листи металу (для вкриття від обстрілу), компаси,

цивільний одяг, підробні документи, перуки тощо. Про підготування підкопу можуть свідчити самовільно споруджені будівлі або комори, купи сміття, виявлення нових анонімних споживачів електроенергії, виникнення непередбачених планами вентиляційних шахт, люків, сліди свіжого ґрунту тощо.

На індивідуальному рівні перш за все треба вжити заходів задля виявлення осіб, схильних до втеч. Виявленню таких осіб може сприяти як вивчення матеріалів їх особистих справ, так і спостереження за засудженими: ті, хто має умисел на втечу, можуть без якихось зовнішніх причин кардинально змінити лінію своєї поведінки. Так, наприклад, ті, хто були емоційно нестійкими, стають стриманими, емоційно стабільними; відкриті до спілкування «перетворюються» на прихованих, замкнутих; злісні правопорушники, які завжди впадали у вічі, наче зникають з очей, стаючи дисциплінованими, тактовними тощо. Такі «метаморфози» можна виявити методами включеного та невключеного спостереження. Досить точну картину дійсного психічного стану таких осіб можна отримати, застосувавши кольоровий тест Люшера.

З огляду на те що чверть втеч здійснюється у схованках транспортних засобів, актуальним є створення й вдосконалення технічних засобів для виявлення живих істот, а також застосування службово-розшукових собак у кожному випадку проїзду через КПП. Для полегшення втечі засуджені під час виїзду транспорту можуть неподалік створювати відволікаючі ситуації (затівати бійку, піднімати шум тощо), тому в цьому випадку рекомендується припинити в'їзд і виїзд, викликати додатковий наряд, ретельно оглянути транспорт. Для більш оперативного виявлення та реагування на можливу втечу в приміщенні чергової частини мають бути стенди та/або альбом з установчими даними та фотокартками осіб, які схильні до втеч, нападу на співробітників виправної колонії або захоплення заручників.

Інколи втеча з місця позбавлення волі для засудженого є єдиним засобом уникнути переслідування й насильства. Тому ігнорування

адміністрацією звернень засудженого щодо насильства стосовно нього з боку інших засуджених може спровокувати вчинення цього злочину. Запобігти вчиненню злочину проти правосуддя в даному випадку може своєчасне реагування на такі звернення, а при необхідності вжиття заходів щодо ізоляції означених осіб.

З урахуванням особистісних та ситуаційних детермінант запобіганню злочинності проти правосуддя у місцях позбавлення волі може сприяти надання необхідної психологічної (психіатричної) допомоги окремим особам, сприяння отриманню додаткового побачення з родичами, або телефонної розмови. Засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній середнього рівня безпеки та виховних колоніях у випадках смерті або тяжкої хвороби близького родича, що загрожує життю хворого, стихійного лиха, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї, можуть бути дозволені короткочасні виїзди за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (не більше трьох діб).

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть детермінанти злочинності проти правосуддя.
2. Охарактеризуйте особистість тих, хто вчиняє злочини проти правосуддя.
3. Неповнолітній засуджений Н. неодноразово виявляв злісну непокору вимогам адміністрації виховної колонії, а при спробі вчинити втечу був поранений. При розслідуванні обставин втечі з'ясувалося, що у Н. тяжко хворіла мати і він неодноразово звертався до адміністрації з проханням надати йому можливість відвідати її, але начальник виховної колонії відмовляв йому, посилаючись на те, що законом не передбачено такої можливості. Назвіть причини вчинення Н. злочину проти правосуддя. Охарактеризуйте конкретну життєву ситуацію вчинення втечі.

Розділ 26. Злочинність у місцях позбавлення волі та її запобігання

§1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності у місцях позбавлення волі

Злочинність у місцях позбавлення волі іноді називається «карною» злочинністю (тобто такою, яка має місце під час відбування покарання), іноді «пенітенціарною» злочинністю, до якої відносять сукупність злочинів, що вчиняються в місцях позбавлення волі. Але так чи інакше цей різновид злочинності характеризується такими ознаками: специфічним місцем вчинення злочину (виправні установи, слідчі ізолятори тимчасового утримання); своєрідним суб'єктом злочину (тільки особи, позбавлені волі); його спрямованістю проти інших засуджених або проти осіб адміністративного персоналу установи. Крім цього, слід пам'ятати, що розглядувана злочинність є складовою частиною рецидивної злочинності.

В Україні на цей час діють 182 установи Державної кримінально-виконавчої служби України, в яких утримуються близько 128 тис. осіб, у тому числі в 142 виправних установах — понад 104791 тис., в 7 виховних установах — 893 тис. підлітків, у 32 слідчих ізоляторах — понад 22 тис. ув'язнених та ін. Ці дані можуть істотно коливатися залежно від певних обставин (декриміналізація, помилування, амністія та ін.). Довічне позбавлення волі в Україні застосовано до 1878 осіб.

Отже, у місцях позбавлення волі у специфічних умовах утримання і людських стосунків перебуває значна кількість суспільно небезпечного контингенту, що обумовлює своєрідність злочинності у сфері виправних відносин.

У середньому *щорічно* в установах Державної пенітенціарної служби України реєструється до 400 злочинів. Динаміка злочинності в місцях позбавлення волі має коливальний характер, але в сторону збільшення кількості зареєстрованих злочинів. Так, наприклад, якщо у 2004 році було обліковано 324 злочини, у 2008 році – 536 злочинів, то у 2012 році – 568

злочинів. При аналізі злочинності в місцях позбавлення волі слід ураховувати значну латентність окремих видів злочинів (побої і мордування, хуліганство, тілесні ушкодження, насильницьке мужолозтво та ін.) і певне коливання їх динаміки.

Кримінально-правова структура злочинності місць позбавлення волі характеризується відносною стабільністю. Усі їх можна розподілити на три групи. Основна маса злочинів припадає на таку першу групу: втеча з місця позбавлення волі або з-під варти і злісна непокора вимогам адміністрації виправних установ, які загалом складають більше половини всіх учинених у місцях позбавлення волі злочинів.

Форми і способи втечі можуть бути різні залежно від виду установ виконання покарань: від самовільного залишення особою, яка відбуває покарання, місця позбавлення волі до підкопів і втеч з використанням насильства над охороною, зброї, технічних засобів. Утечі бувають одиночні, групові і масові під час масових заворушень у колоніях. Але часто підготовка до втечі та й сама втеча мають або спрощений, або ситуативний характер і вчиняються чи то за допомогою примітивних засобів подолання огорожі (мотузка з кішкою та ін.), чи то шляхом використання недоліків засобів охорони. Тому динаміка показників втечі багато в чому залежить від стану і організації охорони тієї чи іншої установи.

Непокора адміністрації установ виконання покарань виникає тоді, коли, на думку в'язнів, вона порушує їх права або незаконними діями позбавляє деяких благ. Причому ця думка може бути як обґрунтованою, так і надуманою, коли лідери засуджених здійснюють спробу взяти фактичне керівництво в колонії в свої руки. У цих випадках необґрунтоване потурання вимогам «авторитетів» може повністю дезорганізувати роботу установи виконання покарань.

Другу (за кількісними показниками) групу становлять злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних або інших заборонених речовин, предметів, зброї. Рівень даних злочинів підвищується. Але й тут треба брати

до уваги значну латентність цих злочинів. Незначне їх підвищення або зниження говорить про випадковість показників, а не про дійсний стан цього різновиду злочинів. Разом з тим підвищення обігу в «зоні» наркотичних речовин може свідчити про посилення впливу кримінальної субкультури.

Третю, хоча й меншу за кількісними показниками, але небезпечнішу за видами, групу становлять насильницькі злочини: умисні вбивства, замах на вбивство, умисні тяжкі тілесні ушкодження, хуліганство, погроза або насильство. Слід відзначити несталу динаміку цих злочинів. Коливається також рівень умисних тяжких тілесних ушкоджень, хуліганства, погроз та інших видів насильства.

За останні роки значно знизився рівень таких злочинів, як дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, масові заворушення, захоплення заручників.

Окрему групу злочинів у місцях позбавлення волі становлять крадіжки, грабежі і розбої. Частіше крадуть засуджені в інших засуджених. Нерідко речі і продукти харчування та передачі відбираються тими, хто займає в колонії становище лідера. Ці факти, як свідчить практика, часто невідомі адміністрації установ виконання покарань, а коли й стають відомими, то на них або не реагують, або застосовують заходи дисциплінарного характеру. Що стосується грабежів і розбоїв, то вони не поширені у місцях позбавлення волі.

Специфічним злочином у місцях позбавлення волі, який має майже повністю латентний характер, є насильницьке мужолозтво. Дуже висока латентність злочинності в місцях позбавлення волі пов’язана з певними недоліками в системі оцінки показників роботи установ виконання покарань.

За деякими *кримінологічними показниками* структури злочинності в місцях позбавлення волі більшість злочинів учиняються у колоніях середнього і максимального рівнів безпеки, що пояснюється контингентом засуджених, видами вчинених злочинів, строками покарання, наявністю кримінального середовища тощо. Злочини вчиняються у жилих і виробничих

зонах установ, на виїзних об'єктах, найчастіше від 6 до 18 години, у робочі дні тижня. Знаряддям злочинів у місцях позбавлення волі, особливо насильницьких і корисливо-насильницьких, є: кухонні ножі, металеві пластини, «заточки», шнури та інші побутові або пристосовані предмети.

Що стосується *динаміки злочинності в місцях позбавлення волі*, то, за офіційними даними, майже за всіма кількісно-якісними по-казниками вона має тенденцію до зростання. Факт зменшення кількості тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я за-судже-них і співробітників адміністрації установ пов'язаний, по-перше, зі змінами динаміки тяжкої насильницької злочинності в Україні взагалі; по-друге, з протидією злочинній субкультурі в місцях позбавлення волі; по-третє, з підвищенням рівня профілак-тичної роботи зі злісними порушниками режиму в установах вико-нання покарання. Так, за останні 3 роки (2010-2012) сумарно було запобігнуто біля 14 тис. різних злочинів. За «географією» перші місця посідають Донецька, Луганська, Закарпатська та Харківська область.

Основні соціально-демографічні, кримінально-правові та моральні риси, притаманні особам, які вчинили злочини у місцях позбавлення волі, особливо насильницькі злочини, непокору вимогам адміністрації, втечу з-під варти та ін., мають певні особливості. За даними деяких досліджень, переважна більшість з них — чоловіки; за віком — до 30 ро-ків; з базовою і неповною базовою освітою; за службовим становищем — переважно некваліфіковані робітники. Ті, хто застосовував насильство, мали судимість за корисливі, корисливо-насильницькі злочини, хуліганство, зґвалтування; перебували на профілактичному обліку; були порушниками режиму утримання тощо.

Стосовно моральних рис можна зауважити, що більшість засуджених мають обмежений світогляд і відповідну до нього примітивну структуру потреб. Найбільш характерні для в'язнів своя мораль і звичаї, які підтримуються в місцях позбавлення волі певними колами засуджених. Значна кількість їх хворі на різноманітні соматичні і психічні захворювання

(туберкульоз, СНІД, виразки шлунка та інші шлункові хвороби, невротичні відхилення, алкоголізм, психічні аномалії тощо). Ці відхилення і хвороби ускладнюють відбування покарання, заважають адекватно оцінювати конкретні життєві ситуації, заходи виправного характеру тощо. Дослідження свідчать про те, що емоційна нестабільність, нестійкість, нестриманість, обмеженість можливості самовладання у криміногенних сутичках, переважання збудження над гальмуванням, емоцій над розумом, залежність від інших засуджених, неможливість за власним бажанням змінити навколишнє середовище, надмірна підозрілість, песимізм, підвищена тривожність, упертість, брутальність, негативне ставлення до праці і режиму відбування покарання, байдужість до розвитку конфліктних стосунків, агресія, прийняття і підтримка злочинної субкультури та схвалення злочинів, які протидіють адміністрації, а також різний психічний стан (стрес, фрустрація, афект, істерія) — все це руйнує особу, викликає у неї відторгнення «офіційних» цінностей. Але є й такі засуджені, які добре почувають себе в місцях позбавлення волі, зараховують себе до «авторитетів», «злодіїв у законі», лідерів тощо.

За основними кримінологічними рисами особа потерпілого від злочинів у місцях позбавлення волі мало чим відрізняється від особи злочинця взагалі (це стосується, зрозуміло, самих засуджених, а не представників адміністрації). Однак особливу групу — штучно ізольовану від інших засуджених — утворюють так звані «опущені». До неї належать засуджені, щодо яких було вчинено гомосексуальне насильство або які добровільно вступили в гомосексуальні стосунки, а також засуджені, які нехтують особистою гігієною, дворушники, особи з жіночими рисами обличчя і тіла, взагалі слабкі за характером і фізично нездатні протистояти погрозам і насильству. Це один з елементів кримінальної субкультури, страхіття для засуджених, за допомогою якого злочинні «авторитети» примушують інших засуджених підкорятися їх владі, схвалювати злодійські традиції. Відчуття страху, тривоги, погроза глуму впливають на психіку

засуджених, спонукають частину з них підтримувати нелюдські звичаї, стимулюють злочинну поведінку.

§2. Причини та умови злочинності у місцях позбавлення волі

Причини та умови злочинністі засуджених у місцях позбавлення волі, пов'язані з низкою явищ.

Соціально-економічні та «ідеологічні» явища. Обмеженість матеріальних ресурсів і намір одержати доступ до них що б то не було, навіть ціною життя інших, стають рішучою домінантою користолюбства, насильства, жорстокості. Різко змінився склад злочинців, погіршилися їх основні кримінологічні риси. Як зазначалось у відповідних документах МВС України, на рівень злочинності істотно впливає криміногенний склад спецконтингенту, серед якого у слідчих ізоляторах утримуються особи, які зараховують себе до «злодіїв у законі», «авторитетів» злочинного середовища, лідерів злочинних угруповань; значна кількість осіб притягалися до кримінальної відповідальності за бандитизм, умисні вбивства, вчинені на замовлення, були учасниками організованих злочинних угруповань тощо. І вся ця маса «загартованих», найнебезпечніших, жорстоких і лютих злочинців потрапляє в місця позбавлення волі, створюючи в них — на довгі роки — тяжкий криміногенний клімат, провокуючи на вчинення злочинів з боку засуджених.

До своєрідних, так би мовити, «ідеологічних» явищ, які відіграють значну, а іноді й вирішальну роль у причинному комплексі злочинності в місцях позбавлення волі, належать кримінальні традиції і звичаї. За дослідженнями деяких вчених (О. Гуров, В. Бистрих, В. Анісімков, С. Лукашевич, О. Колб та ін.), у місцях позбавлення волі кримінальна субкультура — неписані норми злочинного світу — регулює відносини як у цілому, так і в малих групах засуджених. Переважна більшість в'язнів об'єднується в малі неформальні групи за різними критеріями. При цьому засуджені не тільки підтримують злочинні традиції, а й зацікавлені у розширенні своїх лав. Тому живучість кримінально-злодійських традицій

і звичаїв — об'єктивне явище, обумовлене відповідною реакцією антисуспільних елементів на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства взагалі. Потрапляючи в установи виконання покарань і тюрми, засуджені підпадають під вплив професійних злочинців, унаслідок чого багато з них засвоюють певні моделі поведінки, включаються до груп з негативною суспільною мотивацією, налагоджують певні зв'язки з досвідченими злочинцями, які підтримують і після звільнення з місця позбавлення волі.

Соціально-правові явища. Сутність покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції особи від суспільства, примусовому переміщенні її в одностатеві колективи, наявності певних обмежень. Цей вид покарання виявляється в тому, що засуджений зазнає певних втрат і страждань, передбачених чинним кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством. Вони виражаються в обмеженні життєвого простору і вільного спілкування з іншими членами суспільства. Кара, притаманна покаранню у вигляді позбавлення волі, особливо проявляється в місцях позбавлення волі, де навколишнє середовище поглиблює фізичні і духовні страждання особи. Покарання у вигляді позбавлення волі, з одного боку, нерідко виступає необхідним «поштовхом», «каталізатором» для значної частини засуджених, який спонукає особу до правильного сприйняття заходів виправного впливу, самовиховання, спокутування вини, а з другого — воно (особливо тривале і неодноразове), на жаль, відіграє роль засобу відчуження від суспільства, у багатьох випадках травмує особистість, руйнує соціальні, у тому числі важливі для особи сімейні і родинні зв'язки, що викликає фрустраційні настрої, песимістичне ставлення до життя, відчай, але в той же час формує і живить певні негативні риси особи і форми поведінки, які з них випливають: агресивність, примітивність потреб і способів їх задоволення, негативне ставлення до покарання та вимог адміністрації тощо.

Примусове одностатеве скупчення на обмеженому просторі великої кількості не кращих представників суспільства (будь то чоловіки чи жінки),

нав’язування небажаних стосунків, постійне підґрунтя для виникнення конфліктних ситуацій, відчуття незахищеності, вороже середовище, прояв стадних інстинктів, потурання примітивним бажанням, постійне очікування образи, глуму, нападу, насильства з боку тих, хто і до арешту вирішував свої проблеми за допомогою сили, а також наявність можливості безкарно (що добре знають засуджені) вчинити ті чи інші форми насильства — усе це штовхає засуджених до різних за мотивами і цілями злочинів. Насильство, таким чином, неодмінно притаманне такій системі виконання покарання.

Зрозуміло, що фізичні та духовні обмеження по-різному впливають на засуджених. Це залежить насамперед від особистісних якостей людини. Найбільш гостро втрату волі переживають засуджені віком до 30 років та ті, які мають сім’ї й дітей. Дослідженнями встановлено, що існує тісна залежність між рівнем переживання засудженим втрати волі і тривалістю строків покарання: чим більш тривале покарання, тим значніші психологічні переживання втрати волі. Це закономірно, оскільки довготривалість строків позбавлення волі значною мірою перекреслює життєву перспективу.

На поведінку деяких груп засуджених певним чином впливають умови режиму відбування покарання, що може викликати протидію їм або підвищене бажання уникнути їх шляхом конфлікту чи заподіяння собі ушкоджень (ковтання різноманітних предметів, ламання кінцівок тощо).

Очевидно, що багато негативних наслідків позбавлення волі залежать і від системи відбування покарання, яка далеко ще не відповідає міжнародним актам, таким, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Мінімальні стандартні правила поводження із в’язнями (1955 р.), Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984 р.), Європейські тюремні правила (1997 р.), у яких проголошено, що метою поводження з ув’язненими особами є підтримання їх здоров’я та почуття особистої гідності, а також, наскільки це дозволяє призначений вироком строк позбавлення волі, розвиток у них почуття відповідальності та тих здібностей, які допоможуть

їм повернутися до суспільства, жити з повагою до закону та самостійно заробляти на своє життя після звільнення.

Між змістом переживання засудженим покарання у перший період перебування у виправних установах та їх антисуспільною поведінкою існує певний зв'язок. У перший період відбування покарання у засуджених частіше виникають емоційно нестабільний стан, прагнення діяти під впливом першого спонукання, постійне почуття тривоги, напруженість, пригніченість, нестриманість, агресивність, підозріле ставлення до оточуючих тощо. У літературі різних років неодноразово підкреслювалося, що засуджені в першу третину відбування покарання з найнезначніших приводів учиняють правопорушення, порушення режиму утримання і злочини. Такі неадекватні реакції особливо характерні для в'язнів, які мають дефекти психіки.

Організаційно-управлінські явища пов'язані з широким колом недоліків і пороків усієї системи відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Наукові дослідження і практика службових розслідувань свідчать про те, що основними причинами і умовами вчинення злочинів засудженими є істотні недоліки в організації режиму, нагляду та контролю за засудженими, недоліки та вади в роботі адміністрації установ виконання покарання в частині організації належної охорони, конвоювання, проведення обшуків, недбале ставлення їх працівників до службових обов'язків із нагляду за засудженими.

До зазначених явищ належать також: переповнення місць позбавлення волі засудженими, що, зрозуміло, загострює питання їх розміщення; неукомплектованість адміністрації місць позбавлення волі кадрами; низький рівень професіоналізму працівників виправних установ; слабкість оперативно-розшукової і запобіжної діяльності відповідних підрозділів місць позбавлення волі; порушення законності при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання і переведенні до інших видів установ виконання покарань. Усупереч інструкціям з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у виправних колоніях, не

вживаються належні заходи щодо надійної ізоляції засуджених, повного перекриття каналів надходження до них заборонених предметів, профі-лактики заборонених стосунків працівників установ із засудженими. До них продовжують потрапляти заборонені предмети, канали надходження яких у деяких випадках залишаються невідомими. Для доставки в установи виконання покарання заборонених предметів засуджені нерідко залучають військовослужбовців і працівників установ.

Технічна недосконаліть охоронної сигналізації, інженерно-технічного устаткування, систем цілодобового стеження за засудженими, відсутність необхідної апаратури для перевірки посилок і передач, догляду автотранспорту, поїздів — усе це також сприяє правопорушенням і вчиненню злочинів засудженими.

Взаємозв'язок і взаємодія цих та інших явищ породжують пенітенціарну злочинність.

§3. Кримінальна субкультура в системі причин та умов рецидиву злочинів з боку засуджених

Під кримінальною субкультурою в науковій літературі розуміють систему цінностей кримінальних об'єднань. Потрапивши до кримінальної групи і сприйнявши її субкультуру, особа звільняється від соціальних заборон, а нерідко порушення цих заборон не тільки схвалюється, а є однією із норм кримінальної субкультури, що впливає на рецидивну злочинність у місцях позбавлення волі.

Засуджені постійно перебувають на «перехресті» двох нормативно-ціннісних систем — формальної, або офіційної (норми її установлено державою і закріплено в законодавстві) і неформальної. Формальні норми мають регламентуючий характер, і пропонують індивіду певні правила поведінки. Неформальні норми діють у мікрогрупах засуджених у формі традицій і звичаїв. Також елементами кримінальної субкультури засуджених є особлива мова (жаргон), пісні, татуювання, системи таємного зв'язку та ін.

Традиція (від лат. traditio — передача) означає історично зумовлені і такі, що передаються від покоління до покоління, правила поведінки. На традиції засноване культурне життя суспільства.

Звичай у широкому розумінні означає історично зумовлений, що міститься в позитивному праві, порядок суспільного життя, звичний спосіб дій і вчинків, пануючий в певному суспільстві або соціальній групі.

У змістовному розумінні традиція приписує, що саме необхідно закріпити і зберегти з метою відтворення, а звичай — як саме закріпити і зберегти. Змістом традиції є правило поведінки, а змістом звичаю є принцип поведінки. Таким чином, традиція у злочинній субкультурі, як правило поведінки в цілому, зумовлює її як протиправне антисуспільне явище, що суперечить позитивним моральним основам у суспільних відносинах. Звичай же у злочинній субкультурі відіграє роль закріплення цього антисуспільного правила шляхом регламентації відповідної антисуспільної поведінки.

Кримінальний жаргон є відносно самостійною частиною кримінальної субкультури. Він жвавими темпами розвивається і поповнюється новими словами — жаргонізмами. Суттєву роль у цьому процесі відіграє наявність і подальший розвиток жаргону молодіжних груп антисуспільної спрямованості як у місцях позбавлення волі, так і в суспільстві. Сьогодні кримінальний жаргон став не тільки засобом спілкування злочинців. Його вплив ми відчуваємо і в повсякденному житті.

Ще одним проявом кримінальної субкультури є нанесення на тіло татуювань кримінального змісту. Це характеризує внутрішній світ особи, інформує про злочинну «кваліфікацію», кількість засуджень до позбавлення волі, про місце в неформальній субкультурній ієрархії. Деякі татуювання видають належність носія до певної касти злочинців — вбивць, грабіжників, хуліганів, наркоманів та ін. Окрім комунікативної функції, знання кримінально-злодійського жаргону («фені», «блатної музики») і нанесення специфічних кримінально-субкультурних татуювань, ці відзнаки злочинного світу відіграють роль засобів самоствердження, адаптації і самовідбиття

засуджених у місцях позбавлення волі, ототожнення їх з певною кастою злочинців.

Зважаючи на вищевикладене, можна дійти висновку про те, що засуджені включаються в неформальні зв'язки від самого моменту прибуття в установу виконання покарання або місце попереднього ув'язнення і їх життя, соціальні ролі-функції і відносини всередині малих груп засуджених у період відбування покарання регламентовано не тільки (а в деяких випадках — не стільки) формальними нормами, а кримінальними субкультурними нормами та правилами. Порушення цих норм спричиняє застосування до винного певних санкцій — від зниження його соціального статусу в кримінальній ієрархії до нанесення тілесних ушкоджень і навіть вбивства.

Небезпека кримінальної субкультури на сучасному етапі полягає у постійному впливі її на свідомість осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, у зв'язку з чим йде процес стабілізації антисуспільної настанови з випливаючими з цього наслідками, у посиленні її імперативності, тобто набуття кримінальною субкультурою рис обов'язковості для багатьох категорій засуджених. Тобто кримінальна субкультура має суттєвий вплив на соціально-психологічні стани і поведінку засуджених у місцях позбавлення волі і інколи виступає як одна з умов вчинення злочинів засудженими в процесі відбування покарання у вигляді позбавлення волі — від втеч, тілесних ушкоджень і самоушкоджень до вбивств.

Кримінально-злодійські традиції і звичаї є тим фундаментом, на якому закріплюється досвід попередніх поколінь злочинців, що забезпечує його спадковість і сприяє стимулюванню злочинної поведінки серед осіб, що підпадають під вплив кримінальної субкультури в місцях позбавлення волі, їх подальшій професіоналізації і консолідації. Норми кримінальної субкультури зберігають у злочинності стабільність, можливість до відтворення, укріплюють її (злочинність) у боротьбі з соціальним впливом.

§4. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі

Злочинність у місцях позбавлення волі хоча й специфічна, але ж частина всієї злочинності. Тому її запобігання також повинно здійснюватися на двох рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному.

У літературі цілком справедливо відзначається, що установи виконання покарань повинні повертати суспільству повноцінну особу, а не остаточно калічити її. Тим більше, що відповідно до ст. 3 Конституції України діяльність держави, її органів і посадових осіб повинна утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, гарантувати їх.

Що стосується спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в місцях позбавлення волі, то його напрями і заходи досить різноманітні і мають як загальний, так і конкретний, ціле-спрямований характер та спираються на багатий вітчизняний і світовий досвід.

Кримінологічна профілактика запобігання злочинності в місцях позбавлення волі включає заходи щодо втручання у кризові ситуації, зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, боротьби з кримінальною субкультурою, а також залучення громадськості до запобіжної роботи і надання допомоги жертвам злочинів.

Відомо, що втручання у кризові ситуації як комплекс різнома-нітних заходів щодо стримання злочинних проявів припускає нейт-ралізацію і розв'язання міжособистісних (групових) конфліктів засуджених за допомогою набору специфічних для місць позбавлення волі засобів роботи суб'єктів запобіжної діяльності. До них можна віднести:

1) здійснення постійного оперативного (у тому числі і за допомогою технічних засобів) контролю за криміногенними зонами в установах виконання покарань, де найбільш часто і у певний період виникають типові (і в той же час специфічні для кожної установи) негативні явища, які сприяють виникненню і розвитку напружених міжособистісних (групових) конфліктів

або особливого психічного стану засуджених, що загрожує вчиненням злочинів;

2) проведення комплексних профілактичних операцій в установах виконання покарань за участю всіх підрозділів. Як відмічається в аналізі роботи із забезпечення нагляду та ізоляції засуджених в установах виконання покарань, послаблення організації нагляду та безпеки, незадовільна організація обшукової роботи, тобто послаблення заходів втручання в кризові ситуації стали причинами різкого збільшення вживання засудженими спиртних напоїв, наркотичних речовин;

3) реалізацію заходів протидії професіоналізації та консолідації злочинців, особливо тих, хто відбуває покарання за насильницькі та корисливо-насильницькі злочини, а також серед жінок і молоді. Виправдали себе в цьому напрямі такі заходи, як комп'ютерний облік інформації про засуджених осіб, руйнування угруповань засуджених зі злочинною орієнтацією, підтримка і використання наявних угруповань з позитивною спрямованістю, створення «режимних загонів» за участю засуджених тощо;

4) забезпечення психологічної підтримки засуджених, які прибувають у місця позбавлення волі, особливо в період пенітенціарної адаптації, орієнтування їх на свідомий вибір позитивного шляху відбування покарання; своєчасне блокування неформальних стосунків із засудженими з антисуспільною спрямованістю;

5) вдосконалення постпенітенціарної практики контролю, зокрема створення спеціальної служби з нагляду за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі, та надання їм підтримки і допомоги;

6) вжиття необхідних заходів щодо виявлення осіб, які потребують психологічного, клініко-психіатричного або іншого обстеження з метою блокування і усунення відхилень, які травмують психіку.

Реалізація заходів, які б максимально зменшували практичні можливості вчинення злочинів у місцях позбавлення волі, передбачає перш за все усунення організаційно-управлінських, контрольно-наглядових,

інформаційних, оперативно-розшукових та деяких інших недоліків, які сприяють вчиненню злочинів. Для цього необхідні: а) організація належного оперативного обміну інформацією між різними підрозділами установ виконання покарань про угруповання і «елітні» прошарки засуджених, які є потенційними джерелами негативного впливу і насильницьких дій; б) недопущення перевищення фактичного контингенту засуджених над лімітом, розширення наявних і будівництво нових, сучасних установ виконання покарань, які відповідали б міжнародним стандартам утримання і поводження із засудженими; в) своєчасне виявлення учасників конфліктів, професійний аналіз їх психологічних особливостей, пошук методів впливу на конфліктні ситуації без використання дисциплінарних і каральних заходів, гласне інформування засуджених про наслідки і санкції, які застосовувалися до винних; г) впровадження групової профілактики злочинів, тобто розроблення механізму саморегуляції у спеціально або стихійно створених групах з метою управління розвитком криміногенної ситуації (групова психотерапія, групові заняття, соціогігієна, психогігієна, аутотренінг, проповіді тощо); ґ) соціотехника, тобто проведення заходів щодо спеціального управління групами засуджених — руйнування малих груп, включення до групи засудженого, який може запобігти розвитку конфлікту, поєднання різних за установками груп шляхом поставлення спільної мети, для досягнення якої потрібні спільні зусилля та ін.; д) переорієнтація суб'єк-тів криміногенної ситуації засобом інформування про дійсні обставини; е) роз'єднання учасників криміногенної ситуації за допомогою обмеження або повного виключення особистих стосунків; є) використання інформації оперативних апаратів слідчих ізоляторів про злочинну діяльність засуджених; ж) підвищення рівня і вдосконалення методів проведення індивідуальної профілактики злочинів, особливо із засудженими, які схильні до втеч, уже вчиняли злочини в місцях позбавлення волі, систематично або злісно порушують режим відбування покарання, мають психічні аномалії, є хронічними алкоголіками, наркоманами; з) своєчасне формування служб нагляду та безпеки,

укомплектування їх досвідченими квалі-фікованими кадрами, забезпечення їх спеціалістами та технічними засобами і обладнанням.

Адміністрації установ виконання покарань надзвичайно складно запобігати вчиненню злочинів у місцях позбавлення волі через існуючу серед засуджених кругову поруку і підкорення їх злодійським законам. Як уже зазначалося, злодійські закони і традиції — це своєрідний неформальний регулятор «іншого життя». Характерно, що особи, які ніколи до засудження не стикалися з «правилами» поведінки засуджених, починають їх засвоювати з моменту надходження до слідчого ізолятора, проходять так звану «прописку». Але й тоді, коли засуджені поступають до установ виконання покарань, продовжується їх оброблення професійними злочинцями під різними приводами. Так здійснюється поступовий перехід до злодійського способу життя і поведінки з неофіційною системою стосунків. І цей процес активно відбувається не тільки в місцях позбавлення волі, а й поза їх стінами.

Консолідація зусиль широкої громадськості у вирішенні проблем пенітенціарної системи, у тому числі у запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі, передбачає тривалу та добре орга-нізовану роботу, створення відповідних громадських структур, поширення кримінологічної інформації про стан злочинності в місцях позбавлення волі, їх причини і умови, про мотиви злочинів, осіб злочинців і потерпілих, про умови відбування покарання взагалі, налагодження взаємодії і координації між різними державними, громадськими і релігійними суб'єктами запобіжної діяльності в установах виконання покарань. Поінформована і активна громадськість є основною складовою демократичного суспільства.

У статтях 160–162 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачаються основні форми участі громадськості у виправленні засуджених і запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі. Такими є: спостережні комісії, служби у справах неповнолітніх, шефство трудових колективів та громадських організацій над установами виконання покарань. Зазначені форми в цілому виправдали себе, хоча багато в чому їм не вистачає

наполегливості, знання дійсного буття засуджених, взаємовідносин з адміністрацією установ виконання покарань, відповідальності і принциповості у роботі. Необхідно підняти їх на новий рівень відповідно до сучасних поглядів на роль пенітенціарної системи в цивілізованому суспільстві.

Можуть існувати й інші форми участі громадськості, не передбачені чинним кримінально-виконавчим законодавством.

Певну роль у запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі відіграють релігійні організації. Багато із засуджених — віруючі люди. Церква, релігія з їх основними постулатами ненасильства, милосердя, співчуття, терпіння здатні сформувати такі відносини, які зможуть допомогти в подоланні духовної кризи, вирішенні міжособистісних і групових конфліктів, життєвих проблем і взагалі поступово підточувати кримінальну субкультуру. Крім того, деякі релігійні організації ведуть добровільну роботу серед засуджених, надають їм матеріальну допомогу.

Отже, активізація традиційних і впровадження нових форм участі громадськості у справі підвищення виховної роботи серед засуджених сприяють підвищенню рівня запобіжного потенціалу в місцях позбавлення волі.

Відвернення злочинів та їх припинення переносяться на ті стадії розвитку злочинної поведінки, які характеризуються або виникненням наміру вчинити злочин, або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати, або коли злочин вже почав фактично вчинятися.

Діяльність з відвернення злочинів у місцях позбавлення волі може спиратися на методи нейтралізації криміногенних явищ — деалкоголізацію і девіктимізацію, руйнування кримінальної субкультури, кримінально-правового утримання від вчинення злочинів та методи медико-реабілітаційного характеру. Тут основними запобіжними напрямами є:

– переорієнтація антисуспільної установки особи чи групи осіб (цілеспрямований вплив на осіб, у яких, як стало відомо, виникло рішення

вчинити злочин; вплив на осіб, поведінка яких в умовах установ виконання покарань створює підвищену ймовірність вчинення щодо них злочинного посягання тощо);

– активні контрзаходи (оперативне втручання суб'єктів запобігання з метою відвернення насильства, масових заворушень, втеч; створення умов, які унеможливлюють продовження злочинної діяльності, огляд, обшук, перлюстрація кореспонденції, перевірка посилок і передач, прослуховування телефонних розмов засуджених, виявлення криміногенних зон і угруповань, їх лідерів, «авторитетів», «злодіїв у законі» і впровадження відповідних заходів щодо зменшення їх впливу на інших засуджених тощо);

– організаційно-превентивний напрям припинення злочинів (створення спеціальних підрозділів із запобігання найбільш поширеним злочинам, припинення поширення різної дезінформації та чуток, якими вміло маніпулює певна частина засуджених для «від-новлення справедливості» або виправдання своїх дій, та ін.);

– спонукальний напрям (цілеспрямована робота адміністрації виправних колоній та громадських організацій по схиленню засуджених до добровільної відмови від злочинів і взагалі відмови від злочинного способу життя, термінова ізоляція конкретних засуджених, переведення до інших загонів або установ виконання покарань та ін.);

рішуча протидія розвиткові злочинної діяльності і настанню більш тяжких її наслідків (затримання, арешт, притягнення до кримінальної відповідальності тощо).

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення і обґрунтуйте поняття «злочинність місць позбавлення волі» та назвіть її основні кількісно-якісні показники за низку років.

2. Які особливості характерні для особи злочинця, що вчинив злочин у місцях позбавлення волі?

3. Назвіть криміногенні явища, які детермінують злочинність у місцях позбавлення волі.

4. Як кримінальна субкультура впливає на криміногенну ситуацію в місцях позбавлення волі?

5. Виділіть у системі запобігання злочинності в місцях позбавлення волі кримінологічну профілактику, відвернення і припинення злочинів.

Розділ 27. Організована злочинність та її запобігання

§1. Поняття організованої злочинності

Організована злочинність на сьогодні становить для України загрозу національній безпеці. В нашій державі вона проникла майже у всі сфери економічного й політичного життя, і, більш того, діє як проти інститутів держави і суспільства, так і заміщає легальні інститути, використовує їх у своїх цілях, лобіюючи власні інтереси. Саме ця ознака надає підвищеної суспільної небезпечності вітчизняній організованій злочинності.

Історичні зміни, які відбулись у нашій країні під час революції гідності 2013 – 2014 рр., кардинально змінили ситуацію в країні, однак організована злочинність не є тим явищем, на яке можуть швидко вплинути суспільні перетворення, тим паче, що представників злочинного світу не влаштовують демократичні зміни, потенційне оновлення судової і правоохоронної системи, більш прозорі відносини між громадським суспільством і державою. Тому є невідворотним жорстокий спротив політичним і економічним реформам.

До цього часу немає загальновизнаного визначення поняття «організована злочинність», оскільки це багатогранний і складний феномен, якому притаманні різноманітні суттєві ознаки. Саме через них учені намагаються проникнути у суть цього явища. Слід зазначити, що діяльність тієї чи іншої злочинної спільноти підкорюється загальним законам, що регулюють функціонування будь-якої соціальної *організації*. Згідно зі словником іншомовних слів, термін «організація» означає будову, структуру чогось; групу осіб, що становить колектив, єдине ціле. Організована злочинність передбачає протиправну діяльність різних видів злочинних угруповань (груп, організацій, банд, асоціацій, синдикатів). Проте кількість учасників і ступінь їх організованості може бути різною, що і зумовлює можливість класифікації окремих видів організованих злочинних формувань.

Зараз серед українських учених превалює наступна точка зору: організована злочинність – це сукупність злочинів, вчинених стійкими

злочинними об’єднаннями, які мають особливу організаційну структуру та ознаки, що визначаються на підставі загальних положень інституту співучасті.

Розрізняються такі форми співучасті (або рівні організованості): *проста група* (частини 1, 2 ст. 28 КК України), *організована група* – ОГ (ч. 3 ст. 28 КК України), *злочинна організація* – ЗО (ч. 4 ст. 28 КК України).

Нормативними ознаками організованої групи є членство трьох і більше учасників, наявність змови – попередньої домовленості на вчинення злочину (злочинів), стійкість, розподіл функцій між учасниками організованої групи, наявність плану, що є відомим всім учасникам.

Злочинна організація — найнебезпечніша форма співучасті. Саме створення такої організації, а також керівництво нею або участь у ній, а так само участь у злочинах, вчинюваних такою організацією, закон визнає закінченим злочином (ст. 255 КК України).

Злочинній організації властиві такі ознаки: стійкість, ієрархічність, присутність у ЗО п’яти і більше осіб, попередня змова, наявність спеціальної мети – вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб або забезпечення функціонування як самої ЗО, так й інших стійких злочинних об’єднань.

Проявом організованої злочинності є організована злочинна діяльність (або злочинний промисел), де окремі суспільно небезпечні діяння є лише її складовими.

В основному міжнародному документі – Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності - у статтях 5, 6, 8, 23 передбачено криміналізацію саме тих діянь, які є суттю організованої злочинної діяльності: членство в організованій злочинній групі, відмивання доходів від злочинів, корупція, перешкоджання здійсненню правосуддя.

Ураховуючи три додаткових Протоколи, до невід’ємних складових організованої злочинної діяльності включені такі види злочинів, як торгівля людьми і незаконне ввезення мігрантів, а також незаконне виготовлення й обіг

вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї.

Сучасну організовану злочинність часто порівнюють із постійно діючим кримінальним (нелегальним) підприємством, яке займається злочинною діяльністю (виробництвом, розподілом, обміном, споживанням як нелегальних, так і дегальних товарів і послуг). Така діяльність потребує високої згуртованості, стійкості та впорядкованості дій злочинців, внутрішньої дисципліни, зумовлює розподіл функцій і завдань між ними та їх професіоналізацію і спеціалізацію, і визначається загальною метою – одержанням фінансової або іншої матеріальної вигоди, що часто-густо потребує легалізації одержаних доходів. Крім того, злочинні спільноти можуть швидко підлаштовуватись під потреби кримінального ринку і змінювати профіль діяльності. Вони захищають свою діяльність через застосування фізичного насильства або нейтралізуючи окремих осіб за допомогою корупції.

В останні роки в європейських країнах проявилась нова тенденція: *організація злочинної діяльності відбувається за допомогою мережі злочинців,* яка характеризуються непостійним членством і високою адаптацією до політичних, економічних, соціальних змін у суспільстві, відсутністю централізованої системи контролю, що має переваги перед традиційними організаційними структурами завдяки гнучкості й швидкості реагування.

Враховуючи все вищесказане, можна дати наступне кримінологічне визначення організованої злочинності: це умисна систематична злочинна діяльність об'єднань осіб із використанням нелегальних або легальних комерційних структур, спрямована на одержання прибутків і надприбутків за допомогою таких методів як корупція, а в деяких випадках – насилля або залякування представників влади, кримінальної юстиції, пересічних громадян.

§2. Кримінологічна характеристика організованої злочинності

Кримінологічна характеристика сучасного стану організованої злочинності в Україні (рівень, структура, динаміка), складена на базі

офіційних даних МВС України, має свої суттєві обмеження. Слід мати на увазі, що організована злочинність характеризується високою латентністю. Отже, в першу чергу, нижченаведені статистичні дані свідчать про активність правоохоронних органів у виявленні законспірованої, замаскованої злочинної діяльності, якою займались члени ОГ і ЗО.

Аналіз динаміки організованої злочинності дозволяє виокремити два періоди в її розвитку: з 1991 по 1999 рр. кількість виявлених організованих злочинних угруповань, а також осіб, які вчинили злочини у їх складі, постійно зростала і становила у 1999 р. відповідно 1166 груп і 4673 осіб. Другий період (2000 – 2013 рр.) характеризується стійкою тенденцією до зниження загального числа виявлених ОГ і ЗО, кількості вчинюваних ними злочинів, а також чисельності осіб, які брали участь у злочинах. Така тенденція може частково пояснена тим, що тільки у чинному КК України 2001 р. були чітко визначені поняття «організована група» і «злочинна організація». До того часу правоохоронні органи не мали чітких критеріїв відокремлення організованих злочинних груп від звичайної групової злочинності, а, отже, широко трактували цей термін. Багато із виявлених злочинних угруповань нараховували у своєму складі тільки 2 особи. Можна сказати, що, у першу чергу, виявлялись найбільш очевидні злочини.

Щодо останніх років, то діяльність правоохоронних органів була вкрай неефективна, оскільки керівні посади почали займати люди, які були лояльні до минулого президента або членів його сім'ї, тому професійні якості не грали ніякої ролі. Так само підбирались кадри по всій вертикалі управління правоохоронними органами. Створена система збирання хабарів від нижньої до верхньої ланки працівників різних правоохоронних органів часто унеможливлювала навіть порушення кримінальної справи проти рядових учасників ОГ і ЗО, не кажучи про організаторів.

Результати діяльності правоохоронних органів із виявлення організованих груп і злочинних організацій за останні 8 років наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Кримінологічна характеристика організованої злочинності

Роки	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012[1]	2013
Виявлено організованих груп і злочинних організацій, з них:	466	420	378	379	397	395	258	185
загальнокримінальної спрямованості	305	268	237	237	…	…	...	...
економічної спрямованості	161	152	141	142	…	…	...	...
з корумпованими зв'язками	26	13	15	27	29	38	37	...
з міжнародними зв'язками	28	29	18	18	40	28	28	...
у сфері зовнішньоекономічної діяльності	7	7	5	3	…	…	...	...
у фінансово-кредитній системі	50	61	70	55	…	…	...	...
у сфері приватизації	7	6	2	1	…	…	...	...
у паливно-енергетичному комплексі	14	13	7	11	…	…	...	...
у системі АПК	17	11	11	7	…	…	...	...
у металургійній промисловості	4	3	3	6	…	…	...	...
сформовані на етнічній основі	6	12	4	8	16	26	19	...
Тривалість дії ОГ і ЗО								
До одного року	356	307	282	274	304	296	193	...
До двох років	75	70	59	74	51	53	33	...
Від 3-х до 6-ти років	32	41	35	29	40	42	31	...
Більше 6-ти років	3	2	2	2	2	4	1	...
Виявлено осіб, які вчинили злочини у складі ОГ і ЗО	1754	1628	1457	1570	1588	1584	1099	...

За експертними оцінками, до кримінальних відносин з організованими злочинними об'єднаннями залучаються тисячі окремих підприємств і комерційних структур. Але згідно з офіційною статистикою в структурі злочинів, учинених ОГ і ЗО, переважають злочини загальнокримінальної спрямованості: крадіжка, грабіж, розбій, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів. Питома вага

[1] *Примітка.* За період 01.01.2012-20.11.2012

злочинів, вчинених у складі ОГ і ЗО, складає 0,7 % від усіх злочинів, зареєстрованих в Україні. Тільки половина від усіх осіб, які вчинили злочини у складі ОГ і ЗО, засуджуються по позбавлення волі.

Згідно досліджень кримінологів, найбільш типовими злочинами, що вчинюються ОГ і ЗО в Україні, є незаконна приватизація державного, комунального майна, торгівля людьми, контрабанда, фіктивне підприємництво, незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, злочини у кредитно-фінансовій, банківській системах і зовнішньоекономічній діяльності, злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом тощо. Злочинні спільноти задіяні у масовому розкраданні продукції, сировини, обладнання та іншого майна державних підприємств, бюджетних коштів шляхом незаконного відшкодування податку на додану вартість, протиправному захопленні чужої власності, поєднаному з використанням протизаконних судових рішень та корупції у правоохоронних органах (рейдерство).

Організовані злочинні угруповання не можуть існувати без широкої корупції представників державних, господарських, контролюючих органів. Однак питома вага виявлених ОГ і ЗО з корумпованими звязками в останні 5 років коливається від 3 до 7 %.

Можна дійти висновку, що робота спеціальних суб'єктів протидії організованій злочинності спрямована на викриття найбільш очевидних злочинів і найменш законспірованої діяльності, яка потім і відображається у статистичній звітності.

Стрижень організованої злочинності становить корисна мотивація поведінки як окремих осіб, так і соціальних груп. Незважаючи на переважну корисну спрямованість організованої злочинності, вона разом з тим нерідко межує з насиллям, найбільш тяжкими його формами – умисними

вбивствами, тяжкими тілесними ушкодженнями, вимаганням, незаконним позбавленням волі тощо.

Особистість злочинця – члена злочинного угруповання – багато в чому залежить від рівня злочинної спільноти, до якої він належить. Зміна злочинності в бік організованих її форм зумовило потребу в кадрах нового типу, які мають грунтовні знання в економіці, юриспруденції, менеджменті, технічних науках. Кримінальне середовище почали масово поповнювати різні категорії службовців, у тому числі ті, хто обіймає відповідальні посади в апараті управління і мають широкі ділові зв'язки, серед них багато колишніх військовослужбовців. У вчинені злочинів задіюються й професійні злочинці, а також ті, хто вже були раніше судимі. Саме вони є носіями звичаїв і традицій кримінальної субкультури.

Організатори і керівники ОГ і ЗО за соціально-демографічними ознаками (віком, рівнем освіти, сімейним станом тощо) майже нічим не відрізняються від аналогічних ознак законослухняних громадян – підприємців. Вони характеризувалися як вольові, зухвалі і заповзятливі люди, що мають організаторські здібності, ділові зв'язки і великі матеріальні можливості. Можна сказати, що вони володіють своєрідною технологією злочинної діяльності, однак беспосередньо не приймають участь у вчинені злочинів. Їм притаманні такі риси характеру як брехливість, мстивість, жорстокість, честолюбство. Багато хто з них схильні до вживання наркотиків. Прагнення до збагачення будь-якою ціною є гіпертрафованим. Звертає увагу і така деталь, властива взагалі особистості організованого злочинця - це маскування способу життя і поведінки під законослухняне.

Щодо рядових учасників організованих злочинних формувань, то їм характерні підвищена увага до свого фізичного стану, доведена до автоматизму слухняність вказівкам керівника. Охоронцям, бойовикам притаманні рішучість, швидкість реакції, агресивність, прагнення вирішувати конфлікти шляхом фізичного або психічного насильства. Вони, як правило, вміють професійно користуватися зброєю, володіють прийомами бойової боротьби. Для багатьох

учасників організованих злочинних спільнот характерною є престижно-споживацька психологія, у них завищена самооцінка і існує впевненість у безкарності своїх злочинних дій. Можна сказати, учасники ОГ і ЗО є відчуженими від загальноприйнятих цінностей суспільства і його моральних засад.

Викликає занепокоєння політизація вітчизняної організованої злочинності. Її організатори і керівники мають на меті розширити не тільки свою економічну, а й політичну владу шляхом проникнення у вищі ешелони влади для лобіювання своїх інтересів. Можна говорити про утворення організованих структур кримінально-олігархічного типу, які створюють власні партії та громадські організації, які стають елементами політичної системи.

Особливо погіршилась ситуація у 2010 - початку 2014 рр, коли злочинний симбіоз високопосадовців і олігархів призвів до багатомільярдного розкрадання державної власності, наслідком чого, з одного боку, стало зубожіння великого прошарку населення, з іншого – збагачення і надприбутки так званої "політичної еліти".

Станом на червень 2014 р. Генеральна прокуратура України розслідувала 28 кримінальних проваджень за фактами зловживання владою та розкрадання бюджетних коштів колишніми високопосадовцями.

З кожним роком все більше організованих злочинних спільнот налагоджують міжнародні зв'язки з представниками кримінального світу інших країн. Організована злочинність виходить за межі однієї країни, отже, стає транснаціональною. В цьому полягає особлива небезпечність даного виду злочинності.

§3. Причини та умови організованої злочинності

Причини виникнення й існування організованої злочинності в Україні багато в чому пов'язані з функціонуванням політичної системи, життєдіяльністю самої держави. Чим більше суперечностей у цій сфері, тим більше можливостей для розвитку організованої злочинності. Україна до

цього часу є перехідним (трансформаційним) суспільством, якому притамані політичні потрясіння, нестабільні економічні відносини, соціальні протиріччя. Відсутність політичної волі до вирішення складних державних проблем, зокрема й проблеми протидії організованій злочинності, криміналізація політичних відносин, погіршення економічної свободи, відсутність для политичної опозиції можливостей відповідально впливати на ситуацію у різних сферах життєдіяльності суспільства, – ось деякі загальні чинники, що підживлюють організовану злочинність.

Розвитку організованої злочинності, насамперед, сприяє криміналізації різних сфер економіки. Значною мірою ринкові економічні відносини в Україні підміняються неекономічним суперництвом корпоративно-бюрократичних структур (кланів). Падіння життєвого рівня більшості громадян, безробіття в легальному секторі економіки, об'єктивно розширює ресурсну базу організованої злочинності, підвищує "соціальну значимість" лідерів злочинних співтовариств, здатних організувати життєдіяльність тієї частини громадян, які втратили роботу, надаючи їм можливість злочинним шляхом діставати кошти для існування в умовах кризи економіки та паралічу державних структур.

Тіньова економічна діяльність є основою розвитку організованої злочинності. Вона передбачає існування виробництва, споживання, обміну і розподілу матеріальних благ і коштів, які не враховуються офіційною статистикою і не контролюються суспільством. Неврегульованість багатьох цивільно-правових відносин, нестабільність і суперечливість митного, податкового, іншого законодавства, що регламентує різні відносини в економічній сфері, використовується в інтересах представників організованої злочинності.

Завдяки існуванню системної корупції в нашій країні, з кожним роком все більше чиновників різного рівня залучаються в організовану злочинну діяльність. Відсутність прозорості і підзвітності громаді є тим негативним чинником, який заважає впровадити дієвий соціальний контроль за їх діями.

Велике значення мають і морально-психологічні чинники. Серед громадян панують настрої скептицизму, зневіри, незахищеності й страху перед злочинцями. Вони підживлюються деякими ЗМІ, які пропагують цінності злочинного світу, зосереджені на показі жорстокості, насилля, задовольняють примітивні людські потреби.

І нарешті, в країні існують певні *умови*, що *об'єктивно сприяють вчиненню організованих злочинів*, а саме: нереформованість системи кримінальної юстиції, незабезпечення принципу невідворотності покарання, прийняття нормативних актів, норми яких суперечать одна одній, що створює сприятливі можливості для організованої злочинної діяльності.

Норми кримінального і кримінально-процесуального кодексів України щодо організованої злочинності відстають від змін, які вже відбулись і відбуваються в цьому явищі. Недофінансована правоохоронна система, яка послабленна відтоком професіоналів, кардинально нереформована за більше ніж 23 роки існування незалежної держави, неспроможна адекватно відповідати на виклики злочинного світу. Не допомагає ефективній діяльності державних органів і відсутність спеціального законодавства протидії організованій злочинності, яке засвідчило свою результативність в таких країнах як Італія, США, Велика Британія. До останнього часу не було адекватного нормативного врегулювання, в першу чергу, забезпечення безпеки учасників процесів у справах про організовану злочинність (свідків, потерпілих, експертів, а також самих суддів). Їх незахищеність від фізичного впливу часто руйнувала доказову базу, що призводило до закриття кримінальних справ.

Слід наголосити, що в новому Кримінальному процесуальному кодексі України 2013 р. було враховано багато ефективних механізмів, які застосовуються в зарубіжних країнах і надають більші можливості для ефективного розслідування заплутаних злочинів. Однак, зрозуміло, що потрібен час для ознайомлення з новелами, напрацюванням нових методик,

бажання працювати згідно вимог сучасного життя, що потребує підготовлених кадрів і підвищення їх кваліфікації.

Новий етап розвитку української держави кардинально змінив деякі з криміногенних факторів сьогодення. Однак внаслідок зовнішньої військової агресії РФ, незаконній анексії автономної республіки Крим, виникла низка нових обставин, які обумовлюють погіршення криміногенної ситуації.

§4. Запобігання організованоій злочинності

Головна мета запобігання організованій злочинності в Україні на даний час – обмеження її масштабів. Однак слід зазначити, що до цього часу в нашій країні ще не створено ефективної системи запобігання організованій злочинності. Щоб змінити ситуацію на краще, потрібні постійні комплексні й радикальні заходи. Система кримінальної юстиції неспроможна власними силами виконати це завдання. Ураховуючи це, головна роль належить *загальносоціальному запобіганню організованій злочинності, а саме*: зміцненню української держави шляхом гармонізації відносин різних гілок влади через конституційну реформу, проведення комплексних економічних, соціальних реформ з урахуванням останніх політичних змін в країні, що будуть мати наслідком підвищення рівня життя населення, а отже, зменшувати або усувати конкретні фактори організованої злочинності, встановленню прозорої системи прийняття рішень органами місцевої та центральної виконавчої влади, завершенню судової реформи, діям, спрямованим на активізацію всіх ланок громадянського суспільства, декриміналізацію культурних норм і свідомості значного прошарку громадян.

Міжнародно-правові документи наголошують на важливості відповідального державного управління, активних дій, що сприяють соціальним і політичним реформам, боротьбі з корупцією і зловживаннями владою, підтримки принципу законності у державі й захисту прав людини.

Система протидії організованій злочинності повинна бути спрямована, насамперед, на усунення можливостей для створення індустрії (промислу) отримання злочинних коштів, їх легалізації та іншого нелегітимного

використання. Потрібні реальні реформи, цілеспрямовані заходи, які допоможуть «цивілізувати» розвиток бізнесу, обмежать присутність монополій на ринку, збільшать конкуренцію, сприятимуть залученню іноземних інвестицій, знизять рівень уразливості легальної економіки, щоб перешкодити можливому проникненню в неї організованих злочинних угруповань.

Заходи, спрямовані на зменшення частки тіньової економіки (завдяки прогресивним податковим реформам), захист об'єктів соціальної інфраструктури, комунального господарства від впливів злочинних організацій були важливими складовими позитивного зарубіжного досвіду контролю над організованою злочинністю.

Невід'ємним елементом запобігання організованій злочинності є заходи, спрямовані на запобігання корупції, оскільки існує безпосередня залежність між цими двома явищами.

Важливими є дії, спрямовані на вдосконалення регуляторної політики держави, а також активізацію всіх ланок громадянського суспільства, включаючи приватний сектор, підтримка незалежних журналістських розслідуваннь. Однак всі загальносоціальні заходи будуть марними без політичної волі вищих посадових осіб держави до реальних змін і подолання організованої злочинності.

Що стосується заходів *спеціально-кримінологічного запобігання*, то слід пам'ятати, що представники організованої злочинності діють системно, на відміну від багатьох державних органів і нереформованих ланок системи кримінальної юстиції. Україні потрібно нове комплексне законодавство щодо протидії організованій злочинності, яке буде розроблятись на основі національної стратегії запобігання та протидії організованій злочинності.

Ще у 1993 р. було прийнято Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Однак на даний час він є застарілим і не враховує багатьох нових рис і ознак організованої злочинності.

Необхідною умовою ефективної запобіжної діяльності є належна робота

системи кримінальної юстиції. Норми, які гарантують захист свідків, більш широке застосування оперативно-розшукових засобів, в першу чергу, щодо лідерів і керівників ОГ і ЗО, повинні ефекривно застосовуватись. Слід мати чітку регламентацію використання інформаторів і «підставних» фірм у викритті організованої злочинної діяльності. Зусилля правоохоронних органів повинні спрямовуватись на вживання таких заходів, що збільшують ризик для злочинців бути спійманими та покараними, ускладнюють скоєння злочинів, а також скорочують зиски від них. Важливою є належна координація між органами кримінального переслідування і судовою гілкою влади.

Одним із найбільш дієвих заходів протидії організованій злочинності є позбавлення злочинців можливостей використання і розпорядження отриманими в результаті злочинів доходами або вкладання їх знову у свою незаконну діяльність. Тому якнайшвидше слід увести систему контролю за витратами службових осіб, поширити безготівкові платежі, з урахуванням закордонного й міжнародного досвіду створити чітке законодавче підґрунтя для впровадження конфіскації майна осіб, що скоїли злочини, у першу чергу тих, які пов’язані з організованою злочинною діяльністю та корупцією. Важливим у цьому зв’язку є наявність адекватного законодавства протидії відмиванню брудних грошей.

Потрібно ширше використовувати аналітичні можливості органів кримінальної юстиції – суб’єктів протидії організованій злочинності, які повинні збирати такі дані (інформацію), що допомагатиме зрозуміти фінансове підґрунтя й рівень проникнення організованих груп та злочинних організацій до легальної економіки.

Згідно з Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» запобігання організованій злочинності здійснюється спеціально створеними для цієї мети державними органами – *спеціалізованими суб’єктами* (спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю МВС України, спеціальними підрозділами по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю СБ України), а також

неспеціалізованими державними органами: прокуратурою України, митними органам і органами Державної прикордонної служби України, органами державної податкової служби та державної контрольно-ревізійної служби та деякими іншими. Контроль за виконанням законів у сфері боротьби з організованою злочинністю і витрачанням коштів, які виділяються на ці цілі, здійснюється Верховною Радою України безпосередньо, а також Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією.

Зарубіжний досвід свідчить, що ефективно протидіяти організованій злочинності спроможні потужні й самостійні державні служби (агенства), які мають спеціальну компетенцію у сфері боротьби з організованою злочинністю (Велика Британія, Італія, США). В деяких країнах активно діють тимчасові групи, що складаються із представників різних правоохоронних органів (це так звані «ударні» групи). Вони створюються для проведення комплексного розслідування найбільш небезпечної діяльності організованих злочинних об'єднань. Це прискорює збирання необхідних доказів, концентрує ресурси, дозволяє швидко реагувати на зміни злочинного середовища, а залучення фахівців різного профілю впливає на чіткий розподіл обов'язків.

Як було сказано вище, організована злочинність виходить за межі кордонів однієї держави. Вона є глобальним викликом світовій спільноті. Ефективна протидія організованій злочинності з урахуванням факту її глобалізації та приголомшливого розмаху отриманих нею прибутків, неможлива без скоординованої дії міжнародної спільноти, подолання міждержавних законодавчих колізій.

Найважливішим міжнародним нормативним актом, спрямованим на протидію організованій злочинності, є Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята у 2000 р. в італійському місті Палермо. Конвенція спрямована на взаємодію та прискорення співробітництва між різними державами за допомогою процедур,

передбачених у ній: взаємної правової допомоги, видачі злочинців, обміну інформацією про всі аспекти злочинів, що охоплюються цією Конвенцією, обміну працівниками та їх навчання, проведення спільних розслідувань, співробітництва з метою конфіскації доходів,одержаних злочинним шляхом, спеціальних методів розслідування тощо.

Курс на євроінтеграцію потребує більш активного співробітництва України з відповідними міжнародними організаціями на рівні Ради Європи і Європейського Союзу. Видається надзвичайно доцільною участь компетентних органів України в спільних заходах країн ЄС у протидії транснаціональним організованим спільнотам і прийняття угод про правову допомогу й співробітництво України у сфері протидії злочинності як із прикордонними, так й іншими країнами Європи, а також взаємодія з такими спеціальними структурами як Європол (європейське поліцейське відомство), Євроюст (європейська організація з питань юстиції), Греко (група держав із боротьби з корупцією).

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть суттєві кримінологічні ознаки поняття „організована злочинність”.
2. Використовуючи Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» дайте визначення організованої злочинності згідно цього закону. Що, на ваш погляд, є дискусійним або недосконалим у визначенні?
3. Наведіть основні показники кримінологічної характеристики організованої злочинності в Україні в останні роки.
4. Чим можна пояснити зменшення кількості виявлених ОГ і ЗО за останні 5 років? Які чинники впливають на високу латентність організованої злочинності?
5. Які причини й умови визначають організовану злочинність у нашій країні?
6. Охарактеризуйте головні напрями загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання організованій злочинності.

Розділ 28. Корупційна злочинність та її запобігання

§1. Визначення корупції як соціального явища, види корупційних проявів

Корупція існувала завжди і є притаманною будь-якій державі, однак її розміри і негативні впливи є досить різними. Саме з моменту виникнення держави і створення управлінського апарату у чиновників виникає можливість розпоряджатися ресурсами, приймати рішення не в інтересах суспільства, а власних або інтересах близьких осіб, задовольняти потреби за рахунок зловживання довірою, при цьому діючи корисливо.

Термін «корупція» походить від латинського corruptio і означає псування, розбещення, підкуп, продажність. Корупцію можна визначити як зловживання службовими і посадовими особами своїми правами і повноваженнями з метою одержання неправомірної вигоди і особистого збагачення. Слід пам’ятати, що корупція не обмежується хабарництвом і не зводиться тільки до підкупу виключно державних службовців.

Правове визначення корупції, а також корупційного правопорушення дається у ст. 1 Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції” від 7 квітня 2011 р. Згідно нього корупція - використання суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення наданих ним службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди таким особам, або на їх вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей. Приведене визначення можна вважати вузьким з точки зору кримінологічної науки, оскільки корупція є одночасно й соціально-економічним. психологічним, моральним явищем, оскільки вражає всі сфери життєдіяльності суспільства. Корупція є одночасно і причиною, і наслідком слабкості держави. Внаслідок корупції руйнуються довірливі відносини в

державі, а її розвиток зупиняється, вона є основним чинником бідності й відсталості різних країн світу, величезного розшарування у доходах, на ній тримаються авторитарні режими. За даними Світового банку від корупції страждає більшість населення країн, що розвиваються. Високий рівень корупції автоматично додає додаткові розходи на веденння бізнесу в країні. Корупція також невідємно повязана з організованою злочинністю.

Корупція є особливо гострою проблемою для тих країн, які перебувають на етапі трансформації (переходу) від одного типу політичної системи до іншої (від соціалістичної системи до демократичної країни з ринковою економікою). Цей перехідний період характеризується розбалансованістю різних елементів державного механізму, які перебувають або в стані стагнації, або у стані періодичних криз і конфліктів.

Україна належить до держав із високим рівнем корупції. Згідно даним міжнародної організації „Transparency International", у 2012 і 2013 рр Україна займала 146- те місце у світі за рівнем корумпованості (із 180 оцінюваних держав), у 2014 – 144 (із 177). Для порівняння - у 2006 наша держава за Індексом сприйняття корупції займала 99 місце у світі. Без перебільшення можна сказати, що корупція є загрозою національній безпеці України. Найбільш корумпованими в нашій країні є такі галузі економіки як паливно-енергетична, бюджетно-фінансова, земельна і зовнішньоекономічна.

За даними керівника однієї із галузі малого бізнеса, у 2013 р власникам потрібно було закладати додатково приблизно 30 тисяч гривень на рік на хабарі. Згідно даним федерації работодавців України при розмитненні товарів тільки 50% плати надходило до бюджету, решта готівкою віддавали певним особам за "допомогу".

Незважаючи на те, що на загальному рівні корупція є соціально-економічним явищем, у своїх конкретних проявах вона завжди має реальне прізвище — осіб, які неналежно виконують свої обовязки, "приватизують" посаду і збагачуються особисто (або разом із членами сімї, друзями) за рахунок державного бюджету або інших громадян.

Найчастіше корупційні відносини відбуваються за двосторонньої зацікавленості, що призводить до складності виявлення окремих правопорушень і покарання винних. Саме безкарність є тим чинником, який дозволяє поширюватись корупційним практикам і поступово зміцнюватись. Не всі громадяни розуміють, що короткострокове задоволення "запиту" у довгостроковій перспективі обертається реальними економічними збитками, недофінансуванням соціальних програм, порушенням принципу справедливості у суспільних відносинах. Від корупції тимчасово можуть "вигравати" тільки особи, які незаконно збагачуються. Більшість громадян платить так званий "податок" на корупцію, який осідає в кишенях чиновників різних рівнів. А це шлях у глухий кут.

Корупцію поділяють на побутову (пов'язану з щоденним життям громадян), бюрократичну або адміністративну (що виникає при взаємодії громадян, підприємців із чиновниками нижчої та середньої ланки), політичну (корупція у вищих ешелонах влади осіб, які приймають політичні рішення).

Найбільш небезпечний видом є політична корупція — нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади своїх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод. Політична влада виступає як універсальний товар.

Українська революція 2013-2014 р.р. була мотивована, в значній мірі, системною корупцією клептократичного режиму, який поступово зміцнився у ці роки. Основні державні рішення приймались, в першу чергу, виходячи із безпосередньої матеріальної зацікавленості вузької групи осіб, наближеної до керівництва держави. Більшість науковців характеризують цей період часу як авторитарний, при якому остаточно закріпилась кланово-олігархічна модель суспільсва. Корупційні видносини стали нормою життя.

У правовому відношенні корупція становить сукупність різних за характером і ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь, інших правопорушень (кримінальних, адміністративних,

цивільно-правових, дисциплінарних), а також порушень етики поведінки посадових осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь.

Розрізняють наступні види корупційних діянь: давання або отримання, пропозиція чи обіцянка неправомірної вигоди (хабара), використання службових повноважень для надання необґрунтованих пільг чи преференцій якійсь особі або групі чи навпаки; зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, дискримінація людини або групи задля особистої вигоди, участь в угодах, придбання посади або отримання комерційної вигоди, що несумісне з офіційним становищем і обов'язками особи з метою незаконного збагачення, фаворитизм (надання послуг або ресурсів родичам, знайомим, друзям однопартійцям тощо), кумівство (на посади переважно призначаються родичі), незаконні пожертви і внески, зловживання владою або службовими повноваженнями, перевищення влади або службових повноважень та інші службові злочини, що вчиняються для задоволення корисливих чи інших особистих інтересів або інтересів інших осіб, розкрадання державного, колективного або приватного майна з використанням службового становища, порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, порушення встановлених законом обмежень щодо одержання дарунка (пожертви); зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, порушення вимог щодо повідомлення про конфлікт інтересів, незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень та інші.

Зрозуміло, що корупційні діяння можуть бути й інших видів, у тому числі таких, що потребують додаткового визначення законодавством. За корупційні правопорушення встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність.

Негативні наслідки корупції проявляються в тому, що вона є головною причиною бідності країни, порушує основні конституційні засади щодо

дотримання прав і свобод громадян, дискредитує економічні реформи, перешкоджає надходженню інвестицій, є причиною фінансових криз тощо. Такий дисбаланс внутрішніх національних відносин призводить до того, що корупція із соціальної аномалії поступово перетворюється в правило, стає нормою функціонування влади і способом життя значної частини суспільства. Суттєвий злам у суспільній психології – коли пересічні громадяни із самого початку психологічно налаштовані на протиправні способи вирішення проблеми – призводить до руйнації демократичних принципів і чесного підприємництва, ускладнює будь-які зусилля щодо зменшення частоти корупційних практик.

§2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності

Передусім слід пам' ятати, що будь – які дані офіційної статистичної звітності не відображають справжнього стану цього явища, оскільки у системно корумпованій країні правоохоронні органи так само вражені корупцією, як і інші сфери держави. Тому корупційні правопорушення характеризуються найвищою латентністю. Незважаючи на постійне прийняття на державному рівні різного роду концепцій, програм, законів, кількість виявлених корупційних злочинів і адміністративно караних правопорушень зменшувалась і це при тому, що кількість державних службовців в Україні з 2002 по 2011 збільшилася на 23,5%, а кількість посадових осіб місцевого самоврядування на 32%. І це при загальному скороченні населення в Україні.

Якщо у 2006 р. згідно виконання вимог Закону України «Про боротьбу з корупцією" 1995 р. стягнення було накладено на 4095 осіб, то у 2011 р. – всього на 382 особи.

У 2012 р. (дані до 20 листопада) було виявлено на 40 відсотків менше злочинів у сфері службової діяльності, ніж у 2011 р. У тому ж році спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері протидії корупції було направлено до суду 5178 адміністративних і кримінальних справ. До

відповідальності (відповідно кримінальної та адміністративної) було притягнуто в 3. 5 рази менше осіб - 1516 .

У 2013 р. службові злочини склали всього 3 % від загальної кількості облікованих злочинів, а хабарництво – 0. 3 %.

В кримінологічній характеристіці особистості корупціонера найважливішими є морально-псіхологічні й соціально-рольові ознаки. Щодо останніх, то винна особа характеризується особливою соціальною позицією — наявністю владних повноважень, без яких не можуть вчинятися корупційні діяння. Тобто дії особи обумовлені її положенням в системі суспільних відносин. Чим вищий її статус, тим вищі корупційні ризики має той чи інший посадовець.

Корупційне правопорушення завжди вчиняється з корисливого або іншого особистого інтересу і свідомого порушення закону, які є обов'язковим елементом для визнання неправомірної чи неетичної поведінки корупційною, а також свідчать про умисний характер корупційної діяльності. Корупціонер — це особа, яка усвідомлює протиправність своїх дій чи бездіяльності і свідомо йде на порушення закону.

Умовно корупціонерів можна можна розподілити на такі типи: **"дрібний хабарник – корупціонер" (ситуативний тип**), який одержує час від часу неправомірну вигоду у незначних розмірах (крім грошей це можуть бути промислові товари або продукти) за вирішення щоденних життєвих проблем пересічних громадян. Саме з цим типом корупціонерів найчастіше стикаються громадяни.

Звичний корупціонер (представник корупційної системи). Особливістю цього типу є те, що людина не вважає себе злочинцем. Вона просто дотримується "правил гри", які склались в тій чи іншій організації, установі. Своїми діями виявляє лояльність системи, яку інакше називають "корпоративною культурою". Як правило, такі суб'єкти корупційних правопорушень дотримуватися певних "правил" - «узяв сам — поділися зі своїм безпосереднім керівником». Є конформістами.

Активний корупціонер (злісний тип) – сам створює криміногенну ситуацію, має сталу мотивацію до отримання неправомірної вигоди. Найчастіше займає керівні посади на підприємствах, організаціях різних форм власності, в тому числі, у правоохоронних органах або місцевих судах, органах місцевого самоврядування, або представницьких органах тощо. Такі особи прагуть за будь-яку ціну одержати посади, є жорстокими карєристами. Саме вони створюють корупційні мережі і керують ними. Активно просувають родичів, близьких осіб на керівні посади. Діють зазвичай через посередників.

Найбільш небезпечним типом є тип **особливо злісного (політичного) корупціонера.** Це особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка належить до 1-3 категорії державної служби, незаконно й неправомірно використовує свій державний статус для отримання переваг (соціальних, політичних, економічних тощо) для себе, близьких осіб, однопартійців тощо. Від інших корупціонерів вони відрізняються обсягами і масштабністю владних можливостей для самозбагачення та отримання інших вигод. Завдяки їх офіційному статусу, політичному, владному і фінансововому впливу нейтралізується діяльність правоохоронних органів із виявлення їх злочинів, більш того, вони активно використовують останні, а також суди у своїх протиправних цілях (наприклад, у політичній боротьбі за владу, фальсифікуючи результати виборів).

Як свідчать дані репрезентативних опитувань в Україні, у 2013 р. 35% респондентів використовували хабарництво, щоб легко вирішити труднощі. Слід памятати, що згідно міжнародно-правових норм, саме пропозиція неправомірної вигоди вважається активною корупцією. 19,4% респондентів зізнались, що від них хабар вимагали чиновники. Лише 3,3% опитаних відповіли, що таким чином щиро дякують людині за допомогу чи сприяння у справі. Отже, згідно цим даним, більшість громадян першими намагались

вирішити свої проблеми у незаконний спосіб. У цьому випадку можна констатувати серйозні проблеми у колективній суспільній психології.

§3. Причини та умови корупційної злочинності

Корупція має глибокі історичні корені, Скарги на те, що хабарі та корупція стали загальнопоширеними, можна знайти на асирійській глиняній табличці 2800 року до н.е. Хоча заведено вважати, що корупція характерна передовсім для східних суспільств, згадки про неї знаходимо у дуже багатьох класичних текстах західної інтелектуальної традиції – від Платона й Аристотеля до Мак'явелі та Русо, пише український науковець Я. Грицак.

Корупція в Україні є наслідком системних протиріч політичного, морально-психологічного, економічного, організаційно-управлінського, правового, ідеологічного характеру.

Корупція була невідємним атрибутом радянському режиму, хоча це слово в СРСР почало вживатись тільки наприкінці 80-х років минулого століття. У той час науковці оперували термінами "хабар", "зловживання", оскільки існування самого явища заперечувалось.

Слід памятати, що за часів СРСР розквітла влада партійних функционерів – бюрократів — так звана номенклатура, яка вважалась своєрідною "кастою недоторканих", які керували державою. В умовах планової економіки швидко розрастався непомірно великий апарат контролю за виробництвом і розподілом, поширювалась тіньова економіка.

Сучасний стан корупції в Україні багато в чому обумовлений тим, що після розпаду СРСР державний апарат залишився майже незмінним. Україна отримала у спадок усі управлінські «хвороби» тоталітарного режиму. Після проголошення незалежності не було проведено люстрації – заборони колишнім діячам комуністичної партії займати відповідальні посади в урядових структурах нової держави. Стара радянська номенклатура (разом із керівниками КДБ, міліції, комсомольськими функціонерами) зберегла за собою першочергове право доступу до приватизації, вигідних державних замовлень та кредитів. Корупційні зловживання при здійсненні приватизації

в Україні в 90-х рр ХХ ст. призвели до несправедливого і утаємниченого перерозподілу національного багатства, недовіри переважної більшості громадян до цієї складової ринкових трансформацій. Регіональні еліти отримали своє багатство переважно внаслідок перерозподілу державної власності, а не збільшення суспільного продукту як результату підприємницької діяльності.

Негативну роль у цьому процесі зіграло недосконале законодавство, прийняте у перші роки незалежності України, яке визначало лише основу нових ринкових відносин. Поширеною була практика підміни пріоритету закону чисельними підзаконними актами.

Як вважає відомий український кримінолог О.М. Костенко, особливість корупції „українського зразка" полягає в тому, що це корупція кризового типу, оскільки вона породжується кризою сучасного українського суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції) і поглиблює кризу суспільства, оскільки зводить нанівець будь-які політичні, економічні, правові, моральні реформи. Саме в цьому полягає її загроза для національної безпеки України.

Однією з головних причин існування і поширення корупційних практик є масова тінізація економічного сектору, яка, в свою чергу, зворотньо їх підживлює. За даними експертних оцінок, тіньова економіка в Україні знаходиться на рівні 50 - 57% від ВВП.

Ще один негативний чинник - монополізм (досягнення суб'єктом господарювання домінуючого становища на ринку товарів, підтримання або посилення цього становища) і низька конкуренція в економіці.

Серед інших причин, які продукували та продовжуть продукувати корупцію в нашій державі, найчастіше називають наступні:

- невідмежованість політики від бізнесу, суспільних і особистих відносин, що відбувається у зв'язку зі слабкістю інститутів громадянського суспільства, загальною апатією та зневірою пересічних громадян;

- зрощення державного апарату з підприємницькими і комерційними структурами, формування їхніх ділових відносин поза межами правового поля;

- надання пільг та переваг «своїм» корпоративним групам, використання державних ресурсів в особистих інтересах;

- висока концентрація політичної влади та ресурсів у правлячої еліти;

- нерозуміння основними суб'єктами політичного життя цінностей свободи і демократії;

- значне укорінення неформальних владних відносин, формування елітарного корпоративізму замість прозорої демократичної поведінки;

- існування активного політичного стилю, який виявляється в нав'язуванні суспільству не завжди виправданих нововведень, дії принципу "колективної відповідальності", що породжує традицію безвідповідальності державної влади за наслідки прийнятих рішень;

- повільне впровадження або імітація політичних, економічних, соціальних реформ;

- неефективність діяльності різних державних структур, їх нездатність забезпечити єдині підходи із найважливіших питань суспільного життя, вирішувати проблеми бідності;

Головним економічним чинником, який обумовлює корупцію, вважають швидку заміну державної власності на приватну, створення олігархічного капіталу і зрощення його з державною бюрократією.

До умов, які підживлюють (сприяють) корупції, слід віднести роздутий адміністративнии апарат із низькими зарплатами більшості працівників, непрозорість та складність дозвільних та контрольних процедур у відносинах влади та громадян, велику кількість контролюючих органів. Наприклад, станом на 1 квітня 2013 р. в Україні діяло 70 контролюючих органів, 44 з яких могли обмежити, призупинити чи зупинити діяльність субєкта господарювання без судового рішення.

Слід згадати про неврегульованість та заплутаність протягом довгого часу податкового, земельного, тендерного законодавства, пізніше - складність і “білі” плями прийнятих нормативно-правових актів, які регулюють ці відносини.

Однією з причин корупційних правопорушень є відсутність дієвої системи перевірки декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. За неподання неповних або неправдивих відомостей в деклараціях була відсутністя будь-яка відповідальність. Внаслідок цього в Україні поширилось таке явище як незаконне збагачення чиновників, тобто значне збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи і які вона не може раціонально обґрунтувати.

Голови судів різних інстанцій, керівники правоохоронних органів, органи місцевого самоврядування складали єдину корумповану мережу, що підтримувала один одного.

§4. Запобігання корупційній злочинності

Результати дослідження Світового банку свідчать, що країни, які борються з корупцією та забезпечують відповідний правопорядок, у довгостроковій перспективі можуть збільшити національний дохід майже в чотири рази.

Заходи запобігання корупції повинні мати пріоритет, однак із урахуванням сучасних викликів, які постали перед Україною, повязаних із зміною влади, виявленням фактів багатомільярдних розкрадань державного бюджету, першочерговим завданням є втілення у життя принципу невідворотності покарання для всіх осіб, винних у корупційних злочинах і повернення їх незаконно здобутих доходів українській державі. Тому кримінально-правові заходи повинні мати пріоритет в найближчий час, щоб засвідчити зрушення в антизлочинній політиці і дати позитивний сигнал суспільству. Корупційні дії повинні стати ризикованими і невигідними.

Слід продовжувати демократичні зміни, які відбуваються в Україні. Провідне місце у *загальносоціальному запобіганні* належить заходам,

спрямованим на стабілізацію політичної обстановки, реформування економічних відносин, вирішення найбільш гострих соціальних проблем, забезпечення реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина. Особливо важливі в цьому контексті незалежна судова влада і дієва реформована прокуратура.

В країнах розвинутих демократій на шляху поширення практики політичної корупції вже встановлені системні бар'єри (інституційні та нормативно-правові), які продовжують вдосконалюватися. Чинником зменшення корупційних проявів є створення системи стримування і противаг в системі поділу влади, підзвітність і відкритість державних інституцій. Для нашої країни є актуальним унормування прозорості діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, передусім, чітким правовим регулюванням адміністративних процедур. Цьому сприятиме якнайширше використання інформаційних технологій, в першу чергу, інтернету. Мають бути відкритими реєстри майнових прав власності на рухоме та нерухоме майно, реєстри всіх одержувачів соціальних пільг та спеціальних пенсій, витрат, які здійснюються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Слід скоротити кількість ліцензій, дозволів та інших бюрократичних обмежень для приватного бізнесу, створити систему державного захисту рівних конкурентних умов для всіх представників бізнесу.

Підписання у червні 2014 р. асоціації з Європейським Союзом передбачає структурні реформи у багатьох галузях господарства, зміни у плануванні й виконанні бюджету, контролю за використанням бюджетних коштів, зокрема передбачається зміна функцій Рахункової палати та Контрольно-ревізійного управління. Важливим у цьому контексті є реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Інший напрямок *загальносоціального запобігання* - активна протидія корупції з боку громадян, їх об'єднань, ЗМІ, оскільки неможливо зменшити корупційні прояви без участі громадянського суспільства.

В Україні є громадські об'єднання, які виконують важливу функцію контролю за діяльністю державного апарату і оперативно реагують на корупційні прояви. Наприклад, одним із найефективніших проектів у сфері журналістських розслідувань є портал "Наші Гроші", який займається викриттям зловживань у сфері державних закупівель. Завдяки роботі громадської організації "Центр протидії корупції", створеної у 2012 р., було збережено більше одного міліарда гривень державних коштів від розкрадання.

Однак одним із основних важелів впливу на корупцію є власна поведінка громадян. Без активної корупції не було б величезного масиву корупційних правопорушень. Тому слід проводити цілеспрямовані інформаційні кампанії, метою яких є надання відомостей щодо загроз корупції, негативні наслідки від якої не завжди є очевидними. Важливим є виховання нетерпимості до корупції, навчання навичкам протидії конкретним правопорушенням, усвідомлення власної відповідальності, що дозволить підвищити громадянську активність, перш за все, молоді. У цьому звязку особливо важливим є підготовка майбутніх юристів. Саме студенти юридичних вузів повиніі мати «нульову» толерантність до проявів активної і пасивної корупції.

Стосовно *спеціально-кримінологічного запобігання* корупції, то слід сказати, що Україна зараз має доволі адекватне антикорупційне законодавство, яке при наявній політичній волі можна практично застосовувати і, таким чином, зменшувати рівень корупційних правопорушень. Основним нормативним актом є Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 року, положення якого декілька разів змінювались і доповнювались. У цьому законі надано визначення основних термінів, які є узгодженими з міжнародно-правовими

термінами, розширено перелік суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення, визначено систему органів, що здійснюють запобігання і протидію корупції, встановлено перелік обмежень (заборон), спрямованих на мінімізацію корупційних проявів з боку осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування під час перебування їх на посадах та інші заходи.

Разом з цим законом у 2011 р. також було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення», який розмежовував адміністративну та кримінальну відповідальність за корупцію, вносив зміни до кримінального, кримінально-процесуального кодексів, кодексу про адміністративні правопорушення, які, у свою чергу, невдовзі знов були змінені.

18 травня 2013 року набрав чинності закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією". Його положення спрямовані на подальше удосконалення антикорупційного законодавства. Було внесено зміни до 44 законів України. Зокрема, згідно із цим законом всі корупційні правопорушення, пов'язані з отриманням неправомірної вигоди, було віднесено до числа злочинів. Звичний термін "хабар" був замінений поняттям "неправомірна вигода". З органів, які є спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері протидії корупції виключені податкова міліція, військова служба правопорядку у Збройних Силах України та підрозділи внутрішньої безпеки митних органів.

Крім того, були врегульовані питання проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, подання публічними службовцями декларацій про майно, доходи, витрати, зобов'язання фінансового характеру, обмеження для прийняття на роботу

(службу) до органів державної влади осіб, яких раніше засуджено за вчинення злочинів або на яких протягом трьох останніх років накладались адміністративні стягнення за вчинення корупційних правопорушень; вимог щодо запобігання конфлікту інтересів; обмежень щодо роботи близьких осіб; звільнення з роботи осіб, притягнутих до відповідальності за корупційні правопорушення.

13 травня 2014 р. Верховна Рада ухвалила закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України". Згідно нього передбачено посилення санкцій за кримінальні корупційні правопорушення, вчинені як фізичними, так і юридичними особами.

Важливим є те, що законом передбачено посилення гарантій захисту осіб, які повідомляють про корупційні правопорушення. Внесено зміни до законів «Про засади запобігання і протидії корупції», «Про звернення громадян» в частині закріплення можливості повідомляти про корупційні правопорушення анонімно, а також порядку розгляду таких повідомлень.

Запроваджено зовнішній контроль за деклараціями про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. Законом запроваджено адміністративну та дисциплінарну відповідальність за подання у згаданих деклараціях недостовірних відомостей.

Здійснення перевірок достовірності зазначених у деклараціях відомостей на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику фінансового характеру. Однак на практиці ефективну систему контролю за доходами і витратими державних службовців досі не створено. Корупційні правопорушення є тими таємними угодами, які дуже складно виявити, однак їх результат, зазвичай, є очевидним – збагачення. Саме на механізмах його виявлення і повернення злочинних активів слід зосередити увагу.

Основні напрямки державної антикорупційної політики були викладені у Національній антикорупційній стратегії на 2011 – 2015 роки. Реалізація цього документу на національному рівні повинна була здійснюватись через виконання затвердженої Кабінетом Міністрів України Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на той же період часу. Однак відсутність політичної волі, декларативні положення обох документів ніяким чином не вплинули на покращення ситуації у цій сфері.

В Україні створено розгалужену систему суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції. Їх перелік надано в ст. 5 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». Вони поділяються на спеціально уповноважених суб'єктів, тих, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції в межах повноважень, визначених Конституцією України, а також інших суб'єктів, які беруть участь у запобіганні корупції. Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори з метою підвищення ефективності протидії злочинності та корупції координують діяльність правоохоронних органів із означених питань.

З 1 січня 2014 року Міністерством юстиції України забезпечується оприлюднення на своєму офіційному веб-сайті відомостей з Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення.

Транснаціональні аспекти корупції вимагають глобальних заходів, розроблених і впроваджених світовою спільнотою. Операції щодо відмивання «брудних» грошей, одержавних від корупційної діяльності, не можуть відбутись без підтримки іноземних фінансових установ. Посадові особи все частіше використовують складні схеми перекачування корупційного капіталу на підставні компанії в офшорних юрисдикціях, широко використовується фінансова система розвинутих країн. У цьому напрямку найбільш важливим є боротьба з анонімними підставними компаніями, фондами і трастами.

Численні міжнародно-правові документи, а також практичні дії органів кримінальної юстиції, фінансових інституцій, громадянського суспільства багатьох розвинутих країн світу спрямовані на збільшення ризиків для корумпованих можновладців бути спійманими і покараними, а також на позбавлення їх можливостей використовувати злочинні доходи, одержані від корупційної діяльності.

Саме для цього були прийняті такі міжнародно-правові акти як Конвенція ООН проти корупції (2003 р.), а також Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.), які містять комплекні заходи із запобігання корупції, а також визначають головні напрямки та пріоритети державної антикорупційної політики щодо сприяння доброчесності публічних посадових осіб, виявлення корупції, покарання за корупційні дії, міжнародного співробітництва,

Важливими з погляду міжнародної антикорупційної політики є також Конвенція ОБСЄ з боротьби з хабарництвом міжнародних державних посадовців (1997); Африканська конвенція про запобігання корупції та боротьбу з нею (2003); Кримінальна Конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (1999 р.), Цивільна Конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (1999 р.).

Питання та завдання для самоконтролю

1. Використовуючи додаткову літературу, дайте визначення корупції. Які основні риси має корупція як негативне соціальне явище?
2. В чому полягають негативні наслідки корупції для держави, суспільства і окремого громадянина?
3. Які види корупційних правопорушень ще не криміналізовані в Україні?
4. Чому дані офіційної звітності не відображають фактичного рівня корупційної злочинності в Україні?
5. Надайте типологію особистості злочинця-корупціонера. Проілюструйте її конкретними прикладами.
6. Назвіть головні причини й умови корупційної злочинності.

7. Які заходи загальносоціального запобігання можуть зменшити рівень корупції в Україні.
8. Які закони діють в Україні у сфері запобіганя і протидії корупції?
9. Яким чином представники громадянського суспільства можуть впливати на мінімізацію рівня корупції? Наведіть приклади.

Розділ 29. Злочинність неповнолітніх та її запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх

Майбутнє України як правової європейської держави залежить від реалій сьогодення. На жаль, кризові явища в економічній, політичній і соціальній сферах, притаманні перехідному трансформаційному етапу, на якому перебуває наша держава, впливають на кожну людину. Особливо вразливі до всіх негараздів діти. Міжнародно-правові документи, присвячені правам дітей, до яких відносять осіб до 18 років (зокрема, Декларація прав дитини 1959 р. і Конвенція про права дитини 1989 р.), націлюють усі держави на допомогу дітям та їх захист, на створення здорових умов життя та своєчасне розв'язання їхніх проблем. Але відсутність соціально сприятливих умов для саморозвитку дитини в сучасному українському суспільстві часто призводить до девіацій (відхилень) у поведінці підлітка, а потім і до вчинення злочинів.

Злочинність неповнолітніх є загальним поняттям, яке охоплює випадки, коли злочини вчинено особами від 14 до 18 років. У зарубіжній кримінології для характеристики даного виду злочинності часто використовується інший термін — «делінквентність».

Дедалі частіше кримінологи говорять про окрему галузь кримінологічних знань — ювенальну (від лат. juvenalis — юнацький) кримінологію, яка вивчає злочинність неповнолітніх, її причини й умови, психологічні особливості неповнолітніх правопорушників і заходи протидії їх злочинам.

Дані про рівень та динаміку злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю, а також показники судимості, наведено у таблиці.

	Роки							
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Зареєстр. злочинів	19,9 тис.	18,7 тис.	15,8 тис.	15,4 тис.	17,3 тис.	17,9 тис.	14,2 тис[1].	8,8 тис.
Засудж. осіб	13,9 тис.	11,2 тис.	10,1 тис.	8,8 тис.	11,1 тис.	8,7 тис.	9,0 тис.	5,9 тис.

[1] Станом на 20 листопада 2012 р.

Як бачимо, динаміка даного виду злочинності показує стійку тенденцію до зниження (за винятком 2010 р. та 2011 р.). Якщо у 1992 р. було зареєстровано майже 35 тисяч таких злочинів, то у 2013 р. — всього 8, 8 тис. Питома вага (структура) злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю у загальній злочинності в останні роки складає 5-6%.

Щодо показника судимості, то тут ми могли спостерігати дві основні тенденції. З часів незалежності і до середини 2000-х років, цей абсолютний показник зростав. Якщо у 1992 р. було засуджено 11,6 тис. неповнолітніх, то у 2006 р. — 13,9 тис. Питома вага дітей - правопорушників серед усіх засуджених дорівнювала майже 9%. З 2007 р. по 2013 р. показники судимості змінились: питома вага неповнолітніх у загальній кількості засуджених зменшилась і склала 4,7%. Частка неповнолітніх, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років серед цієї категорії засуджених дорівнювала 29% у 2013 р.

Стійка тенденція до зменшення кількості виявлених неповнолітніх, які вчинили злочини, може бути пов’язана з декількома чинниками. По-перше, скорочується частка неповнолітніх у загальній кількості населення. По-друге, кримінологи говорять про те, що останніми роками злочини, у тому числі вчинені неповнолітніми, реєструвалися лише тоді, коли було встановлено особу злочинця. По-третє, злочинність неповнолітніх, особливо стосовно злочинів невеликої і середньої тяжкості, є високолатентною. По-четверте, стрімке зниження, зафіксовано в державній звітності в останні роки, можна пояснити вкрай неефективним рівнем роботи всіх правоохоронних органів, і, зокрема, кримінальної міліції у справах дітей, повязаної, перше за все, із тотальною корумпованістю, бездіяльністю. Як наслідок, при складанні звітності штучно створювалась потрібна “картина”.

Найчастіше діти вчиняють такі види злочинів: крадіжки, грабежі, розбої, хуліганство, незаконне заволодіння транспортними засобами, зґвалтування, злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, тілесні ушкодження. Останніми роками спостерігається збільшення кількості тяжких злочинів, учинених з особливою жорстокістю.

Офіційні статистичні дані свідчать про те, що 30–36% неповнолітніх скоюють злочини разом із дорослими, 60–75% — у складі групи недалеко від місця проживання чи навчання, 10–15% вчиняють суспільно небезпечні дії у стані алкогольного сп’яніння.

У 80% випадків злочинам передує девіантна поведінка: вживання алкоголю, наркотиків, ранні сексуальні стосунки, прояви вандалізму.

Поточна ситуація стосовно злочинності неповнолітніх може бути охарактеризована такими основними фактами та загальними тенденціями: 1) спостерігається помітне зростання кількості насильницьких злочинів та злочинів, скоєних за обтяжуючих обставин; 2) стрімко зростає рівень вживання наркотичних та інших токсичних речовин і, як наслідок, кількість злочинів, пов’язаних із наркотиками; 3) дитяча злочинність стала жорстокішою. Багато в чому це пов’язано з тим, що досить часто агресивна та кримінальна поведінка позитивно відображається у засобах масової інформації, створюючи заплутану картину прийнятних суспільних норм у межах певних молодіжних субкультур; 4) як і загальна злочинність, цей вид злочинності є в декілька разів вищим в урбанізованих регіонах.

У 2013 р. на офіційному обліку перебувало 92,5 тисячі споживачів наркотиків, серед них – майже 540 неповнолітніх. Щодо останніх, то їх кількість зменшилась у 10 (!) разів у порівнянні з 2009 р. Згідно з даними вибіркового дослідження, проведенного Міністерством охорони здоров'я України, у 2012 р. 25,4% школярів старше 15 років і студентів, мали досвід вживання наркотичних речовин. Реальна кількість наркоспоживачів і хворих на наркоманію (з урахуванням латентності) сьогодні складає від 1 до 3 млн осіб. Отже, можна дійти висновку, що офіційна статистика навіть приблизно не відображає реальний стан справ і у цій сфері.

Великою проблемою для України є стрімке зростання бродяжництва та дитячої безпритульності. Ця категорія дітей дедалі частіше стає і жертвами, і злочинцями одночасно: вони втягуються у проституцію і пов’язану з нею торгівлю людьми.

Щодо кримінологічної характеристики особистості неповнолітнього злочинця, то у межах даної проблеми розглянемо ті якості та риси характеру, які вирізняють у своїй більшості неповнолітнього злочинця від законослухняних однолітків. У цьому зв'язку потрібно мати уявлення про загальновікові особливості дітей та підлітків, обумовлені процесами фізіологічного і внутрішнього становлення особи.

За соціально-демографічною структурою співвідношення хлопців і дівчат серед злочинців є приблизно 15:1. Як і серед дорослих злочинців, більшість неповнолітніх на момент вчинення злочину ніде не працювали і не навчалися.

Для неповнолітніх правопорушників характерними є такі риси морально-психологічної та емоційно-вольової сфери: скептичність і байдужість щодо інших, відсутність інтелектуальних інтересів, емоційна нестійкість, дуже низький рівень законослухняної поведінки, жорстокість, підозрілість, тривожність, депресивність, низький самоконтроль, гіперзбудженість[1], фрустрація[2] і низька самооцінка.

Дуже поширеними є орієнтація на зовнішню підтримку і тенденція перекласти відповідальність за вчинки на інших. Це обумовлює домінування таких особистісних рис, як емоційна напруга, невпевненість у собі, підвищена чутливість до думок оточуючих, а також залежність від їх впливу.

На жаль, більшість дітей, які вчинили злочини, не засвоїли у родині уроків моралі, а тому, як правило, неспроможні передбачати негативні наслідки своїх вчинків.

Емпіричні дослідження психологів свідчать про те, що, наприклад, вбивцям властивий високий рівень фізичної агресії, крадіям — непрямої агресії, хуліганам — дратівливості й вербальної агресії, а ґвалтівникам — підозрілості.

---

[1]Гіпер — префікс, що означає підвищення, надмірність.

[2] Від лат. *frustration* — обман, марне очікування — негативний психічний стан, обумовлений неможливістю задоволення тих чи інших потреб. Цей стан виявляється у переживаннях розчарування, тривоги, роздратування, нарешті, відчаю.

Щороку збільшується питома вага підлітків із розладами психіки і поведінки. Доволі розповсюдженою є поведінка, характерна для соціопатів — агресивних, вельми імпульсивних осіб, які мають незначну чи не мають жодної поваги до суспільних цінностей. Їм притаманне супер-его: неспроможність до відчуття провини та каяття. Соціопати зростають у сім'ях, де батьки виявляли насилля, не визначали норми поведінки, були непослідовними у своїх діях. Єдиним авторитетом для таких дітей є сила.

Однак відомі і клінічно описані випадки появи соціопатів у практично ідеальних соціальних умовах. Їх патологія полягає у невмінні себе поводити — виконувати прийняті у даному суспільстві норми поведінки, відповідати за свої вчинки і поважати чужі права. Це свідчить про важливу роль біологічних чинників, які визначають поведінку людини.

Часто говорять про те, що до 30% підлітків є вихідцями із неповних сімей, однак половина або більшість неповнолітніх злочинців мали повну сім'ю. Тому казати про підвищену криміногенність даної обставини видається не зовсім правильним. Інша річ — так звані неблагополучні сім'ї, де відбуваються постійні сварки, конфлікти, бійки, де батьки зловживають алкоголем, аморально себе поводять, мають досвід вчинення правопорушень або навіть злочинів. Для таких батьків є характерною повна відсутність педагогічних навичок до виховання. За даними вибіркових досліджень, 40–45% неповнолітніх правопорушників були вихідцями саме з таких родин.

Згідно з кримінологічною типологією злочинців можна виокремити *такі типи неповнолітніх злочинців*: 1) випадкові; 2) ситуаційні; 3) нестійкі; 4) злісні. Більшість неповнолітніх, що вчинили злочини, належать до перших двох типів.

§2. Причини та умови злочинності неповнолітніх

На злочинність неповнолітніх передусім впливають загальні криміногенні фактори (на макрорівні), які є наслідком глибинних політичних, соціально-економічних, морально-психологічних суперечностей. Стратифікація суспільства, яка набула особливо катастрофічних рис в

останні роки, соціально-економічна нерівність, відсутність реальних можливостей задоволення матеріальних і нематеріальних потреб, бідність, вимушена трудова міграція, смерть батьків, розпад сімей — ось деякі із таких факторів.

Що стосується причин та умов даного виду злочинності, то необхідно виокремити як обставини, що породжують делінквентність у сфері формування особистості, так і ті чинники, які пов'язані з конкретною несприятливою ситуацією.

Зазначимо, що безпосередньою причиною злочинної поведінки неповнолітніх є антисуспільна мотивація (спрямованість) конкретної особи.

Існують багаточисленні пояснення злочинної поведінки дітей, які втілились у відповідних теоріях. Більшість із таких теорій сконцентровані на ролі тих чи інших складових мікросередовища, які негативно впливають на процес соціалізації неповнолітніх. Такі теорії здебільшого можна віднести до соціологічних.

Саме на мікрорівні проблеми в сім'ї, у школі, серед найближчого оточення поєднані з проблемами перехідного віку і здоров'я, призводять до появи серед неповнолітніх великої групи ризику. Як вважають кримінологи різних країн, важко точно визначити кількість таких дітей. Приблизний склад групи ризику — майже 25% всіх неповнолітніх до 17 років. Саме такі діти найчастіше мають проблеми із законом. До групи ризику входять безпритульні діти, яких в Україні налічується близько 150-160 тис., хоча офіційна статистика повідомляє про 12 тисяч у 2012 р. За даними міжнародної організації HealthRight International, поширення ВІЛ серед вуличних дітей та молоді в Україні сягає рівня епідемії. Згідно вибіркового опитування дітей, що живуть чи працюють на вулиці, 96% із них зловживають алкоголем, 22% – є ін'єкційними наркоманами, 65% дівчат погоджуються на статеві стосунки за винагороду.

Розглянемо деякі чинники (причини), під впливом яких формується така особистість неповнолітнього, яка зумовлює вчинення злочину (злочинів).

Роль *сім'ї* у становленні молодої людини є вирішальною. Як підтверджують дослідження українських і західних кримінологів, важливим є емоційний зв'язок дитини з батьками або одним із них. Якщо немає емоційного контакту і прив'язаності у сім'ї, у поведінці неповнолітніх розвиваються різного роду відхилення від норми.

Навіть негативні макроекономічні впливи можуть нівелюватися правильним вихованням. Згуртовані родини, яким притаманні послідовні дії батьків стосовно дітей, ефективний контроль, міцні емоційні зв'язки, можуть подолати несприятливі соціальні умови. Діти, які виховуються у таких родинах, мають відносно невеликі шанси перетворитися на правопорушників.

І навпаки, у зовнішньо благополучній і матеріально забезпеченій родині можуть зростати егоїстичні, бездушні до почуттів інших неповнолітні, які демонструють зневагу до морально-етичних і правових норм суспільства, оскільки саме таку поведінку вони спостерігали у своїй сім'ї.

Агресивна поведінка дітей нерідко пов'язана з насильством у родині з боку батьків. Адже дуже часто вона є першим кроком, який призводить до скоєння злочинів. Статистика свідчить, що 70% батьків, які жорстоко поводилися з дітьми, у дитинстві зазнавали саме такого поводження.

Слід звернути увагу і на таке. В багатьох країнах світу зараз можна спостерігати прояви підліткової жорстокості й насильства, які полягають у залякуванні, цькуванні іншої особи, з метою підкорення її власним інтересам. Усе частіше така поведінка дітей стає огидною реальністю у вітчизняній системі освіти. Непоодинокими є випадки вимагання грошей, цінних речей, їжі під загрозою застосування фізичного насильства або шантажу, глузування, образи, плітки, розповсюдження відеозаписів знущань із беззахисних ровесників тощо. Згідно даним вибіркового соціологічного

дослідження, проведеного в школах чотирьох областей України протягом 2011 р., 48% респондентів підтвердили скоєння щодо них психічного або фізичного насильства з боку груп однолітків, а 42% зізналися, що аналогічних дій завдають компанії старших дітей.

Практичні працівники спостерігають, що неповнолітні злочинці здебільшого відрізнялися також і жорстоким поводженням із тваринами. Зниження порогу чутливості, бажання отримати насолоду від спостереження страждань «братів наших менших» є серйозним індикатором, що вказує на високу ймовірність повторення такої поведінки щодо людей.

Переважна більшість родин, в яких жили неповнолітні правопорушники, мала ворожу атмосферу: у них переважали брехня, лайки, безчинства, а матеріальний рівень та рівень культури й освіти батьків був низьким.

Великою проблемою до цього часу залишається створення державою гідних умов життєдіяльності дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування. Часто вони ще під час перебування в інтернатах стають жертвами сексуальної експлуатації та знущань сексуального характеру. Дуже гостро постає також проблема надання житла, а також працевлаштування цих категорій дітей.

Низка негативних факторів у системі загальноосвітньої школи і професійно-технічних закладів, які є найважливішими інститутами виховання дитини, можуть об’єктивно і суб’єктивно призводити до формування антисоціальної мотивації. До таких негативних факторів належать: відсутність індивідуального підходу до кожного учня як через обтяженість педагогічних працівників, так і низькі фахові здібності деяких із них; сприймання педагогами учнів та їх батьків як джерела отримання додаткового заробітку і внаслідок цього несправедливе оцінювання знань учнів (меркантильний або корупційний підхід); відсутність програм, розрахованих на неоднакові здібності дітей. Ці фактори багато в чому

пов’язані з приниженням ролі і місії вчителя в суспільстві, з відсутністю адекватного матеріального стимулювання його роботи.

Серйозно впливає на формування особистості дитини сфера проведення дозвілля. Що стосується неповнолітніх правопорушників, то саме беззмістовне, бездіяльне проведення вільного часу в групі однолітків або старших товаришів разом із пляшкою спиртного, цигарками призводить до того, що такий спосіб життя стає звичкою, потім формує відповідні потреби.

Потреба в самоствердженні за відсутності позитивних нахилів і відповідних можливостей призводить до негативних форм активності.

Велика кількість дітей, яких можна назвати дітьми вулиці, є тим сприятливим фактором, який збільшує їх втягнення у проституцію, насилля, вживання (розповсюдження) наркотиків, торгівлю людьми, трудову експлуатацію.

Особливою криміногенністю відзначаються приміські зони, де близькість до зразків матеріального успіху наштовхується на недостатність доступу до законних засобів його досягнення, що призводить до агресії, до формування сталих підліткових груп кримінальної спрямованості.

Макросередовище може негативно впливати на формування особистості дитини через засоби масової інформації. Інтенсивність інформаційних впливів збільшилася за короткий проміжок часу. Однак найбільш потужні джерела надання інформації (телебачення, газети, радіо, не кажучи вже про Інтернет) у тандемі з рекламними агенціями почали концентруватися на досить вульгарних, примітивних, часом жорстоких зразках масової культури. Деякі з них безпосередньо пропагують насильство, розбещеність. Оскільки для підліткового віку є характерним наслідування поведінки дорослих, то щоденне споглядання і сприйняття саме такої інформації багато в чому утворює перекручений світогляд дитини. На жаль, поки що державою фактично не контролюється продаж та масове вживання неповнолітніми алкогольних напоїв, а також тютюнопаління. Неефективно

використовуються запобіжні можливості окремих норм Закону України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р.

Причини й умови злочинності неповнолітніх більш детально виявляються через відповідні теорії, які набули поширення, перш за все, у зарубіжній кримінології.

Останнім часом все більше поширюються теорії, які акцентують увагу на таких процесах, як «включеність/виключеність» (inclusive/exclusive) як одного із джерел кримінальної та девіантної поведінки. Особи, які підпадають під категорію «виключені» — це ті, хто не має можливостей для нормального існування. Вони становлять соціальну базу різних негативних явищ (алкоголізм, наркотизм, проституція, жебрацтво та ін). «Виключені» є наслідком великої стратифікації суспільства. Якщо в європейських країнах співвідношення доходів найбідніших та найбагатших громадян становить один до шести, то в Україні, за даними ООН, один до 30. Виключення відбувається поступово, шляхом накопичення труднощів, розриву соціальних зв'язків, дискваліфікації, кризи ідентичності.

§3. Запобігання злочинності неповнолітніх

До заходів *загально-соціального* запобігання злочинності неповнолітніх належать дії, спрямовані на підвищення соціального захисту сімей з дітьми, збільшення матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам, реформування освітніх закладів, належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів. Вони націлені на зменшення протиріч і стабілізацію соціально-економічних, політичних, морально-психологічних, правових відносин у державі і суспільстві.

Значну запобіжну роль можуть виконувати школи, центри юнацької творчості, спортивні гуртки і секції, що організовують дозвілля підлітків. Слід звернути увагу на можливості громадських організацій (екологічних, просвітницьких) у протидії злочинності неповнолітніх. Великої ваги набуває виховання шанобливого ставлення до пам'яток культури, національних надбань українського народу.

5 березня 2009 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо виконання Конвенції ООН про права дитини», яка передбачає щорічну розробку заходів захисту. Слід зазначити, що зараз багато положень вітчизняного законодавства щодо прав дитини залишаються декларативними. Звітування перед Комітетом ООН з прав людини кожні 5 років щодо вжитих заходів захисту прав дитини повинно стати стимулом для всіх органів та установ у справах дітей для належної діяльності у цій сфері.

До *спеціально-кримінологічного* запобігання потрібно віднести дії (розраховані як на всіх неповнолітніх, так і на їх окремі групи), спрямовані на зменшення негативного впливу криміногенних чинників, а також заходи, скеровані на конкретних осіб з девіантною або злочинною поведінкою з метою недопущення виникнення антисуспільної мотивації.

Згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 2005 р. із подальшими змінами, суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх є такі державні органи: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту; служби у справах дітей, створені при органах місцевої виконавчої влади; відділи кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; притулки для дітей; служби у справах дітей; суди; приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

У 2007–2009 рр. в Україні діяла Комплексна програма профілактики правопорушень. У ній було визначено, що особлива увага приділятиметься запобіганню злочинності серед неповнолітніх. Передбачено було також розробку низки інформаційно-методичних матеріалів з питань запобігання дитячій бездоглядності, бродяжництву та жебрацтву, вживанню спиртних

напоїв, наркотичних засобів або психотропних речовин, а також побудову молодіжних центрів праці, діяльність яких була б спрямована на професійну орієнтацію і працевлаштування молоді. На жаль, після закінчення строку дії цієї програми, нічого не відомо щодо виконання її положень.

У цей час в Україні проходить етап реформування системи поводження з неповнолітніми правопорушниками і дітьми з девіантною поведінкою. Передбачається практичне втілення випробуваних часом і ефективних некаральних впливів на неповнолітню особу, яка вчинила злочин — пробації, відновлювальної юстиції, медіації (примирення), які є складовими системи ювенальної юстиції — тієї ланки судової системи, яка в демократичному світі опікується неповнолітніми в їхньому конфлікті із суспільством чи законом. Набагато краще в цій системі захищаються права неповнолітніх свідків та потерпілих від злочинів. Головною ж метою ювенальної юстиції є соціальна реабілітація неповнолітніх правопорушників.

Ювенальні судді уповноважені розглядати як кримінальні справи щодо неповнолітніх, так і цивільні (наприклад справи щодо встановлення опіки та піклування, позбавлення батьківських прав і т. ін.), а також справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, займатись профілактикою бродяжництва, бездоглядності серед дітей та підлітків.

На основі теорій злочинності неповнолітніх кримінологи, соціальні працівники, співробітники відповідних міністерств і відомств розробляють профілактичні програми. Вони розраховані як на окремі групи неповнолітніх, так і на конкретних осіб. Суб’єкти запобігання злочинності неповнолітніх, які, головним чином, займаються індивідуальним запобіганням злочинності, можуть застосовувати різні форми залучення окремих осіб до цих програм.

30 листопада 2011 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, де зазначається, що поширення дитячої бездоглядності, зокрема послаблення функцій сім'ї, зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій за місцем проживання призводять до збільшення кількості

правопорушень, учинених неповнолітніми та за їх участю, випадків утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Фахівці звертають увагу на наявний взаємозв'язок певних проблем у поведінці дітей у тих родинах, яким притаманні недостатні виховні навички батьків. Тому у всьому світі зростає кількість впроваджених освітніх профілактичних програм. Головна їх мета — поліпшення практичного виховання дітей, яке повинно призвести до покращення їхньої поведінки. Найефективнішими наразі є спеціальні уроки, коли батьків навчають навичкам переговорів щодо розв'язання конкретних проблем і конфліктних ситуацій у родині, вмінню уважно стежити за поведінкою своїх дітей, визначаючи час їх відсутності вдома, сфери інтересів, уподобань і коло друзів.

Інша категорія — програми запобігання злочинності неповнолітніх, *спрямовані на поліпшення молодіжного дозвілля.* Кримінологи вважають безцільне марнування часу і неструктуроване дозвілля неповнолітніх негативним чинником, який впливає на підвищення рівня злочинності. Навпаки, «свідоме» дозвілля може утримувати їх від делінквентних вчинків. Проте це дуже часто залежить від конкретних форм проведення вільного часу і, безперечно, не може бути панацеєю від делінквентності як такої. (Відомо, що чимало злочинів вчиняються заради розваги або бажання пережити «гострі відчуття».)

Програми поширення інформації про шкідливість вживання наркотиків здатні зачепити моральні і релігійні аспекти наркоманії або навіть викликати острах перед нагальною загрозою. Інші програми навчають долати тиск неформального ватажка або інших осіб, які прагнуть затягти підлітка у процес вживання наркотиків, вони орієнтують дітей на створення дружніх зв'язків з однодумцями тощо.

Велика кількість програм спрямована на позитивну зміну поведінки тих підлітків, імовірність перетворення яких на злочинців є досить високою. Це, насамперед, ті, хто вже «мав справу» з правоохоронними органами,

підлітки, чиї батьки або вони самі зловживають наркотиками чи алкоголем, діти, які втекли з дому внаслідок жорстокого поводження з ними, мають погані оцінки з двох або більше шкільних дисциплін, злісні прогульники уроків.

Школи є впливовим чинником запобігання злочинності неповнолітніх. Важливою є робота з особами, які в ранньому віці виявили агресивну поведінку, дезадаптацію або психопатологію. Друга складова — це реформа процесу навчання в тих школах, які не забезпечують належної соціалізації молоді.

Першочергової уваги потребує розробка і впровадження потужних національних програм антипропаганди тютюнопаління, вживання алкогольних напоїв, наркотиків, яких поки що немає в державі.

Один із напрямів запобігання злочинності неповнолітніх, який поки що недостатньо використовується, — підтримка позитивної та законослухняної поведінки дітей. Важливим є дотримання законодавчих норм, що регулюють захист дітей, а також створення належних механізмів їх забезпечення всіма суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх.

Питання та завдання для самоконтролю

1.Використовуючи статистичні дані, що містяться в «Єдиному звіті про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2013/2014 рр.», а також додаткову літературу, дайте кримінологічну характеристику злочинності неповнолітніх.

2. Назвіть основні психологічні риси неповнолітніх злочинців.

3. Наведіть приклади девіантної поведінки неповнолітніх, яка найчастіше передує злочину.

4. Розкрийте зміст основних факторів, що впливають на злочинність неповнолітніх.

5. Назвіть основні напрями запобігання злочинності неповнолітніх.

6. До якої роботи громадських організацій можливо залучати дітей, які входять у "групу ризику".

7. Розробіть проект місцевої програми, що буде спрямована на підтримку законослухняної поведінки дитини. Запропонуйте конкретні заходи з точки зору різних суб’єктів профілактики.

8. Які ви знаєте ефективні програми запобігання злочинності неповнолітніх в зарубіжних країнах?

Розділ 30. Злочинність жінок та її запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинності жінок

Жіноча злочинність являє собою сукупність злочинів, які вчиняються жінками, хоча у КК України передбачений тільки один склад злочину (ст. 117), спеціальним суб'єктом якого є тільки жінка (вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини). Жіноча злочинність — складова частина всієї злочинності і підкоряється її загальним закономірностям та змінам. Традиційне ж у кримінології відокремлення і вивчення жіночої злочинності обумовлено тим, що вона має певні особливості. Останні пов'язані як із біологічними, так і значною мірою із соціальними факторами, які, визначаючи місце жінки в суспільстві, відбиваються на формуванні її свідомості, обмежують коло її зовнішніх зв'язків і життєву активність, тип реагування на криміногенні прояви зовнішнього середовища.

Взагалі жіночій злочинності — порівняно з чоловічою — притаманні такі риси, як більша стабільність її кількісно-якісних показників, певна структурна одноманітність, менші агресивність, жорстокість, вандалізм тощо. Звичайно, історично змінюються со-ціальні умови, гострота реагування держави на недопустимі форми поведінки, у зв'язку з чим змінюється і кримінологічна характеристика жіночої злочинності.

Рівень жіночої злочинності значно нижчий за чоловічу і її питома вага у структурі злочинності в цілому становить приблизно 17 %. Має місце деяке зниження рівня жіночої злочинності: якщо у 1996 р. було виявлено близько 59 тис., у 2000 р. — 46 тис., у 2001 р. — понад 38,5 тис., у 2005 — 2006 рр. відповідно — 33 478 і 28 057, у 2007 р. — 27 256, 2011р. – біля 30,5 тис. жінок, які вчинили злочини. Зниження динаміки злочинності жінок пояснюється низкою обставин: скорочення населення, міграція, декриміналізація деяких злочинів та ін. Злочинність дівчат складає до 6 %.

Жіночій злочинності властиві *певні особливості*, зокрема, переважну частину в її структурі займають такі корисливі злочини, як крадіжка чужого майна, обман покупців та замовників, привласнення, розтрата майна або

заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Переважна більшість цих злочинів безпосередньо стосується тієї роботи, яку виконують жінки (промисловість, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут, освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, сільське господарство, підприємницька діяльність тощо).

Жінки дедалі впевненіше займають в управлінському апараті, державних установах і організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційних та адміністративно-господарських повноважень, що впливає на рівень, структуру і динаміку злочинності.

Насильницькі злочини не є характерними для жіночої злочинності і найчастіше вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Але останніми роками виявляється негативна тенденція до різкого зростання кількості жінок, які притягаються до кримінальної відповідальності за тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, корисливо-насильницькі злочини (грабіж, розбій), за злочини, пов'язані з наркотиками. І хоча питома вага цих злочинів у структурі жіночої злочинності поки що невелика, але за певних умов вона може збільшуватися.

В умовах соціально-економічних негараздів, які значною мірою впливають на соціально-психологічний стан сімейно-побутових відносин і виникнення сімейного неблагополуччя, зростають тяжкі насильницькі злочини в сім'ї. Мотивами вбивств і тяжких тілесних ушкоджень стають прагнення вирішити проблемні ситуації, конфлікти; помста, ревнощі, корисливість, страх тощо.

Жертвами сімейно-побутових злочинів стають подружжя, діти, сусіди, співмешканці, родичі, друзі та знайомі. За деякими спостереженнями, в організації вбивств родичів на замовлення, як це не дивно, «пріоритет» належить жінкам.

Жіночий злочинний професіоналізм характерний для таких видів злочинів, як крадіжка, шахрайство, створення або утримання місць розпусти і звідництва та інші. Жінки-злочинниці опановують нові кримінальні

професії: торгівля наркотичними засобами, торгівля людьми тощо. Рівень рецидиву злочинів серед жінок — до 10 %.

Питання про місце алкоголю в системі факторів, що мають помітний зв'язок зі структурою жіночої злочинності, є тепер особливо актуальним, оскільки в алкогольний полон потрапляють дедалі більше жінок. Характеризуючи вплив алкогольної обтяженості на види та форми злочинної поведінки, слід зазначити, що агресивні злочини невластиві жінкам-алкоголічкам.

Дослідженнями виявлена специфіка мотивів, які лежать у генезі кримінальної поведінки. Встановлено, що агресивно-хуліганські мотиви мають невелику питому вагу. Частка вбивств у групі злочинниць-алкоголічок нижча, ніж у злочинниць без таких ознак. Особливе місце серед вбивств при обтяжуючих обставинах, які вчиняють жінки-алкоголічки, посідає вбивство з корисливості. Цільова спрямованість вчинків таких злочинниць — це задоволення потреби в алкоголі. Майно, речі, коштовності йдуть на придбання алкогольних напоїв. Заради алкоголю вчиняються крадіжки, грабежі. Значну групу злочинів, які вчиняють жінки-алкоголічки, становлять крадіжки чужого майна. Тут характерним є ненасильницький спосіб заволодіння ним.

Після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі багато жінок стають соціально неадаптованими, особливо зараз (самотність, відсутність житла і роботи, сімейних і родинних зв'язків, надії на майбутнє). Наслідком цього є рецидив злочинів.

Вивчення особи жінки-злочинниці має важливе значення для пізнання причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі жіночої злочинності і забезпечують застосування відповідних попереджувальних заходів. Даній категорії осіб властиві як *деякі загальні* для всіх злочинців риси, *так і специфічні*, що виділяє їх з основної маси правопорушників. На думку дослідників, біологічні особливості жінок, обумовлюючи або в деяких випадках обмежуючи кількісні показники окремих видів злочинів, не

виступають головними у поясненні детермінації злочинів. І все ж не можна не враховувати те, що жінки виявляються, наприклад, менш захищеними психологічно від різних ускладнень в їхньому житті. Основну масу злочинниць, які перебувають у місцях позбавлення волі, становлять жінки віком від 20 до 40 років, що пов'язано зі зміною соціального статусу жінок, їх соціальною незахищеністю, безробіттям, посадовим становищем та становищем у сім'ї. Понад третина жінок одружені, інші — незаміжні або вдови. Для жінок-злочинниць характерна середня і середня спеціальна освіта. Зростає кількість злочинниць, які мають вищу освіту. Освітній рівень жінок завжди був вищий за такий у чоловіків, що взагалі характерно для населення нашої країни.

Переважна більшість жінок працездатні. Серед них робітниці і працівниці у галузі сільського господарства становлять близько половини; незначною є кількість службовців і тих, хто навчаються. Збільшується група злочинниць, які працюють у сфері підприємницької діяльності.

Серед засуджених збільшується частка іноземок і осіб без громадянства, що пояснюється, зокрема, незаконним проникненням емігрантів в Україну.

Що стосується *кримінально-правових рис* засуджених жінок, то частка раніше судимих становить переважну більшість. Спеціальний рецидив найбільш поширений серед жінок-алкоголічок. Переважній більшості засуджених призначено покарання у вигляді позбавлення волі від одного до п'яти років.

Одними з найбільш поширених *морально-психологічних рис* жінок-злочинниць є алкогольна і наркотична залежність, дезадаптованість. Аналіз рецидивної злочинності жінок-алкоголічок і наркоманок свідчить про те, що під впливом алкоголю і наркотиків зростає кількість судимостей, настає соціальна деградація особи, формується стійка психологія паразитизму, яка веде до нових злочинів. Більшість із засуджених, особливо неодноразово, втрачають зв'язок із сім'єю, дітьми, роботою, не мають житла, взагалі засобів до існування. Соціальна доля жінки-злочинниці є драматичною.

§2. Причини та умови жіночої злочинності

Кримінологічна характеристика жіночої злочинності, її помітні істотні відмінності від чоловічої свідчать про вплив на них явищ біологічного характеру. Щодо ролі біологічних факторів у формуванні особистості людини, в тому числі особи злочинця, висловлюються різні думки. Тому природною є постановка проблеми біологічної відмінності жіночої злочинності від чоловічої. Ще у XIX ст. представники соціологічної школи у кримінології пояснювали менші злочинні прояви у жінок як їх фізичною слабкістю, так і відчуженням від громадського життя, замкненістю у колі сімейних обов'язків. Ясна річ, фізичні можливості для реалізації наміру вчинення, наприклад, насильницького злочину в жінки, як правило, більш обмежені порівняно з чоловіком. У ході сімейно-побутових чи іншої природи суперечностей жінка звичайно не може завдати чоловікові істотної шкоди. Але в той же час не слід забувати про те, що для жінок типовим є вчинення злочинів із заздалегідь обдуманим наміром. Давно було зазначено, що заздалегідь обдумане вбивство припускає відсутність боротьби з боку жертви і тому воно більш легке для фізично слабкішої статі. Що стосується вчинення корисливих злочинів жінками, то тут фізичні можливості істотної ролі не відіграють.

Певне відокремлення жінки від інтенсивного соціального життя, без сумніву, стимулює зростання жіночої злочинності. Але тенденція до подальшої емансипації жінки, більш активна її участь у матеріальному і духовному процесі життєдіяльності ведуть до со-ціального «перероблення» жіночої природи, деформації і деморалізації її особи. Жінка стає більш схильною вирішувати життєві проблеми шляхом вчинення злочину.

Прихильники антропологічної школи у кримінології наполягали на тому, що відмінність кримінологічних показників жіночої і чоловічої злочинності обумовлена генетичною природою жінки, певною мірою «біологічною її недорозвиненістю». Зараз, мабуть, ніхто не заперечує, що біологічні і психічні властивості жінки відіграють певну роль у формуванні її

особистості. Більшість сучасних дослідників схильні стверджувати, що особистість — це соціально-біологічний продукт епохи. Особистість людини постій-но формується (вдосконалюється або деградує) під впливом біологічних, психологічних і соціальних обставин. Суспільство, щоправда, контролює головним чином соціальні реагування людини на зовнішні подразники і віддає пріоритет у причинному комплексі жіночої злочинності соціальним факторам. Дійсно, злочинна поведінка жінки, як і її правомірна поведінка, визначена наперед зрештою не її біологічною статтю, а соціальними умовами. Наше життя зовсім недосконале і сприяє не тільки законослухняній поведінці. Як показують численні приклади, жінка все більше засвоює ті форми суспільної поведінки, котрі раніше були прерогативою чоловіків. Негативні стандарти поведінки, характерні для злочинців-чоловіків (зловживання спиртними напоями, наркотиками, паразитизм, аморальність, бездуховність тощо), стають дедалі частіше притаманними і жінці-злочинниці.

Отже, *біологічні особливості жінок* (порівняно з чоловіками), визначаючи або у деяких випадках і обмежуючи кількісно-якісні показники окремих видів злочинів, самі по собі не виступають як причина їх вчинення. Розглядати феномен жіночої злочинності, як і її малопоширеність, тільки крізь призму її біологічної обумовленості навряд чи правильно. Це мало що дає для її розуміння і для організації боротьби з цим негативним явищем.

Що стосується природжених або набутих з часом — різних за природою — тілесних і духовних вад, спадкових аномалій і хвороб, деяких акцентуацій особистості, то вони, зрозуміло, обтяжують формування і пристосування до життя особи взагалі і жінки зокрема. Але й вони у більшості самостійно теж не можуть бути «володарями» вибору варіантів її поведінки. Поєднані з несприятливими соціальними умовами виховання та існування, ці аномалії сприяють формуванню таких сталих рис і уявлень особи, які у конкретній ситуації визначають вибір злочинного шляху задоволення потреб і досягнення життєвої мети. Походження жінок-садисток,

жорстоких вбивць, особливо небезпечних рецидивісток, свідомість яких знаходиться десь на межі неосудності, є все ж рідким явищем, хоча випадки такі трапляються. Але це винятки.

У кримінологічній літературі зазначається, що *головними негативними явищами, з якими пов'язана жіноча злочинність та її різновиди*, є:

– зростання напруженості у суспільстві, конфліктності і ворожнечі між людьми;

– поширення таких явищ, як пияцтво, алкоголізм, аморальність, наркоманія, психопатія, проституція, бродяжництво, жебрацтво тощо;

– істотне послаблення основних соціальних інститутів і у першу чергу сім'ї;

– більш інтенсивна участь жінок у суспільному виробництві.

Несприятлива соціально-економічна обстановка в Україні спричинила погіршення морально-психологічного стану суспільства. Жінки набагато вразливіші до цих змін, які безпосередньо негативно впливають на виробничу і сімейно-побутову сфери. Апатія, нігілізм, цинізм, втрата віри у майбутнє превалюють у свідомості більшості людей, сприяють зростанню ворожнечі, обману, користолюбства, виникнення гострих криміногенних ситуацій. Буття і свідомість співвідносяться тут у діалектичній єдності.

Споживацтво, інфантильність, аморалізм, проституція, бродяжництво, жебрацтво, психічні і соматичні захворювання та інші негативні явища, на жаль, все більше уражають жінку. Багато жінок-злочинниць вчинили злочини у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. У країні зафіксований факт зростання поширення наркотиків та збільшення кількості їх споживачів. Наркоманки без певних занять створюють велику криміногенну небезпечність, оскільки для задоволення своїх потреб вони не мають інших засобів, крім проституції і злочину. Більше половини з них — це особи, які не працюють і не навчаються.

Кримінологічні дослідження свідчать про те, що поєднання негативних соціальних рис характеру з нервово-психічними захворюваннями (у межах

осудності) ускладнюють соціальну адаптацію і можуть сприяти вчиненню злочинів.

Сім'я, сімейно-шлюбні, сімейно-побутові відносини посідають важливе місце у житті жі-нок. Сім'я глибоко впливає на формування особи жінки, її як позитивної, так і негативної поведінки. У злочинниць чітко простежується зв'язок між сімейним неблагополуччям і антисуспільними проявами. Сімейне неблагополуччя виявляється перш за все у поєднанні таких обставин, як деформація сімейних зв'язків і стосунків; низький культурний, загальноосвітний і професійний рівень; примітивне коло інтересів, які нерідко стають домінуючими і переходять в антисуспільні; викривлення моральних і правових поглядів тощо. Деякі дослідження свідчать про високу спадковість антисоціальних властивостей. Існує причинна залежність між сі-мейним неблагополуччям і характеристикою особи майбутніх правопорушниць і злочинниць. Деякі з них у 16–17 років мають тільки кілька класів освіти або лише в колонії навчилися читати.

Насильство у сім'ї притаманне не тільки низьким соціальним верствам населення. Воно має місце і у так званих благополучних сім'ях. Страх перед самітністю, економічна незахищеність — причини того, що сімейне насильство залишається латентним, безкарним, тривалий час і спонукають жінку до насильницької дії.

Міцність і стабільність сімейно-побутової сфери є обставинами впливу позитивного характеру на напрям думок і поведінки жінки. Порушення у цій сфері, послаблення контролю, втрата нею регулю-ючих функцій, сімейний дискомфорт негативно впливають на жінку і ведуть до зміни її ролі і обов'язків у сім'ї. Сьогодні в Україні кожна десята жінка не має сім'ї і живе самотньою; значна частина розлучених або удови. Майже половина неодружених жінок, які живуть окремо від родичів, — віком до 30 років. Третина самотніх жінок мають вік 30–49 ро-ків. Такі порушення демографічної структури складу жінок неминуче відображаються на багатьох інших соціальних явищах, у тому числі і на жіночій злочинності. Кримінологи

давно зауважили, що злочинна діяльність жінки обумовлюється її найближчим оточенням, особливо близькими їй чоловіками. У бізнесі жінки дуже залежать від них.

Розпад сім'ї, особливо після засудження жінки до позбавлення волі, — це особиста трагедія, яка часто веде до десоціалізації і де-градації жінки. Психічні стереотипи, соціальні зв'язки жінок руйнуються швидше і глибше, ніж у чоловіків. Утрата життєвих стимулів, невіра у краще майбутнє, справедливість, добро призводять до продовження злочинної діяльності.

Емансипація, поступове втілення у життя демократичних принципів та деякі інші соціальні обставини сприяли більш активній участі жінок у виробництві і громадському житті. Як вже зазначалося, у багатьох галузях народного господарства, науки, охорони здоров'я, мистецтва, культури, освіти тощо жінки становлять більшість працюючих. Немало жінок обіймають різні керівні посади, займаються підприємництвом і бізнесом.

Відомо, що соціалізація людини здійснюється через засвоєння нею певних законів, моральних вимог, системи цінностей. В основу певної системи цінностей, з якою зіткнулася сучасна жінка, покладені гроші, особиста вигода, збагачення за будь-яку ціну тощо. Хабарництво, крадіжки, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, шахрайство з фінансовими ресурсами, корупція стали нормою життя. За цих несприятливих соціально-економічних і психологічних умов виникає безліч криміногенних ситуацій, у яких — зі своєї чи чужої волі — опиняються працюючі на різних посадах жінки. Орієнтація на егоїстично-споживацькі цінності, скрутне матеріальне становище, тривога за майбутнє сім'ї, мінливі перипетії бізнесу, мотиви престижу, бажання розбагатіти, позбавитися обов'язків породжують і сприяють зростанню корисливої, корисливо-насильницької і насильницької злочинності.

Разом з тим багато жінок виконують тяжку і малокваліфіковану роботу. Непрестижність праці, відсутність належної освіти і кваліфі-кації, недостатній інтелектуальний рівень, соціальна безперспективність, сімейно-

побутові негаразди тощо негативно впливають на фізичний і психічний стан жінок. За даними деяких кримінологічних досліджень, більша частина жінок-бродяг раніше були зайняті на тяжких, малокваліфікованих роботах, а п'ята частина жінок, засуджених до позбавлення волі, не мали взагалі будь-якої кваліфікації.

Малозабезпеченість і незабезпеченість сімей, члени яких і самі часто є безробітними, стають провокуючим приводом до вчинення злочинів. Високий рівень поінформованості про наявність престижних речей і коштовностей входить у суперечність з можливістю їх законного придбання. Ця суперечність нерідко вирішується шляхом вчинення корисливих злочинів (крадіжки, шахрайство тощо).

Слід підкреслити: не сама по собі історично обумовлена тенденція більш активної участі жінок у суспільному житті породжує і сприяє зростанню жіночої злочинності. Визначальними при вчиненні злочинів виступають соціальні суперечності і поєднані з ними негативні явища та процеси.

Злочинність жінок обумовлюється: 1) пропагандою у засобах масової інформації культу грошей, багатства, насильства, жорстокості, сексуальної свободи, романтизації злочинного світу; 2) недоглядами в роботі суб'єктів боротьби зі злочинністю; 3) недоліками роботи в системі пенітенціарних установ тощо. За статистичними даними, частина злочинів учиняється саме внаслідок негативного впливу.

§3. Запобігання жіночій злочинності

Запобігання жіночій злочинності — невід'ємна частина системи запобігання злочинності взагалі. Вона також здійснюється на двох рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному.

Загальносоціальне запобігання жіночій злочинності — це завдання соціально-економічної та політичної систем країни вжити обґрунтованих, ефективних, комплексних, конкретних, реальних за часом заходів щодо вдосконалення тих відносин, які стосуються проблеми становища жінки у нашому суспільстві.

Спеціально-кримінологічне запобігання жіночій злочинності складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення злочинів та їх припинення.

Кримінологічна профілактика злочинів. Важлива роль у радикальному зниженні жіночої злочинності належить передбаченню і своєчасному випередженню виникнення і поширення криміногенних явищ, які можуть детермінувати або детермінують злочинність жінок. Профілактика випередження включає широкий комплекс заходів: соціально-економічних (забезпечення жінки роботою і заробітною платою, підвищення її освіти і кваліфікації, допомога сім'ї тощо); ідеологічних (захист моральності, гідності і честі жінки, поліпшення адаптаційних можливостей тих, хто відбуває покарання у місцях позбавлення волі, боротьба з кримінальною субкультурою тощо); соціально-виховних, які перешкоджають виникненню, поширенню і рецидиву криміногенних явищ зовнішньо-го середовища, де відбувається фізична і моральна деформація жінки (рання сексуальна деморалізація, розпад сім'ї, позашлюбна народжуваність, відмова від виховання дітей, розумова відсталість та ін.); лікувально-профілактичних (наприклад, рання діагностика та виправлення різних психічних аномалій, психопатій, вдосконалення системи соціально-трудової адаптації жінок з такими відхиленнями психіки, патронаж тощо). Слід зазначити, що проведення кримінологічної профілактики випередження жіночої злочинності потребує значних матеріальних та інших ресурсних витрат.

Ще багато негативних суспільних явищ у сучасному житті не можуть бути усунуті тими заходами, які є зараз у розпорядженні суспільства. Це реальний факт і на нього необхідно зважати. Єдино можливий засіб профілактичного впливу на такі явища — обмеження їх криміногенного впливу. Обмеження криміногенного сімейного неблагополуччя, віктимності, кримінальної субкультури, пияцтва, наркоманії, бездоглядності дітей, бродяжництва, жебрацтва — шлях до скорочення злочинності жінок.

За сучасних умов важливого значення набувають питання усунення детермінант злочинної поведінки жінок. До речі, суспільство не може похвалитися успішним знищенням найбільш поширених негативних явищ, що супроводжують людство. Навпаки, все більше жінок уражаються цими антисуспільними явищами.

Криміногенні явища, що детермінують жіночу злочинність, як відомо, розрізняються залежно від соціального рівня суспільних відносин: від недоліків, пов'язаних з порушеннями у сімейно-побутовій сфері конкретних осіб чи груп населення, до криміногенних явищ і процесів, що охоплюють значний прошарок населення.

Отже, компетентні органи повинні максимально конкретизувати заходи щодо профілактики криміногенних явищ у певні строки. Невдачі у проведенні профілактики злочинів, які вчиняють жінки, можуть свідчити як про неадекватність використання засобів, так і про неналежний для цього час. Надати допомогу жінкам, які відбувають строк позбавлення волі, або тим, що вже відбули покарання, або конкретним неблагополучним сім'ям набагато легше, ніж, наприклад, підвищити соціальний контроль за виконанням жінками їх сімейних ролей чи усунути серед них пияцтво, наркоманію, проституцію тощо. Тому напрями запобігання злочинності взагалі потребують розроблення цільових програм щодо запобігання саме жіночій злочинності.

Профілактика захисту ставить за мету створення достатнього захисту і безпеки матеріальних цінностей і особи, а також зовнішні перешкоди для такого посягання (наприклад, введення особливого порядку придбання і реалізації цінностей, усунення віктимного стану певних осіб, негайне реагування на насильство в сім'ї тощо).

Відвернення злочинів. Головне завдання відвернення злочинів полягає в тому, щоб не допустити їх вчинення з боку певних осіб чи груп, у яких виник чи є вже сталим намір на вчинення злочину, або їх поведінка свідчить про можливість такого розвитку подій. Це стосується перш за все тих жінок,

у яких склалася несприятлива конкретна життєва ситуація в сім'ї чи на виробництві, або які ведуть аморальний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, наркотиками тощо. Крім того, ефект запобігання злочинам може дати тяжка, але необхідна робота з жінками-рецидивістками, бродягами, проститутками та ін. Індивідуальна робота щодо запобігання злочинам з боку жінок по суті не відрізняється від такої ж діяльності серед чоловіків — потенційних злочинців, але й тут є своя специфіка. Робота щодо відвернення жіночої злочинності повинна охоплювати ті сфери життєдіяльності жінок, які формують їх негативні риси і найчастіше викликають намір вчинити злочин. Це сім'я, побут, виробництво. Заходи протидії злочинній мотивації складаються із заходів переорієнтації антисуспільної установки, тобто створення та підтримання на належному рівні спеціальних економічних і соціально-психологічних програм, які розраховані на те, щоб жінка у соціальній групі одержувала б більш-менш повне задоволення необхідних для нормальної життєдіяльності потреб, і заходів активної протидії. Мета останніх — активно протидіяти криміногенній обстановці, ситуаціям, створювати такі умови, які б усували або обмежували поширення тієї чи іншої злочинної мотивації. До заходів індивідуального запобігання злочинам можна віднести заходи переконання, примусу, застереження, допомоги. Ці заходи досить різноманітні і для їх здійснення повинні залучатися різні суб'єкти запобігання злочинності.

Припинення злочинів. Для запобігання незакінченим злочинам можуть використовуватися заходи спонукання, обережності або активного втручання. Заходи спонукання здійснюються з метою досягнення добровільної відмови від продовження злочинної діяльності (своєчасне виявлення розпочатої злочинної діяльності, спонукання винних до добровільної відмови, проведення органами внутрішніх справ різних оперативних заходів щодо виявлення антигромадських елементів, пропаганда законодавства про добровільну відмову, усунення умов, які безпосередньо сприяють вчиненню злочину, та ін.). Заходи обережності застосовуються для

того, щоб створити умови, які виключають саму можливість чи перешкоджають продовженню розпочатої злочинної діяльності (наприклад, посилення патрулювання громадських місць, зміна режиму роботи особи, виклик до міліції з поясненням причин антигромадської поведінки, вирішення міжособистістних стосунків мирним шляхом тощо). Заходи активного втручання — це оперативна робота відповідних державних органів і громадських організацій щодо припинення розпочатого злочину, який не встигли попередити (затримання під час вчинення незаконних дій, притягнення жінок до кримінальної відповідальності за інші закінчені посягання, арешт та ін.).

Зрозуміло, що ефективність заходів припинення злочинів, які вчиняють жінки, потребує наявності добротної оперативної інформації, технічної оснащеності і професіоналізму співробітників правоохоронних органів і громадських формувань.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Виявіть з використанням опублікованих статистичних даних особливості кількісно-якісних показників жіночої злочинності.
2. Які криміногенні явища впливають на жіночу злочинність?
3. Що характерно для особи жінки-злочинця?
4. Чим пояснюється той факт, що у структурі жіночої злочинності відбуваються негативні зміни?
5. Назвіть спеціально-кримінологічні заходи запобігання жіночій злочинності.

Розділ 31. Рецидивна злочинність та її запобігання

§1. Поняття та кримінологічна характеристика рецидивної злочинності

Кримінологічне поняття «рецидивна злочинність» тісно пов'язане з кримінально-правовим поняттям «рецидив злочину». Термін «рецидив» походить від латинського слова recidivus і означає те, що повертається, повторюється, тобто повторний прояв чогось. У статті 34 КК України рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин. Такий рецидив дістав назву легального. Залежно від характеру і місця вчинених особою злочинів, кількості судимостей у злочинця, ступеня суспільної небезпечності злочинів, що входять до рецидиву, легальний рецидив класифікується за такими видами: загальний і спеціальний рецидив, простий і складний (багаторазовий), пенітенціарний.

Розгляд рецидивної злочинності як єдиного цілого передбачає необхідність виявлення її загальних кількісно-якісних показників. За де-якими даними, кількість злочинів, учинених особами, які раніше вже вчинили злочини, зросла у 1973–1998 рр. більш ніж у 2,8 разу. У 1995–1998 рр. питома вага рецидиву до кількості розслідуваних кримінальних справ становила у середньому близько 19 %. Що стосується абсолютних показників рівня рецидивної злочинності, то щорічно реєструється від 60 тис. до 80 тис. повторних злочинів. За даними кримінально-правової статистики, рівень рецидиву становив у 2000 р. майже 80 тис., у 2001 р. — понад 70 тис., у 2005 р. — майже 75 тис., а у 2006 р. — понад 68 тис., у 2007 р. — більше 74 тисяч, 2010-2011рр. – відповідно 96830 і 147585, 2013р. – 50522. З урахуванням латентної злочинності можна припустити, що дійсний рівень рецидивної злочинності в Україні є вищим за наведені дані.

Аналіз структури рецидивної злочинності та її змін також свід-чить про негативні тенденції: зростання у цілому тяжких, особливо тяжких насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів, крадіжок, у тому числі із

квартир, хуліганств. Узагалі в Україні кожний четвертий злочин вчиняється особами з кримінальним минулим і майже кожен другий злочин є тяжким або особливо тяжким. У структурі рецидивної злочинності «лідирують» корислива насильницька і корислива злочинність, і це пояснюється тим, що більшість рецидивістів орієнтуються на ті злочини, вчинення яких приносить швидку наживу. Найбільш незахищеними і кримінально доступними стали квартири громадян, крадіжки з яких та розбійні напади на які стали загальним лихом в Україні. Разом з тим у середньому кожний десятий злочин припадає на крадіжки майна із магазинів, фірм, баз, складів, інших приміщень. Як свідчить практика, зграї рецидивістів, які часто формуються ще у місцях позбавлення волі, тривалий час безкарно обкрадають сільські магазини, корівники, птахоферми тощо.

За кримінологічними дослідженнями, почастішали випадки рецидивних злочинів, учинених у групі. На факт підвищення профе-сіоналізму і організованості рецидивних угруповань вказують і кримінологи країн СНД (Росії, Білорусі). Деяке зниження групового рецидивізму в Україні може свідчити не про дійсне його зменшення, а про підвищення рівня організованості і захищеності злочинних груп від їх виявлення і покарання.

Переважна більшість рецидивістів — чоловіки. Кількість жінок серед рецидивістів невелика. Серед тих, хто раніше вчинив злочин по лінії карного розшуку, певна частина рецидивістів має три і більше судимостей; значна частина рецидивістів перебувала під адміністративним наглядом. Але не всі, навіть неоднократні, рецидивісти стають «авторитетами», лідерами злочинних груп, «блатними» і засвоюють, як зазначається в літературі, риси професійних злочинців.

З числа чоловіків і жінок шлюбного віку помітно більше несімейних. Сім'ї у засуджених до позбавлення волі, особливо жінок, часто розпадаються (приблизно кожна третя), а фактичні шлюбні відносини підтримуються десь у половини засуджених.

Дослідження особи рецидивістів минулих років і сучасності свідчать про те, що загальними їх рисами є соціальна дезорганізація, соціопатія, відчуження від людських цінностей, перекручені уявлення про нормальні людські стосунки, моральна занедбаність, алкоголізація, наркотизація, імпульсивність, конфліктність. Це в основному рецидивісти старшого покоління, неоднократні «від-сидки» яких довершують портрет патологічної, аморальної, хро-нічно хворої соматично і психічно, асоціальної людини. З досягненням 45–50-річного віку «кар'єра» рецидивістів, як правило, завершується, їх злочинність набуває примітивного, часто ситуативного характеру, поєднується із здобуванням коштів на спиртні напої, наркотики. Багато рецидивістів не мають постійного місця проживання, засобів до існування, позитивних соціальних зв'язків, сім'ї тощо. Особливо драматичною є доля жінок-рецидивісток, ресоціалізація яких проблематична.

З точки зору соціальної оцінки одержані при дослідженні рецидивістів дані дозволяють зробити висновок про те, що цих людей характеризує чітко виражена антисуспільна установка особи. Со-ціальний зміст цієї установки становить наявність у свідомості і поведінці рецидивістів таких усвідомлених антисуспільних поглядів і звичок, як корисливі і паразитичні прагнення, зневажливе ставлення до людей і суспільного ладу, небажання виправлення і адаптації.

Типові загальні і специфічні кримінологічні риси особи злочинців-рецидивістів дозволяють групувати цих осіб. За типом стійкості і спрямованості антисуспільної установки у кримінологічній теорії розрізняють три основних типи рецидивістів.

Рецидивісти антисуспільного типу. Цю групу становлять найбільш небезпечні, кримінально активні, злісні злочинці. До них можна віднести особливо небезпечних рецидивістів, неоднократних рецидивістів, рецидивістів-гастролерів, лідерів кримінального середовища, «злодіїв у законі», злочинних «авторитетів», «блатних».

Рецидивісти ситуативного типу. Для даної групи характерним є рецидив злочинів залежно від криміногенної ситуації, під значним впливом якої і вчиняється новий злочин. Зазначеному типу рецидивістів притаманні нестійкість ставлення до соціальних цін-ностей, відсутність більш-менш сталих моральних принципів, примітивність поглядів, імпульсивність реакцій тощо. До цієї групи належать рецидивісти, які вчиняють різнорідні злочини, рецидивісти-неповнолітні та ін.

Рецидивісти асоціального (деградованого) типу. Характерним для цієї групи є тип особи з фактичним розпадом особистості. У таких осіб відмічаються втрата основних життєвих позицій, сус-пільно корисних зв'язків, глибока соціальна дезадаптація, що є наслідком зловживання алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами, психічних відхилень, тяжких хронічних соматичних захворювань. Через похилий вік і тривале перебування у місцях позбавлення волі, примітивізм потреб та інтересів, фізичну неспроможність вчиняти складні за задумом злочини такі особи вчиняють дезадаптивні злочини — дрібні крадіжки, хуліганство тощо.

Таким чином, стан рецидивної злочинності в Україні в період соціально-економічного і політичного реформування можна оцінити як несприятливий. Він погіршується внаслідок дуже повільного зниження первинної злочинності.

§2. Причини та умови рецидивної злочинності

Рецидивна злочинність визначається наперед загальними причинами та умовами, що породжують і сприяють їй, і специфічними причинами та умовами, пов'язаними з обставинами вчинення першого злочину, процесом виконання покарання, умовами постпенітенціарного періоду, які впливають на вчинення саме повторних злочинів.

Отже, причини та умови рецидивної злочинності — це комплекс взаємодіючих детермінант, пов'язаних з несприятливим зовнішнім середовищем і особою злочинця, які обумовлюють продовження злочинної діяльності.

Специфічні причини та умови (детермінанти) рецидивної злочинності можна поділити на три групи:

– детермінанти, пов’язані з першою судимістю, першим вчиненням злочину особою;

– детермінанти, обумовлені процесом відбування покарання, особливо покарання у вигляді позбавлення волі;

– детермінанти, які впливають на постпенітенціарну адаптацію.

Детермінанти, пов’язані з першим засудженням, першим вчиненням злочину, загальні і для первинних, і для повторних злочинів. Соціально-економічні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив найближчого оточення, засобів масової інформації, соціально-психологічні передумови становлення особи (нахили, темперамент, психічні хвороби і аномалії, криміногенні акцентуації тощо), конкретні життєві ситуації — усе це формує особу з її системою установок і особливостями характеру. Взаємо--зв’язок цих факторів виступає безпосередньою причиною будь-якого умисного злочину, в тому числі й рецидивних злочинів.

Вплив на рецидив злочинів другої групи детермінант, які пов’язані з негативними явищами у процесі відбування покарання у вигляді позбавлення волі, відомий. Позбавлення волі характеризується моральними, психологічними та матеріальними збитками для засудженого, внаслідок чого принижується його соціальна цінність і підвищується відчуження особи від суспільства. У колоніях перебувають переважно працездатні молоді люди. Близько половини засуджених мають вік до 30 років. Після 5–7 років безперервного перебування у переповнених виправних установах настають необоротні зміни психіки. Понад третина тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення послаблених чи зруйнованих пристосувальних механізмів. За відсутності такої допомоги вони поповнюють ряди рецидивістів. Жінки, засуджені на тривалий строк ув’язнення, у своїй більшості втрачають віру в себе, для них вирок означає проведення у місцях позбавлення волі найбільш активного періоду життя. Не маючи надії на

дострокове звільнення, ці особи поступово деградують як у соціально-моральному відношенні, так і щодо додержання вимог режиму відбування покарання. У них поступово розпадаються сім'ї, втрачаються соціально важливі зв'язки, руйнується особистість.

Теоретично головне призначення режиму відбування покарання — це виховний вплив на засуджених, а примусова регламентація їх способу життя привчає засуджених до порядку, свідомого додержання встановлених правил поведінки, дисциплінує їх, виховує потребу до праці, повагу до закону, правил співіснування, почуття колективізму та інші позитивні якості. Подібні вимоги режиму дозволяють припустити, що режим створює можливості для виявлення, формування та розвитку позитивного потенціалу особи. Дійсність, однак, відкидає ці сподівання, хоча позитивні приклади були (колонія А. Макаренка, експерименти у Швеції, деяких штатах США). Але через те що все в місцях позбавлення волі спрямоване на жорстке регламентування життя людини до дрібниць і тим самим убиває в неї потяг до творчості, у засуджених прокидається усвідомлений або стихійний протест проти задушливих умов. Слід враховувати також існування неофіційних правил кримінальної субкультури, яка протистоїть режиму. Таким чином, ізольованість людини від нормального суспільства призводить до криміногенних наслідків, зокрема до рецидиву злочинів. Недарма склалася думка, що «тюрма — школа злочинності», «наші тюрми є головним джерелом епідемії злочинності», «рецидив має переважно пенітенціарну природу», «чим раніше людина вчиняє злочин, за який її поміщують у місця позбавлення волі, тим імовірніше, що вона знову вчинить злочин» тощо. Із загальної кількості осіб, які щороку засуджуються в Україні до позбавлення волі, більше половини раніше вже відбували покарання.

Третя група детермінант рецидивної злочинності залежить від попередніх груп причин та умов і безпосередньо випливає із складної для вирішення проблеми соціальної адаптації звільнених із місць позбавлення

волі, розв’язання питань їх працевлаштування, побуту, реабілітації, контролю, допомоги.

Головна мета соціальної адаптації — ресоціалізація особи. Під ресоціалізацією розуміють процес виправлення засуджених, формування у них законослухняної поведінки, стимулювання людини на вироблення таких життєвих установок, які відповідають соціальним нормам. Цей процес, як уже було показано, при виконанні покарання ще має багато негативних рис і наслідків. Істотні недоліки характеризують його і після звільнення засудженого з місць позбавлення волі. Практика свідчить про те, що десоціалізована особа майже не піддається ресоціалізації. Як показали дослідження минулих років, більше половини звільнених від покарання не змогли і не бажали адаптуватися до трудових колективів внаслідок того, що не подолали надто високих, на їх думку, вимог колективу щодо дисципліни праці, правил співіснування, професіо-налізму, освіти, норм поведінки, бар’єру відчуження членів колективу, конфліктів, які виникали у колективі через їх появу, тощо.

Особливо гостро питання працевлаштування постало сьогодні, і проблеми, з ним пов’язані, ще більше поглибилися. В умовах ринкових відносин зникла та опіка над засудженими, що була характерна для 70–80-х років XX ст. Відсутність можливості працевлаштуватися, справжньої допомоги з боку держави, декваліфікованість, руйнування сімейних відносин, хронічні хвороби, часто — втрата місця проживання та інші негаразди є детермінантами рецидивної злочинності.

Повторному вчиненню злочинів сприяють недоліки, пов’язані з системою контролю за поведінкою тих, хто відбув покарання, з боку органів внутрішніх справ, які здійснюють профілактичний і адміністративний нагляд. Не виключено, що велика завантаженість співробітників органів внутрішніх справ, особливо дільничних інспекторів міліції, роботою з небезпечним контингентом, від-сутність належної допомоги з боку місцевих органів влади та інші недоліки впливають на якість

і результативність профілактичного і адміністративного контролю та нагляду і ведуть до повторної злочинності.

Має місце недостатня робота й інших суб'єктів запобігання рецидивної злочинності, права та обов'язки яких щодо контролю за особами, звільненими від відбування покарання, зазначені у статтях 160-166 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Перелічені групи детермінант, безперечно, створюють умови рецидивної злочинності, але вони не виключають суб'єктивного фактора — людину. Становлення рецидивістів на злочинний шлях залежить від них самих. Не слід робити із рецидивістів тільки жертв соціальних обставин або недоглядів у діяльності відповідних державних органів та громадських організацій. Багато з них вчиняють злочини повторно не випадково, не ситуативно, а свідомо, звично, наполегливо. Прикладів тому безліч.

§3. Запобігання рецидивній злочинності

Рецидивна злочинність — складне явище, що (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності і не може бути викорінене в найближчі часи. Максимум можливого у боротьбі з нею — зменшення її до певних розмірів, утримання на контрольованому рівні, здійснення ефективного контролю з боку суспільства за її станом та заходами боротьби з нею. Основне завдання протидії рецидивній злочинності зводиться до необхідності довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею. Для ефективної боротьби зі злочинністю взагалі і рецидивом зокрема потрібні не тільки каральні, а й запобіжні заходи, спеціальне реформування, у тому числі і реформи у пенітенціарній сфері. Ці заходи мають бути спрямовані на вдосконалення суспільних відносин з метою створення всіх необхідних політичних, економічних і соціальних умов для задоволення духовних і матеріальних інтересів людини та кожної сім'ї. Все це сприяє, як свідчить вітчизняний досвід, поступовому усуненню негативних явищ і процесів, що породжують, відновлюють рецидивну злочинність і впливають на її зростання.

Спеціально-кримінологічне запобігання рецидивній злочинності — це безпосередня протидія причинам і умовам, що її породжують або їй сприяють, формують сталу антисуспільну, деструктивну установку в злочинців, послаблюють контроль над їх свідомою поведінкою, провокують повторні злочинні прояви, а також запобігання і припинення на будь-якій стадії розпочатого злочину і ресоціалізація та адаптація осіб, що відбули покарання. Воно складається з таких трьох головних напрямів протидії рецидиву: кримінологічної профілактики, відвернення і припинення.

Кримінологічна профілактика — це головним чином випереджальний напрям запобігання рецидивній злочинності. При його здійсненні боротьба з нею виноситься на ранні стадії соціалізації особи. Правопорушення і злочинність неповнолітніх є важливим джерелом рецидивної злочинності. Її запобігання необхідно починати із запобігання первинній злочинності неповнолітніх. Треба рішуче усувати недоліки у професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виховання дітей, підлітків, молоді; вживати заходів щодо зменшення впливу негативних умов мікросередовища, які є досить складною справою сьогодення; нейтралізувати сімейне неблагополуччя, де формуються стійкі криміногенні риси майбутнього рецидивіста; заборонити деморалізуючу пропаганду в засобах масової інформації цинічної позиції щодо шляхів досягнення особою матеріальних благ, сексуальної свободи, задоволення розбещених потреб за будь-яку ціну і в будь-який спосіб тощо. Ліквідація недоліків, що негативно впливають на первинну і повторну злочинність, повинна стати результатом загального оздоровлення і вдосконалення мікросередовища.

Запобігання рецидивній злочинності неможливе без підриву і руйнування кримінальної «блатної» субкультури, традиції і звичаї якої суперечать загальним людським цінностям і спрямовані на тримання особи в злочинних тенетах. Саме існування і впровадження злодійської субкультури у свідомість і поведінку засудженого сприяють його криміналізації, взаємному «кримінальному зараженню» злочинців,

протидіють виправленню особи. Настав час розробити і впровадити дійові заходи протидії кримінальній субкультурі у місцях позбавлення волі.

Істотним резервом запобігання рецидивізму злочинів є подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема своєчасне виявлення і розкриття злочинів, неухильне забезпечення принципів невідворотності і більш суворого покарання злочинців за новий злочин. На жаль, ці принципи не завжди виконуються послідовно на практиці. Багато злочинців через різні обставини звільняються від покарання або засуджуються на незначні строки позбавлення волі, що викликає обурення такою несправедливістю не тільки суспільства, а й навіть інших засуджених.

Важливу роль у запобіганні новим злочинам відіграє пенітенціарна і постпенітенціарна робота виправних установ і органів внутрішніх справ. Як зазначалося, саме позбавлення волі і місця відбування покарання значною мірою сприяють десоціалізації засудженого. Безумовно, потребують докорінної перебудови умови відбування покарання у виправних установах. Тому нагальною потребою пенітенціарного реформування є гуманізація системи відбування покарання, орієнтація її на попередження і моральне оздоровлення засуджених. Очевидно, що першочерговим завданням є приведення її у відповідність до Конституції України і норм міжнародного права, що відповідало б законодавству і моралі цивілізованого суспільства (кардинальна зміна умов тримання засуджених, зняття невиправданих обмежень, руйнування кримінальної субкультури, злочинної консолідації тощо).

З метою підвищення рівня постпенітенціарного запобігання рецидивній злочинності заслуговують на увагу пропозиції багатьох авторів щодо розроблення закону «Про вдосконалення постпенітенціарної системи», де законодавчо визначалися б обов’язки державних органів, громадських організацій із соціальної адаптації засуджених; створення державної постпенітенціарної системи опіки з метою надання допомоги і підтримки засуджених до позбавлення волі; впровадження патронажної служби, яка

проводила б і соціальну роботу та здійснювала нагляд за звільненими, надаючи їм психопедагогічну, психотерапевтичну, наркологічну, психіатричну, медичну, правову та матеріальну допомогу, що б сприяло зменшенню соціального відчуження; максимального стимулювання участі органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, спілок, рухів, соціальних груп, партій, окремих громадян у соціальній адаптації звільнених.

Істотне значення для запобігання рецидивній злочинності має адміністративний нагляд за певною категорією осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Відповідно до ст. 2 Закону України від 1 грудня 1994 р. «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» такий нагляд строком від одного до двох років установлюється з метою попередження злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них. Адміністративний нагляд встановлюється судом і являє собою систему тимчасових примусових заходів спостереження і контролю за поведінкою звільнених, який здій-снюється органами внутрішніх справ. Утім потребують вдосконалення як сам інститут, так і практика адміністративного нагляду, усунення формалізму в його здійсненні, підвищення індивідуальної ресоціалізаційної роботи з особами, які реально можуть вчинити новий злочин, насиченість періоду адміністративного нагляду позитивними обов'язками піднаглядного (наприклад, пройти курс лікування, навчання, відновити сімейні зв'язки, працевлаштуватися тощо). Запобіганню рецидивній злочинності можуть сприяти комплексні заходи соціального контролю і соціальної допомоги, неформальне проведення і дійсна зацікавленість у долі звільненого з місць позбавлення волі з боку правоохоронних органів, органів влади, трудового колективу, сім'ї. Досвід свідчить про те, що там, де проявляється активна і реальна турбота про долю засуджених (при їх наполегливому прагненні розпочати нове нормальне життя), там є позитивні результати у запобіганні злочинності.

Специфіка запобігання рецидиву з боку осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, умовно-достроково звільнених пов'язана головним чином з наявністю іспитового строку. По суті, іспитовий строк встановлюється заради запобігання вчиненню злочину. Це досягається саме загрозою збільшення покарання у разі вчинення нового злочину, а також активною участю громадськості і трудових колективів у відповідній виховній роботі з метою закріплення результатів виправлення і залучення засуджених до самокерованої законослухняної поведінки (ст. 6 КВК України). На жаль, останнім часом зазначений вид со-ціального контролю практично не діє.

Особливу увагу слід звернути на відновлення серйозної профі-лактичної роботи з такими складними категоріями осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як психічно хворі, хронічні алкоголіки і наркомани, психопати, соціопати та ін. Ступінь їх соціальної запущеності, характер судимостей, поведінка у місцях позбавлення волі і після звільнення, психічна і соматична обтяженість, оточуюче середовище роблять діяльність з профілактики рецидиву злочинів майже безперспективною. У цьому разі вкрай важливим є функціо-нування в кожній області центрів соціальної адаптації і ресоціалізації, які включають соціально-психологічну і наркологічну служби, що деякою мірою сприятиме зменшенню гостроти проблеми постпенітенціарного періоду.

Відвернення та припинення рецидиву злочинів. В основі запобігання рецидивній злочинності лежать заходи переорієнтації антисуспільної установки осіб, які звільняються від відбування покарання; активна протидія рецидиву; організаційно-превентивна робота.

Кримінологічні дослідження показують, що значна група рецидивістів учиняє нові злочини у перші дні або місяці перебування на волі. Можна сказати, що певна частина звільнених після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі виходить на волю з наміром продовжити злочинну діяльність і часом не приховує своїх поглядів. Отже, відвернення рецидиву зводиться до того, щоб спонукати тих, хто відбуває покарання, і тих, хто

звільняється від нього, відмовитися від продовження злочинної діяльності. Зрозуміло, що для переорієнтації установки на продовження злочинної поведінки на позитивні наміри необхідна система конкретних групових і інди-відуальних заходів, які сприяли б вибору засудженим альтернативного, позитивного шляху свого життя.

Активна протидія рецидиву являє собою рішучі дії щодо схилення осіб до добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, роз'єднання злочинних угруповань та ізоляції лідерів, «авторитетів», організаторів, контролю за додержанням правил і обмежень адміністративного нагляду з притягненням винних у його порушенні до відповідальності, соціальної і матеріальної допомоги тим, хто має твердий намір відмовитися від продовження злочинної діяльності, тощо.

Організаційно-превентивна робота передбачає коло заходів, спрямованих на більш результативну організацію постпенітенціарної практики боротьби з рецидивною злочинністю. З метою надання державної і громадської допомоги доцільно створювати благодійні фонди для засуджених; відкривати безкоштовні нічліжки для безпритульних; більш широко залучати до процесу ресоціалізації релі-гійні організації, соціальні групи, окремих громадян; налагодити в країні через засоби масової інформації за допомогою і підтримкою громадськості контрпропаганду злочинної діяльності; протидіяти залученню у злочинну діяльність неповнолітніх та молоді. До заходів цього напряму боротьби з рецидивною злочинністю належать також законотворча робота щодо вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, кримінально-виконавчого законодавства, підвищення рівня оперативно-розшукової роботи з виявлення і припинення злочинної діяльності злісних рецидивістів і професійних злочинців; надійної взаємодії і координації зусиль правоохоронних органів у виконанні програм боротьби з рецидивною злочинністю. Потребує налагодження і вдосконалення міжнародне співробітництво у сфері боротьби з рецидивною злочинністю.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає співвідношення понять «рецидив злочинів» і «рецидивна злочинність»?

2. Назвіть основні кількісно-якісні показники рецидивної злочинності в Україні з урахуванням даних кримінально-правової статистики за певний рік.

3. Назвіть відмінності професійної і рецидивної злочинності.

4. Якими є головні соціально-демографічні, кримінально-правові та моральні риси рецидивіста?

5. Як ви вважаєте, чи можлива типологія злочинців-рецидивістів?

6. Перелічіть основні заходи кримінологічної профілактики, відвернення і припинення рецидивної злочинності.

Розділ 32. Професійна злочинність та її запобігання

§1. Поняття та кримінологічна характеристика професійної злочинності

У злочинному світі багатьох країн здавна виокремлювались особи, які багаторазово вчиняли переважно корисливі злочини (крадіжки, шахрайство та інші), досягаючи певної злочинної майстерності. При цьому вони проявляли впертість і небажання відмовлятися від такої поведінки, бо вона була для них джерелом засобів існування. Спираючись на свій багаторічний кримінальний досвід, вони розраховували на безкарність. Таких людей почали називати стійкими, професійними злочинцями.

Питання опису професійної злочинної поведінки таких осіб в кримінології виявилось досить проблемним. Причому поняття професійний злочинець, професійна злочинність нерідко трактувалися довільно. Тим часом проблема стійкої, тривалої, майстерної злочинної поведінки має давнє історичне коріння.

В літературі зазначається, що тип професійного злочинця був виділений у класифікації правопорушників, прийнятій на Гейдельбергському з'їзді Міжнародного союзу криміналістів в 1897 році. Первісне поняття «професійний злочинець» криміналісти пов'язували із ознакою завзятості, небажання злочинця відмовитися від здійснення злочинів. Однак у практиці боротьби зі злочинністю, у наукових працях криміналістів, кримінологів, соціологів тип професійного злочинця з’явився значно раніше. Відомий французький вчений Г. Тард (1843 - 1904) в кримінологічній праці «Порівняльна злочинність» розглядає корпорації злочинців, починаючи опис із аналізу діяльності італійської «камори». Злочинці-каморісти дотримувались суворих корпоративних правил. Так, перед набуттям членства вони проходили суворе випробування, а при вступі до членів надавали клятву, яку Г.Тард називає професійною: «Я клянуся бути вірним товаришем і ворогом уряду, не входити в зносини з поліцією, не вказувати злодіїв, навпаки, любити їх усією душею, тому що вони наражають на небезпеку своє

життя». «Камора» мала ієрархічну систему управління, чітко визначений порядок вирішення спірних питань і жорстоку систему покарань за порушення правил злочинної поведінки. Умовно називаючи спосіб життя «камористів» «великим злочинним мистецтвом», автор проводить паралель між цим товариством злочинців і промисловою корпорацією, вказує на такі специфічні риси членів цієї спільноти, як татуювання і порізи шкіри, професійна мова чи стиль письма, та активно дискутує із італійським кримінологом Ч. Ломброзо, зокрема, заперечує проти порівняння спільноти злочинців із плем'ям дикунів та пояснення специфічних рис злочинців через атавізми їх розвитку. Відомий італійський вчений, один із засновників кримінальної соціології Е.Феррі у своїй праці «Злочинні типи в мистецтві та літературі» виділяє тип «природженого злочинця», до яких у першу чергу відносить спритних злодіїв і шахраїв та зазначає, що такий тип злочинця не обов'язково є жорстоким. Саме «природжені» злодії і шахраї, на думку Е. Феррі, будучи особистостями, обдарованими розумом вище середнього для злочинця рівня, однак аморальними і антисуспільними, складають прошарок «морально божевільних» злочинців, для яких вчинення злочинів є способом життя. Отже, ще в працях засновників науки кримінології розглядаються питання професійної злочинної діяльності в контексті виділення злочинного типу, якому властиве систематичне вчинення крадіжок, шахрайств та інших злочинів проти власності, досягнення певної спеціалізації і майстерності, невизнання суспільно корисної праці, рецидивізм, схильність до татуювань, власного жаргону тощо.

Звичайно, термін «професійна злочинність» є умовним. Його застосування можна пояснити тим, що стійка злочинна поведінка зовні схожа на будь-яку іншу професійну діяльність. Розглядати професійну злочинність можна тільки через призму систематичної спеціалізованої діяльності злочинця, яка зовні нагадує діяльність професійну. Власне кажучи, «професійних» по природі злочинів взагалі не існує. Наприклад, навмисне вбивство може бути вчиненим однією особою одноразово на ґрунті побутової

сварки, а для іншої особи вбивства на замовлення можуть стати основним джерелом існування. Врешті решт, можемо уявити особу, яка майстерно ухиляється від сплати аліментів на утримання дітей, змінює місця роботи, підробляє особистісні ідентифікаційні документи, однак навряд чи комусь спаде на думку назвати ухилення від сплати аліментів «професійним» злочином.

На початку XX сторіччя в Росії, як і інших країнах Європи, вживались спеціальні заходи по боротьбі із професійною злочинністю, створювались особливі поліцейські підрозділи, картотеки і реєстраційні криміналістичні бюро. Однак вчені і правоохоронці одностайно вважали, що питома вага професійних злочинців відносно загальної чисельності злочинного «корпусу» вкрай мала, спеціальний рецидив також є незначним (наприклад, не більше 50% серед крадіїв). Стосовно кримінальних спеціалізацій, то вони виявилися досить розгалуженими в злочинному світі Росії. Наприкінці XIX в. на каторзі ствердилися відповідні неформальні групи (масті). Засуджені поділялись на Іванів, храпів, гравців, шпанку, сухарників, асмадєєв. На волі діяли громіли (грабіжники), ведмежатники (зломщики сейфів), йоржі (магазинні злодії), фармазонщики (шахраї) і т.д. Лише серед злодіїв, наприклад, було 25 спеціальностей і відповідно фахівців. Згодом кримінальний світ, зберігаючи в цілому кримінальну основу дореволюційної Росії, доповнився іншими злочинними промислами. В середині XX сторіччя з'являється впливове неформальне групування, яка формувалась із рецидивістів і отримало назву «вори в законі».

У радянський час професійна злочинність досліджувалась переважно в контексті рецидивізму, оскільки вважалося, що соціальних передумов для неї нема. Нечисленні дослідження того часу торкались переважно окремих видів злочинів. Точки зору криміналістів були різні, але сходилися на тому, що цей вид злочинності охоплює корисливі злочини, а злочинець-професіонал - це той, хто кілька раз вчиняв злочин того самого виду. Відзначалося також, що професіоналом міг бути й не рецидивіст.

В сучасній кримінології визначення професійної злочинності сформувалось через поняття кримінального професіоналізму. Як слушно зазначає російський кримінолог О.І. Гуров, при з'ясуванні поняття кримінального професіоналізму слід виокремити основні три ознаки професії як такої: різновид занять, певна підготовка і отримання матеріального доходу. Додатковою ознакою є соціальний зміст професії, підтримання престижу і значущості професії, створення професійної лексики і етики - тобто зв'язок індивіда із соціально-професійним середовищем. Встановивши такі компоненти професії і констатуючи зовнішній їх прояв у протиправній діяльності, слід визначити **кримінальний професіоналізм** як різновид злочинної діяльності, який виступає для злочинця джерелом існування, потребує відповідних знань і навичок для досягнення злочинної мети та зумовлює необхідне спілкування особи із кримінальним середовищем. Виділяються чотири ознаки кримінального професіоналізму: а) усталений різновид злочинного зайняття (спеціалізація); б) відповідні знання та навички (кваліфікація); в) вчинення злочинів для здобуття коштів на існування (злочинний промисел); г) зв'язок із кримінальним середовищем, здійснюваний через кримінальну субкультуру.

Слід зазначити, що дійсно професійна злочинна діяльність має постійний і стійкий характер. Професійні злочинці упродовж тривалого часу багаторазово вчиняють злочини, що спочатку формує в них певну звичку, яка переростає потім у норму поведінки. Тому слід погодитись із

І.М. Даньшиним, який розглядав кримінальний професіоналізм як різновид свідомо продуманого і в усіх деталях заздалегідь підготовленого соціального паразитизму.

Як вже зазначалось, професійним злочинцям притаманна відповідна **спеціалізація.** Ця ознака виявляється втому, що у кожного із них є чітка настанова на певний вид злочинних занять, на вчинення тотожних або однорідних злочинів. Традиційними проявами професійної злочинності є кишенькові крадіжки, крадіжки автомашин, крадіжки із сейфів або

приміщень із електронною системою охорони, шахрайство, розкрадання антикваріату, наймані вбивства й ряд інших злочинних діянь. У свою чергу, професійні злодії, шахраї й інші категорії злочинців-професіоналів різняться на основі їх більш вузької спеціалізації. Серед шахраїв, наприклад, виділяються карткові шахраї (шулери), "наперсточники", тобто гравці в "наперсток", "кукольники", що здійснюють підміну речей або грошей спеціально виготовленою їх імітацією — "лялькою", та інші.

Як правило, професійні злочинці вчиняють свій перший злочин у неповнолітньому віці. Удосконалення злочинної спеціалізації суб'єкта, з одночасним проходженням певного життєвого шляху, пов'язаного з досягненням популярності й авторитету в кримінальному середовищі, слід визначити як кримінальну кар'єру. Кожен злочинець-професіонал в основному знає таких же, як і він, осіб. Спритний злочинець пишається своєю професією й має своєрідне кримінальне мислення. Причому воно майже не залежить від загальноосвітнього рівня. Численні приклади підтверджують, що чимало злочинців, що практично вміють тільки читати, майстерно виконували підготовку, здійснення й приховування злочинів, що вимагають кмітливості й спритності. Привертає увагу те, традиція професійних злочинців "працювати" поодинці залишається в минулому. Характерною тенденцією останніх років є розподіл злочинних «ролей», створення «конвейерних» схем злочинів, усе більш часте використання ними в якості співучасників осіб, що мають інші, некримінальні знання й навички. Серед професійних злочинців усе частіше зустрічаються особи, що спочатку одержали спеціальні військові, юридичні, спортивні й деякі інші професії та використовують ці знання не тільки при особистому вчиненні злочинів, але й виступають у ролі консультантів, привносять у спеціальні методи й способи здійснення злочинів певну новизну.

Заняття професійною злочинною діяльністю передбачає наявність у її суб’єктів відповідної кримінальної **кваліфікації,** тобто необхідних знань, навичок і умінь, що забезпечують підготовку, вчинення і приховування

злочинів. За їх допомогою забезпечується впевнене досягнення мети при найменшому ризику бути викритим. Кримінальна кваліфікація відпрацьовується на власному досвіді, а також у процесі постійного спілкування з професіоналами, які мають великий злочинний стаж. Зрештою названі навики і знання доводяться до автоматизму.

Якщо раніше більшість злочинних професій здобувалась кустарним шляхом, то згодом окремим з них стали навчати в спеціальних центрах, свого роду школах. Так, засоби масової інформації повідомляють про існування у країнах ближнього зарубіжжя так званих «кілерських центрів», де навчаються й удосконалюють кримінальні навички професіонали-убивці. Сьогодні кримінальна професійна підготовка здобуває систему підвищення злочинної кваліфікації, у якій бувають задіяні й наукові знання та розробки. Не останню роль у формуванні професійного злочинця відіграють злочинні угруповання засуджених у місцях позбавлення волі.

Особливе значення для удосконалення злочинної кваліфікації має спілкування й взаємодія, у процесі якого й відбувається передача злочинного досвіду. У необхідних випадках організуються практичні заняття, наприклад, із виготовлення відмичок, вогнепальної, холодної зброї, покази безшумного проникнення на той або інший об'єкт, фізична підготовка, навчання рукопашному бою, володінню холодною зброєю, методам карткового й іншого шулерства й т.п.

Показово, що в останні 20 років співробітники місць позбавлення волі періодично виявляють в промислових зонах виправних установ різні тренувальні пристрої, як правило, саморобний спортивний реманент, обладнання для рукопашного бою, юридичну літературу по тактиці й методиці розкриття злочинів.

Далеко не завжди професійні злочинці демонстративно відмовляються від суспільно корисної праці. Перебуваючи на волі, вони все частіше обирають роботу, що не пов’язана із злочинними навичками і таким чином маскують свою справжню кваліфікацію та причетність до злочинного світу.

Одержуваний при цьому заробіток не має значення, на перше місце виходять мінімальні трудові затрати, вільний графік роботи, неповна зайнятість тощо.

Як свідчить практика, противоправний прибуток професійних злочинців у наші дні є значним. Вони своїм злочинним промислом не лише забезпечують своє повсякденне «привабливе» існування, але й накопичують значний капітал. У злочинних кланах професійних злочинців протягом останніх років одержала розвиток добре фінансована злочинними доходами функція своєрідної внутрішньої безпеки, що полягає не тільки у фізичному, але й у юридичному захисті своїх членів і осіб, що перебувають під заступництвом клану. Для чого ватажки й активні учасники формувань вживають належних заходів до налагодження корумпованих зв'язків серед державних чиновників, найму досвідчених адвокатів, установленню ділових відносин з лікарями, журналістами, письменниками, кінорежисерами, популярними артистами кіно, естради, театру, комерсантами, банкірами й іншими "потрібними" людьми. Причому це робиться як на матеріальній, так і на безоплатній основі, коли та або інша особа береться під фізичний захист. Злочинці- професіонали, входячи в кримінальні формування або перебуваючи під їх заступництвом, не тільки навчають злочинців-новачків протиправному ремеслу, але й приносять ватажкам злочинних структур стійкий матеріальний дохід. Сучасний "вор у законі", будучи лідером злочинного миру, має оточення, що полягає із близьких йому людей, спільників, які у свою чергу залучають злочинців-виконавців і інших потрібних фахівців. Сьогодні авторитетний злодій у законі — це не татуйований зек з почорнілими зубами, він чисто виголений, одягнений по останній моді, у його обслузі не тільки "шістки", але й охоронці. У повсякденному побуті лідера кілька приватизованих квартир, дачі, автомашини престижної марки.

Для злочинців-професіоналів характерним є прагнення підтримувати зв’язки з антисоціальним середовищем, близьким до їхньої орієнтації. Найбільш тривкі контакти вони встановлюють здебільшого зі злочинцями

однієї і тієї ж спеціалізації. Систематичне ведення антисоціального способу життя викликає у них природну психологічну потребу в повсякденному спілкуванні зі своїми кримінальними однодумцями.

У середовищі професіональних злочинців існує специфічна субкультура: притаманні тільки їм традиції, звичаї, різні неформальні норми поведінки, що не відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам. Кримінальна субкультура відіграє суттєву роль у встановленні і підтриманні професійності. Для створення і підтримання кримінальної субкультури в середовищі професійних злочинців присутні всі необхідні передумови. Першою з них виступає виділення і протиставлення гурту злочинних професіоналів із загальної структури суспільства. Іншими чинниками виступають цілі злочинного угругіування (отримання доходу), та збільшення ефективності діяльності. Такі елементи кримінальної субкультури, як норми і стиль повсякденної поведінки, татуювання, жести, мова (жаргон), сприяють результативному виконанню функцій. Наприклад, кишеньковий злодій бачить, що в міському транспорті чи на ринку «працює» його колега. Він може не знати його особисто, однак впізнає за жестами і поведінкою. Якщо собрат «засипається», то він зобов'язаний прийти на допомогу - відволікти жертву, наприклад.

Серед злочинних професіоналів поширений свій жаргон. Причому він досить багатий і значно відрізняється від жаргону загальнокримінального. В літературі зазначається, що у кишенькових злодіїв існує близько 400 слів, які відбивають іх діяльність; у картярів - близько 200, у розповсюджувачів наркотиків - близько 100. Відомо, що у звичайному житті для побутового спілкування достатньо 300 слів. Злочинці мають прізвиська, що призначені для приховування імен і прізвищ з метою забезпечення конспірації. Вони залишаються за злочинцями навіть і тоді, коли особи змінили своє прізвище і перейшли на нелегальне становище.

Стосовно татуювань, то на теперішній час вони вже втрачають стигматичну і комунікативну функцію. Скоріше, зараз це елемент «тюремної

екзотики», своєрідний «літопис славетного життя». В принципі, татуювання професійному злочинцю тільки заважають: вони привертають увагу та можуть відлякати потенційну жертву. Саме тому кишеньковий злодій, наприклад, не може епатажно одягатись чи надто сильно пахнути парфюмом - це приверне небажану увагу. Звісно, в минулі роки татуювання допомагали визначити злочинну спеціалізацію, місця відбування покарань, статус в злочинному світі. На сьогодні традиції татуювання майже втрачені. Проникнення окремих елементів кримінальної субкультури до молодіжної субкультури призводить до того, що представники несудимої молоді часто наносять «модні» кримінальні татуювання, при цьому пояснити їх значення не можуть. Цікаво, що й серед сучасного покоління злочинців у віці до 40 років мало хто може впевнено прочитати символіку кримінальних татуювань.

Злочинні клани мають спільні грошові фонди («общаки»). Впровадження ринкових відносин у соціально-економічне життя країни змінило характер злочинної діяльності злодійських кланів. Причому не останню роль у цьому зіграла зміна характеру формування й використання "общакових" коштів. Якщо раніше "общак" переважно призначався для надання допомоги заарештованим і засудженим та їх родинам, у рідких випадках для організації й здійснення злочинів, а також в окремих випадках для підкупу чиновників, то з початку 90-х років останній напрямок його використання здобуває більш широкий спектр. Частина "общакових" коштів вкладається як у нелегальний, так і в легальний бізнес. Причому, як не однократно відзначалося, на початку 90-х років у більшості злодійських формувань легалізація "общакових" коштів як сукупної частини злочинних доходів виділилася в окремий напрямок - кримінально-комерційну діяльність. Одна з основних завдань цього напрямку — забезпечення розширеного відтворення злочинної діяльності при нарощуванні коштів, матеріальних ресурсів, у тому числі спеціального призначення, для рішення певних питань силовими методами. Формується "общак" із внесків (на жаргоні — долянка, лаве, лавзшкі) від традиційного злочинного промислу —

наприклад, частини крадених грошей і коштовних речей, частки матеріальних коштів від поставки наркотиків, зброї тощо. Крім того, в "общак" входять також доходи від казино й ігорних притонів (до 30—45%); данина у вигляді грошей, продукції, коштовностей з фінансово-комерційних, банківських структур, а також господарюючих суб'єктів (до 10% від одержуваних доходів, а з особливо провинених данина може досягати 30—40%); кошти від доходів фінансово- комерційних структур, утворених або взятих під контроль "воровськими" кланами.

Останнім часом серед фахівців поширюється думка про взаємопроникнення та взаємодетермінацію професійної та організованої злочинності. Підстав для цього достатньо, адже зміна суспільно-економічних умов суспільства призводить до того, що професійні злочинці вже не такими собі «одинаками - кримінальними романтиками», і все більше переходять в сферу кримінального бізнесу: вчиняють злочини на замовлення та за наведенням, користуються допомогою і прикриттям злочинних угрупувань і корумпованих представників силових структур, врешті-решт контролюються і караються ними ж - за непокору чи порушення злодійського «кодексу честі». Однак очевидно, що не обов’язково кожен прояв кримінального професіоналізму матиме всі ознаки злочинної організації. Практика часто стикається із елементарним груповим виконанням злочинів, простим спів,.^виконавством. Тому стверджувати про повне поглинення професійної злочинності організованою - передчасно.

Стосовно основних показників кримінологічної характеристики професійної злочинності інформації небагато. Офіційна кримінально-правова статистика, як раніше вже пояснювалось, не містить і не може містити повних, безпосередніх відомостей про злочини кримінальних професіоналів та їх особистість. Тому оцінки кількісно-якісних показників професійної злочинності значною мірою мають порівняльний і кореляційний характер. їх кримінологічний опис стає можливим завдяки інтерпретації статистичних даних про корисливі і корисливо-насильницькі злочини в

цілому і особливо тих, що, як правило, вчиняють професійні злочинці. Так, за даними І.М. Даньшина, у спеціально відібраній групі злочинців було встановлено, що понад 60 % з них не були засуджені, хоча систематично вчиняли злочини протягом двох і більше років. Серед шахраїв виявилося таких десь майже половина, серед кишенькових злодіїв — 15 %.

Непрямо про рівень професійної злочинності можна судити шляхом детального аналізу опублікованих систематичних даних про загальний і особливо *спеціальний рецидив*, який є очевидною ознакою кримінального професіоналізму. Загальний рецидив корисливих злочинів останніми роками є досить високим і коливається у межах від 15 до 20 %. За даними спеціально проведеного О.І. Туровим вибіркового дослідження, спеціальний рецидив кишенькових злодіїв, квартирних злодіїв, шахраїв, грабіжників і розбійників становить відповідно 80, 66, 25, 80 і 60 відсотків.

За даними вибіркових досліджень, більшість сучасних професійних злочинців — це люди молодого і середнього віку. Найбільшу частку серед них складають особи віком 19— 35 років (77 %). У складі професійних угруповань переважають чоловіки. Жінки виявляють себе в основному в таких формах кримінального професіоналізму, як шахрайство, наркобізнес, надання кримінальних послуг (придбання і збут викраденого, надання необхідної інформації для виконавців злочинних посягань тощо). Значну кількість серед кримінальних професіоналів становлять ті, хто не працювали і не навчались. Кількість таких засуджених останнім часом збільшилася майже в шість разів.

Кримінальний професіоналізм обумовлений систематичним веденням антигромадського способу життя, здійсненням злочинів у вигляді промислу й у цьому зв'язку об'єктивно утворює певний масив діянь, який не можна віднести в цілому до жодного виду злочинності - рецидивної, групової, одиночної тощо. Сукупність вищевказаних ознак може охоплювати лише частину злочинців і злочинів, які відносяться до того чи іншого різновиду. Таким чином, виникає питання про те, як називати масив злочинів,

вчинюваних злочинцями-професіоналами. Якщо виходити з аналогії із загальновизнаними, усталеними поняттями і назвами (рецидивна, групова злочинність, злочинність неповнолітніх), то сукупність злочинів, вчинюваних професійними злочинцями, слід іменувати професійною злочинністю. Враховуючи наведені ознаки професійної злочинності, її поняття можна сформулювати так: **професійна злочинність** — це відносно самостійний вид стійкої систематичної злочинної діяльності, суб'єкти якої, володіючи відповідними спеціальними навичками, знаннями і вміннями, займаються кримінальним промислом по здобуванню основного або додаткового доходу, підтримуючи при цьому зв'язок з антисоціальним середовищем, близьким до їх власної орієнтації, установок і субкультури.

§2. Причини та умови професійної злочинності

Причинами та умовами виступають криміногенні явища різного рівня, направленості

і змісту.

На *загальносоціальномурівні* слід виділяти передусім такі з них:

- гострі економічні, політичні, соціальні суперечності в країні;
- глибока морально-духовна криза суспільства, деформація ціннісних орієнтацій у підлітково-молодіжному середовищі;
- тривале навколокризове становище державних фінансів, зменшення можливостей для легального заробітку, «поляризація» населення за рівнем доходів;
- поширення випадків, коли покращення достатку громадян здійснюється лише шляхом неправомірної діяльності в розріз із загальносуспільною тенденцією суспільного добробуту;
- тривале замовчування про наявність існування професійної злочинності, що сприяло її непоміченому подальшому розвитку;
- недостатній контроль за міграційними процесами в країні;
- недооцінювання державою підвищеної суспільної небезпеки професійної злочинності.

Перелічені чинники призводять до небажаного і неконтрольованого зростання рівня професійної злочинності.

Що ж стосується *безпосередніх причин*, які обумовлюють високий ступінь готовності вести злочинний промисел, то серед них слід назвати такі обставини:

- наявність у структурі свідомості деяких людей таких якостей, як користолюбство, зажерливість, намір обманути інших, поживитися за чужий рахунок;
- зниження загального рівня культури населення, анулювання поглядів на цінності морального характеру, насадження культу сили і грошей;
- проникнення кримінальної субкультури в мистецтво, літературу, мову;
- давня наявність злочинних традицій і звичаїв, що передаються злочинцями із покоління в покоління;
- розповсюдження ореолу злочинної романтики та переконання втому, що кримінальної відповідальності можна уникнути, якщо оволодіти певними навичками та матеріальним статком;
- криміналізація та «тінізація» приватного бізнесу;
- навантаження суспільства великою кількістю неформальних груп асоціального спрямування;
- надмірне негативне навантаження суспільства інформацією про способи вчинення злочинів і злочинну діяльність (по суті, навчання молоді злочинному способу життя через мережу інтернет, телебачення тощо);
- поява останніми роками значної кількості безпритульних дітей (їх спосіб життя відкриває шлях у злочинний світ).

Сприяють існуванню професійної злочинності деякі *умови.* Це:

- незадовільна робота слідчих органів у справі своєчасного розкриття злочинів, вчинюваних професійними злочинцями;
- ліквідація спеціалізованих оперативних підрозділів, що існували

раніше, співробітники яких мали значний досвід у розкритті професійних злочинів;

- недосконаліть кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства (зокрема, в питаннях посилення, індивідуалізації покарань до злочинних професіоналів, врахування систематичності діяльності, посилення принципу публічності в процедурі порушення кримінального провадження, цілеспрямованого розподілу та ізоляції кримінальних професіоналів);

- відсутність в офіційній кримінально-правовій літературі необхідних відомостей про професійну злочинність;

- суттєві недоліки в діяльності адміністрацій місць позбавлення волі з проведення індивідуальної роботи із засудженими, ізоляції кримінальних авторитетів, припинення спроб з їхнього боку залучати до своїх лав інших засуджених (особливо молодих) з метою передавання їм своїх злочинних знань та умінь; загальне послаблення вимог щодо дотримання режиму відбування покарання, яке інколи переходить розумні межі (відомо, що засуджені вільно користуються інтернетом, створюють спеціальні форуми, на яких обговорюють «нагальні» питання, такі як переведення засуджених із колонії в колонію, та ін..);

- відсутність державних комплексних програм запобігання професійній злочинності.

§3. Запобігання професійній злочинності

Система запобігання професійній злочинності включає низку різнорівневих заходів, спрямованих на блокування, нейтралізацію та усунення причин і умов, що її породжують і обумовлюють.

На загальносоціальному рівні ці заходи слід направляти на усунення дезорганізації українського суспільства, забезпечення належного економічного, соціального і державно-правового розвитку. Подолання загальної затяжної кризи в країні, безумовно, сприятиме запобіганню професійній злочинності.

Серед загальносоціальних заходів запобігання професійній злочинності слід акцентувати увагу на питаннях *кримінально-правової політики* української держави. Один з найважливіших і найпомітніших напрямів такої політики підтримання належного стану кримінального законодавства. Кримінальний закон повинен відбивати і враховувати реальну кримінологічну ситуацію в країні. Слід підсилити боротьбу із професійною злочинністю через удосконалення інституту сукупності злочинів з метою максимальної індивідуалізації покарання і правильної кваліфікації злочинів. Заслуговують на увагу пропозиції вчених і правоохоронців стосовно підсилення кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють тотожні злочини, шляхом закріплення в кримінальному законі кваліфікуючої ознаки «у вигляді промислу», запровадження обтяжуючої відповідальність обставини - спеціалізація особи на вчинення певного злочину тощо. Оскільки одним з вагомих факторів відтворення професійної злочинності є проникнення кримінальної субкультури практично у всі сфери суспільного життя - констатуємо, що це стало реальною проблемою всього українського суспільства - слід вживати рішучих і комплексних заходів загальновиховного характеру серед широких верств населення, скоординувати роботу ЗМІ, кіно- та телевізійної індустрії на втілення у масову свідомість зразків моральної, законної і високодуховної поведінки, замість існуючого на цей час романтичного прославлення різного роду «бригад», видуманих чи реальних кримінальних авторитетів. Запобігання професійній злочинності потребує серйозного ставлення до кримінологічного прогнозування розвитку даного різновиду злочинної діяльності принаймні на найближчі 5-10 років, а також серйозної роботи правоохоронних органів, органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських формувань щодо віктимологічного інформування населення.

Кримінальному професіоналізму можуть і повинні перешкоджати безпосередньо цільові *(спеціально-кримінологічні)* заходи. Вони передбачають нейтралізацію злочинних традицій і звичаїв, зокрема, через організацію

спеціальної профілактики в установах виконання покарань, переорієнтації засуджених на працю, художню самодіяльність, релігійне виховання; поновлення спеціалізованих підрозділів у системі органів внутрішніх справ по боротьбі з професійною злочинністю; подальша розробка і впровадження технічних систем захисту людей, їх житла і власності, спостереження за громадським порядком і безпекою; систематичне здійснення традиційно-поліцейських заходів оперативного характеру (систематичні рейди на вокзалах, в аеропортах з метою виявлення професійних злочинців, які перебувають у розшуку, або захоплення їх у момент вчинення ними злочинів; проведення заходів ОРД в місцях «сходок» злочинців); удосконалення кримінально-виконавчої діяльності місць позбавлення волі (спонукання професійних злочинців до праці у місцях позбавлення волі, в тому числі з метою їх дискредитації і «розвінчання», а також для відшкодування шкоди, завданої злочином; ізоляція злочинців-професіоналів в житлових зонах місць позбавлення волі); встановлення адміністративного нагляду за професійними злочинцями після відбуття ними покарання з метою контролю за їх поведінкою; втілення різноманітних форм постпенітенціарного піклування над особами, звільненими з місць позбавлення волі; складання інформаційного банку даних на професійних злочинців із зазначенням їх категорії (спеціалізації і кваліфікації), кримінального стажу, місць відбування покарань, зв'язків із іншими «професіоналами» тощо. В національних програмах запобігання злочинності корисно передбачити розділ із запобігання професійної злочинності, в якому вирішити питання науково-практичних розробок нових форм виявлення, фіксації і розкриття злочинів, вчинюваних «професіоналами», ініціювати створення законодавчої бази для організації єдиного обліку злочинців-професіоналів, поновлення в структурі органів внутрішніх справ практики спеціальних аналітичних і оперативних підрозділів по боротьбі із професійною злочинністю.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Визначте поняття кримінального професіоналізму і

охарактеризуйте його основні ознаки.

2. Визначте поняття професійної злочинності.

3. Охарактеризуйте кримінологічну характеристику професійної злочинності.

4. Назвіть основні детермінанти професійної злочинності.

5. Які причини обумовлюють високий ступінь готовності вести професійний злочинний промисел?

6. Перелічте умови, що сприяють професійній злочинності?

7. У чому полягає запобігання професійній злочинності?

Розділ 33. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) та їх запобігання

§1. Поняття військових злочинів та їх кримінологічна характеристика

Відповідно до ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Це означає, що на Збройні Сили України покладаються важливі функції державної внутрішньої та зовнішньої політики. Від належного виконання військовими формуваннями покладених на них державою й суспільством обов'язків залежить забезпечення національної безпеки нашої країни. Тому актуальність порушень вимог чинного законодавства щодо встановленого порядку несення чи проходження військової служби полягає у їх безпосередньому зв'язку із забезпеченням конституційних засад України. Злочини у військовій сфері природно сприяють розвінчанню авторитету державної влади, поширенню у суспільстві страху перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, аномії, аморальності, неповаги до військовослужбовців та знижують престижність військової служби.

Загальні ознаки, система й види військових злочинів передбачено у розділі XIX Особливої частини КК України. У ч. 1 ст. 401 КК України зазначено, що військовими злочинами визнаються передбачені цим розділом злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів.

Звідси до істотних ознак вказаних злочинів відносяться: 1) їх об'єкт (встановлений порядок несення чи проходження військової служби); та 2) їх спеціальний суб'єкт, до якого відносяться військовослужбовці Збройних Сил України та інших державних органів, перелік яких надано у ч. 2 ст. 401 КК України.

Система й види військових злочинів складаються із 35 статей (статті 401–435) КК України. Залежно від безпосереднього об'єкта, на які посягають військові злочини, на думку М. І. Панова, можна виділити такі їх групи.

І. *Злочини проти порядку підлеглості та військової гідності:* непокора (ст. 402), невиконання наказу (ст. 403),опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404), погроза або насильство щодо начальника (ст. 405), порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК).

ІІ. *Злочини проти порядку проходження військової служби*: самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407), дезертирство (ст. 408), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК).

ІІІ. *Злочини проти порядку збереження та користування військовим майном*: викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410), умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411), необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412), втрата військового майна (ст. 413 КК).

ІV. *Злочини проти порядку експлуатації військової техніки*: порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414), порушення правил водіння або експлуатації машин (ст. 415), порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416), порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК).

V. *Злочини проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб*: порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання (ст. 418), порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419), порушення правил несення бойового чергування (ст. 420), порушення статутних правил внутрішньої служби (ст. 421 КК).

VI. *Злочини у сфері охорони державної таємниці*: розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК).

VII. *Військові службові злочини*: зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 423), перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424), недбале ставлення до військової служби (ст. 425), бездіяльність військової влади (ст. 426 КК).

VIII. *Злочини проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій*: здача або залишення ворогові засобів ведення війни (ст. 427), залишення гинучого військового корабля (ст. 428), самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429), добровільна здача в полон (ст. 430), злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні (ст. 431), мародерство (ст. 432 КК).

IX. *Злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями та договорами*: насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433), погане поводження з військовополоненими (ст. 434), незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (ст. 435 КК).

Традиційно невід'ємним елементом кримінологічної характеристики військових злочинів є їх *кількісно-якісні* показники. Рівень злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби показує, що у 2007 р. їх було зареєстровано 508, у 2008 р. – 450, у 2009 р. – 442, у 2010 р. – 551, у 2011 р. – 493, у 2012 р. – 352, у 2013 р. – 369. Це означає, що протягом 2007–2013 рр. загальна кількість злочинів, які вчинені

військовослужбовцями, із певним коливанням скоротилась майже на третину. Звичайно, що рівень злочинів військових не є об'єктивним, оскільки не охоплює великий пласт прихованих (латентних) злочинів, що не відбиваються у показниках кримінально-правової статистики через: замкнутість, автономність військової сфери, слабку доступність до неї з боку громадськості, високий рівень корпоративності, сталі традиції військовослужбовців.

Від показників рівня військових злочинів відрізняється інший показник – рівень судимості. Так, за 2007–2013 рр. судами України було засуджено 2 375 військовослужбовців, зокрема: у 2007 р. – 382, у 2008 р. – 387, у 2009 р. – 395, у 2010 р. – 390, у 2011 р. – 283, у 2012 р. – 287, у 2013 р. – 251. Цей показник за означений період скоротився на третину.

Аналіз зміни абсолютних показників військових злочинів дозволяє дійти висновку, що *динаміка* злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби протягом останніх років тяжіє до поступового скорочення, яке за період 2007–2013 рр. становить біля 30 %. Це можна пояснити зменшенням контингенту військовослужбовців строкової служби, що природно тягне скорочення частки злочинів, пов'язаних із нестатутними відносинами; активізацією в державі боротьби із корупцією, в тому числі й у військовій сфері, через прийняття низки антикорупційних нормативно-правових актів, що обумовлює зменшення службових злочинів; та проведення послідовних кроків щодо реформування Збройних Сил України із відповідним збільшенням соціального й грошового забезпечення військових, що сприяє зменшенню показників корисливих злочинів представників української армії.

Структуру цієї групи злочинів можна представити, у тому числі, шляхом виділення питомої ваги найбільш поширених її проявів. На частку злочинів щодо порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК) («дідівщина») припадає близько 30 %; викрадення, привласнення, вимагання

військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК) у структурі військових злочинів займає майже 15%; різні види ухилення від військової служби (статті 407–409 КК) та перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424 КК) становлять кожна по 20 %. Вказана структура свідчить, що на левову частку злочинів, що вчиняються військовослужбовцями в Україні, приходиться всього чотири злочини, відповідальність за які передбачена статтями 406–410 і 424 КК України.

Ще одним різновидом структури військових злочинів є та, що побудована за критерієм виду військового формування. Так, найчастіше злочини вчиняються військовослужбовцями сухопутних військ, повітряних та військово-морських сил. На ці формування приходиться близько 60 % усіх засуджених військових. Найменше засуджується осіб з лав внутрішніх військ МВС України, залізничних військ та Служби безпеки України. Така ситуація пояснюється питомою вагою різних родів військ Збройних Сил України, найбільші частки якої приходяться саме на зазначені вище.

Географія вказаних злочинів може бути представлена, наприклад, шляхом аналізу інформації про кількість злочинів військовослужбовців, зареєстрованих відповідними органами прокуратури залежно від їх дислокації. Так, найбільше злочинів реєструється прокуратурою Центрального, Південного й Кримського регіонів України, найменше – прокуратурою Західного регіону України. Ці дані цілком кореспондуються із географією військових злочинів залежно від області, на території якої розташовано військову частину, де відбувається несення чи проходження військової служби. За цим критерієм найчастіше такі злочини вчиняються в Одеській, Київській та Харківській областях.

«Ціна» злочинів проти встановленого порядку несення чи проходження військової служби може оцінюватись у матеріальному, фізичному й

моральному вимірах. З матеріальної точки зору це збитки (у грошовому вартісному аспекті) для держави й суспільства від вчинення різних військових злочинів. Звичайно, що об'єктивної статистики щодо матеріальної шкоди від цих злочинів не існує. При цьому логічним буде висновок про те, що найбільшу шкоду завдають злочини проти порядку збереження та користування військовим майном та службові злочини військовослужбовців. Наприклад, у 2011–2012 рр. частка злочинів корупційної спрямованості у військовій сфері збільшилась з 20 % до 26 %. Лише за вказаний період ними завдано державі збитків на 124,5 млн грн., що становить п'яту частину від усіх корупційних злочинів. У 2012 р. більше половини збитків щодо військового майна (38,7 млн грн.) завдані розкраданням державних коштів, 472 тис. грн. – зброї та боєприпасів, 35,5 млн грн. – іншими злочинами. Враховуючи, що відповідно до Державної цільової оборонної програми розвитку озброєння і військової техніки Збройних Сил на 2012–2017 роки, затвердженої Кабінетом Міністрів України, планується суттєве збільшення обсягу державних асигнувань у розвиток й модернізацію військової сфери, рівень матеріальних збитків для держави через різні зловживання лише зростатиме. Це сприятиме збільшенню «ціни» і всіх військових злочинів. Отже, вказані групи злочинів військовослужбовців заважають здійсненню системного реформування Збройних Сил України, сприяють зниженню економічного потенціалу, ресурсного та матеріально-технічного забезпечення Міністерства оборони України.

Наслідки фізичного характеру від вчинення військових злочинів передусім загальнокримінальної спрямованості, поєднаних із насильством, вимірюються шкодою для здоров'я потерпілих, фізичними стражданнями від нанесених тілесних ушкоджень (особливо це стосується випадків нестатутних відносин між військовими). Моральний (духовний) вимір «ціни» таких злочинів є найбільш завуальованим, оскільки його важко дослідити, а тим більше, оцінити негативні наслідки. До цього аспекту можна віднести

занепад бойового духу армії, зниження авторитету військових начальників та престижності професії військового.

Кримінологічна характеристика злочинів, що вивчаються, включає інформацію не лише про злочини, а й про тих, хто їх вчиняє, тобто особу злочинця-військовослужбовця. Згідно із ч. 2 ст. 5 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військовослужбовці залежно від виду військового звання поділяються на кілька груп: рядовий, сержантський і старшинський, офіцерський (молодший, старший, вищий) склади. Тому аналіз відповідної інформації про злочини, що вчиняються різними категоріями військових, є невід'ємною частиною кримінологічної характеристики цих злочинів.

За статистичними даними Державної судової адміністрації України щодо кількості засуджених військовослужбовців за видом звання близько половини з них припадає на рядовий склад, чверть – на сержантський і старшинський склад, біля 15 % – на молодший офіцерський, а 10 % – на старший офіцерський склади. І лише трапляються поодинокі випадки притягнення до кримінальної відповідальності представників вищого офіцерського складу за вчинення військових злочинів.

Щодо співвідношення злочинців строкової служби та за контрактом, то воно постійно збільшується у бік військових-контрактників. Цьому є просте пояснення: з кожним роком зменшується кількість призовників строкової служби, а з 2015 р. передбачається взагалі комплектування армії виключно військовослужбовцями за контрактом. Це потягне суттєве зменшення в першу чергу насильницьких злочинів військових.

§ 2. Причини та умови військових злочинів

Коло детермінант, що продукують (причини) та обумовлюють (умови) злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, є достатньо широким і дослідити усі з них є навряд чи можливим. Однак необхідно виділити основні причини та умови, від яких залежить рівень й поширеність сучасної злочинності військовослужбовців. Для

доступності вивчення й легкості сприйняття їх треба розділити на кілька груп.

В юридичній літературі існують різні підходи до класифікації детермінант військових злочинів. Одним із підходів є дроблення детермінант вказаних злочинів на групи, причини та умови кожної з яких відповідають певному життєвому шляху особи злочинця-військовослужбовця. Наприклад, Карпенко М. І. виділяє причини та умови, пов'язані із допризовним періодом, тобто проходженням строкової служби, чи несенням військової служби за контрактом; детермінанти, пов'язані з умовами військової служби; та виключно військові детермінанти.

Вказані групи причин та умов цілком охоплюються детермінантами на макро-, мікро- й індивідуальному рівнях, що відповідає діалектичному співвідношенню загального, особливого та одиничного.

Причини та умови на *макрорівні* є різноманітними та включають різні за характером сфери життя й суспільні відносини: соціальні, економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні, культурно-виховні та ін. На сучасному етапі реформування Збройних Сил Україні особливо значущими серед них можна виділити такі: 1) глибока соціально-економічна й фінансова криза у державі, наслідки якої безпосередньо торкаються недостатнього бюджетного асигнування Міністерства оборони України, соціального забезпечення військових та їх сімей (за показником утримання одного солдата Україна посідає одне з останніх місць у Європі); 2) дисбаланс соціальної функції держави, внаслідок чого збережені надмірні пільги і привілеї військових не відповідають суттєвому скороченню реального державного фінансування Збройних Сил України; 3) штучне гальмування законодавчого процесу щодо нормативно-правового забезпечення соціального захисту військовослужбовців, через що втрачається престижність професії захисника Вітчизни; 4) моральний занепад українського суспільства; 5) аномія та беззаконня, що процвітають у багатьох

сферах життя, природно відбиваються й у середовищі військових; 6) прорахунки й непослідовність реформи Збройних Сил України та ін.

Причини цього рівня також були підсумовані у Рекомендаціях парламентських слухань на тему: «Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України», затверджені постановою Верховної Ради України від 5 липня 2012 р. Зокрема, в них наголошується на тому, що: а) недостатні обсяги бюджетного фінансування потреб оборони (не перевищує 1 % валового внутрішнього продукту), не забезпечують підтримання оборонного потенціалу на належному рівні; б) неефективно використовуються ресурси, що виділяються для підтримання бойової готовності і боєздатності військових формувань; в) здійснюються зволікання із звільненням Міністерства оборони України від виконання невластивих йому функцій, є недосконалим використання земель оборони та вивільнення у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України військових містечок; г) недоліки кадрової політики призводять до зростання плинності офіцерського складу, неукомплектованості первинних офіцерських посад і, як наслідок, – до зниження професіоналізму військових кадрів; д) прояви корупції у Збройних Силах України, у тому числі серед вищого командного та начальницького складу, призводять до руйнівних наслідків військової сфери; е) відсутність необхідних соціальних і фінансово-економічних умов призводить до неефективності заходів щодо переведення військових формувань на комплектування за контрактом та ін.

Детермінанти, що є притаманними *мікрорівню* вказаної групи злочинів, характерні саме для середовища військових, пов'язані з особливостями їх стосунків щодо проходження та несення військової служби, а також побутових відносин. До них відносяться: 1) психологічні проблеми, що можуть з'явитись через тривале знаходження у одностатевому колективі; 2) психічні відхилення, які можуть стати результатом виснажливих фізичних навантажень у юнакі-солдатів та їх позасімейного військового, іноді жорсткого, виховання; 3) природна концентрація в лавах військових, як

правило, молодих людей, які не змогли реалізувати себе професійно; 4) наявність в минулому у частини солдат проблем із законом, що відбивається на їх свідомості та поведінці; 5) невисокий рівень культури частини військових, навіть офіцерів; 6) незадовільна соціальна зрілість окремих військовослужбовців; 7) недостатня профілактична робота військових командирів й начальників з особовим складом; 8) свідоме замовчування про факти нестатутних відносин з метою збереження звання та продовження військової кар'єри; 9) неякісна організація побуту військовослужбовців; 10) оцінка результатів діяльності військових командирів за кількісним підходом (порушення Статуту, вчинення злочинів, факти «дідівщини»); 11) наявність традиційної для чоловічого колективу (наприклад, військові у частинах, засуджені у колоніях) «кругової поруки», що заважає інформуванню про вчинені злочини компетентні органи та посадові особи тощо.

Причини та умови на *індивідуальному рівні* пов'язані із детермінуванням певного злочину, що вчинений конкретною особою-військовослужбовцем. Логічно, що цей рівень безпосередньо формується під впливом причин та умов рівнів, вказаних вище. Отже, детермінантами конкретного одиничного військового злочину є: 1) матеріальні труднощі військових, які вчинили корисливі злочини через незадовільне соціальне забезпечення і соціальний захист їх сімей; 2) психічні й психологічні відхилення при вчиненні насильницьких злочинів, сформовані у військовослужбовців як до, так і під час несення служби в одностатевому колективі; 3) вживання алкоголю; 4) правовий нігілізм; 5) незадовільна педагогічна й виховна робота військових командирів з конкретними підлеглими, які потребують підвищеної уваги та наставництва; 6) недостатня кількість військових психологів і невідповідність форми й змісту їх діяльності викликам сучасної армії та ін.

§ 3. Запобігання і протидія військовим злочинам

Запобігання злочинам проти встановленого порядку несення або проходження військової служби теоретично й практично може здійснюватися на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Їх різнохарактерні заходи спрямовані на усунення або хоча б суттєве обмеження дії причин та умов військових злочинів, відповідно, на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях.

Реалізація *загальносоціальних* заходів запобігання злочинам у військовій сфері є першочерговим завданням Уряду та Міністерства оборони України і пов'язана передусім із реалізацією положень нового законодавства України в даній сфері. Основним нормативно-правовим актом, що регулює запровадження загальносоціальних заходів можна вважати Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року, затверджену 29 грудня 2012 р. Ця Концепція передбачає науковообґрунтоване, послідовне (у два етапи) реформування і розвиток Збройних Сил України на найближчий час.

На першому етапі (2013–2014 рр.) планується оптимізувати склад й чисельність Збройних Сил, звільнити їх від виконання невластивих функцій, вивільнити надлишкове військове майно, укомплектувати військові частини, підвищити рівень соціальних гарантій військовослужбовців та забезпечити соціальний захист осіб, які звільняються з військової служби у зв'язку з реформуванням. За роки незалежності України 2012 р. став з економічної точки зору переломним, оскільки було вперше фактично виділено з державного бюджету на видатки Міністерства оборони України 14,7 млрд грн. (0,98 % від ВВП України). Однак й цього обсягу коштів замало, оскільки для сталого розвитку Збройних Сил України необхідно 1,45 % ВВП (21,8 млрд грн.). Також необхідно структуру видатків військової сфери наблизити до найкращих світових стандартів, згідно з якими співвідношення видатків на утримання військових, їх підготовку та розвиток озброєння й військової техніки має виглядати відповідно 50 % : 20 % : 30 % (в Україні у 2012 р. це співвідношення було таким: 82 % : 5,7 % : 12,3 %).

Другий етап (2015–2017 рр.) виконання зазначеної Концепції пов'язаний із забезпеченням та здатністю військ до своєчасного реагування на загрозу прикордонного збройного конфлікту, нарощуванням оперативних можливостей в особливий період для відсічі збройної агресії, переходом до комплектування Збройних Сил виключно військовослужбовцями за контрактом (у 2012 р. співвідношення військових строкової служби та контрактників було 50:50, тому у 2014 р. має бути звільнений останній військовий строкової служби), приведенням показників підготовки, технічного оснащення, всебічного забезпечення і рівня грошового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил до показників збройних сил провідних європейських держав. Так, мінімальне грошове забезпечення контрактника першого року служби (1463 грн.) більш як удвічі менше, ніж середня заробітна плата в Україні, та найнижче порівняно із середньою заробітною платою в інших галузях. Це актуалізує необхідність не лише модернізації української армії, а й кардинальної зміни утримання, грошового й соціального забезпечення військовослужбовців, що, безперечно, сприятиме обмеженню соціально-економічних детермінант військових злочинів на макрорівні.

Як відзначається у спеціальному виданні «Біла книга – 2012. Збройні Сили України», підготовленому Міністерством оборони та Генеральним штабом Збройних Сил України, в межах загальносоціального запобігання військовим злочинам потребує утвердження в особового складу Збройних Сил і молоді патріотизму, духовності, моральності, формування національної гідності, психологічних і військово-професійних якостей, необхідних для виконання завдань за призначенням. На це спрямовано заходи Програми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах на 2012–2017 рр. та Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах. Наприклад, у 2012 р. у сфері військово-патріотичного виховання, культурно-виховної, просвітницької роботи та організації дозвілля військовослужбовців і членів їх сімей у Збройних Силах організовано і проведено більше 9 тис. заходів, в

тому числі освячено православні храми, налагоджено співробітництво із капеланськими службами іноземних держав, здійснено паломництво до святих місць як в Україні, так і за кордоном. Але цю роботу слід продовжувати далі й нарощувати її результати.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти встановленого порядку несення або проходження військової служби складається із сукупності відмінних за своїми суб'єктами, об'єктами запобіжної дії та характером заходів, спрямованих на усунення чи обмеження дії причин та умов передусім на мікрорівні. До них можна віднести такі основні профілактичні напрями діяльності, як: 1) посилення діяльності щодо боротьби із корупцією у військовій сфері, особливо пов'язаної з відчуженням військового майна, земель оборони, освоєнням чималих коштів, виділених на виконання заходів державних цільових програм, вирішенням кадрових питань; 2) підвищення якості розкриття й розслідування злочинів, які вчиняються передусім військовими старшого й вищого офіцерського складу; 3) суворий відбір кандидатів на військову службу за високими професійними, етичними та моральними якостями; 4) вироблення у офіцерів та особового складу Збройних Сил непримиренного ставлення до проявів нестатутних відносин та інших порушень законодавства у військовій сфері; 5) проведення командирами профілактичної роботи з особовим складом з метою недопущення кримінальних проявів корисливого й насильницького характеру; 6) підвищення фахового рівня військових начальників та офіцерського командного складу, включаючи оновлення методик корекційного впливу на особовий склад ; 7) тісне співробітництво військових формувань з громадськими організаціями, які б допомагали військовим захищати їх права (робота Громадської ради при Міністерстві оборони України, громадський патронаж окремих військових частин); 8) розширення кримінологічної поінформованості військовослужбовців про випадки вчинення злочинів у військовій сфері та юридичні наслідки для винних

(особливо які пов’язані із призначенням кримінальних покарань у виді позбавлення волі на певний строк) та ін.

Індивідуальне запобігання військовим злочинам полягає у вивченні, діагностуванні, оцінці та, за можливості, нейтралізації обставин, що мають чи можуть мати криміногенний характер, у поведінці чи найближчому оточенні конкретного військовослужбовця. З соціально-економічної точки зору індивідуальне запобігання проявляється у матеріальній допомозі конкретному військовому з боку керівництва військової частини чи з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо адресної шефської допомоги (забезпечення житлом (за статистикою кількість безквартирних військовослужбовців, які перебувають на квартирному обліку у пільгових списках станом на 2012 р., становить 19,2 тис. осіб), посилення пенсійного, медичного забезпечення, надання санаторного лікування). З психологічного аспекту індивідуальне запобігання злочинам військових пов’язано, за Пузиревським Є. Б., із необхідністю створення спеціальних психограм на конкретну особу та її подальшого порівняння із моделями оптимального набору різних за ступенем криміногенності рис, необхідних для ймовірного вчинення військового злочину за певних умов. Це дозволить військовим психологам здійснити прогноз поведінки конкретного солдата чи офіцера. З педагогічної позиції цей запобіжний напрям охоплює виховний процес, що має здійснювати командир, військовий начальник із конкретними представниками так званої групи ризику найбільш психічно нестійких солдат, а також проведенням з ними відповідної корекційної роботи.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте систему військових злочинів та назвіть їх види.
2. Вкажіть особливості сучасної структури та динаміки військових злочинів в Україні.
3. Зазначте криміногенні риси злочинців-військовослужбовців.
4. Які документи у військовій сфері були прийняті останнім часом та які запобіжні заходи загальносоціальної спрямованості вони містять?

5. У чому полягає спеціально-кримінологічне запобігання військовим злочинам?

Література до Загальної частини

1. Антонян Ю.М. Преступность в истории человечества: монографія/ Ю.М. Антонян, О.Ю. Звизжова. – М.: Норма: ИНФРА – М, 2002. – 208с;

2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаних/Сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА – М, 2009. – VI, 183с. (Библиотека кримінолога);

3.Голина В.В. Криминологическая профілактика, предотвращение и пресечение пре ступлений: учеб. пособие/ В.В. Голина. – Киев: УМК ВО, 1989. – 72с.

4. Голіна В.В. Попередження злочинності правоохоронними органами/ Навч. посіб./В.В. Голіна. – К.: УМК ВО, 1991. – 92с.

5. Голіна В.В. Попередження злочинності: конспект лекцій/ В.В. Голіна. – Х.: Укр. юрид. акад., 1994. – 40с.

6. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика)/: навч. посіб./Голіна В.В. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120с.

7. Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: монография/ И.Н. Даньшин. – Харьков: Прапор, 2005. – 224с.

8. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика. Институциональная теория криминализации общества: монографія. – Одесса. – Юридическая література. – 2009. – 618с.

9. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: Монографія. – К.: Атіка, 2008. – 352с.

10. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]/І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. проф. В.В. Голіни – 2-ге видання перероб. і допов. 2009. – 288с.

11. Курс кримінології:Загальна частина: підручник: у 2 кн./ О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін..; за заг. ред.. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352с.

12. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн./А.П. Закалюк. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – кн.. 1: Теоретичні засади та історія української науки. – 2007. – 424с.; кн.. 3: «Практична кримінологія». –

2008. – 320с.
13. Иншаков С.М. Зарубежная кримінологія/ С.М. Иншаков – М.: Изд. Группа ИНФРА-М, НОРМА, 1997. – 383с.
14. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб./ за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2006. – 352с.
15. Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження/В.Ф. Оболенцев. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2005. – 128с.
16.Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции/ В.В. Лунев. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 912с.
17. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – Х.: Кроссроуд, 2008. – 364с.
18. Правові та інституційні механізми протидії корупційним правопорушенням: матеріали наук.-практ. семінару, 20 квітня 2012р./ НАПрН України, НДІ вивч. пробл. злочинності ім. акад. В.В. Сташиса [та ін.]; редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. – 112с.
19. Противодействие преступности: Учебн. пособ./Литвинов А.Н., Давыденко Л.М., Давыденко М.Л. и др. – К.: «Хай-Тек-Пресс», 2011. – 200с.
20. Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах /О.Ю. Шостко. – Х.: Право, 2009. – 400с.
21. Шостко О.Ю. Теорії причин злочинності неповнолітніх у сучасній американській кримінології: наук.-практ. посіб./ О.Ю. Шостко. – К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. – 48с. – (Наук. зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»; вип. 21).
22. Туляков В.А. Виктимология. Социальные и криминологические проблемы/ В.А, Туляков. – Одесса: Юрид. Лит., 2000. – 335с.
23. Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: монографія/ В.І. Шакун. – К.: Вид-во Укр. акад. внутр.. справ, 1996. – 256с.

Література до Особливої частини

1. Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом в Україні: соціально-правове і кримінологічне дослідження: монографія/ В.В. Голіна. – Х.: Регіон-Інформ, 2004. – 212с.
2. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія/ Б.М. Головкін. – Х.: Право, 2011. – 432с.
3. Даньшин І.М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис)/ І.М. Даньшин. – Х.: Акта, 2002. – 147с.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн./ А.П. Закалюк. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – кн.. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих злочинів. – 2007. – 712с.
5. Курс кримінології: Особлива частина: підручник: у 2 кн./ М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін..; за заг. ред.. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480с.
6. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: монографія/ В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Воднік та ін..; за заг. ред. В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2006. – 292с.
7. Лукашевич С.Ю. Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі: монографія/С.Ю. Лукашевич. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 104с.
8.

Імений покажчик

А

Антонян Ю.М.

Б

Батиргареєва В.С.

Беккаріа Ч.

Бентам І.

Блувштейн Ю.Д.

Бурлаков В.

В

Волков Б.С.

Г

Гарофало Г.

Гернет М.М.

Гернензон А.А.

Гілінський Я.І.

Говард Д.

Годдард Г.

Голіна В,В.

Головкін Б.М.

Горінг Ч.

Готффедсон М.

Гуров О.І.

Д

Даньшин І.М.

Долгова А.І.

Дріль Д.А.

Дрьомін В.М.

Дюркгейм Е.

З

Закалюк А.П.

Зелінський А.Ф.

І

Ігошев К.Є.

Карпець І.І.

Кетле А.
Коржанський М.Й.
Костенко О.М.
Конт О.
Кулич О.Г.
Кузнецова Н.Ф.

Л

Лановенко І.П.
Ліст фон Ф.
Литвак О.М.
Лисодєд О.В.
Ломброзо Ч.

М

Монтеск'є Ш.

Н

Неклюдов М.О.
Ной І.С.

П

Пінатель Ж.
Познишев С.В.
Попович В.М.

Р

Рущенко І.П.

С

Сазерленд Е.

Т

Тарарухин С.А.
Тард Г.
Трайнін А.Н.
Туляков В.О.
Туркевич І.К.

Ф

Фейєрбах А.
Феррі Е.
Фойницький І.Я.

Х

Хорні К.

Ч

Чубинський М.П.

Ш

Шакун В.І.

Шостко О.Ю.

Я

Яковлєв О.М.

Предметний покажчик

А

Адміністративний нагляд

Алкоголізм

Аморальна поведінка

Аналіз кримінологічний

Анкетування

Аномія

Антисуспільна спрямованість особистості

Антисуспільна поведінка, настановка

Антропологічна теорія

Асоціальний тип особистості

Б

Банда

Бандитизм

Бездоглядність

Бездоглядність

Безпека

Безпосередня причина конкретного злочину

Білокомірцева злочинність

Боротьба зі злочинністю

В

Вандалізм

Відвернення злочинів

Віктимність

Віктимологічна профілактика

Віктимологічна ситуація

Віктимологія
Вибірка
Вимоги кримінологічні
Випадковий тип злочинця

Г

Генезис злочинності
Генеральна сукупність
Генетика
Генетична теорія злочинності
Географія злочинності

Д

Девіантність
Деградація особистості
Дезадаптація
Декриміналізація
Делінквент
Деструктивна поведінка
Детермінація
Динаміка злочинності

Е

Експертна оцінка
Економічна злочинність
Екологічна злочинність
Екстраполяція
Етапи кримінологічного дослідження

Ж

Жебрацтво
Жіноча злочинність
Життя
Жертва злочину
Жорстокість

З

Завдання кримінології
Загальносоціальне запобігання злочинності
Законність
Запобігання злочинності
Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі

Заходи запобігання злочинності
Злочинець
Злочинність
Злочини проти власності

І

Індивідуальна профілактика
Інтерв'ю
Інформація кримінологічна
Історія кримінології

К

Кримінальна міліція у справах
неповнолітніх
Карний розшук
Класифікація заходів запобігання
Конгреси ООН з запобігання злочинності і кримінальному правосуддю
Конкретна життєва ситуація
Контрольна група
Конфліктна ситуація
Корупція
Корислива насильницька
злочинність
Коефіцієнт
Коефіцієнт злочинної активності
Коефіцієнт злочинної інтенсивності
Координація
Кримінологічна профілактика
Кримінальна субкультура
Криміногенність
Криміногенна ситуація
Криміногенний набір
Криміногенний інтервал
Кримінологічна політика
Кримінологічна характеристика
особи злочинця
Кримінологія як наука

Л

Латентна злочинність
Легалізація злочинних доходів
Лікування

М

Маргінальність

Математичні методи
Методика кримінологічного дослідження
Методика кримінологічного прогнозування
Методологія кримінологічної науки
Механізм злочинної поведінки
Множинність факторів теорія
Мотивація злочинної діяльності

Н

Наркоманія
Насильницька злочинність
Необережна злочинність
Нестійкий тип злочинця

О

Обставини несприятливого морального формування особи
Об’єкт запобіжного впливу
Окрема ухвала суду
Організована злочинність
Органи внутрішніх справ
Органи прокуратури
Особа злочинця
Особисто-рольові властивості особи злочинця
Особливо злісний тип злочинця
Оцінка експертна

П

Підстави до вчинення злочину
Планування заходів запобігання злочинності
Подання слідчого
Показники злочинності кількісні
Показники злочинності якісні
Показники злочинності кількісно-якісні
Похибка репрезентативності
Профілактика випередження
Профілактика обмеження
Профілактика усунення
Профілактика захисту
Правоохоронні органи
Предмет кримінології
Приймач-розподільник

Причини та умови злочинності
Причини та умови окремого (одиничного) злочину
Припинення злочинів
Принципи запобігання злочинності
Проблемні ситуації
Прогноз кримінологічний
Програма боротьби зі злочинністю
Професійна злочинність
Профілактичний облік
Процедура кримінологічного дослідження
Психічні відхилення і аномалії в особі злочинця
Психологічні методи

Р

Ресоціалізація
Рецидив злочинів
Рецидивна злочинність
Рецидив кримінологічний
Рівень злочинності
Рівень судимості

С

Світова кримінологія
Свобода волі злочинця
Система кримінології
Системний підхід до вивчення злочинності
Ситуаційний тип злочинця
Слідча профілактика
Служба безпеки України
Судові органи
Сукупність вибіркова
Стан злочинності
Соціалізація
Соціально-демографічні ознаки
Соціальної дезорганізації теорія
Соціально-психологічні якості особи злочинця
Соціологія
Соціальний експеримент
Спеціальні установи та служби для неповнолітніх
Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності

Співвідношення біологічного і соціального в особі людини
Спостереження
Статистична закономірність
Статистичні методи
Структура особистості злочинця
Структура злочинності
Ступінь криміногенності
Суб’єкти запобіжної діяльності
Судимість
Суспільна небезпечність

Т

Територіальна поширеність злочинності («географія» злочинності)
Теорія боротьби зі злочинністю
Тестування
Типологія злочинців
Тяжкі тілесні ушкодження

У

Умови злочинності
Умови вчинення конкретного
злочину
Ухвала окрема суду

Ф

Фактор
Фактори злочинності
Фонові явища злочинності
Фрустрація

Х

Характер злочинності
Хабарництво
Хуліганство

Ц

Ціна злочинності

Ю

Ювенальна кримінологія
Юстиція

Я

Явище

Зміст

Вступ

Загальна частина

Розділ 1. Поняття, предмет і система кримінології

§1. Поняття і визначення кримінології як науки

§2. Предмет кримінології

§3. Місце кримінології у системі наукових знань

§4. Структура кримінології. Загальна і Особлива частини. Кримінологічна класифікація злочинів.

§5. Завдання кримінології на сучасному етапі розвитку України і перспективи.

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 2. Методологія, методи і методика кримінологічної науки

§1. Методологія кримінології

§2. Методи і методика кримінологічних досліджень

§3. Узагальнення і аналіз кримінологічної інформації

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 3. Історія розвитку кримінології

§1. Витоки кримінологічної думки

§2. Періодизація історії кримінології та характеристика її основних напрямів

§3. Счасні етапи розвитку кримінології

§4. Розвиток кримінології на теренах України

§5. Стан сучасної світової кримінології

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 4. Злочинність та її вимірювання

§1. Поняття злочинності та основні наукові підходи щодо її розуміння і визначення

§2. Кількісно-якісне вимірювання злочинності

§3. Латентність злочинності

§4. Загальна характеристика сучасної злочинності в Україні, тенденції її розвитку

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ5. Детермінація злочинності

§1. Поняття кримінологічної детермінації

§2. Класифікація детермінантів злочинності та їх загальна характеристика в Україні

§3. Роль фонових явищ у детермінації злочинності
Питання та завдання для самоконтролю

Розді 6. Особистість злочинця
§1. Зміст поняття особистість злочинця й основні підходи до його визначення
§2. Структура особистості злочинця
§3. Соціальне і біологічне в особистості злочинця, їх співвідношення
§4. Типологія злочинців
§5. Наукове та практичне значення вивчення особистості злочинця та її типології
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 7. Причини та умови окремого (одиничного) злочину
§1. Причини конкретного злочину
§2. Умови, що сприяють вчиненню злочину
§3. Конкретна життєва ситуація, її види і значення у вчиненні злочину
§4. Механізм злочинної поведінки
Питання та завдання для самоконтролю
Розділ 8.Кримінологічна віктимологія
§1. Поняття і предмет кримінологічної віктимології
§2. Поняття жертви злочину та класифікація жертв
§3. Віктимність і віктимна поведінка та х роль у механізмі вчинення злочину
§4. Віктимізація в Україні: стан, детермінанти, запобігання
§5. Віктимологічне запобігання
Питання та завдання ждя самоконтролю

Розділ 9. Запобігання злочинності
§1. Кримінологічна політика: поняття, зміст, значення
§2. Поняття і система запобігання злочинності, класифікація запобіжних заходів
§3. Об'єкти запобігання злочинності
§4. Суб'єкти запобігання злочинності та основні напрями їх діяльності
§5. Організація і управління процесом запобігання злочинності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 10. Кримінологічне прогнозування та планування у сфері запобігання злочинності

§1. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування
§2. Поняття, завдання, види і етапи кримінологічного прогнозування
Питання та завдання для самоконтролю

Особлива частина

Розділ 11. Насильницька злочинність проти життя і здоров'я особи та її запобігання
§1. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи
§2. Причини та умови насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи
§3. Запобігання насильницькій злочинності проти життя та здоров'я особи
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 12. Злочини проти волі, честі та гідності особи та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи
§2. Причини і умови злочинів проти волі, честі та гідності особи
§3. Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи
Питання та завдання дя самоконтролю

Розділ 13. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи
§2. Причини і умови злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи
§3. Запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканності особи
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 14.Злочини проти виборчих прав громадянина та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти виборчих прав громадянина
§2. Причини та умови злочинів проти виборчих прав і свобод громадянина
§3. Запобігання злочинам проти виборчих прав громадянина
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 15. Злочини проти власності та їх запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти власності
§2. Причини та умови злочинів проти власності
§3. Запобігання злочинам проти власності

Розділ 16. Злочини у сфері економіки та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері економіки
§2. Причини та умови злочинів у сфері економіки
§3. Запобігання злочинам у сфері економіки
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 17. Екологічна злочинність та її запобігання
§1. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності
§2. Причини та умови екологічної злочинності
§3. Запобігання екологічним злочинам
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 18. Злочини проти громадської безпеки та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти громадської безпеки
§2.Причини та умови бандитизму
§3. Запобігання бандитизму
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 19.Злочини, учинені з необережності та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів, учинених з необережності
§2. Причини та умови злочинів, учинених з необережності
§3. Запобігання злочинам, учинених з необережності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 20. Злочини проти громадського порядку та моральності
§1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинів проти громадського порядку та моральності
§2. Причини та умови злочинів проти громадського порядку та моральності
§3. Запобігання злочинам проти громадського порядку та моральності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 21. Злочини, пов’язані з наркоманією та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів, пов’язаних з наркоманією
§2. Причини та умови злочинів, пов’язаних з наркоманією
§3. Запобігання злочинам, пов’язаних з наркоманією
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 22. Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації
§2. Причини та умови злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації
§3. Запобігання злочинам у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 23. Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп’ютерних мереж і мереж електрозв’язку (кіберзлочинність)
§1. Поняття та кримінологічна характеристика кіберзлочинності
§2. Причини та умови кіберзлочинності
§3. Запобігання кіберзлочинності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 24. Злочини у сфері службової діяльності та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері службової діяльності
§2. Причини та умови вчинення злочинів у сфері службової діяльності
§3. Запобігання злочинності у сфері службової діяльності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 25. Злочини проти правосуддя та їх запобігання
§1. Кримінологічна характеристика злочинів проти правосуддя
§2. Причини та умови злочинів проти правосуддя
§3. Запобігання злочинам проти правосуддя
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 26. Злочинність у місцях позбавлення волі та її запобігання

§1. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності у місцях позбавлення волі

§2. Причини та умови злочинності у місцях позбавлення волі

§3. Кримінальна субкультура в системі причин та умов рецидиву злочинів з боку засуджених

§4. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 27. Організована злочинність та її запобігання

§1.Поняття організованої злочинності

§2. Кримінологічна характеристика організованої злочинності

§3. Причини та умови організованої злочинності

§4. Запобігання організованій злочинності

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 28. Корупційна злочинність та її запобігання

§1.Визначення крупції як соціального явища, види корупційних проявів

§2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності

§3. Причини та умови корупційної злочинності

§4. Запобігання корупційній злочинності

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 29. Злочинність неповнолітніх та її запобігання

§1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх

§2. Причини та умови злочинності неповнолітніх

§3. Запобігання злочинності неповнолітніх

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 30. Злочинність жінок та її запобігання

§1.Кримінологічна характеристика злочинності жінок

§2. Причини та умови жіночої злочинності

§3. Запобігання жіночій злочинності

Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 31. Рецидивна злочинність та її запобігання
§1. Поняття та кримінологічна характеристика рецидивної злочинності
§2. Причини та умови рецидивної злочинності
§3. Запобігання рецидивній злочинності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 32. Професійна злочинність та її запобігання
§1. Поняття та кримінологічна характеристика професійної злочинності
§2. Причини та умови професійної злочинності
§3. Запобігання професійній злочинності
Питання та завдання для самоконтролю

Розділ 33. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) та їх запобігання
§1. Поняття військових злочинів та їх кримінологічна характеристика
§2. Причини та умови військових злочинів
§3. Запобігання військовим злочинам
Питання та завдання для самоконтролю

Література
Іменний покажчик
Предметний покажчик

Навчальне видання

Кримінологія

Загальна та Особива частини

Підручник

За редакцією професорів В.В. Голіни

і Головкіна Б.М.

Редактор

Компютерна верстка і

дизайн

Коректор

Підписано до друку з оригінал-макета
Формат 60*90/16. Папір офсетний. Гарнітура Times
Обл.-вид. арк. Ум. друк. арк. Вид.
Тираж Зам№

Видавництво «Право» Національної Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія_____
Віддруковано